MIELU ZLATE

Fundamentele
Psihologiei

Editure pro humanitate

CAPITOLUL I

PSIHOLOGIA CA ŞTIINŢĂ

1. încercări de definire

Răspunsul la întrebarea *"ce este psihologia?"* nu este chiar atât de uşor de dat, după cum pare la prima vedere. Nu întâmplător, în literatura de specialitate întâlnim mai multe tipuri de definiţii.

Unii autori preferă definiţia **tip butadă.** Max Meyer, de exemplu, arată că *"psihologia este ştiinţa studiată de psihologr.* Lăsând la o parte caracterul vicios al definiţiei, întrucât consideră psihologia obiect de studiu al psihologului, iar pe psiholog ca pe un om care studiază psihologia, nu putem să nu remarcăm o oarecare utilitate a ei. Atâta vreme cât concepţiile cu privire la conţinutul psihologiei diferă de la un autor la altul, studierea acestei varietăţi s-ar putea să nu fie lipsită de interes.

Alţi autori recurg la definiţii **tip metaforă.** Cum investigarea funcţiilor psihice inferioare (senzaţii, percepţo, timp de reacţie etc.), care sunt relativ uşor observabile şi măsurabile, i-au condus pe unii spre constatarea existenţei unor regularităţi şi generalităţi ale manifestărilor lor, în timp ce studierea funcţiilor şi proceselor psihice superioare (afectivitatea, motivata voinţa etc.) i-au condus pe alţii spre sesizarea caracterului lor unic, singular; imediat a apărut dilema: psihologia este ştiinţă sau artă? în afara partizanatului, într-un sens sau altul, unii susţinând şi argumentând legitimitatea psihologiei ca ştiinţă, alţii, dimpotrivă, faptul că psihologia ar trebui încadrată în rândul artelor, s-a conturat şi un al treilea tip de răspuns: *"psihologia este o ştiinţă care trebuie făcută artă'.* Deşi exprimarea este sugestivă, valabilă, de altfel, nu numai pentru psihologie, dar poate, mai mult pentru ea, rămâne totuşi o metaforă. Cum, de altfel, tot o metaforă rămâne şi afirmaţia cu care Vasile Pavelcu îşi încheia un amplu studiu dedicat "dramei" psihologiei ca ştiinţă: *"psihologia este o lumină indispensabilă înţelegerii, apropierii şi ascensiunii umane"* ([167], p. 312).

Psihologul român ne oferă însă şi un alt tip de definiţie a psihologiei, pe care l-am putea denumi definiţie **prin negare.** Constatând că obiectul psihologiei a fost dezmembrat şi trecut în sarcina altor ştiinţe, cum ar fi fizica, fiziologia, sociologia etc., Pavelcu afirmă: *"psihologia nu-i fizică*', "psihologia nu-i fiziologie?; "psihologia nu-i sociologiei.* Eliminând ceea ce nu este psihologia, se apropie, în final, de o mai clară delimitare a însuşi obiectului propriu de cercetare al psihologiei.

Cei mai mulţi autori au definit psihologia pornind de la ***etimologia*** termenului. Cum cuvântul "psihologie" este compus din două particule, "psyche" (psihic) şi "logos" (ştiinţă), s-a afirmat că *"psihologia este ştiinţa psihiculur.* Deşi definiţia este' oarecum tautologică, are mai ales o valoare operaţională, orientând cercetătorii spre descifrarea şi detalierea termenului de psihic.

Definiţiile comprehensive sunt cele mai ample, deoarece încearcă să surprindă elementele centrale, definitorii ale psihologiei ca ştiinţă. ***Wundt*** (1852) definea psihologia ca fiind ştiinţa experienţei imediate, spre deosebire de fizică, ce este ştiinţa experienţei mediate. ***James*** (1890) credea că psihologia este *"ştiinţa vieţii mentale, a fenomenelor şi condiţiilor reale?.* ***Kulpe*** (1899) reformulează definiţia dată de Wundt, arătând că psihologia este ştiinţa faptelor, în măsura în care ele depind de experienţa subiectului, în timp ce fizica porneşte, de asemenea, de la experienţă, dar studiază faptele în măsura în care ele sunt independente de individ.

Făcând un salt în timp şi apropiindu-ne de zilele noastre, vom întâlni definiţii mai mult sau mai puţin asemănătoare între ele. Paul Popescu-Neveanu defineşte psihologia ca fiind *"o ştiinţă care se ocupă de fenomene şi capacităţi psihice, urmărind descrierea şi explicarea acestora în baza descoperirii unui ansamblu de legi, regularităţi sau modalităţi determinative"* ([187], p. 7).

Maurice Reuchlin stăruia, în definirea psihologiei, pe necesitatea satisfacerii unor criterii importante, specifice ştiinţei, şi anume, verificabilitatea. *"Psihologia este ştiinţa care descrie şi explică conduita organismului într-o manieră verificabilă*[1] ([198], p. 11).

Când un psiholog descrie o conduită, discursul său nu va avea sens pentru un alt psiholog decât dacă ambii cad de acord asupra unui criteriu care să le permită constatarea prezenţei, absenţei sau gradului de dezvoltare a conduitei respective. Este necesară, deci, stablirea unei definiţii sau criteriu care să fie utilzate în acelaşi sens de

către observatori diferiți. Sarcina psihologului constă în a observa fenomenele, în a sesiza dacă ele sunt repetabile, în a stabili relații între ele,*a formula legi, a preciza condițiile în care legea respectivă poate fi generalizată. O conduită astfel descrisă şi explicată permite luarea în considerare, în practică, a deducțiilor ce decurg din ea. Definiția psihologiei dată de Reuchlin este dublă: ea se referă atât la conținutul psihologiei, cât şi la metoda ei, precizează atât posibilitățile psihologiei, cât şi limitele (restricțiile) ei. Reiese, astfel, că dacă psihologia este ştiința faptelor observabile şi verificabile, ea nu se va ocupa de investigarea, descrierea şi explicarea faptelor non-verificabile. Această restricție metodologică nu este chiar atât de rigidă cum pare la prima vedere. Ea permite psihologiei să efectueze cercetări nu doar de laborator, ci şi pe teren, ba chiar permite utilizarea introspecției ca metodă de cercetare. Rămânând în câmpul verificabilității, domeniul faptelor studiate de psihologia contemporană este foarte extins, întinzându-se de la faptele individuale la cele sociale, de la investigarea conştiinței, ca activitate organizată, în vederea atingerii unor scopuri, la cercetarea inconştientului care intervine la diferite niveluri în derularea conduitelor.

După opinia noastră, definiția unei ştiințe trebuie să conțină informații, fie şi într-o formulare generală, despre obiect, metode, legi, finalitate. Luând în considerare aceste elememnte, noi definim psihologia ca fiind ***ştiința care studiază psihicul (procese, însuşiri, stări, condiții, mecanisme psihice), utilizând un ansamblu de metode obiective, în vederea desprinderii legității lui de funcționare, în scopul descrierii, explicării, integrării, optimizării şi ameliorării existenței umane.***

2. Tendințe şi controverse în psihologie

a) Psihologia: ştiință sau artă?

Legitimitatea psihologiei ca ştiință a suscitat, poate, cele mai acerbe controverse între specialişti. Cei mai mulți dintre aceştia tind să nege caracterul de ştiință al psihologiei. La început, atacul a venit din partea filosofilor. Auguste Conte înlătura psihologia din sistemul ştiințelor, pe considerentul că aceasta nu dispunea de o metodă obiectivă de cercetare, introspecția practicată de ea fiind o metodă subiectivă. Kant consideră că psihologia este o ştiință *"săracă*, "empirică*, "de categoria a douaf* şi de aceea, neputând constitui singură un studiu apate, ea trebuie izgonită din metafizică. Argumentele celor doi filosofi au fost preluate şi de alți autori, contestarea psihologiei ca ştiință făcându-se prin contestarea obiectului, legilor şi metodelor ei.

S-a spus că psihologia ar trebui să studieze sufletul, dar sufletul nu există, ca atare nu poate ființa o ştiință despre ceva care nu există, psihicul, care ar urma să fie obiectul de cercetare al psihologiei, este ceva *"misterios,* "ezoteric", un termen compromis, de aceea trebuie exclus din definirea psihologiei. Pulverizarea psihicului, distribuirea lui altor ştiințe pentru a-l studia a fost o altă modalitate de contestare a psihologiei ca ştiință. Exacerbarea unor însuşiri ale psihicului (de a fi individual, unic, subiectiv etc.), însuşiri care intră în contradicție cu atributele ştiinței (studierea generalului, universalului) a servit, de asemenea, drept argument pentru negarea caracterului de ştiință al psihologiei.

Cele mai virulente atacuri au fost însă concentrate asupra legilor psihologiei. Şi cum existența lor nu putea fi contestată, psihologia formulând suficient de multe asemenea legi, încă de la începuturile ei, au fost minimalizate unele dintre caracteristicile lor. Astfel, s-a considerat că legile psihologiei, chiar dacă există, sunt calitative şi nu cantitative, sunt empirice şi nu ştiințifice, ele reprezintă o simplă condensare a experienței cotidiene, curente şi, ca urmare, nu ajută la prevedere. S-a afirmat, apoi, că legile psihologiei nu sunt în general psihologice, ci, cel mult, psihofizice, psihofiziologice sau psihosociologice.

Aceeaşi soartă au avut-o şi metodele psihologiei, cărora li s-a contestat caracterul obiectiv, insuficienta adecvare la specificul obiectului studiat, incapacitatea de a oferi date concludente'şi pertinente. S-a spus despre metodele psihologiei că demonstrează evidența sau nu demonstrează nimic. A fost criticat faptul că experimentul părăseşte aparatura fizicală, pentru a recurge la aparatul matematic, uitându-se că matematica nu reprezintă decât un instrument de a perciza un adevăr şi nu o metodă de aflare a adevărului. Utilizarea excesivă a unor instrumente insuficient puse la punct (este vorba îndeosebi despre teste) este o altă acuză adusă psihologiei.

Curios este făptui că tendințele contestatare ale obiectului, legilor şi metodelor psihologiei s-au manifestat nu numai pe la începuturile psihologiei, ci continuă să se manifeste, sub o formă sau alta, şi astăzi. S. Koch (1978) arată că psihologia nu este o ştiință coerentă, integrată; dimpotivă, ea este fundamental noncoezivă, formele ei de afirmare rămân "parohiale", ea este incapabilă să se închege într-o disciplină unificată şi de aceea, termenul de psihologie

ar trebui înlocuit cu cel de "studii de psihologie". Bunge şi Ardila (1987) consideră că obiectul psihologiei ar trebui definit după teza identităţii psiho-neurale, potivit căreia fenomenele psihice sunt procese cerebrale, comportamentul unui organism dotat cu sistem nervos neputând fi explicat decât prinr-o neuro-ştinţă (neuro-psihologie; neuro-etnologie; psihofiziologie). Din nou obiectul psihologiei este "oferit" unei alte ştiinţe pentru a-l studia. Contestatarii psihologiei ca ştiinjă, neînţelegând complexitatea fenomenelor psihice, specificitatea legităţii acestora, fac grave confuzii, recurg la identificări şi generalităţi nefondate, falsificând realtatea. Că ei nu au dreptate, ne vom strădui să demonstrăm pe parcursul acestor pagini.

b) Unitate sau diversitate în psihologie?

în evoluţia psihologiei, întâlnim manifestându-se, în egală măsuă, atât tendinţa diversificării concepţiilor, teoriilor, orientărilor psihologice, cât şi pe cea a unificării şi integrării lor. O scurtă retrospectivă istorică demonstrează, fără drept de tăgadă, acest fapt. C. Murchinson, publicând două lucrări dedicate situaţiei psihologiei din vremea sa, utilizează pluralul, în loc de singular. El îşi intitulează cărţile: *Psihologiile din 1925* şi *Psihologii/e din 1930* şi inventariază existenţa a peste 11 doctrine psihologice. C. Spearman (1937), constatând multitudinea orientărilor psihologice, este nevoit să exclame: "*Sinistră pluralitate! Ce-ar spune lumea dacă i s-ar prezenta ca rivale zece fizici, zece botanici, zece chimir.* La rândul său, Rene Zazo, publică în 1942 o lucrare intitulată *Psihologi şi psihologiile din America.* In 1961, într-un dicţionar de psihologie, sunt prezentate 11 diviziuni (grupe) ale psihologiei, numai în cadrul unei singure diviziuni încadrându-se 16 şcoli psihologice. Erich Stern (1959) era de părere că ori de câte ori se discută despre psihologie, ar trebui ca mai întâi să se răspundă la înrebarea: "...Care *psihologie? Fiindcă nu avem o singură psihologie, ci o serie de psihologii diferite, care există alături unele de altele"*

Concomitent cu linia diversificării psihologiei, se manifestă, poate ceva mai timid, şi tendinţa spre unitate. Ed. Claparede nota, în 1936: *"Nu există mai multe fizici, mai multe chimii... Nu ar trebui să existe decât o singră psihologii.* Deşi dorinţa lui Claparede este deziderativă, ea merită a fi reţinută. Nevoia de unitate în psihologe este atât de mare, încât, la unele.Congrese Internaţionale de Psihologie, se propune elaborarea unui dicţionar internaţional de psihologie, care să permită înţelegerea psihologilor din mai multe ţări. Se consta-

ta că nici în aceiaşi limbă nu există unitate, ceea ce l-a determinat pe V. Pavelcu să afirme că "ar *trebui să fie poliglot în aceiaşi limbă** ([167], p. 68). L.S. Vîgotski (1960) resimte şi mai acut nevoia de unitate, ceea ce îl face să noteze: "...pe *drapelul majorităţii tendinţelor psihologice contemporane se află scris: lupta pentru o psihologie unică, care înseamnă crearea de vaste generalităţi, făurirea unui sistem ştiinţific unic şi unanim recunoscut, sistem care să prezinte, în ochii multor psihologi-metafizicieni de azi, o valoare şi o valabilitate absolută pentru toate veacurile şi popoarele?.*

Cuvintele lui Vîgotski sugerează două întrebări: este necesară unitatea în psihologie?; este posibilă unitatea? Răspunsul la aceste două întrebări îl putem pbţine dacă, în prealabil, răspundem la o alta: ce înţelegem prin unitate? dacă unitatea este înţeleasă ca uniformitate, ca standardizare, atunci ea este posibilă, dar nu este necesară, deoarece ea duce la stagnare. Pentru o anumită fază de dezvoltare a ştiinţei, unitatea poate fi utilă, dacă se rămâne însă la ea ca ştiinţă, bate pasul pe loc. Dacă unitatea este înţeleasă în diversitate, atunci este vorba despre o diversitate mare, absolută. Soluţia problemei, oricât ar părea ea de banală şi simplificatoare, o reprezintă spirala cunoaşterii, adică înţelegerea unităţii uniformizatoare ca premisă, ca punct de pornire înlăuntrul căreia dospeşte şi creşte unitatea diversificată, care va duce la un stadiu nou, de unitate, superior celui anterior. De exemplu, considerearea psihicului ca dispunând de funcţii reflectorii a reprezentat un progres faţă de simplismul concepţiilor anterioare, deoarece a dat posibilitatea interpretării unitare a diferitelor procese psihice. Un nou progres s-a obţinut, însă, când această unitate a fost "spartă", psihicul nelimitându-se doar la a reflecta realitatea, ci având şi funcţia de construcţie şi reconstrucţie a ei. Unitatea în psihologie s-ar putea realiza pe următoarele căi: considerarea orientărilor psihologice ca nefiind opuse, ca poziţii ce s-ar exlude reciproc, ci ca forme ce ar putea coexista; renunţarea la o definiţie unică a psihologiei, printr-un singur obiect, şi postularea mai multor obiecte, deoarece din moment ce există mai multe concepţii, este mai plauzibil să considerăm că ele derivă din obiecte diferite, decât să susţinem că este vorba de concepţii diferite despre unul şi acelaşi obiect; integrarea şi depăşirea succesivă a teoriilor şi orientărilor psihologice (curentele asociaţioniste au fost depăşite şi integrate de cele structuraliste; behaviorismul şi psihanaliza au fost depăşite de psihologia umanistă etc.). Al. Roşea (1987) consideră că *"psihologia a făcut deja paşi decisivi pe calea construcţiei teoriei psihologice generale unitare".*

c) Criza sau progresul şl expansiunea psihologiei?

Cine meditează la statutul psihologiei contemporane s-ar pute să fie derutat, cel puţin la prima vedere, de multitudinea părerile contradictorii care există. Astfel, unii autori afirmă că psihologia s-s afla într-un impas, că ar fi total neputincioasă în faţa problemele complexe şi urgente pe care le ridică viaţa socială. Vis â vis d psihologie se pronunţă sau se alătură chiar şi cuvântul "criză". L începutul secolului nostru apar, aproape concomitent, două lucră dedicate acestui subiect: *Criza psihologiei* (1927), de germanul Ka Buhler, şi *Criza psihologiei contemporane* (1929), de francezi Georges Politzer. Peste ani, Fernand - Lucien Mueller, într-o pane ramă a dezvoltării psihologiei din antichitate până la data publicăr cărţii sale (1968), vorbea de o criză pe care o traversează întreag; gândire filosofică şi ştiinţifică, inclusiv psihologia, în acelaşi an, Jeai Piaget, în *Iluziile şi înţelepciunea filosofiei,* lansa *"un strigăt de* a/arm *pentru apărarea poziţiei psihologiei autentic ştiinţifici,* în 1972, Jeai Chateau publica o carte intitulată *Slăbiciunile psihologiei,* iar în 1978 englezul Gordon Westland aducea o critică severă celor mai divers aspecte ale psihologiei. Există, consideră el, o criză a psiholgiei de laborator, a celei statistico-matematice, a publicaţiilor psihologice, a profesiunii de psiholog, a eticii psihologilor. Mai recent, la o sesiune de comunicări a Asociaţiei Europene de Psihologie Socială Experimen tală (Tilburg, 1984), Erich Witte vorbea de o criză "metodologică ş tematică" a psihologiei sociale, manifestată prin tendinţele sale de simplificare sau de asimilare a tematicii sale de către discipline (sociologie, antropologie) sau de activităţile practice. Se poate lesne observa că, de la criza unei **anumite** psihologii (Politzer critica psihologia funcţionalistă, abstractă, militând pentru inlocuirea ei cu c psihologie concretă, a omului obişnuit, cu dramele iui existenţiale cotidiene) se trece la afirmarea crizei **întregii** psihologii; de la criza psihologiei, ca disciplină ştiinţifică, se trece la criza tuturor comparti mentelor ei (ca profesiune, ca practică, ca etică); apoi, dacă între primele lucrări referitoare la criza psihologiei şi cele imediat următoare lor s-au scurs aproximativ 30 de ani, astăzi cam din patru în patru ani apare o lucrare referitoare la acest subiect.

Pe de altă parte, se înmulţesc, însă, vocile celor care subliniază virtuţile pozitive ale psihologiei, rolul său major în viaţa socială, implicarea sa directă în rezolvarea dificilelor probleme sociale. La cel de al XXII-lea Congres Internaţional de Psihologie (Leipzig, 1980), s-a afirmat, pe baza unor studii prospective întreprinse de comisii UNESCO între anii 1979-1980, că în viitor, locul şi rolul psihologiei nu numai că nu se vor diminua, ci vor creşte extrem de mult, în preajma anului 2000, psihologia figurând printre primele trei domenii de vârf ale cunoaşterii, alături de genetica moleculară şi microelectronică, în anul 1982, şapte laureaţi ai Premiului Nobel, într-un interviu acordat unei reviste de psihologie, s-au pronunţat favorabil psihologiei care, după opinia lor, dobândeşte o activitate de prim ordin şi devine din ce în ce mai indispensabilă. Tot în 1982, Paul Fraisse publică o carte intitulată sugestiv *Psihologia de mâine,* în care milita pentru creşterea rolului acestei ştiinţe în viitorul apropiat. Al XXIII-lea Congres Internaţional de Psihologie (Acapulco, Mexic, 2-7 septembrie 1984), într-unul dintre simpozioanele sale dedicate *Psihologiei în viitor,* s-a pronunţat pentru necesitatea stringentă a dezvoltării psihologiei, a diversificării ramurilor şi cercetărilor sale, cât şi asupra acelor domenii care vor fi mai mult solicitate în viitor.

Dacă ar fi să răspundem la întrebarea "care este statutul psihologiei contemporane?" am spune: chiar dacă, în momentul de faţă, psihologia traversează o perioadă mai dificilă, pe unele locuri ea aflându-se în plin proces de verticalizare, chiar dacă momentele ei de căutare, de reevaluare, de comutare a interesului spre noi şi noi probleme sunt, poate, mai dese şi mai dramatice ca altădată, nu s-ar putea susţine, fără a greşi, că ea se află în derută sau în impas, în nici un caz nu poate fi vorba de criza socială sau prestigiu, de poziţia socială a psihologiei ci, cel mult, de una epistemologică. Considerăm că psihologia contemporană reprezintă **un factor de progres social şi uman,** fapt demonstrat de următoarele: creşterea procesului de instituţionalizare a psihologiei ca ştiinţă, obiect de învăţământ, profesiune; amplifin

3. Locul psihologiei în sistemul ştiinţelor

într-un secol şi jumătate, psihologia a parcurs drumul de la negarea ei ca ştiinţă, până la obţinerea statututului de ştiinţă centrală în rândul celorlalte ştiinţe.

în 1920, Karl Buhler propunea modelul ***triunghiular al psihologiei*** ştiinţifice, aceasta din urmă fiind amplasată la intersecţia ştiinţelor umaniste, ştiinţelor sociale şi ştiinţelor naturale. Peste 50 de ani, P.E. Mechl (1978) lansează distincţia dintre psihologia "hard" şi psihologia "soft", potrivit căreia influenţa ştiinţelor naturii a orientat psihologia spre un studiu mai riguros al comportmentului, ştiinţele sociale au accentuat, încurajat mediul social şi valorile, ştiinţele umaniste au direcţionat atenţia spre necesitatea sublinierii importanţei influenţei subiective (vezi fig. 1.1).

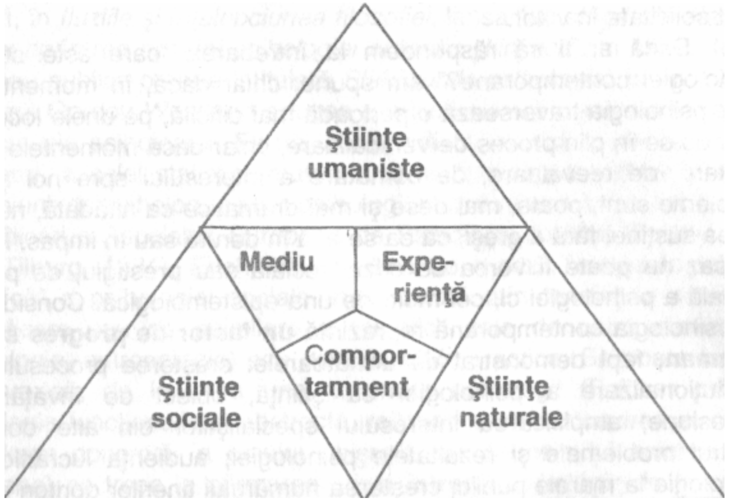

Fig. 1.1 Modelul triunghiular al ştiinţelor (după Buhler şi Mechl)

Clasificarea triunghiulară a ştiinţelor a fost făcută şi de B.M. Kedrov (1961), care subdivide ştiinţele umaniste în ştiinţe sociale şi ştiinţe filosofice, făcând loc, în "triunghiul" său, alături de psihologie, şi altor ştiinţe (tehnice, matematice, logice). Tributar formaţiei sale filosofice, Kedrov clasifica ştiinţele după principiul subordonării (al dezvoltării) şi cel al obiectivitătii (al reflectării). Cât priveşte psihologia, ea ocupă un loc aparte în triunghi; mai aproape de filosofie, dar fiind legată de toate cele trei vârfuri ale triunghiului. Remarcăm că ele fac un loc şi psihologiei sociale, pe care o amplasează între psihologie şi ştiinţele sociale (vezi fig. 1.2).

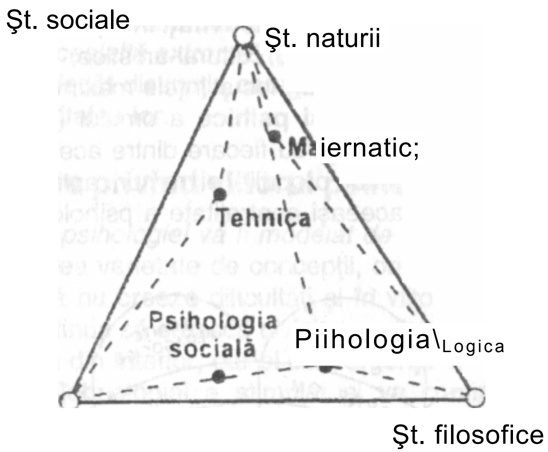

Fig. 1.2 Triunghiul ştiinţelor (după Kedrov)

O contribuţie deosebită la clasificarea ştiinţelor o aduce Jean Piaget, care, la cel de al XVIII-lea Congres Internaţional de Psihologie (Moscova, 1966), propunea un *model circular* al ştiinţelor. Punctul de pornire al clasificării lui Piaget îl constituie relaţia dintre subiect şi obiect în procesul cunoaşterii, în matematică şi fizică, se reflectă obiectul real, latura lui cantitativă; în biologie, deja apare şi latura subiectivă, fapt care îl pregăteşte pe subiect să devină obiect al cercetării, proces ce se va desăvârşi în psihologie şi sociologie. Linia circulară se încheie în epistemologie şi genetică, prin relaţia psihosociologie! cu logica şi matematica, relaţia dintre acestea din urmă realizându-se prin intermediul structurilor operatorii ale subiectului. Concluzia lui Piaget era următoarea: *"Psihologia ocupă o poziţie centrală şi nu numai ca produs al tuturor altor ştiinţe, dar ca sursă posibilă de explicaţie a formării şi deavoltării lor"* (Piaget, 1966, p. 41).

Şi alţi autori au preluat viziunea lui Piaget. De pildă, V. Sarris (1984), în locul unei viziuni lineare, continui asupra dezvoltării unei ramuri a psihologiei (psihologia experimentală), propune viziunea *ascensiunii spirale.* Perspectiva circulară poate fi utilizată şi în clasificarea ramurilor aplicative ale psihologiei.

Preluând o sugestie a lui Rosenzweig (1992), am elaborat modelul bazat pe ***clasificarea ştiinţelor*** în acest scop, am grupat ştiin-

CAPITOLUL II
OBIECTUL PSIHOLOGIEI

1. Nevoia de sinteză

Existența numeroaselor şcoli şi orientări psihologice îngreuiaz» extrem de mult posibilitatea delimitării riguroase a obiectului psiho logiei. La ora actuală, s-au conturat şi dezvoltat în psihologie nu doai şcoli şi orientări contradictorii şi hegemoniste, cum le caracterizează , Al. Roşea (1987), cum ar fi asociaționismul, gestaltismul, behavio rismul, psihanaliza, psihologia umanistă, ci şi nenumărate subdivîziun ale acestora. Se vorbeşte, astfel, despre reflexologie, psihologia conți nutului, psihologia actului, psihologia înțelesului sau explicării etci Există, apoi, nu doar behaviorism, ci şi neobehaviorism, nu doai psihanaliză, ci şi neopsihanaliză. Şcolile psihologice au cunoscut, îr evoluția lor, nu numai un partizanat excesiv, ci şi dizidente specta culoase, treceri de la tendințele ortodoxe la cele heterodoxe, eretice iconoclastice. Poate cea mai reprezentativă, în acest sens, este despărțirea lui Adler şi Jung de maestrul lor, Freud, în locul psiha nalizei tradiționale apărând "psihologia individuală" a lui Adler (1911 sau "psihologia analitică" a lui Jung (1913). Linia freudiană, respectate de Anne Freud, Melania Klein, Heinz Hartman şi mulți alții, a fos, renovată de Karen Horney, Erich Fromm. fn condițiile în care fiecare dintre aceste şcoli şi orientări psihologice refuză să se deschidă sau să se apropie unele de altele, fiecare dintre ele considerând că deține adevărul absolut, cheia sistemului ştiințific al psihologiei şi încercând să obțină hegemonia asupra celorlalte este fără îndoială greu, dacă nu chiar imposibil, de a desprinde un singur obiect al psihologiei, lată de ce nevoia de sinteză a acestor concepții, nevoia de a descoperi elementele lor comune devine de foarte mare actualitate. Deşi acest lucru nu este deloc uşor de realizat, el nu este totuşi imposibil. După

pjnia noastră, până în momentul de față, în funcție de elementele de Conținut care au fost luate în seamă, s-au conturat aproximativ patru perspective de abordare a obiectului psihologiei. Unii autori, destul de lumeroşi, au considerat că aceasta l-ar reprezenta viața interioară a ndividului, indiferent de natura, forma şi calitatea ei. Alții s-au refugiat in comportament, în modul de exteriorizare a interiorității prihjce. Sunt, tpoi, autori care cred că activitatea, conduita individului ar fi esențailă nntru psihologie, în sfârşit, s-a exprimat şi opinia că personalitatea, iul ca întreg, ca unitate, ar trebui să preocupe în cel mai înalt grad n'hologia. Vom prezenta, în continuare, pe scurt, aceste modalități de ;oncepere a obiectului psihologiei.

2. Perspective de abordare a obiectului psihologiei

a) *Viața psihică interioară - ca obiect al psihologiei.* Aceasta este, poate, cea mai răspândită modalitate de con-iere a obiectului psihologiei, apărută şi promovată mai ales în >erioada de început a psihologiei. Ea a îmbrăcat forma concepției şi netodei introspecționiste. Din perspectiva introspecției, psihicul este Dnceput ca un cerc închis de fenomene, ce îşi are izvorul în el însuşi, fără nici-o legătură determinativă cu exteriorul. Pentru a putea studia această realitate interioară, cercetătorul trebuie să se dedubleze în obiect şi subiect al cercetării. Dacă vrem să studiem gândirea, spun introspecționiştii, nu avem altceva de făcut decât să-l punem pe subiect să gândească şi să-şi descrie experiența sa. A fi concomitent şi obiect şi subiect al cercetării este imposibil. Este ca şi când, ne atrage atenția un autor, ai sta la fereastră şi te-ai vedea mergând pe stradă. La aceasta trebuie să adăugăm şi alterarea proceselor psihice, dacă ele sunt studiate chiar în momentul funcționării lor. Cum dedublarea cercetătorului n-ar da decât posibilitatea studierii propriilor funcții psihice, nu şi a altor persoane, pentru a se putea realiza şi acest deziderat, introspecționiştii recomandă empatia, adică transpu-Inerea cercetătorului în trăirile şi stările psihice ale altor persoane. Or, |se sie că dacă cineva nu a trăit vreodată o stare psihică, nici nu se poate transpune în ea, iar dacă o face, aceasta este inautentică.

Introspecționiştii pun în centrul psihologiei studierea fenomenelor conştiente, de aceea, introspecția s-a mai numit şi psihologia Conştiinței. *"Obiectul propriu al psihologiei este viața conştientă, oriund*e s-ar *manifesta ea."* ([25], p. 69). Introspecția îşi are originea în Germania, în laboratorul lui Wundt, şi cum la acesta au venit la specializare psihologi din toată lumea, ea se răspândeşte extrem de

repede, nu doar în Europa, ci şi în America. Cel care o aduce în America este Titchlner, care a generat o orientare psihologică ce poartă denumirea de ***structuralism.*** Din perspectiva acestei orientări, sarcina psihologiei constă în a desprinde, dezmembra structurile psihice complexe în elementele lor componente şi a le studia pe fiecare după o serie de criterii (natura, calitatea, intensitatea, durata lor etc.). Opus structuralismului, este ***funcționalismul,*** promovat de J. Deweg, J.R. Angell, G.H. Mead, cunoscut şi sub denumirea de "şcoala de la Chicago", care se preocupa de importanța, semnificația şi rolul funcțiilor psihice în vederea adaptării individului şi a organismului său la condițiile de mediu.

Foarte curând, cercetătorii şi-au dat seama că nu doar conştiința trebuie să

răspunsul. Numai stimulul şi reacția, între care există o relație directă şi unilaterală, sunt obiectivi, numai ei pot fi studiați prin metoda observației directe. Tot ceea ce se interpune între stimul şi reacție este neavenit şi, deci, trebuie ignorat sau înlăturat. Din perspectiva acestor considerații metodologice, Watson stabileşte trei clase de organizări comportamentale (vizuale, motorii, laringeale), înlătură din psihologie noțiunile care nu-l mai servesc (conştiința pe care o consideră un concept perimat, imaginile taxate pa un lux mental, fără nici o importanță funcțională), converteşte fenomenele psihice care nu puteau fi negate în comportamente "deschise", "observabile", "obiectivizate" (imaginile vizuale nu sunt, după el, decât tensiuni musculare ale ochilor; reprezentările sunt reamintirea senzațiilor kinestezice care au însoțit altădată perceperea obiectului; gândirea este o mişcare a laringelui etc.). Totul este redus la cele trei organizări comportamentale. Numai în felul acesta, credea Watson, psihologia poate fi scăpată de coşmarul subiectivismului, numai astfel ea va putea fi transformată într-o ştiință pozitivă, obiectivă, comparabilă cu celelalte ştiințe ale naturii.

Deşi behaviorismul este limitat, chiar cu erori grosolane, a şi fost numit, de altfel, glandologie sau "psihologia spasmului muscular", nu putem să nu reținem că, prin ideea omului real, ce poate fi studiat obiectiv, prin sublinierea posibilității controlării şi dirijării comportamentului uman, a degajat, într-o oarecare măsură, psihologia de egocentrismul extrem în care se complăcea, de subiectivismul păgubitor, atât pentru om, cât şi pentru ştiință, a reintrodus omul şi psihicul său pe traiectul deteminismului natural şi social.

c) Activitatea - ca obiect al psihologiei

Dat fiind faptul că cele două orientări anterioare absolutizau fie un aspect, fie altul, nu se putea să nu se contureze o alta, care să nu le ia în seamă pe ambele. Un început de răspuns mult mai nuanțat, referitor la obiectul psihologiei, îl găsim în concepția lui Pierre Janet, care consideră că psihologia este ştiința acțiunii umane. El introduce în psihologie conceptul de conduită, înțelegând prin aceasta din urmă atât totalitatea manifestărilor vizibile, orientate către "afară", cât şi totalitatea proceselor invizibile de organizare şi reglare a ei. în concepția lui Janet, conduita unifică şi sincronizează într-un tot unitar comportamentul şi viața internă subiectivă. Conduitele nu sunt date, nu sunt inerente individului (cum credea introspecționismul), dar nici nu sunt imprimate din afară (cum susținea behaviorismul), ci învățate

ca urmare a relațiilor de interacțiune dintre organismul uman, specific programat, şi ambianța naturală şi socială. Opiniile lui Janet sunt astăzi larg preluate, completate şi refundamentate, nenumărați autori ajungând la concluzia că activitatea constituie obiectul fundamental de cercetare al psihologiei. Norbert Sillamy (1967) ne atrage atenția, într-unul dintre dicționarele lui mai vechi de psihologie, că astăzi psihologia este definită dintr-un punct de vedere global, ca ***ştiința conduitei.*** *"Sub această vocabulă,* scria el, *trebuie să înțelegem nu numai comportamentul obiectiv observabil, dar şi acțiunea asupra anturajului (prin comunicare, de exemplu), interacțiunea organismului şi a mediului său (procesele fiziologice conştiente sau inconştiente?* ([222], p. 234). Ne reamintim că şi Maurice Reuclin definea psihologia tot ca studiu al conduitelor observabile şi verificabile. *"Psihologia ori este ştiința activității, ori nu este nimic?,* nota mult mai tranşant Valeriu Ceauşu ([44], p. 52). După opinia lui, considerarea activității ca obiect al psihologiei înlătură concepția că omul s-ar mărgini să reacționeze la stimuli întocmai ca un robot, respectiv ideea primatului obiectului asupra subiectului (ca în behaviorism), sau a subiectului asupra obiectului (ca în introspecționism). La rândul său, Paul Popescu-Neveanu (1987) arăta că *"aşa cum în fizică unitatea de bază este atomul sau cuanta, în chimie molecula, în biologie celula, în ordinea psihocomoportamen-tală unitatea de bază este acțiunea^.* Noi înşine, într-un manual de psihologie, publicat mai demult (1976) consideram că *"activitatea constituie modalitatea fundamentală de existență a psihicului, a vieții umane".* Aşa cum mişcarea reprezintă forma fundamentală de existență a materiei, tot aşa activitatea este modul fundamental de existență al psihicului. Psihicul uman nu există decât în şi prin activitate. Definită, într-un sens extensiv, ca relația dintre organism şi mediu, ce presupune un consum energetic, cu finalitate adaptativă, activitatea depăşeşte atât introspecționismul, cât şi behaviorismul. înțelegând prin activitate, într-un sens restrictiv, totalitatea manifestărilor de conduită exterioară sau mintală care duc la rezultate adaptative, vom avea o imagine mai clară nu doar despre natura, ci şi despre funcțiile ei.

Prin activitate, omul nu se limitează numai la reproducerea realității, ci, datorită faptului că dispune de comportamente motrice inhibate, ultima lor verigă aflându-se la nivel mintal, ajunge la transformarea, la restructurarea ei. Prin activitate, omul produce modificări în condițiile externe, în propriile stări, în relațiile cu mediul; în activitate, omul îşi realizează ideile, îşi satisface aspirațiile, îşi construieşte noi planuri şi idealuri; prin activitate, omul se adaptează condițiilor interne

şi externe, la nivel din ce în ce mai înalt. Dat fiind faptul că activitatea este atât cauză, cât şi efect al dezvoltării biopsihosociale a omului, ea este resimţită de aceasta ca o adevărată nevoie psihică, ca o cerinţă imperioasă a integrităţii fiinţei lui. Considerarea activităţii ca obiect de studiu al psihologiei obligă la tratarea psihicului ca un mare sistem în perpetuă organizare şi sporindu-şi continuu capacitatea de autoreglare.

d) Omul concret - ca obiect al psihologiei

Procesele, funcţiile şi capacităţile psihice ale omului nu există în sine, separate, desprinse de purtătorul lor concret. De asemenea, activitatea este iniţiată, desfăşurată, continuată sau stopată, degradată sau ameliorată şi îmbogăţită de o persoană care dispune de o identitate psihofiziologică. Ca atare, începe să se conştientizeze faptul că nu funcţiile psihice, în general, trebuie să constituie obiectul de cercetare al psihologiei, ci funcţiile psihice ale omului concret, nu activitatea la modul impersonal, ci activitatea personală şi personalizată a omului. Reorientarea către om, către uman capătă din ce în ce mai mult teren. Se constituie chiar la un moment dat o nouă orientare psihologică, numită "psihologie umanistă". Spre deosebire de behaviorism, care postula o concepţie mecanicistă despre om, considerândiH o maşină uşor manipulabilă în funcţie de scopurile propuse, dar şi de psihanaliză, care reducea omul la o fiinţă iraţională, controlată irevocabil de trecut şi de produsul acestuia, inconştientul, psihologia umanistă îşi propune să studieze problemele importante ale poziţiei omului în societatea de azi, să ajungă, în felul aceasta, la o psihologie cu aplicaţii directe pentru viaţa omului. După părerea lui Maslow, unul dintre iniţiatorii şi propulsatorii psihologiei umaniste, "ceea *ce un om poate, el trebuie să fie, deoarece există tendinţa ca fiecare să devină actualizat în ceea ce este el potenţial... să devină ceea ce este capabil să fie"* ([132], p. 46). La rândul său, Cari Rogers, un alt remarcabil psiholog umanist, scria: "*omul nu are caracteristicile unei maşini, el nu este pur şi simplu o fiinţă sub controlul instinctelor inconştiente, ci este o persoană aflată în procesul creării de sine... Omul tinde să devină el însuşi, nu o păpuşă, nu un sclav, nu o maşină, ci şinele său individual şi unic?'* (după [226], p. 45). Tocmai acest "sine individual şi unic" intenţionează psihologii umanişti să fie transformat în obiect al psihologiei. *"Psihologia* - nota Allport - *nu trebuie să se mulţumească cu studierea unui om artificial, ci trebuie să explice omul rear* ([6], p. 7). Psihologia ar urma să cuprindă în obiectul său probleme insuficient intrate în aria preocupărilor ştiinţifice ale specialiştilor. Printre acestea am putea enumera: omul şi problematica sa umană, viaţa personală şi relaţională a omului presărată cu nimicurile ei cotidiene sau cu marile ei drame; ipostazele devenirii şi autoconstrucţiei omului şi a existenţei sale; atitudinea activă a omului faţă de propira sa existenţă şi acestea nu doar cu scopul de a cunoaşte şi înţelege mai bine omul, ci pentru a-l instrumenta cu mijloace specifice de acţiune, în vederea depăşirii dificultăţilor cu care se confruntă; abordarea nivelurilor mai înalte ale naturii umane; creativitatea, valorizarea şi autovalorizarea, autorealizarea etc. Nevoia de redimensionare a obiectului şi problematicii psihologiei, nevoia de sinteză şi de interpretare holistă a omului sunt resimţite acut de psihologii umanişti. Mai mult, ei "deschid" omul către lumea celorlalţi oameni, se ocupă de maturizarea lor psihologică, dar şi relaţională, furnizează chiar şi o serie de tehnici de schimbare sociopsihologică a omului, (vezi [254], p. 62-72; 247-276). Numită chiar de creatorul ei "a treia forţă în psihologie", psihologia umanistă conţine nenumărate sugestii utile pentru redimensionarea obiectului psihologiei.

3. Câteva constatări concluzive

a) Niciuna dintre cele patru orientări nu este perfectă, dimpotrivă, fiecare dintre ele dispun atât de virtuţi, cât şi de limite importante. Conştientizarea limitelor s-a făcut chiar din interiorul lor, ceea ce duce la o oarecare corijare a lor. De exemplu, introspecţionismul, dându-şi seama de unele imperfecţiuni ale metodei sale, a introdus introspecţia experimentală, bazată pe fracţionarea momentelor unei operaţii mintale şi apoi pe concentrarea atenţiei asupra fiecăreia în parte. La fel, behaviorismul, sesizând că eliminarea verigilor intermediare dintre stimul şi reacţie echivalează cu golirea psihologiei de conţinutul său cel mai specific, fapt care îl lipseşte pe om de posibilitatea alegerii acţiunilor, de sentimentul libertăţii, de conştiinţa responsabilităţii, a reintrodus conştiinţa în psihologie. Tolman vorbeşte de existenţa unor variabile intermediare, ca şi despre o spontaneitate interioară a individului.

b) Se pare că nici una dintre aceste orientări, chiar corijată şi restructuară, luată în sine, nu reuşeşte să rezolve problema obiectului psihologiei. Introspecţia păcătuieşte prin neluarea în seamă a elementelor determinative, ca şi a celor de exteriorizare a psihicului, behaviorismul renunţă, în mod deliberat, tocmai la studierea mecanismelor prin intermediul cărora acţiunea unui stimul se transformă în

manifestări ale unui organism; activitatea, prin caracterul său con ştient, riscă să piardă din vedere elementele infrastructurale ale psihi cului, psihologia umanistă accentuând rolul formaţiunilor psihice supe rioare, nu le mai vede pe cele simple, inferioare, senzoro-motorii, dii care se naşte psihicul.

c) Dacă nici una din cele patru orientări nu rezolvă problem; obiectului psihologiei, toate ia un loc ar putea să o facă? Ne îndoim, ş atunci, care este soluția? Una dintre ele ar fi opțiunea pentru oricarț dintre ele, în funcție de scopul cercetării. Dar aceasta este limitată Dat fiind faptul că psihologia activității le integrează şi le depăşeşte p< celelalte două, iar psihologia umanistă integrează, la rândul ei, acti vitatea, considerăm că obiectul psihologiei îl constituie ***activitate**** ***omului concret*** **sau** ***omul concret care acționează.***

CAPITOLUL III

LEGE ŞI EXPLICAȚIE ÎN PSIHOLOGIE

1. Poziții contestatare

O ştiință îşi legitimează propriul său statut prin existența legilor, adică a acelor raporturi necesare, esențiale, repetabile, generale şi obiective între fenomenele studiate. Or, încă de la început, prezența unor asemenea raporturi între fenomenele psihice a fost contestată. S-a pus întrebarea dacă o realitate, prin excelență subiectivă, dispune şi se poate conduce după legi obiective, dacă o realitate atât de dinamică se supune determinismului cauzal specific legității. De pildă, în psihologia fenomenologică, ce oferă spectacolul fantomatic al apariției şi dispariție unor idei, imagini, stări, fără relații între ele, se poate vorbi de existența legilor acestor fenomene psihice. Răspunsul a fost categoric negativ. Motivele contestării legilor psihologice au fost numeroase şi diverse. Mai întâi s-a spus că psihologia studiază individualul, ori, această realitate nu dispune de legi care să fie generale, universale. Cu mulți ani în urmă, H. Pieron, analizând cele 10 legi ale psihologiei funcționale stabilite de Ed. Claparede, se întreba: *"Sunt ele universale, adică adevărate întotdeauna* «'£/ *peste tot? Permit ele o previziune sigură? Nu. Ele se aplică doar cazurilor individuale. O psihologie ştiințifică a individului este imposibilă** ([174], p. 145). Apoi, *b* s-a reproşat faptul că nu reuşesc să surprindă relațiile numerice, deci cantitative, dintre fenomene. *"Condiția indispensabilă oricărei ştiințe este de a stabili legi şi relații numerice. Or, domeniul psihologiei* este *cel care, în univers, este ireductibil la număr".* ([240], p. 153). S-a afirmat, de asemenea, că legile psihologiei, chiar dacă există, nu sunt pure, nu sunt specific psihologice, ci eclectice, compozite, aparținând, de fapt, mai multor ştiințe, în *Vocabularul de psihologie,* publicat de H. Pieron în 1957, la cuvântul lege figurează peste 50 de legi, redate fie Prin denumirea lor, fie a autorilor care le-au formulat, dintre care doar

una-două ar putea fi considerate ca specific psihologiei, celelalte fiind fiziologice, fizicale, cel mult intermediare. Astfel, legile reflexelor condiționate, stabilite de Pavlov, care adeseori sunt identificate cu legile psihologiei, privesc dinamica corticală, fiind, deci, legi neurologice. Legea generală a afectivității, stabilită de G. Dumas, potrivit căreia "*excitațiile emoționale, într-o doză mai puternică, produc agitații dezordonate, iar atingând doze extreme, se manifestă prin fenomene de oboseală"* este o legitate de natură nervoasă. Multe dintre legile asociației, memoriei, atenției, ca şi cele stabilite de behaviorism în domeniul învățării, ar fi legi fiziologice; legile gestaltismului, fizicaliste. Legile cantitative (legea Weber-Fecher care postulează relația dintre intensitatea stimulului şi intensitatea senzației) sunt legi psihofizice sau matematice, încrederea în existența unor legi specifice psihologiei a fost zdruncinată şi de apariția ciberneticii, a progreselor făcute în studiul inteligenței artificiale. S-a afirmat că, din moment ce multe dintre procesele considerate ca pur psihice pot fi realizate de o maşină, înseamnă că legile inerente acestor procese nu mai fac parte din categoria legilor specifice psihologiei, aşa încât necesitatea căutării lor este *"caducă, neştiințifică'* ([167], p. 118). Contestată a fost şi capacitatea de previziune a legilor psihologice, afirmându-se că este imposibil să se anticipeze cum anume se va comporta un individ într-o situație dată. *"Plecând de la individ, este imposibil de prevăzut cu toată certitudinea ce va face, ce va deveni acesta; la fel, plecând de la situații, de la mediu, relațiile individului nu mai pot fi prevăzute?* ([240], p. 156). Din acest considerent, psihologia s-ar înscrie în rândul ştiințelor pe care Helmer şi Rescher (1960) le denumesc inexacte, deoarece raționamentul lor este ***in-formal.*** Legile acestor ştiințe prezintă, după cei doi autori, următoarele caracteristici: sunt cvasi-legi; valabilitatea lor este restricționată sub raport spațio-temporar (spre deosebire de legile fizicii, care sunt valide oricând şi oriunde); sunt neprecise. De aceea, în ştiințele inexacte, între propozițiile explicative şi cele predictive, există o asimetrie fundamentală, ele fiind enunțuri cu diferite grade de probabilitate. Asemenea constatări l-au determinat pe V. Ceauşu (1978) să afirme că *"psihologii nu pot ocoli constatarea că disciplina pe care o practică reprezintă cunoştințe relative şi că, în cel mai bun caz, ea se plasează în sfera ştiințelor inexacte?* ([44], p. 119). La cele de mai sus, trebuie adăugat încă un fapt. După cum arată K.R. Popper (1956) explcația, predicția şi verificarea sunt cele trei condiții fundamentale ale unei ştiințe. Dacă însă în ştiințele naturii, în aşa numitele ştiințe exacte, principiul verificării este primordial, în ştiințele socioumane se pare că pe primul plan trece principiul predicției. Numai că predicția poate contribui, ea însăşi, la influențarea fenomenului prezis, mai mult, la alterarea lui. Ca urmare a relației dintre obiectul cercetat şi subiectul cercetător, acest efect se poate manifesta şi în domeniul ştiințelor exacte, dar el este total neglijabil, în ştiințele socioumane însă, unde obiectul cercetării este, de fapt, un subiect, relația de interinfluențare este mult mai prezentă, aşa încât, predicția va avea o mare doză de inexactitate. Este aprope inutil să insistăm asupra faptului că psihologia oferă poate cel mai propriu teren pentru manifestarea incertitudinii predicției. Subiecții investigați pot, fie cunoaşte, datorită comunicării verbale dintre ei, fie intui sau anticipa, ca urmare a unor subtile fenomene de percepție socială, de comunicare non-verbală, de contagiune sau influență psihosocială - ce anume se aşteaptă de la ei. Ca urmare, predicția cercetătorului va juca un mare rol în determinarea evenimentului prezis.

Din cele de mai sus se poate desprinde faptul că unele poziții de contestare a legilor psihologice se datorează studiului limitat al cunoaşterii ştiințifice, în general, şi a celei psihologice, în special, în timp ce altele provin din surprinderea unor dificultăți reale, obeictive ce reies din însăşi natura obiectului studiat, a metodelor folosite în investigarea acestuia. Că unele dintre ele au fost deja depăşite, nereprezentând astăzi decât un interes istoric, este evident. Altele însă, trebuie să ne preocupe în continuare, în vederea elucidării lor.

2. Specificul legilor psihologice

După prezentarea celor câteva tendințe contestatare ale legilor psihologice, o întrebare se ridică, aproape de la sine; la ce anume se aşteptau cei care au negat legile psihologiei şi negăsind au fost nevoiți să adopte poziții contestatare? Mai multe răspunsuri sunt posibile la această întrebare, analiza lor evidențiindu-ne totodată specificul legităţii psihologiei.

Mai întâi, credem că cei care au contestat legile psihologiei se aşteptau să găsească în psihologie legi ca în fizică, mecanică sau alte ştiințe exacte. O mărturiseşte însuşi W. James, în concluziile manualului său de psihologie. Definind psihologia ca o ştiință naturală, el speră să-i găsească fundamente solide. In acelaşi timp, calaficativul său acuză fragilitatea psihologiei, lipsa articulațiilor dintre ioptezele şi faptele sale fundamentale care, departe de a avea o valoare personală şi absolută, necesită a fi reformulate. Ce este, de fapt, psihologia? "O *înşiruire de fapte grosolan observate, câteva discuții bătăioase şi guralive despre teorie, câteva clasificată şi descrieri... dar nici o singu-*

ră formulă din care să se poată deduce o consecință, aşa cum se deduce un efect din cauza acestuia... Noi ignorăm până şi termenii între care ar trebui ca legile fundamentale - pe care nu le avem - să stabilească relațiT ([100], p. 622-623). Se speră, deci, ca în psihologie să fie descoperite legi de tip dinamic, ca în fizică, adică legi în care o cauză să ducă întotdeauna la obținerea aceluiaşi efect. Nu se înțelegea faptul că, datorită complexității obiectului de cercetare al psihologiei, acest lucru nu este posibil. Legile psihologiei sunt ***legi probabiliste,*** legi în care un fenomen, numit cauză, duce numai cu o anumită probabilitate la obținerea unui fenomen, numit efect. Nu este exclus ca aceeaşi cauză să ducă la apariția mai multor efecte, sau cauze diverse să genereze unul şi acelaşi efect. Acest fapt este posibil deoarece între cauză şi efect se interpun mai multe serii cauzale, care pot devia, amâna, suspenda grăbirea efectului, în calitate de "serii cauzale" ce se interpun între cauză şi efect apar "condițiile interne" ale individului, personalitatea sa, care filtrează, mediază acțiunea exteriorului asupra organismului. Aceasta nu înseamnă că psihologia nu se supune determinismului universal, ci că aceasta este de alt tip. De altfel, în locul determinismului, clasic ştiința contemporană a introdus noțiunea de plurideterminism, cu diferite forme de manifestare. Jean Fran9ois Le Ny (1963) descrie două situații: **situația de supradeterminare,** când un fenomen oarecare poate fi produs de fiecare dintre alte fenomene, prezența tuturor făcând ca el să fie supradeterminat; **situația de subdeterminare,** când un fenomen oarecare nu poate fi produs de nici unul dintre alte fenomene, ci numai de toate la un loc, el fiind, în acest caz, subdeterminat prin fiecare dintre factorii săi. Jugoslavul Tordai Zador introduce noțiunea de **determinism sincronic,** potrivit căreia fiecare fapt devine punct de plecare al altor acțiuni, fapta sau acțiunea individuală dobândeşte importanță, însemnătate socială prin influența pe care o exercită asupra celorlalți. Se pare că acest tip de determinism, la care adăugăm şi situația de subdeterminare, sunt mai proprii psihologiei decât formele determinismului clasic, în psihologie, legile au nu doar un caracter probabilist, ci şi ***statistic,*** ele neverificându-se pe fiecare membru component al unei colectivități date, ci pe majoritatea membrilor ei.

în al doilea rând, cei care au contestat exisența legilor psihologiei se aşteptau să găsească în ea numai legi de tip cauză. Numai că în afara legilor cauzale există şi altele, la fel de complexe ca acestea, totuşi diferite de ele. în psihologie, unde avem de a face cu ființa vie a omului, înzestrat cu capacitatea de autoorganizare şi

autoreglare sunt prezente legi teleologice sau finaliste, care privesc efectul voluntar sau scopul, însuşi Tolman, aducând unele corective behaviorismului, a fost nevoit să accepte că omul nu acționează în gol şi la întâmplare, ci determinat şi orientat de anumite scopuri. Această idee îl duce pe psihologul american la părăsirea relației determinative S-R, în favoarea unei "spontaneități" interne a activității umane, redimensionând, astfel, rolul motivației în determinarea comportamentului uman. Psihologul francez M. Pradines a evidențait existența a trei tipuri de legi:

1. legi de funcționare a fenomenelor psihice;
2. legi de compoziție, orgnizare sau structură;
3. legi de dezvoltare.

în prima categorie am putea încadra unele legi ale senzațiilor (adaptarea, contrastul, proiecția), ale gândirii, memoriei sau imaginației; în cea de a doua, legea pregnanței, a celei mai bune forme, a similitudinii şi contiguității formulate de Wertheimen în domeniul percepției; legea dezvoltării stadiale a psihicului copilului, la formularea căreia o contribuție deosebită şi-au adus-o psihologi ca W. Stern, J. Piaget, L.S. Vîgotski etc., ilustrează categoria legilor de dezvoltare, pe care le-am putea denumi şi psihogenetice.

în sfârşit, cei care au negat legile psihologiei s-au aşteptat ca acestea să fie ***pur psihologice.*** Realitatea demonstrează însă că ele au conotații fiziologice, de fizicalitate sau sociologice. Şi este firesc să fie aşa, din moment ce psihicul este expresia sintetică şi ultimativă a tuturor celorlalte forme existențiale. Este aproape exclus ca formele existențiale superioare să nu le incorporeze pe cele inferioare, să nu întrețină relații cu ele, să nu conțină reziduuri ale acestora, chiar dacă în expresia lor finală le depăşesc pe cele inferioare. Probabil că nu caracterul pur sau impur al legilor psihologiei este fundamental, ci existența legilor ca atare. Aceasta nu trebuie să ne împiedice să căutăm şi să descoperim legi proprii, specifice psihologiei. De altfel, multe dintre cele deja formulate dispun de un asemenea caracter. Legea optimului motivațional, formulată de Yorks şi Dodson, cea a autoactualizării personalității, stabilită de Maslow, legea acomodării prin depăşire sau cea a centrării şi decentrării intelectuale propuse de Piaget etc. sunt, după opinia noastră, legi specific psihologice. Vom face cunoştință cu ele în cele ce vor urma.

Specificul legilor psihologiei provine nu doar din specificitatea obiectului cercetat, ci şi dintr-un anume mod de funcționare a lor. Acționând concomitent, întretăindu-se unele pe altele nu doar că îşi relativizează efectele, ci şi le restructurează total. O lege a memoriei

esarată că un material mai mare ca volum se memorează şi se reţii mai greu decât unul mai mic ca volum. O altă lege a mem< precizează că materialul organizat, structurat, logic se memore. mai repede decât materialul neorganizat, nestructurat, fără sens l< Acestea sunt efectele care se obţin atunci când cele două li acţionează independent una de alta. Când acţiunea lor concomitentă, efectul va fi cu totul altul. Astfel, este mai mult ca sii că materialul mare ca volum, dar cu un grad crescut de organizare] structurare va fi mai bine memorat şi reţinut decât materialul redus volum, dar cu un mare grad de dezorganizare, în psihologie, dat fii] faptul că legile fenomenelor psihice se interfera, este foarte probi ca una dintre ele să devină condiţie pentru acţiunea alteia.

3. Explicaţia în psihologie

Jean Piaget (1936) consideră că există trei demersuri în cerci tarea psihologiei:

1. stabilirea faptelor generale sau a legilor;
2. explicarea unei legi, pornind de la un sistem de legi;
3. deducţia legii dintr-un sistem de legi, care nu rămâne îi doar ideală, ci se aplică unui substrat real sau model care se pretează unei asemenea deducţii.

Primul nivel este constatativ, celelalte două explicative. Leg prin ea însăşi, nu explică nimic, ea se mulţumeşte doar să cons generalitatea unei relaţii. Explicaţia începe cu coordonarea legif care se prezintă sub cele două forme complementare la care ne-i referit mai înainte. Cum explicaţia unei legi, pornind de la un sistem legi, echivelentă cu reconstrucţia deductivă a unei legi, având punct de plecare altele, este prima caracteristică a explicaţiei, reprezentând însă o explicaţie cauzală, se impune trecerea la cea a doua formă, în opoziţie cu simpla constatare, explicaţia prezin după opinia lui Piaget, două caracteristici, care adeseori sunt atribt cauzalităţii:

1. necesitatea raporturilor dintre cauze şi efecte, de un deductibilitatea lor;
2. realitatea acestor relaţii cauzale subiacente fenomene măsurate, care depăşeşte, astfel, fenomenalismul pur, d gurată prin modelul servind de substrat acestor dedi Prima caracteristică nu răspunde decât regulilor dedui logico-matematice, care rămâne formală; cea de a d» vizează coordonarea planurilor sau domeniilor realităţii şi comportă, în consecinţă, un ansamblu de raţionamente de existenţă.

Această a doua coordonare, care este "reală" şi nu formală, rnite două subvarietăţi importante: una dintre ele procedează prin rarhizarea planurilor realităţii (modelele organiciste, de exemplu, nt axate asupra reprezentării legăturilor nervoase în raport cu care ordonează reacţiile şi comportamentul şi - într-un sector limitat - [pifenomemele conştiinţei, spre deosebire de alte două modele, care nt axate pe comportamentul global); alta procedează prin punerea corespondenţă sau în izomorfism a domeniilor realităţii ireductibile nele la altele (de pildă, paralelismul sau izomorfismul între structurile aracteristice stărilor de conştiinţă şi structurile organice concomi-mte).

Psihologul elveţian este de părere că, deşi în psihologie există enumărate forme explicative, diversitatea lor mergând până la icoerenţa teoriilor şi metodelor, acestea manifestă două tendinţe ndamentale: fie orientarea lor spre reducţii de la complex la simplu, le la psihologie la extrapsihologie, fie spre constructivism, rămânând isă în limitele psihologicului. Cele şapte modele explicative descrise !e Piaget ilustrază din plin această idee. Un prim model explicativ este cel oferit de ***reducţionismul*** psihologic, am spune, mai degrabă, itrapsihologic, care reduce reacţiile şi conduitele complexe ale indivi-lului la un principiu cauzal, ce rămâne neschimbat în cursul transfor-lărilor.
Ilustrative în acest sens sunt cercetările de inspiraţie freudiană supra dezvoltării relaţiilor "obiectuale" ale copilului, care arată că nergia psihică" (libidoul) traversează întreaga dezvoltare ontogene-că a copilului. Un al doilea model explicativ, pe care l-am numi ***educţionism extrapsihologic,*** constă în explicarea psihologicului >rin recurgerea la realităţi ce depăşesc propriile sale frontiere. Se dau, istfe!, **explicaţii sociologice** (care interpretează reacţiile individului în uncţie de interacţiunea dintre indivizi sau dintre ei şi structurile de jrupuri sociale), **explicaţii fizicaliste** (bazate pe susţinerea izomorfis-i structurilor mentale şi structurilor organice), **explicaţii organi-** (care reduc psihologicul la fiziologic), în sfârşit, un al treilea n°del explicativ, cel ***constructivist,*** pune accent pe procesele de ln strucţie. El este opus primului model, dar se diferenţiază, într-o r ecare măsură, şi de cel de al doilea, deoarece ajunge la o Pecificitate psihologică, fără ca aceasta să fie reductibilă la proprietăţi

sociale, fizice sau organice. Acest model recurge la **explicații de tip comportamentist** (centrate pe coordonarea legilor învățării în sisteme ce vizează asimilarea conduitelor noi), **explicații genetice** (axate pe cercetarea dezvoltării unor mecanisme constructive), **explicații abstracte** (nu în sensul că renunță la orice substrat real, ci pentru că refuză să aleagă între diverse substrate posibilie pentru a degaja mai bine, sub o formă generală compatibilă cu exigențele psihologice, însăşi mecanismele constructive. (Piaget, 1963, p. 129-131).

în afara acestor modele explicative sunt posibile, fără îndoială, şi altele. Serje Moscovici se referă la: modele explicative **paradig-matice,** al căror rol esențial este de a propune o viziune globală asupra relațiilor şi coportamentelor umane, chiar asupra naturii umane (teoria câmpului, formulată de Lewin, inspirată din psihologia gestaltistă şi transferată în domeniul social şi psihosocial, poate fi încadrată în aceste modele); modelele explicative **fenomenologice,** care îşi propun să descrie şi să explice o familie de fenomene bine cunoscute, să răspundă la întrebările "cum?" şi "pentru ce?" funcționează ele (Sherif îşi propune, de exemplu, să afle cum şi de ce indivizii autonomi, având fiecare propriul lor sistem de judecăți, converg spre o judecată comună, atunci când sunt în grup); modelele explicative **operatorii** tind să degaje un mecanism elementar, necunoscut până la un moment dat, capabil să explice un ansamblu de fapte (teoria disonanței cognitive, formulată de Festiger, potrivit căreia două elemente care, dintr-o rațiune sau alta, nu se potrivesc între ele generează o stare de disconfort psihic, este ilustrativă, din acest punct de vedere). ([144], p. 14-16).

Fiecare dintre aceste modele explicative depinde de specificul fenomenelor şi legilor la care se referă, încercând să le surprindă esența; totuşi, nici unul dintre ele nu reuşeşte să cuprindă exhaustiv condițiile şi legile psihologice, *"în aceste condiții,* consideră Paul Popescu-Neveanu, *se pune problema alegerii modelului explicativ, în vederea atingerii unuia sau altuia dintre obiectivele practice ale psihologiei, în planul optimizării condiției şi activității umane"* ([183[, p. 57). Mai mult decât atât, în vederea satisfacerii acestor cerințe, este necesară şi **corelarea** modelelor explicative. Willem Doise (1982) arată că, în psihologia socială, sunt utilizate patru niveluri de analiză (intraindividual, interindividual şi situațional, pozițional, ideologic). Fiecare dintre aceste niveluri de analiză îşi are propria sa legitimitate, fiecare sunt expresii ale nevoii de a abstractiza, de a selecta, fără a putea îngloba şi explica ansamblul realității. *"A ne limita, însă, la un singur model înseamnă a sărăci realitatea; de aceea, este necesar să facem apel la analize complementare"* ([61], p. 34). Exemplul dat de autor este extrem de sugestiv, fn studiul inteligenței se utilizează cu precădere primul nivel de analiză, care nu este suficient, deoarece se pierd din vedere aspectele ei sociale, neputându-se explica diferențele individuale dintre indiviziii ce aparțin unor grupuri socioeconomice, rasiale şi culturale diferite, lată de ce este necesară studierea intelgenței şi la alte niveluri de analiză. Deşi Mead şi Vîgotski susțin natura socială a inteligenței, nici unul, nici altul n-au propus o paradigmă de articulare între individual şi social, fapt realizat de Piaget, ca urmare a luării în considerare a celui de al doilea nivel de analiză, el studiind inteligenț

CAPITOLUL IV

METODELE PSIHOLOGIEI

1 . Specificul metodelor psihologiei

Complexitatea obiectului de cercetare al psihologiei, natura ideală, subiectivă a psihicului nu puteau să nu se repercuteze şi asupra metodelor utilizate în cercetarea psihologică. Spre deosebire de alte ştiinţe, îndeosebi de cele denumite exacte sau ale naturii, unde obiectul este investigat şi cunoscut direct, jîljssiholo^
se_realjzează indirect, manifestările exterioare, comportamentale fiind considerate^ca indicatori ai stărilor şi relaiijlor 'interne^ subiective. Apoi, dacă în ştiinţele naturii, cercetătorul se rezumă la a constata, explica şi prevedea mersul proceselor, la a re~produce cât mai exact obiectul investigat, manifestând o relativă detaşare şi indiferenţă faţă de obiectul studiat, în psihologie el se ***"implică** şi chiar se identifică cu destinul obiectulur,* este interesat de *"relevarea sensului valoric al prefacerilor pe care le suportă obiectul",* angajându-se "pe *direcţia ofertei de soluţii care să optimizeze fluxul schimbărilor* ([91], p. 150). Aceste particularităţi sunt generate de specificul existenţial al omului, dar şi de statutul specific al cercetătorului şi care, jDrin conduita sa, o poate influenţa pe cea a subiectului investigat, în aceste condiţii, nu ne putem aştepta ca în psihologie metodele de cercetare să dispună de aceeaşi rigurozitate ca în ştiinţele naturii. Cert este faptul că psihologia, în evoluţia sa, a trecut treptat, de la metodele subiective spre metodele obiective, locul introspecţiei, ca metodă subiectivă, fiind luat de observaţie, experiment etc., ca metode obiective.

Dar, ce este metoda de cercetare? *"Metoda este tocmai acea îmbinare şi organizare de concepte, modele, ipoteze, strategii, instrumente şi tehnici de lucru care dau corporalitate unui proiect metodologic. Ea este operatorul care mijloceşte trecerea, ridicarea treptată de la problema de cercetare, enunţată în plan teoretic, la reconstrucţia*

ei - observaţională, experimentală, acţională - în vederea corectării, optimizării, potenţării, restructurării unui sector sau altul al practicii sociale" ([91], p. 153-154). Metoda defineşte **calea,** itinerariul, **structura de ordine sau programul după care se reglează acţiunile intelectuale şi practice, în vederea atingerii unui scop.** Metodele psihologiei au un caracter instrumental, de intervenţie, de informare, interpretare şi acţiune, în funcţie de scopul lor, pot fi împărţite în: metode^de recoltare a infQrmaţiiJQr şi metode de prelucrare şi interpretare^ acestora; metode de investigare intensivă şi extensivă; rîţeî5de~de~diagnoză""şi prognoză; metode de cercetare şi metode aplicative (psihoeducaţionale, psihoergonomice, psihoterapeutice etc.). Ele pot fi clasificate şi după alte criterii (de exemplu, după criteriul istoric, după cel al gradului de penetraţie în profunzimea fenomenului studiat, după criteriul indicelui de standardizare a procedurii de cercetare etc.).

Metodele sunt ghidate de concepţia generală a cercetătorului, de principiile teoretice-şiinţifice de la care porneşte, reunite sub denumirea de ***metodologia cercetării.*** Fiecare şcoală sau orientare psihologică îşi are propria sa metodologie de cercetare, între concepţie şi metodă, există o strânsă interacţiune. Al. Roşea ([205], p. 23) arată că Wundt, de exemplu, pornind de la premisa falsă a paralelismului psihologic, ajunge la concluzia că psihicul nu este accesibil decât introspecţiei. Chiar datele obţinute despre alte persoane (copil mic, bolnav mintal) sau despre animale sunt înţelese şi au valabilitate numai dacă cercetătorul se transpune în locul copilului, al bolnavului mintal sau al animalului, lată o situaţie extremă, care ne demonstrază legătura dintre metoda de cercetare şi concepţia despre psihic. Această relaţie poate fi identificată în cadrul fiecărei orientări psihologice.

2. Principalele metode ale psihologiei

(Metoda observaţiei

Observaţia, ca metodă de cercetare, constă în urmărirea intenţionată şi înregistrarea exactă, sistematică a diferitelor manifestări comportamentale ale individului (sau grupului), ca şi a contextului situaţional al comportamentului. Unul dintre conţinuturile observaţiei îl constituie ***simptomatica stabilă,*** adică trăsăturile bio-constituţionale ale individului (înălţimea, greutatea lungimea şi grosimea membrelor, circumferinţa craniană, toracică, abdominală), ca şi trăsăturile fiziono-

mice (aspectul capului, feței, relațiile dintre diferitele detalii anatomce ale feței: fruntea, nasul, bărbia, pomeții obrajilor, ochii etc.). Se porneşte de la premisa că înfățişarea omului nu este mută, dimpotrivă, poate furniza o serie de informații.

Ernest Kretschmer a constatat, de exemplu, existența unei relații între tipul somatic (înfățişarea fizică) şi anujnite manifestări comportamentale şi chiar dintre acestea şi predispoziția pentru anumite boli psihice. Ştim şi din propria experiență că o viață afectivă intensă, tumultuoasă, anumite tipuri de trăiri afective (bucurii frecvente sau tristeți frecvente) îşi pun amprenta asupra chipului uman. Aceste date şi, mai ales, relațiile dintre ele trebuie interpretate cu multă prudență, pentru a ng ne conduce la concluzii pripite sau chiar eronate.

Un alt conținut al observației, mult mai semnificativ, îl constituie ***simptomatica labilă,*** adică multitudinea comportamentelor şi conduitelor flexibile, mobile ale individului, cum ar fi conduita verbală, motorie, mnezică, inteligentă etc., ca şi varietatea expresiilor comportamentelor, de exemplu, expresiile afective, atitudinale etc. Observând felul în care merge un individ, cum gesticulează, cum vorbeşte, cum îşi exteriorizează trăirile psihice, ne putem da seama despre multe dintre stările, însuşirile şi trăsăturile lui psihice. Un mers lent şi greoi ne spune altceva decât altul rapid, energic, suplu şi ferm; gesturile rare, moi, de mică amplitudine furnizează alte informații decât cele repezi, violente, pe direcția "înainte"; la fel de semnificative, pentru caracterizarea unui individ, sunt şi unele particularități ale vorbirii: sonoritatea, fluența, debitul, intonația, pronunția, structura vocabularului, adecvarea la conținut.

Pentru observarea tuturor acestor manifestări comportamentale, cercetătorul face apel la mai multe **forme de observație,** care pot fi clasificate în funcție de diverse criterii, cum ar fi: orientarea actului observațional: ***autoobservație*** (orientată către surprinderea particularităților propriului comportament); ***observație propriu-zisă*** (orientată către observarea manifestărilor comportamentale ale altor persoane); prezența sau absența intenției de a observa: ***ocazională*** (întâmplătoare, nu ține seama de nici o regulă) şi ***sistematică*** (face apel la un proiect care îi reduce câmpul); prezența sau absența observatorului: ***directă*** (bazată pe prezența observatorului şi pe conştientizarea ei de către subiecții observați); ***indirectă*** (observatorul este amplasat în spatele unor geamuri cu vedere unilaterală sau beneficiază de televiziune cu circuit închis); cu ***observator uitat, ignorat*** (observatorul este prezent, însă este atât de cunoscut membrilor

grupului, încât este ignorat); cu ***observator ascuns*** (în spatele unor draperii, a unor paravane etc.); implicarea sau nonimplicarea observatorului: ***pasivă*** (fără implicarea directă a observatorului în activitate); ***participativă*** (observatorul devine membru al grupului şi participă la activitatea lui); durata observării: ***continuă*** (efectuată pe o perioadă mai mare de timp); ***discontinuă*** (pe unități de timp mai mici şi la intervale diferite); obiectivele urmărite: ***integrală*** (ținteşte spre surprinderea tuturor sau a cât mai multe manifestări de conduită); ***selectivă*** (se concentrază asupra unei singure conduite). Amănunte în legătură cu aceste forme de observație pot fi găsite în Roger Mucchielli ([148], p. 54-85 sau [137]).

Calitatea observației depinde de o serie de particularități psihoindividuale ale observatorului (capacitatea sa de concentrare a atenției, de selectivitate etc.). De asemenea, ea este influențată şi de tipul de percepție al observatorului, unii aparținând tipului descriptiv (înregistrează minuțios, exact, sec), alții tipului evaluativ (cu tendința de a face aprecieri, estimări, interpretări), alții tipului imaginativ şi poetic (aceştia neglijează faptele şi dau frâu liber imaginației; de aceea, ajung deseori la deformarea realității). Unii observatori sesizează relațiile dintre faptele observate, alții consideră faptele ca fiind independente; unii percep mai multe lucruri deodată, alții doar unul singur.

Pentru a elimina intervenția deformatoare a acestor factori şi pentru a creşte calitatea observației este bine să fie respectate o serie de indicații. **Condițiile unei bune observații** sunt: stabilirea clară, precisă a scopului, a obiectivului urmărit; selectarea formelor ce vor fi utilizate, a condițiilor şi mijloacelor necesare (cronometre, magnetofoane, aparate foto, de filmotecă etc.); elaborarea unui plan riguros de observație (de la ce sistem conceptual şi de la ce ipoteze se va porni); unde şi când va fi efectuată; cât timp va dura etc.; consemnarea imediată a celor observate, deoarece consemnarea ulterioară ar putea fi afectată de uitare (în acest sens, se întocmeşte un protocol de observație); efectuarea unui număr optim de observații; desfăşurarea ei în condiții cât mai variate; discreția ei (persoana în cauză să nu-şi dea seama că este observată).

Pentru creşterea calității observației, este necesar să se apeleze la o serie de **repere de control,** reieşite din observații anterioare ale cercetătorului, din experiența sa personală de viață sau din lucrările de specialitate. Aceste repere de control reprezintă conceptualizarea faptelor observate, altfel spus, concepte psihologice operaționale.

Asistând la joaca unor copii în pauză, un observator poate remarca cum copiii aleagră, vorbesc, se împing, îşi oferă jucăriile şi le smulg unul altuia, se ceartă, se împacă etc. Unui observator neavizat, toate aceste conduite cotidiene nu-i spun nimic. Dacă ele sunt, însă, conceptualizate în două tipuri de conduite (amicale şi ostile) şi dacă frecvenţa lor este urmărită în funcţie de vârsta şi sexul copiilor, atunci ar putea fi remarcată o serie de caracteristici semnificative. N.R. Marshall (1964) a constatat, de exemplu, că o dată cu vârsta, numărul conduitelor amicale creşte, în timp ce cer al conduitelor ostile descreşte, ceea ce demonstrează sporirea tendinţelor de integrare socială a copiilor.

La fel de utilă este şi folosirea unor **modalităţi de evaluare** a observaţiilor efectuate carejsă permită înregistrarea facilă a datelor şi, mai apoi, compararea lor. în acest scop, este indicată determinarea **unităţii de observaţie** (a cuantumului de elemente observate pe intervale egale de timp; repartizarea acestora de-a lungul unei zile etc.). De asemenea, pot fi stabilite **grade de estimaţii** ale unor însuşiri psihice. De exemplu, pentru a preciza în ce măsură este prezentă o însuşire psihică la un copil, se stabilesc următoarele evaluări: în foarte mare măsură, în mare măsură, într-o măsură potrivită, în mică măsură, într-o foarte mică măsură. Aceste estimări calitative pot fi convenite în cifre, prin acordare de puncte (5 puncte pentru prezenţa însuşirii respective într-o foarte mare măsură, 1 punct pentru prezenţa ei într-o foarte mică măsură). Estimările pot fi făcute şi literar. Pentru însuşirea unui copil de a fi atent, am putea prevedea: foarte atent, atent, atent selectiv, puţin atent, neatent, în sfârşit, mijlocul cel mai sigur care facilitează recoltarea şi compararea rapidă a datelor de observaţie îl reprezintă utilizarea unor grile de observaţie şi sistematizarea lor în funcţie de o serie de criterii.

R.F. Bales (1954), urmărind interacţiunile comunicaţionale dintre membrii mai multor grupuri umane, a constatat că aceştia manifestă două categorii de comportamente: efective (subîmpărţite, la rândul lor, în pozitive şi negative) şi instrumentale (concretizate în întrebările puse şi în răspunsurile aşteptate). Un membru al unui grup poate manifesta solidaritate, destindere, aprobare pasivă faţă de un altul sau dimpotrivă, dezaprobare, tensiune, antagonism. De asemenea, el poate emite sugestii, opinii şi informaţii sau cere sugestii, opinii, informaţii. Sistematizând aceste **categorii interacţionaie,** Bales a oferit un instrument de contabilizare rapidă a interacţiunilor dintre membrii grupului, dând posibilitatea întocmirii unui profil al grupului respectiv, din care putem afla dacă grupul este centrat pe sarcina ce urmează a fi rezolvată sau pe interacţiunile de tip afectiv.

Este necesară şi inteprinderea unor măsuri de **combatere a obstacolelor,** ce ar putea împiedica realizarea unor observaţii adecvate. Printre asemenea obstacole enumerăm: influenţa orientărilor observaţiei, schema pre-perceptlvă, putând deforma faptele observate; tendinţa observatorului de a decodifica faptele observate în conformitate cu teoria (explicită sau implicită) la care aderă; tendinţa ca aşteptările şi anticipările observatorului să inducă rezultate în conformitate cu acestea. Preîntâmpinarea apariţiei unor asemenea obstacole sau eliminarea lor se poate face fie prin apelul la mijloacele tehnice la care ne-am referit mai înainte, fie prin formarea şi educarea corespunzătoare a observatorilor. Observarea unuia şi aceluiaşi fapt de mai mulţi observatori şi apoi analiza comparativă a protocoalelor întocmite, realizarea cât mai multor observaţii de către unul şi acelaşi observator, pe baza unei grile de observaţie, ar putea fi utile în corectarea deformărilor observaţiei.

Observaţia permite surprinderea manifestărilor comportamentale naturale, fireşti ale individului, în condiţi obişnuite de viaţă şi activitate, oferind mai ales date de ordin calitativ, în schimb, un dezavantaj al ei îl constituie faptul că observatorul trebuie să aştepte intrarea în funcţiune a fenomenului studiat.

B. Metoda experimentului

După cum arată Fraisse, *"metoda experimenta/ă nu este, în realitate, decât un mod de cunoaştere. Caracteristica ei esenţială este de a tinde spre coerenţa unui sistem de relaţii controlate prin experienţă*[1] ([75], p. 72). Experimentatorul **intervine efectiv, provoacă intenţionat** fenomenul; **izolează** variabilele cercetate (numite **variabile dependente)** de alte variabile, numite **variabile independente,** manipulate de cercetător, care pot influenţa manifestarea fenomenului investigat; **variază, modifică** condiţiile de manifestare a fenomenelor, pentru a sesiza mai bine relaţiile dintre variabilele experimentate; **repetă** fenomenul pe acelaşi subiect sau pe subiecţi diferiţi, pentru a determina legitatea lui de manifestare; **compară** rezultatele obţinute la grupul experimental (în care se intervine) cu cele obţinute {a grupul martor sau de control (în care nu se intervine), pentru a vedea în ce măsură ele se datorează variabilelor experimentale utilizate. La aceste sarcini ale experimentatorului, Reuchlin mai adaugă încă două: emiterea unei ipoteze (aceasta putând fi sugerată de o observaţie an-

terioară fortuită sau sistemică), controlul variabilelor parazitare (care pot introduce modificări de tip aleator) ([197], p. 39-48).

Există mai multe ***tipuri*** sau ***forme de experimente.*** *O* primă formă o reprezintă ***experimentul de laborator,*** care presupune scoaterea subiectului din ambianța lui obişnuită de viață şi activitate şi introducerea într-o ambianță oarecum artificială, anume creată (camere special amenajate, aparatură de laborator, condiții şi programe de desfăşurare a experimentelor bine determinate, adeseori obligatorii). Experimentul de laborator are o serie de avantaje (stabileşte mai bine relațiile cauzale dintre fenomenele studiate, oferă date atât de ordin calitativ, cât şi cantitativ, dispun de un grad mai mare de precizie şi rigurozitate), dar şi nenumărate dezavantaje. Astfel, condițiile artificiale în care este pus subiectul pot afecta reacțiile acestuia; forța unor variabile care intervin în laborator este cu totul alta decât cea din viața reală, de aceea subiectul o poate subestima; experimentatorul poate sugera involuntar ce aşteaptă de la subiecți; la rândul lor, subiecții au tendința de a se prezenta într-o lumină favorabilă, pentru a obține stima experimentatorului sau recompensa promisă.

Pentru a contracara aceste dezvanataje, se utilizează o altă formă de experiment, şi anume, **experimentul natural,** care presupune aplicarea probei sau sarcinii declanşatoare, într-un cadru obişnuit, familiar de activitate al individului.

O formă particulară a experimentului natural, utilizată în condițiile procesului instructiv-educativ, este **experimentul psîho-pedagogic.** Acesta poate fi de două feluri: **constatativ** (urmăreşte fotografierea, consemnarea situației existente la un anumit moment dat) şi **formativ** (ţinteşte spre introducerea în grupul cercetat a unor "factori de progres", în vederea schimbării comportamentelor, schimbarea constatată prin compararea situației inițiale cu cea finală).

Experimentul, indiferent de tipul său, apelează la trei scheme (modele) experimentale:

1. prezentarea repetată a unuia şi aceluiaşi stimul, pe una şi aceiaşi persoană şi înregistrarea progresului obținut;
2. prezentarea unor stimuli diferiți, uneia şi aceleiaşi per soane, pentru a surprinde superioritatea unui anume tip de stimulări;
3. aplicarea unuia şi aceluiaşi stimul pe mai multe persoane, pentru a surprinde rolul diferențelor individuale.

Metoda experimentului, deşi pare relativ uşoară, ridică în fața cercetătorului o serie de probleme dificile, cum ar fi: ce subiecți trebuie utilizați în experimentare? De obicei, au fost folosiți subiecți care s-au oferit voluntar, mai ales studenți; or, se ştie că particularitățile acestora sunt mult diferite față de cele ale subiecților din populația generală); ce trebuie făcut cu rezultatele care se abat mult de la medie? ce număr de subiecți trebuie să participe la experiment? (ştiut fiind faptul că unii dintre ei vor renunța pe parcurs); este bine să li se comunice subiecților rezultatele obținute, fără ca acestea să le afecteze comportamentul? etc. Aceste dificultăți pot fi depăşite prin asigurarea reprezentativității eşantionului de subiecți introduşi în experiment sau prin folosirea unor procedee diverse, cum ar fi: procedeul raportului fals - comunicarea altor rezultate decât cele reale; procedeul complicelui - introducerea printre subiecți a anumitor persoane special angajate pentru a adopta anumite conduite). Cel mai bine, însă, este să îmbinăm rezultatele obținute prin experiment cu cele obținute prin aplicarea altor metode.

CjMetoda convorbirii

Convorbirea este o discuție angajată între cercetător şi subiectul investigat, care presupune: relația directă, de tipul față în față, între cercetător şi subiect; schimbarea locului şi rolurilor partenerilor (cel care a întrebat poate să şi răspundă, cel care a răspuns poate să şi întrebe); sinceritatea deplină a subiectului, evitarea răspunsurilor incomplete, de fațadă, a celor care tind a-i pune într-o lumină favorabilă, a deformărilor voluntare; existența la subiect a unei oarecare capacități de introspectare şi autoanaliză, evaluare şi autodezvăluire; abilitatea cercetătorului pentru a obține motivarea subiecților, angajarea lor în convorbire; prezența la cercetător a unor capacități, de tipul: grad crescut de sociabilitate; empatie (transpunerea în stările psihice ale subiectului, postarea pe pozițiile acestuia, pentru a-i intui reacțiile, a-l înțelege mai bine).

Spre deosebire de observație şi experiment, prin intermediul cărora investigăm conduitele, reacțiile exterioare ale subiectului, convorbirea permite decodarea mai directă a vieții interioare a acestuia, a intențiilor ce stau la baza comportamentului, a opiniilor, atitudinilor, intereselor, convingerilor, aspirațiilor, conflictelor, prejudecăților şi mentalităților, sentimentelor şi valorilor subiectului.

Există mai multe forme ale convorbirii, şi anume: ***convorbirea standardizată, dirijată, structurată*** (bazată pe formularea aceloraşi

întrebări, în aceeaşi formă şi ordine, tuturor subiecţilor, indiferent de particularităţile lor individuale); ***convorbirea semistandardizată*** sau ***semidirijată*** (cu adresarea unor întrebări suplimentare, cu reformularea unora, cu schimbarea succesiunii lor); ***convorbire liberă, spontană, asociativă*** (în funcţie de particularităţile situaţiei în care se desfăşoară, de cele psiho-individuale ale subiectului, chiar şi de particularităţile momentului în care se face).

în afara acestor forme, în care rolul esenţial îl are cercetătorul, există şi alte modalităţi (cum ar fi ***convorbirea psihanalitică*** - propusă de Sigmund Freud şi ***convorbirea non-directivă*** - propusă de Cari Rogers), în care cercetătorul creează condiţiile psihologice ce vor facilita destăinuirea spontană a subiectului, chiar fără ca acesta să fie permanent întrebat, astfel încât subiectul singur să ajungă la conştientizarea şi soluţionarea propriilor lui conflicte.

Pentru reuşita convorbirii, este necesar ca cercetătorul să se gândească anticipat la ea, să-şi structureze (în linii mari sau chiar în amănunt) întrebările; să culeagă informaţii despre subiect; să-i anticipeze răspunsurile, pentru a şti cum să se comporte în eventualele situaţii neprevăzute (blocarea subiectului, refuzul lui de a răspunde etc.). Marele avantaj al convorbirii constă în faptul că permite recoltarea unor informaţii numeroase, variate şi preţioase, într-un timp relativ scurt. Dezavantajul ei provine din eventuala lipsă de receptivitate a subiectului; de aceea, se impune cu necesitate ca datele să fie completate şi verificate prin alte metode.

f D. Metoda anchetei psihologice

Ttocheta, ca metodă de cercetare psihologică, diferită de ancheta judiciară sau ziaristică, presupune recoltarea sistematică a unor informaţii despre viaţa psihică a unui individ sau a unui grup social, ca şi interpretarea acestora, în vederea desprinderii semnificaţiei lor psihocomportamentale. în cercetarea psihologică sunt utilizate două forme ale acestei metode, pe care le prezentăm în continuare.

Ancheta pe bază de chestionar este una dintre cele mai laborioase metode ale psihologiei, informaţii detaliate cu privire la ea putând fi găsite în [14] şi [104].

Folosirea ei ştiinţifică implică parcurgerea mai multor etape:

1. stabilirea obiectului anchetei;
2. documentarea;
3. formularea ipotezei;
4. determinarea populaţiei (a universului) anchetei;

5. eşantionarea;
6. alegerea tehnicilor şi redactarea chestionarului;
7. pre-testul (pentru a vedea dacă chestionarul a fost bine elaborat);
8. redactarea definitivă a chestionarului;
9. alegerea metodelor de administrare a chestionarului (prin persoana special destinată acestei operaţii sau prin autoadministrare);
10. despuierea rezultatelor;
11. analiza rezultatelor obţinute, în raport cu obiectivele formu late;
12. redactarea raportului final de anchetă.

Dintre toate acestea, etapele 6 şi 8 au mare importanţă. Cercetătorul trebuie să stabilească ***conţinutul întrebărilor (de*** regulă, acestea putând fi: f actuale sau de identificare - cer date obiective despre subiect, cum ar fi vârsta, sexul, studiile etc.; de cunoştinţe; de opinii şi atitudini; de motivaţie) şi ***tipul întrebărilor*** (cu răspunsuri dihotomice închise - DA, NU; cu răspunsuri libere - lăsate la iniţiativa subiectului; cu răspunsuri în evantai - mai multe răspunsuri, din care subiectul reţine 1-2, care se potrivesc modului său de a fi sau gândi, sau pe care le ierarhizează în funcţie de valoarea ce le-o acordă). De asemenea, cercetătorul trebuie să evite o serie de greşeli în formularea întrebărilor, ca de pildă: întrebări prea generale; limbaj greoi, artificializat, tehnicist, ştiinţific; cuvinte ambigui, cu dublu înţeles; cuvinte vagi ("cam aşa", "de regulă"); întrebări tendenţioase, care sugerează răpunsul; întrebări prezumtive (care presupun cunoaşterea dinainte a ceva despre cel investigat); întrebări ipotetice (care atrag după ele un anumit tip de răspuns, de obicei, afirmativ). Roger Mucchielli [147] stăruie asupra unor aplicaţii ale anchetei în diferite tipuri de acţiuni sociale (studiul pieţei, publicitate etc.).

Ancheta pe bază de interviu presupune raporturi verbale între participanţii aflaţi faţă în faţă, centrarea asupra temei cercetate, direcţia unilaterală de acţiune, fiecare participant păstrându-şi rolul de emiţător sau de receptor (prin aceasta se deosebeşte de convorbire). Există interviuri individuale şi de grup, clinice (centrate pe persoană) şi focalizate (centrate pe tema investigată). Multe dintre problemele acestei forme de anchetă sunt comune cu cele ale anchetei pe bază de chestionar sau chiar cu cele ale metodei convorbirii, de aceea nu mai stăruim asupra lor. Amănunte pot fi găsite în [146].

țele în patru categorii: în prima categorie am inclus **științele fundamentale** ale omului (biologia, sociologia, filosofia), interpretat ca ființă bio-socio-spirituaiă; a doua şi a treia grupă includ diverse ştiințe referitoare la principalele **tipuri de activități** îndeplinite de om (educaționale, economice, manageriale, cultural-artistice, sportive, militare etc.); a patra grupă strânge la un loc ştiințele maximal preocupate de asigurarea **integrității fizice şi psihice** a omului (medicina, neurologia, psihiatria). La confluența cu fiecare dintre aceste ştiințe, psihologia generală şi-a delimitat propriile ei ramuri aplicative. Se poate remarca, în figura 1.3, aceeaşi centralitate a psihologiei în raport cu toate celelalte ştiințe.

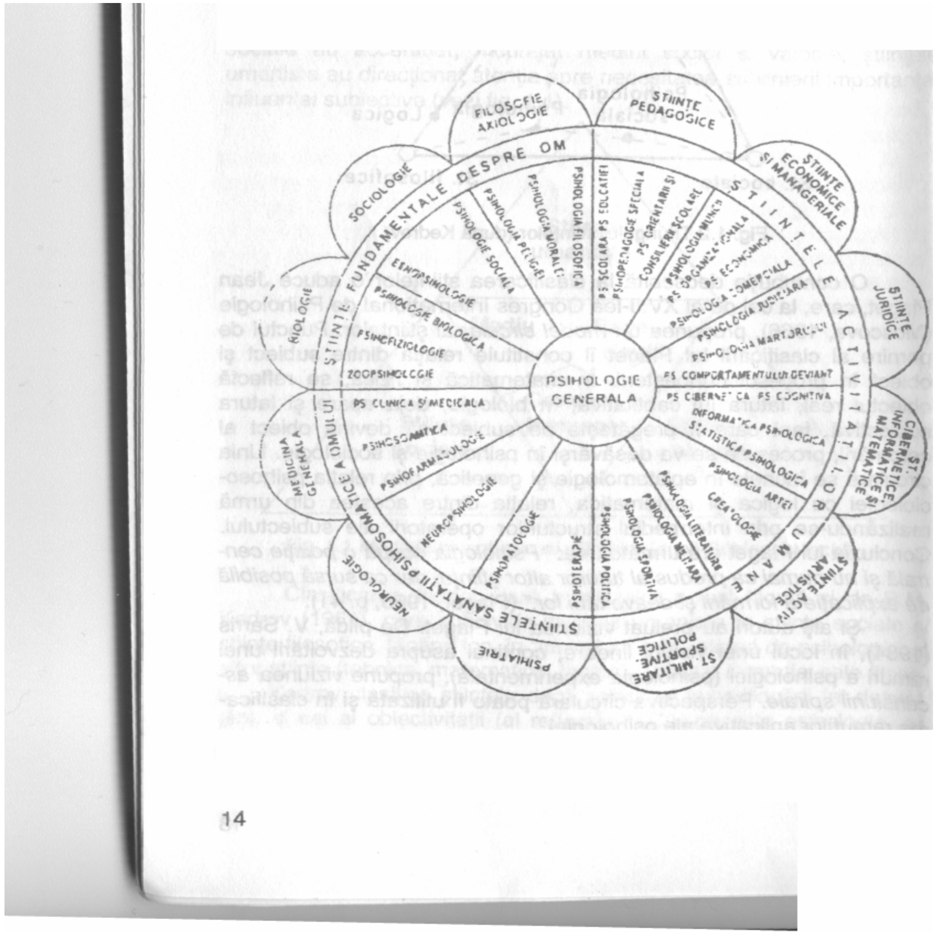

Fig. 1.3 Ramurile aplicative ale ştiințelor

Poziția deosebită a psihologiei în sistemul ştiințelor, la "intersecția" celorlalte, în "centrul" sau în "vârful" lor, favorizează, după opinia lui Pavelcu, *"pendulația spectaculoasă a interpretărilor între psihologizare a numeroase discipline, la o extremă, şi depsihologizare a psihologiei, la cealaltă extremă'* ([167], p. 40). Se pare, de aceea, că mai importantă decât distincția categorică a ştiințelor este cooperarea şi interdisciplinaritatea lor.

4. Repere privind viitorul psihologiei

a) *Viitorul psihologiei va fi modelat de trecutul ei.* Este aproape imposibil ca marea varietate de concepții, orientări, domenii existente la ora actuală să nu creeze dificultăți şi în viitor unificării psihologiei. Probabil, va continua să crească diviziunea dintre observația din exte rior şi observația din interior, dar şi convergența unor domenii conexe (dezvoltarea biotehnologiei a stimulat şi va continua să stimuleze cercetarea biopsihologică).

b) *Concepția despre om va modela, în egală măsură, viitorul psihologiei.* Sunt necesare, în acest sens, nu doar opțiuni între con cepțiile existente ci, mai mult ca sigur, elaborarea unei concepții noi. Probabil că în anii care vin, psihologia va trebui să accepte *existența **umană integrală*** drept obiect al său de cercetare, reconciliind, în acest fel, teoria cu practica.

c) *Viitorul psihologiei va fi influențat de viitorul societății şi chiar de viitorul lumii întregi.* La ora actuală, psihologia este mult prea națională. Or, pentru ca ea să devină într-adevăr un factor de progres social şi uman, va trebui, se pare, să devină internațională, coope rarea dintre psihologii din diverse țări fiind stringent necesară.

d) *Progresul realizat în alte ştiințe îşi va pune amprenta asupra viitorului psihologiei.* Dezvoltarea medicinei, electronicii, comunicării, explorării spațiului vor afecta viața omului. Psihologia va trebui să cerceteze toate aceste influențe, construcțiile pe care le generează la nivel psihic, efectele propuse în comportament. Ea va trebui să găsească soluții, să genereze idei novatoare.

e) *Viitorul psihologiei va fi modelat de progresul economic,* deoarece este nevoie de sporirea cheltuielilor de finanțare a cercetării. Dar, pentru a obține suport economic, psihologia trebuie să câştige o largă aprobare socială, un mare interes social. Or, pentru aceasta, ea trebuie să se ocupe mai mult de problemele sociale reale ale oame nilor, să se aventureze dincolo de laborator şi clinică, în societate, în laboratorul social.

Răspândite şi uşor de aplicat şi prelucrat sunt **chestionarele** sau **inventarele de personalitate.** Acestea conţin un şir de întrebări, la care trebuie să se răspundă prin DA sau NU (de exemplu: Ai deseori dorinţa de a simţi emoţii puternice?; De obicei eşti nepăsător?; Te temi de întuneric? etc.) sau întrebări ce cuprind mai multe răspunsuri, din care subiectul optează pentru unul (de pildă: îmi place să asist la meciuri: a) da; b) câteodată; c) nu; Prefer oamenii: a) rezervaţi; b) între rezervaţi şi sociabili; c) sociabili şi uşor adaptabili; Dacă aş vedea doi copii ai vecinului gata să se bată: a) îi las să se descurce între ei; b) nu ştiu ce aş face; c) i-aş potoli). Chestionarele de personalitate pot fi bifactoriale sau multifactoriale. J.H. Eysenck, aplicând un chestionar ce conţinea 57 de întrebări, a ajuns la stabilirea tipurilor de personalitate extravertite, introvertite, nevrotice. Woohworth şi Metheus, pe baza unui chestionar cu 76 de întrebări, au determinat 8 tendinţe psihonevrotice ale personalităţii (emotivitate, impulsivitate, instabilitate etc.). R.B. Cattell, cu un chestionar de 87 de întrebări, a stabilit 16 factori de personalitate - chestionarul său numindu-sePF 16.

Testele de completare sau de descripţie presupun formularea unor începuturi de frază, care vizează interesele, aspiraţiile, convingerile, concepţiile subiectului, ce sunt, mai apoi, terminate de subiect. De exemplu: Cel mai mult îmi doresc să ....; Cele mai mari bucurii le am atunci când .... ; Calităţile pe care le apreciez cel mai mult la alţii sunt ....O formă interesantă este *"Testul celor 20 de propoziţir,* care constă în completarea a 20 de propoziţii ce încep cu "Eu sunt........" Se obţin 4 tipuri de propoziţii:

Tip A conţin caracteristici generale şi particulare de ordin fizic;

Tip B se referă la caracteristicile statutului social al subiectului;

Tip C caracteristici de ordin psihic;

Tip D cuprind identificări complexe de ordin filosofic.

Dominaţia unora dintre aceste propoziţii în totalul celorlalte arată prezenţa unor tendinţe psiho-comportamentale ale subiectului. O probă oarecum asemănătoare am propus-o şi noi, proba *CSE - Cine sunt Eu?* [255].

Testele proictive. Cele mai cunoscute sunt ***Testul Rorschach*** sau testul petelor de cerneală şi TAT - ***Testul apreciativ tematic-*** Primul cere subiectului ca, pornind de la stimuli vagi nestructuraţi să spună ce crede că este în planşa respectivă, ce reprezintă ea. Cel de al doilea, pornind de la o imagine, cere subiectului să construiască o povestire de aproximativ 300 de cuvinte, în care să precizeze: ce este, ce s-a întâmplat în imaginea respectivă? care sunt gândurile, sentimenteie personajelor? ce anume a determinat situaţia respectivă, care va f j deznodământul ei?

Aceste teste se numesc proiective, deoarece subiectul, în încercarea sa de a structura imaginea, de a-i da un sens, de a elabora o povestire, îşi proiectează, îşi exteriorizează propriile sale trăsături de personalitate, modul său de a fi şi de a gândi. Deşi testele proiective sunt cele mai dificile teste, mai ales în partea lor de interpretare, ele rămân cele mai eficiente instrumente de sondare a personalităţii, chiar dacă, aşa cum constată Anzieu, adeseori s-a făcut abuz de ele, mai ales în psihologie [9].

Pentru a spori utilitatea şi eficienţa testelor, în general, este necesară respectarea următoarelor recomandări: crearea unor teste în concordanţă cu specificul sociocultural al populaţiei pe care urmează a fi aplicate sau, cel puţin, adaptarea celor elaborate pe specificul altor culturi; utilizarea nu doar a unui singur test în măsurarea unei însuşiri psihice, ci a unor baterii de teste; corelarea rezultatelor obţinute prin aplicarea testelor cu rezultate obţinute prin aplicarea altor metode; corelarea rezultatelor de la teste cu rezultatele obţinute în activitatea practică.

H. Metoda modelării şi simulării

Este relativ nouă şi a apărut ca urmare a dezvoltării ciberneticii şi inteligenţei artificiale. Ea constă în crearea unor scheme logice ale organizării şi desfăşurării diferitelor funcţii psihice (percepţie, gândire, memorie etc.) şi în transferarea lor pe maşinile electronice de calcul (ordinatoare) pentru a fi reproduse (simulate). Astfel, devine posibilă evidenţierea diverselor caracteristici şi relaţii noi în interiorul sistemului psihic, în afara modelelor logico-matematice, pot fi construite şi modele matematice obiectuale.

i Metode de orgnizare, analiză şi prezentare a datelor

Datele obţinute în urma aplicării diferitelor metode de cercetare urmează a fi prelucrate şi prezentate într-o formă accesibilă, sintetică [1] relevantă, în acest scop, sunt folosite ***metodele statistico-mate-*** **"Jaf/ce şi *metodele de prezentare grafică.***

Metodele statistico-matematice surprind relaţiile cantitative [1tr]e fenomenele investigate. (A se vedea I, Radu, în [205]).

Printre acestea amintim:

Scularea ***mărimilor medii*** (media aritmetică; mediana - punctul [Ce]ntral al seriei; quantilele - punctul sub care se situează 25% sau

75% din valoarea unei distribuții; decilii - împart distribuția în zecimi; modul - valoarea cea mai frecvent întâlnită);

* calcularea ***gradului de variație (de Tmprăştiere) a distribuției,*** care ia în considerare mai pregnant diferențele individuale ale su biecților (amplitudinea - diferența dintre nivelul minim şi cel maxim al unei variabile; abaterea - simplă, medie şi medie pătratică - şi dispersia sau abaterea standard; erorile probabile etc.)
* calcularea ***gradului de corelație*** existent între fenomenele cerce tate (există corelații simple, parțiale, multiple, coeficienți de regresie, de corelație a rangurilor etc.);
* calcularea ***semnificației*** unei frecvențe, procent, coeficient de corelație; semnificația diferenței dintre două medii etc.).
* folosirea scărilor nominale, ordinale, cu intervale sau hiperordinale.

Reprezentarea garfică a datelor recoltate şi prelucrate statistic poate fi făcută folosindu-se curbe de probabilitate, distribuții de frecvențe, histograme, scheme, grafice, figuri, tabele etc. Toate acestea au rostul nu doar de a vizualiza datele recoltate, ci şi de a le sintetiza şi condensa.

3. Strategii de cercetare psihologică

în cercetarea psihologică rareori metodele sunt utilizate în sine, independent unele de altele, neghidate şi nedirecționate de anumite principii. Alături de metode, cercetătorul îşi stabileşte şi o **strategie de cercetare** - care se defineşte ca fiind *planul de acțiune ordonată în vederea atingerii unui scop.* Strategia de cercetare vizează principiile, direcția generală şi unitară de acțiune. Cele mai răspândite strategii de cercetare psihologică sunt:

a. ***strategia cercetării genetice,*** care presupune studierea genezei şi evoluției fenomenelor psihice şi a comportamentelor în plan istoric - f ilogenetic şi individual - ontogenetic.

b. ***strategia cercetării comparate,*** centrată pe surprinderea şi evidențierea deosebirilor calitative existente între diferite etape evolutive ale psihicului, prin compararea psihicului uman cu cel animal, a psihicului copilului cu cel al adultului, a manifestărilor psihocomportamentale dintr-o cultură cu cele din alte culturi;

c. ***strategia cercetării psihopatologice*** constă în studiul tulburărilor sau devierilor funcțiilor psihice şi comportamentale, în scopul completării şi precizării legilor generale şi particulare de organizare şi manifestare a psihicului normal;

d. ***strategia cercetării longitudinale*** presupune urmărirea unuia şi aceluiaşi individ de-a lungul mai multor etape ale evoluției lui (de exemplu, putem studia cu diferite metode psihicul unui copil când acesta se află în clasa I, apoi în a II-a, aIII-aetc.);

e. ***strategia cercetării transversale*** implică cercetarea mai multor indivizi aflați la niveluri diferite de dezvoltare (de pildă, studiem copii din clasa I, pe cei din clasa a II-a etc.).

Dată fiind importanța lor în cercetarea psihologică, primele trei strategii sunt considerate chiar ca metode de investigare, la care se adaugă metoda statistico-matematică [197].

Prin folosirea acestui ansamblu de metode şi strategii de cercetare, psihologia reuşeşte să se apropie tot mai mult de surprinderea manifestărilor autentice şi legice ale însuşirilor psihocomportamentale aparținând omului. Totodată, cercetările de durată, desfăşurate în timp. Pentru că însuşi psihicul are o devenire în timp, şi nu doar secvențial, îmbinarea modalităților de interpretare cantitativă cu cele calitative, corelarea cercetării propriu-zise cu diagnoza psihică sunt în măsură să crească validitatea cunoaşterii psihologice.

PARTEA A II-A

PSIHICUL - DOMENIU DE CERCETARE AL PSIHOLOGIEI

Psihicul, atât de diferit, comparativ cu alte fenomene existente în univers, atât de complex în structurarea şi funcţionalitatea sa concretă, atât de admirat dar şi contestat ca obiect de sine stătător al vreunei ştiinţe, a suscitat şi suscită, în continuare, nemăsurate discuţii contradictorii, care depăşesc cu mult cadrul propriu-zis al psihologiei, de abordarea problematicii psihicului fiind interesate şi religia, filosofia, mitologia etc. Probleme cum ar fi natura psihicului, nivelurile de organizare, structurare şi funcţionare a lui, caracterul lui de sistem au devenit şi mai stringente, mai ales ca urmare a apariţiei unor noi orientări psihologice (psihologia cibernetică, psihologia cognitivă, psihologia umanistă etc.) care readuc în discuţie postulatele vechii psihologii, în aceste condiţii, asistăm nu doar la o simplă revedere şi corijare a viziunii tradiţionale asupra psihicului, ci la înlocuirea ei cu o nouă viziune. Caracterul informaţional al psihicului, constructivismul - ca funcţie esenţială a acestuia, redimensionarea relaţiilor dintre conştient-subconştient-inconştient, sesizarea caracterului de sistem al psihicului şi pătrunderea viziunii sistemice în psihologie •• sunt coordonate noi de abordare şi interpretare a psihicului. Toate aceste probleme îşi vor găsi locul în paginile care urmează.

CAPITOLUL V

NATURA PSIHICULUI UMAN

1. Complexitatea noţiunii de psihic

La simpozionul Asociaţiei franceze de psihologie ştiinţifică, pe tema *Comportament, cogniţie, conştiinţă* (18-20 sept. 1985), P. Fraisse îşi intitula comunicarea: *Psihologia în căutarea obiectului său?* Şi apoi se întreba: *"Este aceasta o problemă? Dacă da, pentru a răspunde într-un cuvânt, psihologia, cum indică şi numele său, este ştiinţa psihicului." Remarca* lui Fraisse nu are doar sensul de a reveni la definirea etimologică a psihologiei, ci încearcă să reabiliteze noţiunea de psihic. Diverşi autori (K. Lewin, în 1939, R. Cattell, în 1946, însuşi P. Fraisse, în 1957), corijând formula SR, şu propus paradigma SPR, în care S = stimul, P = personalitate, R = reacţie. Numai că termenul de personalitate nu este suficient, deoarece în uzajul lui curent arată ceea ce este foarte individual în om. El este, mai degrabă, specific pentru psihologia diferenţială, decât pentru psihologia generală. Aceste considerente îl determină pe Fraisse să substituie cuvântul personalitate din formula SPR cu cel de psihic. Se P^re, spune el, că şi americanii (G. Mandler, 1954, G.A. Miller, 1962, H.J. Jenson, 1987) utilizează frecvent termenul de **mind** cu sens de sihic. Psihicul este locul de organizare a tuturor proceselor psihice °are intervin între S şi R. El există la animal, dar la om asistăm la - mergenţa unui nou spaţiu, care se diferenţiază de cel animal prin: 1) 9'eutatea relativă a creierului; 2) apariţia funcţiei simbolice; 3) apariţia de conştiinţă". *"Eu gândesc că punctul de plecare al oricărui psihologic rămâne comportamentul, dar cred că psihologia să fie definită ca o ştiinţă a psihicului, mai curând decât o* S *"fi/ă a comportamentului. Acestui psihic îi corespund toate formele* e de ela*borare a comportamentului nostru. El se insera în biologie,* corespunde *numeroaselor elaborări nonconştiente. Conştiinţa nu este*

decât unul dintre manifestările sale, el se exprimă, în sfârşit, în corn- j *portamentul complex, depinzând de jocul posibilului... Psihicul este ansamblul proceselor care determină conduita noastră"* ([78], p. 268). j Cuvintele lui Fraisse redimensionează noţiunea de psihic ca obiect al psihologiei, dar atrag atenţia asupra necesităţii abordării lui adecvate, în acord cu progresele importante înregistrate în alte ştiinţe (biologie, neurologie, sociale). Totodată, ele repun în discuţie controversata problemă a naturii psihicului. Ce este psihicul?, care sunt caracteristicile sale?, prin ce se diferenţiază el de alte forme reacţionate ale organismului la mediu? - iată întrebări care, odată cu progresul ştiinţelor, în loc să devină mai uşoare, s-au complicat şi mai mult.

înainte de a răspunde la aceste întrebări, trebuie să specificăm că încă de foarte timpuriu s-a conştientizat complexitatea enormă a psihicului, poziţia excepţională, statutul de excepţie al fenomenelor psihice şi al corelatelor lor comportamentale în rândul celorlalte fenomene existente în univers. Mărturie în acest sens, stau concepţiile contradictorii care au fost elaborate asupra lui, disputele aprige ce au avut loc între religie, mitologie, filosofie şi ştiinţă, referitoare la spe- \ cificul fenomenelor psihice. Psihicul a devenit materialul extrapolărilor religioase, al absolutizărilor sacre, al construcţiilor fastidioase de esenţă spiritualistă sau, în explicarea lui, au fost utilizate scheme extrem de simple, împrumutate din lumea fizică. De la concepţia naivă şi rudimentară a psihicului ca un homunculus, cu sediul în piept, cu rol j esenţial în viaţa omului, el fiind un fel de principiu vital, s-a trecut fie la ! concepţiile de maximalizare şi absolutizare spiritualistă, fie la cele materialist vulgare. Psihicul era când suflu, spirit divin, ceva nevăzut, j intangibil, dematerializat fizic, fluid, localizat temporar în om, în esenţă, liber şi atemporal, când materie propriu-zisă. Chiar şi atunci j când se recurge la unul şi acelaşi tip de explicaţie (să spunem j materialist), părerile sunt foarte nuanţate. Pentru unii, psihicul este j materie propriu-zisă ("gând/rea *este o secreţie a creierului, aşa cuml bila este o secreţie a ficatuiut*[1] - declarau materialiştii vulgari), pentru j alţii, el este tot materie, dar rarefiată.

Complexitatea psihicului provine din natura sa contradictoriei din iopstazele diferite sub care apare şi, mai ales, din dinamica! funcţionalităţii sale. El este interiorizat (ascuns, latent, virtual), dar sil exteriorizat (manifest, real), dispune de desfăşurări normale, specifice,! fireşti, dar şi de desfăşurări surprinzătoare, patologice (vise, haluci-1 naţii, evocări spontane, stări emoţionale şi ideative, bizare, stranii);! este determinat, dat, produs al împrejurărilor, dar şi determinant, liberi producător de împrejurări, prin el oamenii propagându-şi forţa dej

inteligenţă şi acţiune, experienţă şi voinţă. După cum arată Paul popescu-Neveanu, la nivelul psihicului determinările polimorfe trec în autodeterminări, de unde efectele de libertate şi creaţie, activitatea transformatoare. La om, psihicul conduce şi instrumentează viaţa, mijloceşte depăşirea naturii prin cultură, în aceste condiţii, era mai mult decât firesc să apară concepţii, teorii şi orientări contradictorii, cu privire la natura psihicului uman. Cercetările îndelungi şi minuţioase au reuşit, însă, să descifreze complexitatea psihicului, stabilind o serie de caracteristici ale acestuia, pe care le vom schiţa în continuare.

2. Caracteristicile psihicului uman

a) Psihicul ca formă a vieţii de relaţie

Toate organismele vii există în virtutea legităţii adaptării. Ele exercită funcţii de semnalizare, adică de mediere a reacţiilor şi coportamentelor vitale, prin informaţii dobândite la diferite niveluri (iritabilitate, excitabilitate, sensibilitate, inteligenţă senzoriomotorie, reflexivitate etc.). Relaţiile de semnalizare fac parte din sfera vieţii de relaţie; în absenţa lor, dat fiind faptul că nu se poate asigura schimbul de substanţe, conservarea, reproducerea şi celelalte funcţii adaptative, existenţa organismului este pusă în pericol. Psihicul reprezintă una dintre formele vieţii de relaţie, când organismul reacţionează prin sensibilitate, inteligenţă, reflexivitate. Numai Jn relaţie cu ceva, omul aude, vede, elaborează gânduri, face mişcări. Suspendarea relaţiei cu ambianţa duce la perturbarea vieţii psihice, face imposibilă viaţă în general. Faptul acesta a fost demonstrat prin intermediul experimentelor de izolare şi privare senzorială, efectuate de Bexton, Heron şi Scott, în 1954, în laboratorul lui Hebb. Subiecţilor li s-a cerut să nu facă nimic, ci să stea culcaţi confortabil, pe un divan, într-o cameră în care s-a întrerupt însă orice contact senzorial cu realitatea înconjuîtoare (nu vedeau, nu auzeau, nu se mişcau, nu puteau să pipăie te.). După 20 de ore de absenţă a contactului cu lumea exterioară, ' tulburaţi, nefiind capabili să se comporte şi să gândească normal. S-a constatat apariţia unor tulburări emoţionale, scăderea ^ornantelor intelectuale, examinate cu ajutorul testelor, apariţia ior halucinaţii. (După J. Nuttin, 1957, p. 39-40). Aşadar, psihicul nu exista şi nu funcţionează normal decât în relaţie cu exteriorul, iar lumea obiectelor fiind expresia directă, nemijlocită a vieţii de relaţie a [In]dividului.

b) Psihicul ca fenomen inseparabil de structurile materiale, cuantice şi energetice

Raportat la substratul său material, psihicul apare ca având origine materială, ca provenind din materie, dar ca neidentificându-se cu ea, ca fiind un produs, un rezultat al materiei superior organizate. Identitatea structurilor informaţionale şi de conştiinţă ale psihicului nu poate exsista şi persista în afara raportului material energetic, fizico-chimic, electrofiziologic. Destructurarea sau suspendarea funcţiilor j psihice odată cu distrugerea organului de simţ, a unor părţi din creier sau a unor traume cerebrale demonstrează legătura indestructibilă dintre psihic şi creier, în sprijinul aceleiaşi idei pot fi aduse şi alte argumente: modificările psihice în condiţiile unor maladii cerebrale, administrării drogurilor sau substanţelor psihotrope, imposibilitatea reanimării în condiţiile morţii clinice (când este depăşit un anumit interval de timp, neuronii alterându-se şi dezagregându-se în 5-10 j minute) etc.

Legătura dintre psihic şi creier a fost demonstrată prin atâtea argumente, încât la ora actuală aproape nimeni n-o mai contestă. Divergenţele apar în modul de interpretare a **naturii** acestei legături. '

Reprezentanţii ***dudîsmului*** sau ***paralelismului*** (J.C. Eccles, 1977; W. Penfield, 1967 etc.) consideră că procesele conştiinţei şi procesele neuronale se desfăşoară paralel. Creierul nu este organul sau mecanismul realizării conştiinţei, ci un simplu "suport" sau "instrument" al principiiilor şi constantelor spirituale preexistente. Concluzia lor este clară: studiul creierul nu este de nici un folos în înţelegerea psihicului, după cum nici studiul legilor de desfăşurare şi funcţionare ale psihicului nu ajută la înţelegerea creierului.

Orientarea ***monist-ionistă,*** care presupune, în principal, reducerea psihicului la creier, a psihologicului la fiziologic, se manifestă în psihologia contemporană sub diferite forme. De pildă, reprezentanţii ciberneticii, studiind inteligenţa artificială, au ajuns la concluzia că aceasta este identică cu cea naturală, fapt care i-a determinat să / reducă inteligenţa naturală la cea artificială. Reprezentanţii biochimie! j au demonstrat existenţa unor dependenţe logice între stările de l conştiinţă şi anumite elemente chimice şi neurosecreţii. S-a conchis, astfel, că psihicul este generat de structura celulară a creierului şi cal el ar putea fi descris cu ajutorul formulelor transformărilor chimice, înj sfârşit, reprezentanţii psihobiologiei au tendinţa de a identifica corrHJ portamentul cu activitatea nervoasă a creierului. *"Explicaţia finală a comportamentului sau a altor procese mentale se regăseşte la nivelul*

activităţii fiziologice a corpului şi, în mod particular, a sistemului nervos - spunea Lashley (1930), unul dintre părinţii psihobiologiei moderne. Aceeaşi idee o regăsim expres formulată şi de alţi autori. *«Mentalul şi fiziologicul nu sunt decât două descripţii ale uneia şi aceleiaşi realităţi subiacente?* (J.E. Borgen, 1986). "*Identitatea dintre stările mentale şi stările fiziologice sau fiziochimice ale creierului se impun cu toată legitimitate*^ ([46], p. 364). Asemenea afirmaţii au la bază rezultatele obţinute în experimentele făcute asupra "creierului divizaf. Este vorba de un preparat* experimental, care permite ca informaţia căpătată de un ochi să nu poată fi condusă decât în acelaşi emisfer, iar secţiunea corpului calos împiedică informaţia de a se propaga la celălat emisfer. Cercetările lui Franco Lepore arată că, chiar în condiţiile creierului divizat, comportamentul este normal, ceea ce îl face să afirme: *in chiar acelaşi organism, avem două creiere capabile fiecare să funcţioneze normal şi independent unul de altur* ([118], p. 17). Constatând, apoi, că fiecare emisferă este specializată în realizarea anumitor funcţii, autorul se întreabă: *"nu suntem îndreptăţiţi să spunem, în acest caz, că fiecare emisferă are o conştiinţă a ei, care îi este proprie?"* (idem, p. 28). Deşi unii autori (R.W. Sperry, 1986) consideră că procesul bilateral poate fi perceput ca un conştient mental integrat care, funcţional şi în termeni de cauzalitate, este calitativ superior sumei activităţilor emisferelor, el exercitând un control cauzal descendent asupra activităţilor nervoase ale emisferelor, reducţia psihicului la structural-fiziologic se păstrează.

In locul celor două modele limitate, unilaterale, M. Golu (1984) propune ***modelul interacţionist sistemic,*** care postulează: *"creierul apare şi se dezvoltă ca organ al psihicului, iar psihicul este funcţia lui, creierul şi psihicul nu sunt entităţi corelate din afară, ci formează o unitate evolutivă dinamică, creierul nu poate genera psihic în virtutea organizării sale celulare şi a activismului său bioenergetic; izolat de sursele informaţionale, oricât de bine ar fi programat din punct de vedere genetic, el nu ar ajunge să producă nici imagini nici idei, nici* ***amintiri,*** *el nu produce viaţa psihică, aceasta elaborându-se treptat în ontogeneză; specializarea sa funcţională se prezintă ca potentă, trecerea ei în act făcându-se prin Conectarea cu fluxurile informa-*fanate *şi cu prelucrarea \of* ([88], p. 263-264).

c) *Psihicul ca formă de reflectare ideal-subiectivă şi constructivă* a *realităţii*

Modul de fiinţare al psihicului este imaginea, ca proces primar, °nstructorul generalizat-abstract, ca produs secundar, trăirea, ca

vibrație a întregului organism, efortul, încordarea, ca mobilizare resurselor neuropsihice. Toate aceste produse reflectă (oglinde anumite însuşiri ale obiectelor, concordanța sau neconcordanța dinți stările interne ale organismului şi împrejurările externe, gradul adecvare dintre încordarea internă şi dificultățile obstacolului. Cu alt cuvinte, psihicul are proprietatea de a reproduce, de a transpur obiectivul în subiectv, a realității înconjurătoare în plan ideal. Reflec tarea este o calitate generală a întregii materii (fie ea organică anorganică).

. Reflectarea psihică se distinge de alte forme de reflectare, înt n i te ia alte niveluri, prin caracterul său ***ideal, activ* şi *subiectiv.*** Prir ***idealitatea* sa,** psihicul, ca "fenomen" impalpabil, imponderabil, inefabil, se opune lumii materiale, dar, totodată, o dezvăluie. Prin ***activismul*** său, care presupune schimbarea concomitentă în obiectul reflectat şi subiectul care reflectă, mai mult chiar, relația dintre obiect şi subiect, psihicul se opune nemişcării. El nu este o simplă contemplare, ceva mort, abstract, fără mişcare şi contradicții, ci viu, în continuă mişcare, transformare, în sfârşit, prin caracterul său ***subiectiv,*** pshicul se impregnează de tot ceea ce este propriu, specific subiectului, reprezentativ pentru el. Aceasta nu înseamnă că reflectarea subiectivă ar fi eronată, dar nici că ea ar exclude total posibilitatea apariției unor erori. A fi subiectiv înseamnă a reflecta corect, adecvat, a reflecta obiectul ca obiect, deci, ca atare, însă filtrat prin propria interioritate psihică, în condițiile apariției unor factori perturbatori (la nivelul obiectului, al subiectului sau al mediului ce se interpune între subiect şi obiect) reflectarea se deformează, dar, şi în aceste condiții, din necesități adaptative, până la urmă ea se corectează. Când vorbim despre caracterul subiectiv al reflectării psihice, nu trebuie să cădem nici în cealaltă extremă, şi anume, să considerăm că ea copiază, fotografiază, epuizează realitatea. Ea nu epuizează obiectul, dar înaintează treptat spre surprinderea esenței lui.

înțelegerea caracterului reflectoriu al psihicului reprezintă un câştig metodologic important al psihologiei. A rămâne, însă, doar la acest nivel ar fi insuficient, deoarece psihicul are nu numai capacitatea de a oglindi, de a reproduce realitatea, ci de a o şi crea, oferind la ieşire mai multe informații decât s-au constatat la intrare. Reflectarea se prelungeşte, astfel, cu creația. Deşi între reflectare şi creație există o strânsă legătură, ambele având rol important în procesele adaptative, ambele subordnându-se aceloraşi criterii de eficiență, nu trebuie ca ele să fie identificate şi nici reduse una la alta, mai ales creația la reflectare. De altfel, studierea lor comparativă a dus la

discriminarea reproductivuiui de creație (Selz, Cattell, Guilford). Reflectarea împrumută modele din realitate, are mai ales caracter productiv, creația recurge la combinări şi transformări înnoitoare ale Calității, refelectarea asigură echilibrul subiect-obiect, creația perturbă acest echilibru în numele unei reechilibrări superioare; reflectarea oate fi tratată ca o descoperire prin operații, ca o deplasare informațională cu rezultate reproductive, creația ca o inovație şi invenție, ca o transformare informațională cu rezultate productive; reflectarea potențează creația, dar atitudinea transformativă poate premerge reflectării. Şi totuşi, ceea ce are importanță în funcționalitatea concretă a psihicului nu este opunerea, ci complementaritatea lor. *"Indisocierea dintre reproductiv şi creativ, ambele aproximative şi deci neexclusive, se leagă de faptul că, la baza ambelor, se află construcții operaționale continue,* ***constructivismul*** *explicând atât reflectarea, ce presupune ca mijloace procesele informational-cognitive, cât şi creația, care nu doar că se explică, dar se şi defineşte prin constructivisrrf* ([183], p. 45).

d) Psihicul ca fenomen condiționat şi determinat social-istoric Dat fiind faptul că este prin execelență o ființă socială, relațională, trăind şi acționând alături de alți oameni, înseamnă că împrejurările şi contextele situaționale în care este implicat îi modelează simțirea, gândirea, voința, comportamentul. Antropogeneza şi psihogeneza individuală sunt, poate, cele mai solicitate argumente care ilustrează condiționarea social-istorică a psihicului uman. La om, nu există un biologic pur, ci filtrat prin social. Evoluția omului se realizează nu de la sine, ci prin intermediul mijloacelor materiale (uneltele fizice, obiectele cu care acesta acționează), dar şi a mijloacelor spirituale (semne, simboluri, cuvinte). Societatea îi furnizează, însă, omului nu doar mijloacele ce urmează a fi preluate, interiorizate, asimilate, ci şi conținuturile cu care acesta va opera. Sociologia arată că omul îşi apropie subiectiv nu numai realitatea fizică, ci şi realitatea socială, istoria unui individ izolat neputând fi ruptă de istoria celor care l-au precedat sau â celor care îi sunt contemporani. Comportamentul individual este impregnat de obiceiuri, tradiții, mentalități, prejudecăți, ca şi de ceea ce s-ar putea denumi "spiritul vremii", al epocii. Treptat, comportamentele individuale, implicit procesele psihice consubstanțiale acestora, se instituționalizează. Cercetările ontologice au evidențiat existența nenumăratelor variații socioculturale ale diferitelor manifestări psihice individuale. Margaret Mead, de exemplu, a arătat

că o serie de fenomene specifice culturii şi civilizaţiei occidentale (complexul Oedip, criza adolescenţei etc.) nu sunt întâlnite în alte culturi şi civilizaţii. Ruth Benedict descrie cu lux de amănunte felul în care este concepută persoana în cultura occidentală şi la japonezi. Valorile societăţii, modelele culturale existente şi practicate îşi pun amprenta asupra psihiclui individual. Uneori, această influenţă este atât de mare încât ele generează apariţia unei *"personalităţi de bază** (Kardiner) sau *"personalităţi de statut[1]* (Linton).

Ceea ce trebuie să reţinem, însă, este faptul ca fenomenele sunt ***inegal*** influenţate social. Aceasta înseamnă că cele primare, comune pentru om şi animal, sunt doar condiţionate social-istoric, în timp ce cele superioare, specific umane, sunt determinate social-istoric; primele se pot dezvolta până la un anumit nivel calitativ şi în afara influenţelor sociale, pe când celelalte nu pot fi concepute indiferent de factorii socioistorici. Copiii crescuţi de animale sunt poate cel mai concludent argument în acest sens. Ei s-au dezvoltat sub raport biologic, şi-au amplificat şi ascuţit unele capacităţi senzoriale şi motorii prezente şi la animale; în schimb, chiar după ce au fost readuşi în mediul social, n-au putut să-şi formeze şi dezvolte capacităţile specific umane (limbaj, gândire etc.).

3. Perspective noi de abordare ale psihicului

Dezvoltarea teoriei generale a sistemelor, dezvoltarea cibernei ticii, a teoriei informaţiei au tras după ele şi modificarea perspectivei de abordare a psihicului. Fără a se renunţa la determinarea reflectării, dar pentru a sublinia şi mai pregnant constructivismul, s-a introdus ***determinaţia informaţională a psihicului.*** Prin prisma acestei perspective, psihicul este interpretat ca o modalitate particulară de realizare a comunicării informaţionale la nivelul sistemului nervos al creierului. M. Golu [88], făcând o paralelă între noţiunea de informaţie şi cea de psihic, constată echivalenţa lor. Astfel, informaţia - coordonată generală de definire a universului - nu poate fi redusă nici la substanţă, nici la energie (în raport cu substanţa, ea îşi păstrează o anumita independenţă, dovada constituind-o faptul că acelaşi mesaj poate fij transmis prin intermediul unor suporturi substanţial-energetice diferite, la fel cum mesaje diferite pot fi codificate şi transmise prin acelaşi suport substanţial-energetic; în general, informaţia nu poate fiinţa în afara unui suport substanţial-energetic), la fel cum psihicul nu poate ffl redus la fenomenele substanţial-energetice ale creierului, dar nici ni| poate exista în afara lor; informaţia este lipsită de proprietăţi sensibile

este perceptibilă direct, ci indirect, prin efectele pe care le produce în dinamica şi comportamnetul sistemelor, aceiaşi caracteristică având-o şi psihicul; prezenţa şi individualitatea componentelor sale se evidenţiază prin intermediul actelor comportamentale; informaţia stă la baza proceselor de reglare-organizare proprii diferitelor tipuri de sisteme; psihicul mediază şi reglează întreaga dinamică a raporturilor individului cu lumea externă; informaţia, ca fenomen concret, nu se constituie decât în procesul comunicării, în afara ei neexistând decât ca potentă; la fel, psihicul nu este un dat imanent, ci se formează în cadrul interctiunii (comunicării) individului cu lumea externă. Psihicul aparţine, aşadar, categoriei fenomenelor informaţionale, putând fi tratat cu ajutorul aparatului operaţional derivat din conceptul de informaţii. Privit din acest punct de vedere, psihicul îşi dezvăluie latura sa ***cantitativă,*** exprimată în condiţiile de diversitate şi nedeterminare ale surselor externe, dar şi latura ***calitativă,*** care exprimă gradul de adecvare între codurile psihice şi sursele externe, ca şi utilitatea conţinuturilor informaţionale furnizate de diferite procese psihice, cei doi indicatori calitativi fundamentali fiind cel semantic şi cel pragmatic, în anii '70, '80 s-a conturat o nouă orientare psihologică: **cognitivul,** a cărei pretenţie este de a oferi o nouă viziune unificatoare, ce tinde spre depăşirea limitelor altor orientări în interpretarea psihicului. D. Bindra [26] îşi manifesta încrederea în cognitivism, care va cuceri şi va unifica diferite demersuri într-o abordare nouă, mai relevantă, a psihicului. Din păcate, abordările cognitiviste s-au pulverizat cu timpul într-o multitudine de orientări. Mac Richelle [201], într-un studiu sugestiv intitulat: *Cognitivism: progres, regres sau sinuciderea psihologiei?,* arăta că, la ora actuală, există patru variante de cognitivism: prima descrie şi explică mecanismele psihice care «ntervin între S şi R, între intrări şi ieşiri, apărând ca o corijare a behaviorismului; a doua, numită de autor cognitivism radical, consideră fenomenele interne, mentale, ca obiect al psihologiei, reducând comportamentul la statutul de simplu indicator al primelor şi avându-şi corespondentul în unele terapii cognitive, care interpretează comporanientul ca simptom al unor stări interne; a treia insistă asupra ^abilitării subiectului ca iniţiator al propriilor sale conduite, de unde şi recvenţa unor termeni ca: decizie, alegere, selecţie; a patra se oncentrează asupra studierii mecanismelor (funcţiilor) cognitive UJerceptje> limbaj, memorie, reprezentare), prin opoziţie cu cele afec-®i Deschizând, astfel, drumul către cercetarea inteligenţei artificiale. a .orul arată că prima variantă are implicaţii teoretice şi metodologice, °Ua» epistemologice, a treia, filosofico-morale, iar a patra, reper-

cusiuni non-neglijabile asupra manierei în care se asimilează şi se practică psihologia. Rolul lor în evoluția psihologiei este diferit, în mod sigur, ne asigură autorul citat, prima variantă reprezintă un progres firesc al psihologiei, deşi ea nu a schimbat radical obiectul acesteia. A doua variantă ridică serioase întrebări referitoare la articularea cercetării fundamentale cu practica clinică. Ea proclamă ruptura cu psihologia comportamentului, 'dar se acordă, paradoxal, cu neurobiologia, care arată că *"omul n-are nevoie de spirit, atâta vreme cât lui îi este suficient de a fi un om neuronar* [46]. Punctul de intersecție între cognitivism şi neurobiologie îl constituie refuzul comportamentului de către ambele. Richelle este foarte critic cu această orientare. Dacă stările mentale se confundă cu cele cerebrale şi acestea din urmă pot fi studiate mai uşor, *"devine astfel posibil să facem economie de psihologie şi, în consecință, de psihologr* (p. 93). Or, însăşi evoluția neurobiologiei este dependentă de studiul comportamentului. Cea de a treia variantă este tonificantă, un fel de rău necesar, care ne ajută să înțelegem unicitatea persoanei. Ultima variantă este unilaterală. După cum se poate observa, cognitivismul nu aduce aproape nimic nou în interpretarea psihicului ci, cel mult, mută accentul de pe un element pe altul, ia în considerare aspecte neglijate dar, prin absolutizarea lor, uită de altele, în plus, după opinia lui Richelle, el a adus o mare confuzie de termeni, ceea ce a marcat un regres față de eforturile anterioare de descifrare a terminologiei psihologice, *"încercarea de a reduce ansamblul problematicii psihologice la probleme cognitive, ori de a transfera asupra tuturor domeniilor o unică perspectivă metodologică, sunt limite însemnate ale acestei mişcări, de care dezvoltarea sa viitoare va trebui să țină* seama" ([155], p. 249). Oricum, e! este şi va fi, probabil, un moment însemnat în evoluția psihologiei.

CAPITOLUL VI

ORGANIZAREA STRUCTURAL-DINAMICĂ A PSIHICULUI

1. Scurtă incursiune istorică

Psihologia asociaționistă şi cea raționalistă divizau psihicul în funcții sau facultăți izolate unele de altele. Viața psihică a individului era concepută ca o asociere sau concomitentă a unor capacități, procese sau funcții psihice, cum ar fi atenția, memoria, afectivitatea, inteligența, voința, gândirea etc. Predomină, aşadar, viziunea de tip mozaic asupra vieții psihice a individului, pierzându-se din vedere organizarea sa internă. O asemenea viziune atomistă, bazată pe decupajul artificial al funcțiilor psihice şi, mai ales, pe amalgamarea lor, nu putea să nu-şi manifeste slăbiciunile teoretice şi mai ales implicabilitatea în anumite domenii aplicate ale psihologiei, cum ar fi îndeosebi psihologia medicală. Aşa încât, în locul unei psihologii plane sau orizontale asupra vieții psihice, se propune una verticală, piramidală, al cărei obiect îl constituie studiul organizării ierarhizate a persoanei umane. Intuirea organizării verticale a psihicului uman o întâlnim încă te Leibniz, care vorbea de existența unor "percepții mici", deci a unor percepții nonconştientizate. Fechner (1860), referindu-se la stimulii ubliminali care produc "senzații subpragale", surprinde existența aceluiasi plan neconştientizat al vieții psihice. Ideea organizării nivelare a sihicului prinde contur la Pierre Janet, care, într-o serie din lucrările sale ([101], *L'etat mental des hysteriques,* 1894, *Nevrosses et idees fixes*[s]» 1898) desprinde existența nivelului conştient şi subconştient al sihicului. Conştiința este concepută de Janet ca o sinteză activă a ^^elementelor psihice, ce sunt grupate într-o individualitete, ea srangând într-un mănunchi bine închegat toată pluralitatea fenomenelor psihice. Uneori, însă, această activitate unificatoare îşi restrânge

câmpul activităţii, ceea ce face ca unele elemente ale virtuţii psihice să rămână în afara orbitei ei de acţiune, ca un fel de "sisteme emancipate", autonomizate, exercitând influenţe obscure şi confuze. Ele constituie lumea subconştientului cu tainele ei necunoscute, ce poate fi pusă în evidenţă în cazurile de anestezie isterică sau de depersonalizare. Conştientul şi subconştientul sunt, în viziunea lui Janet, două moduri de organizare a vieţii psihice, care coexistă.

Cel care va considera că organizarea vieţii psihice implică o infrastructură psihică aflată în **conflict** cu instanţele superioare de control va fi Freud, iniţiatorul unei noi orientări psihologice, denumită psihanaliză (Vezi [79]; [254], p. 37-50, 224-227). Freud contestă absolutizarea datului conştient şi propune o împărţire topografică a psihicului, implicit o organizare pe verticală a vieţii psihice. "Aparatul psihic" este compus, după opinia lui, dintr-o serie de componente supraetajate, înainte de 1920, aceste componente au fost denumite: inconştient, preconştient, conştient. Primul este rezervorul trăirilor şi actelor refulate, al instinctelor sexuale; cel de-al doilea este un fel de filtru care îndeplineşte funcţia de "cenzură", permiţând accesul selectiv în conştiinţă a acelor impulsuri şi tendinţe care sunt acceptabile pentru ea; cel de al treilea este un "strat superficial", de fapt, expresia unor adâncuri în care predominant este inconştientul. "Veritabilul" obiect de studiu al psihologiei îl constituie, după Freud, inconştientul, deoarece el guvernează gândurile, acţiunile, imaginile, reprezentările. Funcţia aparatului psihic este de a reduce tensiunile neplăcute, fie prin descărcarea lor, fie printr-un proces intrapsihic de apărare şi de refulare.^ Conştiinţa nu este decât suprafaţa aparatului psihic, pe când incon-j ştientul formează marea sa parte. Tendinţele refulate îşi fac loc şi se] satisfac în vis sau în simptomele nevrotice. După 1920, Freu< recunoscând unele limite ale concepţiei sale cu privire la apartul psihic, aduce o serie de corective, considerând că acesta se compui din: Sine, Eu, Supraeu sau Id, Ego, Supraego. Şinele este echivalentul inconştientului din vechea clasificare, sediul instinctelor, sursa primară a energiei psihice care trebuie consumată, fundamentul pflj care se construieşte personalitatea individului. Eul este o "porţiune a Sinelui", care, sub influenţa lumii exterioare, a mediului înconjurător»? suferă o dezvoltare specială, în sensul că din simplu organ receptor *m* proiector în raport cu stimulii, devine un intermediar între Sine ş| lumea exterioară. Supraeul este o structură specială ce se încheagă ca un precipitat în perimetrul Eului, prin care se prelungeşte influenţi paternă şi maternă, iar prin intermediul ei influenţa mediului socia! ma| general, prin părinţi copilul receptând idealurile sociale, modelefeţ

admirate de ei din viaţa socială. Această identificare cu părinţii se află la originea conştiinţei morale, la baza stimei de sine şi a sentimentelor de culpabilitate. Jocul combinat dintre Eu şi Supraeu asigură apărarea contra pulsiunilor şi dorinţelor refulate. Dacă în prima variantă, explicaţiile psihanalitice sunt date în termeni de conflict al pulsiunilor, de data aceasta ele sunt date în termeni de apărare a Eului contra pulsiunilor şi emoţiilor. De asemenea, pulsiunile nu mai sunt doar de ordin sexual, ci sunt şi pulsiuni agresive. Dintre cele trei instanţe, cea mai importantă este cea de a doua. *"Funcţionarea Eului stă în satisfacerea simultană a cerinţelor sinelui, supraeului şi realităţii, cu alte cuvinte, el trebuie să fie în stare să reconcilieze între ele cerinţele acestora"* ([79], p. 26) Deşi mulţi autori, filosofi şi psihologi, sesizează că obiectul psihologiei depăşeşte sfera vieţii conştiente, numai Freud este cei care a elaborat o concepţie structurată asupra nivelurilor funcţionale ale vieţii psihice şi, mai ales, asupra raporturilor dinamice dintre ele.

Teoria psihanalitică răspunde unui triplu punct de vedere: ***topic*** (punct de vedere descriptiv, care vizează modularea diferitelor instanţe intrapsihice necesare înţelegerii funcţionării psihicului); ***dinamic*** (punct de vedere calitativ inseparabil noţiunii de conflict intrapsihic, numai combinarea forţelor antagoniste ducând la apariţia conflictului în cadrul fiecărei instanţe, dar şi între instanţe); ***economic*** (corolar cantitativ indispensabil celorlalte două, deoarece conflictul depinde de circuitul şi investigarea energiei psihice la nivelul intrapsihic, al obiectului sau reprezentărilor) ([84], p. 12).

Numai că "psihologia profunzimilor", altfel spus, psihologia inconştientului, a corijat o slăbiciune a altor orientări psihologice, dar a săvârşit o gravă eroare: absolutizarea acestei instanţe a vieţii psihice. Freud înglobează în inconştient înuşi Eul; el consideră că esenţa existenţei (tendinţele afective, dorinţele, motivele, conduitele) sunt inconştiente. In felul acesta, viaţa psihică este amputată, în cele din urmă, de forţele antagoniste care formează conştiinţa şi Eul. "După ce s*a *ignorat o vreme îndelungată inconştientul, astăzi există, poate, tendinţea să i se atribuie în cadrul vieţii psihice un rol care ruinează totodată structura conflictuală a organizării psihiceT* ([63], p. 37-38).

Cu toate aceste limite, viziunea nivelară asupra vieţii psihice - împărtăşită şi de alţi autori. Pentru a nu da decât un singur <emplu, ne vom referi la Ph. Lersch (1938), care a formulat "teoria Burilor personalităţii". După opinia lui, personalitatea umană este Wuită din straturi suprapuse. Există, astfel, o bază endothimică şi suPrastructură personală, ambele structuri fiind aşezate pe un fond

vital, care reprezintă ansamblul stărilor şi proceselor organice, corporale. La rândul ei, baza endothimică cuprinde dispuse, tot în plan vertical, de jos în sus, stări şi simţuri, impulsuri, tendinţe, afecte. Straturile cele mai "joase" sau cele mai adânci ale acesteia, accesibile experienţei şi descrierii, au un caracter de permanenţă, ele fiind specii variate ale sentimentului vital, sentimentul afirmării de sine, al puterii şi valoni Eului. Conflictul sau dialogul dintre aceste instanţe exprimă "peripeţiile existenţei", prin raportul acesteia cu diversele niveluri ale experienţei. Deşi teoria "aparatului" psihic, propusă de Freud, sau cea a "straturilor personalităţii" sunt limitate, ele atrag atenţia asupra organizării interne a psihicului, a dinamicii existente între elementele componente ale vieţii psihice. Repudiind viziunea mecanicist-asociaţionistă, insistând pe aspectele calitativ noi sub care apar diferite instanţe psihice, ele deschid perspectiva abordării sistemice a psihicului uman.

2. Niveluri structural-funcţionale ale psihicului

a) Conştientul

Conştientul este unul dintre cele mai importante niveluri de organizare a vieţii psihice a individului, care a fost când afirmat, când negat cu vehemenţă. Pentru introspecţionişti, toată viaţa psihică este conştientă, în timp ce, pentru behaviorişti, conştiinţa nu are nici o însemnătate şi este eliminată din psihologie. Aşa încât, conştiinţa poate fi definită ca fiind totul (psihologia fără inconştient) sau nimic (psihologia fără conştiinţă). Ea a fost când redusă la o simplă funcţie psihică, numită deseori "vigilenţă", când extinsă până la pierderea în generalitatea vieţii psihice, prin asimilarea cu gândirea reflexivă şi critică, cu Eul şi personalitatea, cu praxisul şi etica voinţei, în sfârşit, conştiinţa a fost când socotită ca un epifenomen, un reflex întâmplător, o abstracţie care poate fi sustrasă vieţii psihice sau adăugată maşinilor electronice, când abandonată în reţeaua relaţiilor existenţiale sau a structurilor interpersonale.

Unii autori interpretează conştiinţa ***static*** sau ***topic,*** comparabilă cu câmpul vizual, ce dispune de zone centrale şi zone periferice. Ş Pentru Wundt, ea este o "sinteză creatoare", iar pentru Buhler un j "efect de iluminare", ce are loc în centrul său, în zona conştiinţei clare.]

Alţi autori aduc o viziune ***dinamică*** în definirea conştiinţei. Ea este un "torent" al stărilor psihice haotice, heterogene, în care Eul operează transformări asemeni unui sculptor în piatră (James). Din

îmbinarea acestor stări, din curgerea lor neîntreruptă se încheagă continuitatea vieţii psihice. "O *stare de conştiinţă nu are o existenţă absolută, definitivă, imuabilă; ea rezultă dintr-un concurs ocazional de imprejurări, unele fiind mai mult sau mai puţin trecătoare, altele mai durabile, datorită anumitor condiţii, chiar dacă a încetat să mai fie actuală, ea continuă să fie posibilă"* ([240], p. 487).

Există şi puncte de vedere ***constructiviste*** în definirea conştiinţei, care apare ca o construcţie sistematică, în continuă mişcare.

Psihologia funcţională, consecventă postulatelor sale de a desface viaţa psihică în elemente componente, procedează la fel şi cu conştiinţa, pe care o descompune în mecanismele parţiale ale memoriei, percepţiei, schemelor intelectuale sau verbale. Fenomenologia descrie nu doar fluxul intenţional, apariţiile, dezvoltările şi complexitatea "trăirilor", ci şi toate modurile-de-a-fi în lume (întâlnirea Eului cu un alt Eu, alteritatea Eului, problematica etică şi istorică a omului), ajungând, în cele din urmă, la absorbţia conştiinţei în generalitatea Destinului, Raţiunii, Praxisului. Legitimitatea punctului de vedere funcţionalist, consideră Ey, constă în posibilitatea oferită psihologiei pentru analiza operaţională, iar al celui fenomenologic, în aceea că sesizează global sensul existenţei umane. Fn realitate, nici unul, nici altul dintre ele nu este corect, deoarece nu presupune, [u]*din principiu, ideea unei **organizări** proprii a vieţii noastre psihice, primul punct de vedere fiind indiferent faţă de articularea părţilor la care el ne conduce (conştiinţa este o totalitate abstractă), iar al doilea opunându-se oricărei înrădăcinări a conştiinţei în corp (conştiinţa nu este un fenomen natural)*[11] ([64], p. 58).

Savantul francez propune o definire a conştiinţei pornind de la modalitatea fiinţei noastre conştiente, care asigură totodată ***unitatea*** şi ***eterogenitatea*** fenomenelor de conştiinţă, în urma trecerii în revistă a acestor modalităţi (fiinţa conştientă implică o organizare autohtonă, ea se obiectivează şi se reflectă într-un model al lumii, dispune de ea însăşi, în ordinea temporalităţii sale; este structurată ca o reverberaţie a Eului la experienţa sa), Ey arată: "a *fi conştient înseamnă a dispune de un model personal al lumii*[1] ([64], p. 60). Aşadar, individul îşi încorporează un model al lumii, în care sunt incluse propriile sale [e]xperienţe şi de care el dispune, în mod liber, ca persoană, într-o altă forare, Ey arată că *"conştiinţa este acea formă definită ca **organizarea experienţei actuale?*** ([63], p. 31). ***Organizare,*** deoarece activitatea conştiinţei sale este un sistem care integrează în ordine spaţio-temporară instanţele care o compun; organizarea ***experienţei sensibile,*** deoarece proprie conştiinţei este constituirea formelor

rceptive sau reprezentative ale evenimentelor trăite; organizarea! perienţei sensibile ***actuale,*** deoarece conştiinţa este un fel de! ifragmă care face din experienţele şi sentimentele trăite un moment timpului: prezentul.

Cele de mai înainte permit definirea conştiinţei ca o formă **ipremă de organizare psihică, prin care se realizează integrarea ibiectiv-activă a tuturor fenomenelor vieţii psihice şi care faci-ează raportarea continuă a individului la mediu.**

Etimologia cuvântului (con-scienţia; con-science; so-znanie) aţă că organizarea conştientă este o ***reflecatare cu ştiinţă,*** adică ;ea reflectare în care individul dispune de o serie de informaţii ce pot utilizate în vederea descifrării, înţelegerii şi interpretării unui nou j >iect, fenomen, eveniment întâlnit. Sub raport psihologic, omul isi ***da seama*** de "ceva" şi îl reproduce în subiectivitatea sa sub formă de lagini, noţiuni, impresii, în virtutea experienţei anterioare, obiectul e un ecou informaţional în subiect, în sensul că aproape imediat *te conştientizat. Reflectarea conştientă presupune includerea parti-jlarului în general şi identificarea generalului în particular. Această articularitate evidenţiază ***funcţia informaţional-cognitivă a conşti inteil.*** ~

Prezenţa scopului în plan mental este esenţială în reflectarea Dnştientă, care este o ***reflectare cu scop*** **sau** ***orientată spre scop.*** ormularea scopului de către omul conştient permite realizarea unui ctivism crescut al subiectului, autonomizarea lui relativă în raport cJ ifluenţele mediului. Scopurile izvorăsc din realitate, din interacţiunea idividului cu lumea*, nu din propria conştiinţă. Calitatea scopurilor j laritatea şi precizia lor depind, însă, de unele particularităţi ale indij idului, de experienţa sa, de nevoile sale. Reflectarea cu scop indici ***uncţia finalistă*** a conştiinţei.

Scopurile nu se stabilesc însă în însăşi desfăşurarea proce-ului, a activităţii, acţiunii, ci înainte de realizarea lor concretă. Omul rin conştiinţă, are capacitatea de a anticipa rezultatul acţiunii sale, di -l stabili mintal înainte de a-l realiza în forma sa concretă. Conştiinta este, deci, o ***reflectare anticipativă*** *a* realităţii, prin aceasta deosebirea dintre om şi animal fiind esenţială. Această caracteristică i organizării conştiente evidenţiază ***funcţia ei anticipativ-pedictivă.***

Dar, pentru a putea realiza ceva, nu este suficientă doar stabil rea scopului, ci este necesară organizarea mintală a activităţii, adicâl ragmentarea ei în elemente componente, stabilirea succesiunii reaN :ării lor, a ierarhiei lor, stabilirea locului activităţii respective în raport

cu$_a$|te activităţi anterioare sau care urmează sa fie realizate. Toate acestea evidenţiază o altă particularitate a organizării conştiente, şi anume, caracterul ei ***planificat,*** care exprimă ***funcţia reglatoare*** a conştiinţei.

în sfârşit, omul nu reflectă realitatea în sine, doar pentru a o reflecta, ci cu scopul de a o modifica, schimba, adapta necesităţilor sale, ceea ce desemnează caracterul ***creator*** al reflectării conştiente, ***funcţia sa creativ-proiectivă.***

Particularităţile organizării conştiente demonstrează complexi-tatea acesteia, caracterul ei specific uman. în realizarea acestor particularităţi intervin aproape toate procesele psihice: reflectarea ^{H}cu ştiinţă" arată importanţa proceselor cognitive, scopurile exprimă dorin-ţele, necesităţile subiectului, deci antrenează planul afectiv-motiva-ţional; caracterul anticipat şi creator evidenţiază prezenţa imaginaţiei creatoare; caracterul planificat, prezenţa gândirii. V. Pavelcu [168] sintetizează şi alte fucţii ale conştiinţei (relaţia, sinteza, autosupra-vegherea, adaptarea), care pun în evidenţă unitatea dintre gândire şi acţiune, înţelegere şi realizare, inteligenţă şi voinţă.

b) Subconştientul

Subconştientul cuprinde actele care au fost cândva conştiente, dar care, în prezent, se desfăşoară în afara controlului conştient. El este rezervorul în care se conservă amintirile, automatismele, deprin-derile, ticurile, montajele intelectuale sau perceptive stereotipizate, deci toate actele care au trecut cândva prin filtrul conştiinţei, s-au realizat cu efort, dar care, acum, se află într-o stare latentă, de virtualitate psihică, care ar putea oricând să redevină activă, să păşească pragul conştiinţei. Ribot definea subconştientul ca fiind un fel de *"conştiinţă stinsă",* iar Wallon ca o *"cerebraţie latentă*,* în viziunea multor autori (Janet, Pierce), subconştientul apare ca un fel de conştiinţă inferioară, ce coexistă cu cea centrală. Deşi plasat între conştient şi inconştient, subconştientul este-mai mult orientat spre conştiinţă. El nu este total obscur, ci presupune un anumit grad de transparenţă, putând fi considerat ca o conştiinţă-implicită.

In realitate, subconştientul poate fi considerat ca reprezentând un servo-mecanism al conştiinţei, o implicaţie a acesteia, o rezervă de informaţii şi operaţii, din care se constituie faptele de conştiinţă. Paul Popescu-Neveanu arată că principalele trăsături ale subconştientului sunt proximitatea faţă de conştiinţă şi compatibilitatea cu ea ([181], p.

c) Inconştientul

inconştientul constituie cel mai controversat nivel de organizai a vieţii psihice, în legătură cu care poziţiile de negare sau de afirmare abundă în literatura de specialitate.

Negarea inconştientului se face pe baza considerării trari sparenţei totale a obiectului, a inteligibilităţii şi adecvării absolute a cunoaşterii la obiectul său. Psihologia academică, tradiţională, credea că între conştient şi psihism există sinonimie, identitate. Psihiatria germană admitea că, din moment ce un fenomen inconştient nu poate nici să fie trecut, nici să treacă prin conştiinţă, înseamnă că ei nu există^

Afirmarea inconştientului se sprijină, în principal, pe concepţia lui Freud, care, deşi nu a introdus noţiunea respectivă în psihologie, a elaborat o concepţie structurată cu privire la conţinutul şi rolul lui în viaţa psihică a individului, furnizând chiar şi o metodă de sondare a acestuia.

Consecinţele acestor atitudini faţă de inconştient asupra concepţii vieţii psihice sunt diferite: negarea inconştientului echivalează cu uniformizarea, omogenizarea acesteia, cu considerarea ei simplistă, ea nedispunând de structuri şi organizări calitativ diferite; afirmarea inconştientului presupune, dimpotrivă, înţelegerea faptului că viaţa psihică reprezintă o structură compusă, o unitate în multiplicitate. Firesc că între cele două tendinţe cea care s-a impus a fost ultima.

O nouă problemă se conturează însă la orizont: *cum definim inconştientul?* Unii autori, printre care se numără însuşi Freud, î-au definit într-o ***manieră restrictivă,*** considerându-l doar ca rezervorul tendinţelor înfrânate, înăbuşite, refulate, frustrate. El este cel care explică lapsusurile, pseudoamneziile, actele ratate, visele. Alţi autori definesc inconştientul într-o ***manieră negativă,*** insistând mai mult asupra rolului lui în ansamblul vieţii psihice, în viziunea acestor autori, inconştientul apare ca haos, învolburare de pulsiuni oarbe, ce nu cunosc nici o organizare, ca fiind iraţional, cu efecte dezorganizatoare şi inhibitive asupra vieţii psihice, ca ţinând chiar de patologia mintală. Inconştientul este: *"Renaşterea unor stări sufleteşti primitive şi antisociale, provocate de oboseala nervoasă şi aducând, ca urmare, o dezactualizare a conştiinţei. Astfel formulată, definiţia apasă p& elementul ancestral, pe cel antisocial şi, în fine, pe cel quasi-patologic, cauzat de oboseala zilnică*[9] ([192], p. 90-91). O asemenea viziune a persistat multă vreme, aşa încât nu trebuie să ne mire faptul că peste mulţi ani, în 1966, la un colocviu pe tema inconştientului, care a avut

loc în Franţa, psihologii se întrebau: *inconştientul este amorf şi fără organizare , altfel spus, este pur negativ?*

psihologia modernă defineşte inconştientul extensiv şi pozitiv, fiind o formaţiune psihică ce cuprinde tendinţele ascunse, ^nflictele emoţionale generate de resorturile intime ale personalităţii.

El nu este lipsit de organizare, ci dispune de o *altă* ***organizare,*** foarte persoanlă. Ca un alter-ego, el neagă ordinea impusă de conştiinţă, dar asta nu înseamnă dezordine, ci faptul că aduce o altă ordine, adică ordinea propriei sale subiectivităţi.

Din faptul că inconştientul se manifestă impulsiv sau spontan nu trebuie să se tragă concluzia că structurile sale nu sunt suficient de bine conturate. Ey, de exemplu, consideră că principalele "structuri" ale inconştientului sunt: sistemul neuro-vegetativ sau autonom, cu funcţiile sale (respiraţie, circulaţie, digestie etc.); automatismele psihologice sau inconştientul subliminal, eprimat de organizarea normală a câmpului conştiinţei; baza inconştientă a persoanei, care conţine stadii arhaice. Aşadar, experienţa psihosomatică inconştientă, infrastructura câmpului conştiinţei şi formele primitive ale existenţei persoanei sunt ***sisteme de forţe care constituie inconştientul.***

Apoi, din faptul că inconştientul este considerat deseori ca infrastructură marginală şi confuză a vieţii psihice, nu trebuie să deducem că el ar avea numai rol negativ. Deşi structurile sale sunt mai simple decât cele ale conştiinţei, el îndeplineşte următoarele roluri pozitive: rol de energizare şi dinamizare a întregii vieţi psihice a individului; rol de facilitare a procesului creator, contribuind la realizarea unor combinări şi recombinări spontane; rol de asigurare a unităţii Eului, prin faptul că este principalul depozitar al programelor informaţionale şi a tensiunilor motivaţionale, pe baza cărora, prin organizare specifică, se emancipează conştiinţa, însuşi M. Ralea, care a dat o definiţie negativistă inconştientului, remarca nevoia interpretării inonştientului "ca *rezervorul nesecat care insuflă conştiinţei fragede şi intermitente, seva de viaţă de care are nevoie, acordându-i momente* <fe repaus *şi reorganizare"* ([92], p. 91).

3. Relaţiile dintre conştient şi inconştient

Integralitatea şi unitatea vieţii psihice a individului este asigurată 016 interacţiunea şi interdependenţa funcţională a celor trei instanţe, are presupun atât dependenţă şi complementaritate, cât şi relative Contradicţii. (Vezi şi [59], p. 118 şi urm.), între ele există următoarele i de relaţii:

a) relații circulare: oricare dintre conținuturile conştientului trec în subconştient sau chiar în inconştient, pentru ca în urma germinației să treacă din nou, nu neapărat toate, în conştient; multe dintre structurile inconştientului sunt generate de activitatea conştientă, în timp ce unele conținuturi ale conştientului provin din inconştient; schimburile şi transformările^sunt continui şi reciproce: inconştientul preia sarinile fixate conştient şi le prelucrează în maniera sa specifică, conştientul captează rezultatele unor asemenea prelucrări;

b) relații de integrare şi de subordonare ale inconştientului de către conştient conştientul, prin acțiunile şi operațiile sale proprii, schițează, înțelege, stăpâneşte, contracarează, domină impulsurile inconştientului, mai ales unele dintre pornirile lui, care vin în contra dicție cu valorile sociale unanim acceptate.

c) relații de dominare a conştientului de către inconştient acesta din urmă îşi impune, direct sau indirect, tendințele; aceste relații apar cu precădere în stările de afect, de transă creatoare, inspirație, stările patologice care presupun o răsturnare a raporturilor fireşti, inconştientul devenind principalul reglator al conduitei; aşa se prezintă lucrurile în psihoze;

d) relații de echilibrare: presupun realizarea unui fei de balans între stările conştiente şi cele inconştiente, fără predominanța vădită a unora sau altora dintre ele; sunt prezente în stările de reverie, spontaneitate, contemplație.

în această dinamică, principalul sistem de referință rămâne conştiința, deoarece, prin intermediul ei, omul reflectă şi interpretează adecvat realitatea, aşa cum este ea, şi numai în virtutea acestui fapt el îşi poate conduce şi regla corespunzător conduita. *"Este necesar să consemnăm,* considera Ey, *subordonarea organică a inconştientului față de conştienf* ([64], p. 387), deoarece numai în felul acesta vom ajunge în posesia conştiinței morale şi vom evita pierderea libertății adusă de dezorganizarea ființei conştiente, odată cu maladiile mentale. Conştiința se implică în însăşi realizarea destinului, acesta din urmă nefiind altceva decât, cum spunea V. Pavelcu, cu mulți ani în urmă, *"conştiința acțiunii şi a scopurilor"* sau *"conştiința personalității întregită în dimensiunea ei temporală"* ([168], p. 226.). Conştiința superioară a conduitei sale îi oferă omului posibilitatea de a se conduce în viață.

CAPITOLUL VII

SISTEMUL PSIHIC UMAN

1. Premisele abordării sistemice a psihicului

Abordarea sistemică a psihicului este de dată relativ recentă. Premisele ei se află însă undeva în trecut. Ele trebuie căutate, după opinia noastră, fie în ştiințele învecinate cu psihologia, fie chiar în demersurile psihologiei însăşi. Multe dintre cuceririle neurologiei, de exemplu, sunt semnificative, din acest punct de vedere. Una dintre ele ne reține în mod deosebit atenția. P.K. Anohin (1968, 1970), studiind activitatea reflex-condiționată a creierului, a formulat **"teoria sistemului funcțional".** După oponia lui, rolul hotărâtor, în realizarea actelor reflexe, îl au centrii nervoşi din etajul cortical şi subcortical. Verigile de bază care intervin în funcționarea actelor reflexe sunt:

1) sinteza aferentă;
2) luarea deciziei;
3) programul aferent al acțiunii, cu copia comenzii;
4) acceptorul acțiunii, care anticipează parametrii viitorului rezultat;
5) obținerea rezultatului;
6) aferenția inversă despre parametrii rezultatului;
7) procesul de comparație a parametrilor rezultatelor realmen te obținute cu parametrii prognosticați în cadrul aceptorului acțiunii.

Două dintre aceste verigi au, din perspectiva problemei noastre, importanță deosebită. Mai întâi, acceptorul acțiunii, care reprezintă, după Anohin, un aparat nervos destinat perceperii informației despre **'ltatele** obținute şi apoi comparării lor cu parametrii rezultatelor st abilite în momentul acțiunii stimulului condiționat. "Acceptorul", care poate fi considerat ca expresie materială a scopului, controlează

rezultatele acțiunii şi le compară cu scopul fixat. Se subliniază, astfel, importanța predicției în realizarea controlului conduitei, în al doilea rând, aferentația inversă sau feed-back-ul, care leagă rezultatele acțiunii cu acceptorul acțiunii, informând că s-au obținut anumite rezultate şi nu altele. Cel care sancționează definitiv această informație este acceptorul acțiunii, care apare, în cele din urmă, ca un etalon apreciativ al parametrilor rezultatului acțiunii. Când între cele două verigi există concordanță, actul se încheie şi organismul trece la realizarea unui nou comportament; dezacordul dintre ele generează un nou lanț de reacții (de orientare, investigare, cu o rapidă şi puternică influență activatoare a scoarței cerebrale), care favorizează alegerea unor noi comportamente pentru sinteza aferentă, în acest fel, spectrul informației se lărgeşte, se elaborează programe de activitate mai perfecționate. Ideea interacțiunii dinamice dintre diferitele verigi ale sistemului funcțional se degajă de !a sine. Important este de reținut că în acest sistem funcțional sunt implicate şi elemente psihice. De pildă, în primul stadiu - al sintezei aferente - intervine motivația, memoria etc. Aşadar, implicit viziunea sistemică este extinsă şi asupra psihicului.

Dintre cuceririle psihologiei însăşi, care au stat la baza elaborării viziunii sistemice asupra psihicului, considerăm că structuralismul psihologic ocupă un loc important. Roger Mucchielli relevă trei accepțiuni ale noțiunii de structură, dintre care două ne interesează în mod expres, într-un prim sens, structura vizează organizarea, articularea unor elemente sau părți ale unui întreg, a structura însemnând a ordona, a coordona elementele într-un sistem de raporturi stabilite, care formează o totalitate organică. Acesta este sensul dat de gestaltism noțiunii de structură. Pentru unii gestaltişti (Wertheimer, Kohler, Koffka, Guillaume), elemetele nu există separat, fiecare element este funcție de un tot, în raport cu care se situează şi, de aici, el capătă o semnificație. Ceea ce contează sunt, deci, structurile de corelații (legea pregnanței, legea bunei forme etc.), care se impun cu uşurință şi rezistă la schimbare. O altă accepțiune a termenului de structură, subliniată de Mucchielli, vizează sistemele de corelații, care capătă o anumită semnificație. *"Structura de semnificație presupune şi implică o relație esențială şi existențială între subiect şi Universul său, ca fiind o formă constant dinamică a acestei relații"* ([145], p. 12). Conținuturile variate care se succed, deşi par a fi diferite, din punct de vedere exterior şi descriptiv, pot fi purtătoare ale aceleiaşi structuri de sens, şi invers, un comportament sau o expresie oarecare pot părea identice la un individ sau chiar la mai mulți, dar ele nu au acelaşi sens,

dacă le raportăm la structurile trăite de fiecare. Astfel, un obiect, într-o societate dată, ia un sens pe care nu-l are într-o altă societate, chiar dacă, din punct de vedere descriptiv este acelaşi. Singura capabilă să dea un sens este structura. *"Structura este forma vidă dar dinamică şi definită, care "dă o formă" şi prin aceasta o semnificație ce vine tocmai să întregească"* (Idem). Gelozia, de exemplu, nu este un simplu sentiment; la ființa geloasă ea este ceea ce structurează modul acesteia de a percepe şi a se comporta. Putem spune, arată Mucchielli, că ne aflăm în fața unei structuri perceptivo-afectivo-comportamentală, activă şi bine definită, care organizează dinamic şi inconştient lumea percepută şi conduita individului, încercând să răspundă la o serie de întrebări (cum se constituie, cum se organizează între ele structurile, există structuri ale structurilor?), psihologia structurală a deschis calea abordării sistemice a psihicului.

După opinia lui Piaget, o structură comportă trei caracteristici: ***totalitate, transformare, autoreglare.*** Caracterul de totalitate arată că structura este formată din elemente, dar că acestea sunt subordonate legilor specifice sistemului ca atare, legile de compoziție nereducându-se la simple asociații cumulative, ci conferind întregului proprietăți distincte de cele ale elementelor. Structurile nu sunt însă "forme" statice, ci sisteme de transformări, ele sunt structurate şi structurante. Termenul de "transformare" trebuie înțeles ca trecere de la o structură la alta, ca urmare a schimbării echilibrului forțelor din câmp, structurile rămânând în sine distincte, necorelate. Autoreglarea asigură conservarea şi o oarecare "închidere" a structurilor, ceea ce înseamnă că transformările inerente unor structuri au loc întotdeauna între elemente aparținătoare aceleiaşi structuri, nedepăşind frontierele sale. Piaget consideră că intrăm în posesia *"motorului intim al structuri* ([171], p. 14). După părerea noastră, aceasta este o limită a structurilor. Dat fiind faptul că structurile psihice nu întrețin raporturi genetice şi evolutive unele cu altele, ci se află doar în raport de coexistență sau de succesiune spațio-temporară externă, ele nici nu se pot influența reciproc. Această limită va fi corectată tocmai de abordările viitoare.

Cea care a impus pregnant abordarea sistemică a psihicului uman a fost cibernetica şi, mai ales, teoria generală a sistemelor. Apariția *Ciberneticii* lui Norbert Wiener (1948) a avut un impact puternic asupra dezoltării gândirii ştiințifice şi filosofice din a doua jumătate a secolului al XX-lea, în anii '50, '60 apărând biocibernetica, neurocibernetica, cibernetica economică şi socială, iar în anii 70, cibernetica psihologică. L. von Bertalanffy ([23], [24]), creatorul teoriei

generale a sistemelor, a făcut apel la psihologie, din care şi-a extras argumente pentru a-şi ilustra ideile. Atât cibernetica, cât şi TGS pun în centrul lor conceptul de sistem. După L. von Bertalanffy, sistemul este orice ansamblu de elemente aflate într-o interacţiune ordonată (nonîntâmplătoare). Definiţia atrage atenţia asupra faptului că esenţială este nu natura substanţial-calitativă a elementelor, ci prezenţa lor şi a relaţiilor determinate de ele. Totodată, definiţia sugerează că noţiunile de sistem şi de elemet sunt mobile, modificabile: ceea ce într-un cadru de referinţă este element, într-un alt context apare ca sistem şi invers. Importantă este, deci, nu poziţia de sistem sau de element, ci relaţia, interacţiunea şi interdependenţa lor reciprocă. Totuşi, scopul cercetării ştiinţifice îl constituie sistemul cu particularităţile şi legităţile lui ireductibile. Elementul devine semnificativ numai în relaţie cu alt element. Luat în sine, el capătă semnificaţie numai dacă îl considerăm tot ca sistem, ca ansamblul altor interacţiuni şi interdependenţe, realizate la alt niveL Elementele se asociază în "subsisteme", iar subsistemele, legate şi corelate între ele, formează "sistemul". Senzaţiile, percepţia, gândirea, memoria, asociate între ele, formează subsistemul cognitiv; acesta, corelat cu subsistemul afectiv, cu cel volitiv, formează sistemul de personalitate. La rândul lui, sistemul de personalitate devine subsistem în raport cu sistemul social. Dacă în metodologia psihologiei asociaţioniste elementul descrie ceva ultim, indivizibil, în tratarea sistemică el este ceva relativ, aflat în relaţii de apartenenţă sau incluziune faţă de altceva.

Cu mult înainte de Wiener şi L. von Bertalanffy, cel care a atraa atenţia asupra caracterului de sistem al psihicului, a fost medicul român Ştefan Odobleja. Nemulţumit de psihologia timpului, care era, după propria-i afirmaţie, *"brută şi indigestă, greoaie şi impusă, amorfă şi difuză, descriptivă şi amănunţită, lipsită de unitate şi îmbucătăţită pulverizată şi diluată, confuză şi amestecată, anarhică şi dezordonată, inconsecventă şi contradictorii* ([159], p. 54), autorul român propune un nou tip de psihologie, pe care o denumeşte psihologie consonantistă. El este cel care introduce, pentru prima dată, noţiunea de conexiune inversă, ca o lege universală, pe care caută s-o identifice în fenomenele fizice, psihice, sociale, morale. Odobleja *"nu numai d este un precursor al ciberneticii, dar are prioritate mondială a ideii unei cibernetici generalizate?* (Mihai Drăgănescu, Pantelimon Golu, idenrH p. 7). El este primul care defineşte psihicul ca sistem. *"Psihicul este M, sistem constituit din multiple elemente dinamice reversibile asociatef* (p. 77). Conexiunea inversă, numită de Odobleja fie "cerc vicios", fi[0] legătură "reversibilă", este apoi identificată în diferite procese psihic^

"Afectivitatea este un cerc vicios subordonat direct marelui cerc vicios: iată- Cunoaşterea este un mic cerc vicios subordonat nemijlocit afectivităţii, şi prin intermediul acesteai, vieţir (p. 107). Sunt surprinse aici nu doar relaţiile de reversibilitate specifice diferitelor fenomene psihice, dar şi cele de subordonare a unora în raport cu altele, implicit, de ierarhizare a lor. Din păcate, cele două volume de psihologie consonantistă publicate de Odobleja în 1938-1939, deşi în limba franceză, din cauza războiului n-au fost suficient cunoscute şi apreciate. Abia relativ recent opera ştiinţifică a lui Odobleja a fost tradusă şi publicată în limba română, fapt care a permis răspândirea ideilor autorului. Oricum, contribuţia lui Odobleja la abordarea sistemică a psihicului rămâne punct central, de referinţă.

Mihai Ralea, într-un studiu mai vechi, *Schiţa unui sistem de psihologie,* publicat în chiar anul morţii sale, 1964, vorbind despre corelarea, gruparea, îmbinarea, dozajul şi interacţiunea diferitelor procese psihice care intervin în înţelegere, amânare, compensaţie, simulaţie, invenţie, ca tipuri de conduite specific umane, ca şi despre structurarea diferenţiată între ele a acestora din urmă, a anticipat abordarea sistemică a psihicului.

După opinia lui Mihai Golu, *"pentru a-î atribui dimensiunea sistemului, psihicul trebuie să ateste: 1) existenţa unui anumit număr de elemente; 2) o relaţie determinantă între aceste elemente; 3) o delimitare în raport cu "restul", adică în raport cu "mediul"."* ([87], p. 87). Nu este deloc greu să demonstrăm că psihicul nu se reduce la o anumită stare, la un anumit conţinut, şi că el reprezintă o multitudine de "stări", dispune de o varietate de conţinuturi diferenţiate fie introspectiv, fie obiectiv. Toate aceste stări şi conţinuturi, altfel spus, procese şi produse, sunt corelate între ele, efectul acestei interacţiuni fiind tocmai unitatea emergentă a sistemului în ansamblul său, ireductibilitatea însuşirilor lui la o simplă sumă a însuşirilor elementelor componente. Cum psihicul nu este un dat, ci devine, se formează, se dezvoltă tocmai în interacţiunea individului cu lumea, în cursul acestei deazvoltări el tinzând să se "închidă", adică să dobândească o identitate proprie, specifică, implicit o relativă autonomie în raport cu condiţiile mediului, înseamnă că el satisface şi cea de a treia condiţie * at)ordării sistemice. Unele dintre cărţile publicate de Mihai Golu jjpL [87]), Paul Popescu-Neveanu [181], C. Bălăceanu, Ed. Nicolau H 972) aduc o contribuţie însemnată la abordarea sistemică a psihi- Jj uman. Cu atât mai derutantă ni se pare a fi afirmaţia lui Valeriu c eauşu, care arată că *"în prezent nu dispunem de suficiente dovezi* >e s*ă confirme existenţa sistemului psihic** ([45], p. 164). în sprijinul

afirmației sale, autorul invocă următoarele argumente: comparti mentele în care este "împărțit" psihicul nu pot fi considerate drept subsisteme ale organismului, ele nu au suport material, o anumita spațialitate, psihicul fiind unul dintre aspectele interacțiunii părților din care este constituit organismul; mecanismul feed-back-ului (conexiunea inversă) nu poate explica, singur, procesul dezvoltării, deoa* rece sistemul uman nu este niciodată egal cu el însuşi, ci se află într-o continuă deplasare de-a lungul traiectoriei pe care o reprezintă de*, voltarea sa; spre deosebire de sistemele cibernetice inerte, la care autoreglarea asigură homeostazia, revenirea la starea anterioară, om datele de ieşire sunt confruntate nu cu cele de intrare, ci cu cele care definesc starea viitoare, mecanismul feed-back-ului fiind completat de mecanismul feed-before. Primul argument invocat provine, probabil, din insuficienta înțelegere a naturii informaționale a psihicului, elementele sale constitutive neputând fi reduse la determinările substanțiale, nici la cele energetice. Psihicul nu este emanat de la sine de structura substanțială a individului, informația creându-se în procesul comunicației sistemului dat cu mediul, el supunându-se legii generale a "generării informației". Cel de-al doilea argument, departe de a infiera existența sistemului psihic, vine şi concretizează şi mai pregnant complexitatea lui. După câte ne dăm seama, intenția lui V, Ceauşu a fost nu negarea caracterului de sistem al psihicului uman, ci manifestarea neîncrederii în posibilitățile ciberneticii şi a TGS de a descifra integral factorii care dirijează activitatea umană, fără apelul la conceptele psihologice. Sarcina psihologiei este, de aceea, nu doar de a prelua conceptele ciberneticii şi a le utiliza în construcțiile sale, ci de a-i furniza ciberneticii propriile sale concepte şi teoretizări, ajutând-o, astfel, în descrierea funcționării biosistemelor.

2. Caracteristicile sistemului psihic uman

Dintre multiplele definiții ale sistemului psihic uman ne vom op? asupra a două: *"Am putea spune că **sistemul psihic** reprezintă /n sine un ansamblu autoreglabil de stări şi procese structurate pe baza principiilor **semnalizării, reflectării** şi **simbolizării** şi coechilibrate pw intermediul unor operatori specifici de **comparare, clasificare, opunere, seriere spațio-temporară, generalizare?.*** ([86], p. 95)

"Sistemul psihic uman este un sistem energetic-informațional de o complexitate supremă, prezentând cele mai înalte şi perfecționate mecanisme de autoorganizare şi autoregla] şi fiind dotat cu dispozițiile selective antiredundante şi cu modalități proprii de determinare anii' aleatori?[1] ([184], p. 138). Cele două definiții cuprind principalele caracteristici ale sistemului psihic uman pe care le vom schița în continuare.

a) Se degajă, mai întâi, caracterul ***informațional-energizant*** al sistemului psihic uman. Primul aspect apare din însăşi natura informa țională a psihicului, dar şi din faptul că omul, trăind într-un univers informațional, fiind bombardat permanent de informații şi trebuind să reacționeze la ele, este nevoit să-şi elaboreze mecanismele prin intermediul cărora să le poată stăpâni. Astfel, el trebuie să-şi formeze şi perfecționeze mecanismele de recepționare a informațiilor, de sto care, prelucrare şi interpretare a lor, de combinare şi recombinare sau de valorificare a informațiilor. Importantă este nu doar informația, ci şi modul de operare cu ea. Aşa încât, mai corect ar fi să vorbim de caracterul ***informațional-operațional*** al sistemului psihic uman. Cel de al doilea aspect, caracterul energizant, reiese din faptul că avem de-a face cu un sistem viu, câmpurile bioenergetice reprezentând zone de generare a modelelor informaționale, în funcționarea gene rală a sistemului psihic, o mare importanță o au stările locale şi tranzitorii, dar şi cele generalizate şi permanente de încărcare tensional-emoțională, de distribuire şi consumare a acestei încărcături energetice, de focalizare a ei pe anumite stări subiective, în acelaşi timp, la fel de importante sunt şi stările de dezactivare sau de detensionare. Cum nu cantitatea de energie în sine este semnificativă, ci tocmai modul de utilizare a ei, fapt care se soldează cu stimularea în grade diferite a sistemului psihic, mai adecvat ar fi să precizăm natura stimulator-energizatoare a acestuia, în sfârşit, nu trebuie să pierdem din vedere nici faptul că sistemul psihic dispune de stări şi procese cu diferite grade de organizare şi structurare, ce le dife rențiază calitativ între ele, acordându-le o notă de valoare, în acest caz, aspectele de ordin ***axiologic,*** ale sistemului trec pe prim plan. Sintetizând, putem spune că sistemul psihic uman este **informațio nal-operațional, stimulator-energîzant** şi **axiologic.**

b) Caracteristica fundamentală a sistemului psihic uman o reprezintă caracterul său ***interactiv, interacționalL*** Este greu să ne **paginăm** o "parte" a sistemului independent de altă parte a sa. 'rnentele sistemului nu există în sine, rupte unele de altele, rivă, ele capătă sens numai în procesul interacțiunii. Caracterul teționist al sistemului ne este demonstrat de faptul că nivelul de ezvoltare al unei părți este dependent de nivelul dezvoltării altei părți. ați vreme cât nu se dezvoltă gândirea, nu putem vorbi de existența Rației, care este o percepție cu scop, organizată şi planificată a!> sau de existența memorării logice, bazată pe înțelegere. De

asemenea, insuficienta organizare şi dezvoltare a voinţei nu permite apariţia conduitelor voluntare sau a formelor voluntare ale diferitelor procese şi funcţii psihice (memorare voluntară, atenţie voluntară, imaginaţie voluntară etc.). Interactivismul dintre componentele sistemului se evidenţiază nu doar în procesul organizării calitative a acestora, ci şi în cel al destructurării lor. Perturbarea unei componente a sistemului antrenează după sine alterarea alteia sau chiar a întregului sistem. Agnoziile (perturbări ale proceselor de cunoaştere), amneziile (perturbări ale memoriei), abuliile (alterarea voinţei) se repercutează asupra integrităţii personalităţii. Relaţiile compensatorii dintre diferitele elemente componente ale sistemului evidenţiază, poate şi mai pregnant, caracterul interactiv al acestuia. Pentru a-şi păstra integralitatea, nu este absolut necesar ca toate componentele sistemului să fie la fel de dezvoltate. Chiar dacă unele sunt mai puţin dezvoltate sau lipsesc cu desăvârşire, sistemul poate acţiona ca un întreg, tocmai datorită compensării, adică a preluării funcţilor componentelor care lipsesc sau sunt insuficient dezvoltate de către alte componente ale sistemului, mult mai dezvoltate.

c) Interacţiunea sistemului psihic uman se realizează nu numai între propriile sale componente, ci şi între el şi exterior, aşa încât putem sublinia o altă caracteristică a sa, şi anume, faptul că este ***ambilateral orientat.*** El asimilează informaţii atât din exterior, cât şi din sine, pe care le coordonează în virtutea unui principiu al echilibrării. Numai acest tip de orientare dublă îi asigură normalitatea. Ruperea sistemului de lume şi centrarea lui pe sine, închiderea în sine ar duce la "prăbuşirea în sine", la apariţia unor grave fenomene de dereglare, cum ar fi autismul, onirismul. La fel de periculoasă este şi desprinderea de sine, de propria fiinţă, care este principalul punct de sprijin în investigarea lumii, fn acest caz, realitatea ar părea, probabil, iluzorie, fluctuantă, lipsită de constanţă şi de utilitate. Aşadar, între simţământul de sine şi simţământul realităţii, cunoaşterea de sine şi cunoaşterea obiectelor sau a semenilor trebuie să existe o strânsă interdependenţă.

d) Sistemul psihic uman este ***evolutiv,*** trece de la o stare la alta, de la o insuficientă organizare, diferenţiere şi specializare spre forme complexe de organizare, diferenţiere şi specializare. Funcţionarea şi interacţiunea proceselor de creştere, maturizare, dezvoltare, învăţare, integrare, asimilare, acomodare etc. se soldează cu consolidarea unor structuri psihocomportamentale din ce în ce mai evoluate. Sistemul psihic dispune nu doar de capacitatea de a-şi elabora o serie de mecanisme funcţionale proprii, evident sub influenţa şi dirijarea

factorilor şi solicitărilor externe, ci de a şi le transforma în mecanisme mijlocitoare ale propriilor demersuri. Ele sunt introduse în circuitul funcţional al psihicului, contribuind la evoluţia acestuia. De îndată ce copilul, de exemplu, îşi formează gândirea formală, gândirea logică şi abstractă, pe bază de judecăţi şi raţionamente, toate celelalte procese şi funcţii psihice sunt "ridicate" la noi niveluri calitativ superioare celor anterioare.

e) Sistemul psihic uman nu funcţionează global, nediferenţiat, ci pe niveluri, conţinuturile sale căpătând o ***ierarhizare funcţională şi valorică.*** Cele trei niveluri funcţionale ale psihicului sunt conştientul, subconştientul şi inconştientul, analizate în capitolul anterior. Atragem atenţia că o anumită ierarhizare întâlnim chiar în interiorul fiecăruia dintre aceste niveluri. De exemplu, la nivelul conştiinţei, întâlnim următoarele niveluri funcţionale: **1)** de maximă acuitate şi claritate (starea de veghe); 2) de acuitate moderată sau minimă (starea de aţipire); **3)** de acuitate umbrită, întunecată, slăbită (starea de boală, de febră); **4)** de acuitate abolită (starea de comă). Trecerile de la o stare la alta asigură dinamica normală a sistemului, fixarea uneia dintre ele ar putea echivala cu pertubarea sistemului.

f) Sistemul psihic uman este ***antientropic*** şi ***antiredundant,*** ceea ce înseamnă că, pe măsura constituirii lui, favorizează procesele de organizare şi diminuează efectele influenţelor perturbatoare. Sunt eliminate informaţiile de prisos, cele care şi-au pierdut utiliatea sau cele care, în loc să organizeze sistemul, l-ar dezorganiza, fiind reţinute, în schimb, cele care contribuie la buna funcţionare a sistemului. Mecanismele de selecţie, abstractizare, uitare, transfer joacă astfel de roluri. Principalele dispozitive antialeatorii ale omului sunt raţiunea şi voinţa, prin intermediul lor omul sustrăgându-se întâmplării, contingenţei. Nu trebuie să înţelegem însă că sistemul psihic este ***total*** antiredundant. Dimpotrivă, el îşi conservă o anumită cantitate de informaţii care, deşi actual nu este utilă, poate deveni într-o altă etapă, ea reprezentând un fel de rezervă pentru construcţiile viitoare.

g) Sistemul psihic uman are ***caracter adaptaţi v,*** îndeplinind funcţia de ***reglare şi autoreglare.*** Deşi el se formează ca urmare a influenţelor exterioare socioculturale ce se exercită de-a lungul ontogenezei asupra sa, fapt care duce şi la socializarea lui, aceasta nu înseamnă că individul nu participă la propria sa formare, că activismul său individual este diminuat sau exclus. Dimpotrivă, sistemul psihic uman îşi afirmă specificul şi forţa sa proprie. Selecţia însuşirilor ce sunt reflecatate în percepţie se realizează, de exemplu, nu numai în funcţie de "tăria" fizică a acestora, ci şi de dorinţele,

aspirațiile, scopurile subiectului, uneori aceste "forțe" interne sunt atât de puternice încât apar percepții deformate (iluzii). Autoimpunerea autorealizarea, autoafirmarea, autoeducația sunt comportamnetele specifice prin care se exprimă funcția autoreglatorie a psihicului.

Datorită tuturor acestor caracteristici, psihicul a fost considerat ca fiind un sistem hipercomplex, un fel de rezumat condensat al întregii dezvoltări biologice şi socioculturale a omului, sistem ce dispune de un număr mare de elemente active, puternic saturate de legături interne şi externe.

3. Valoarea conceptului de "sistem psihic uman"

Conceptul de "sistem psihic uman" are, pentru psihologie, o mare valoare metodologică, exprimată în sporirea posibilităților descriptive şi explicativ-interpretative ale acesteia. Principiul interacționist sistemic aplicat vieții psihice permite elaborarea unui model psihocomportamental de ansamblu al vieții psihice, mult mai aproape de adevăr. Un specialist care se situează pe pozițiile abordării sistemice oferă, de regulă, o informație mult mai relevantă despre sistemul psihic decât un altul, care se concentrează pe o arie îngustă, strict deterministă. Cu cât modelul asociaționist a devenit mai analitic, mai atomar, cu atât el s-a îndepărtat de surprinderea şi explicarea esenței psihicului ca un întreg, ca un tot unitar. Apoi, centrarea pe sublinierea interacțiunii obligatorii dintre diferite procese şi funcții psihice asigură mai buna înțelegere a naturii şi specificului imaginației care, deşi aparent prin produsele sale imagistice se opune gândirii, are incorporată, în fiecare dintre acestea, schema, scheletul logic, în sfârşit, abordarea sistemică a psihicului uman a deschis calea înțelegerii mult mai clare şi nuanțate a raporturilor dintre psihismul subiectiv şi comportamentul exteriorizat, care sunt nu numai interdependente, ci şi reciproc convertibile. Actele comportamentale sunt preluate şi asimilate prin învățare, transformate în acte subiective, în timp ce acestea din urmă se exteriorizează şi se manifestă în comportament, sub forma reacțiilor. Aceasta nu înseamnă că fiecare dintre cele două realități (mentalul şi comportamentalul) nu dispune de propriile legi de organizare şi funcționare.

PARTEA a III-a

CAPTAREA ŞI PRELUCRAREA INFORMAȚIILOR

Trăind într-un mediu informațional, fiind "bombardat" în permanență de noi şi noi informații, omul devine, treptat, o ființă informațională, un informavor, cum l-a denumit un psiholog american. El trebuie să capteze informațiile, să le stocheze, să le prelucreze, să le transforme. Toate aceste operații n-ar putea fi efectuate dacă n-ar dispune de o serie de mecanisme şi instrumente psihice care să-l informeze asupra variațiilor ce au loc în diferitele caracteristici ale mediului înconjurător, cu condiția ca aceste variații să fie importante pentru organism şi să se producă între anumite limite, în captarea şi prelucrarea primară a informațiilor, omul se serveşte de mecanismele senzorial-perceptive. Senzațiile îi dau posibilitatea să recepționeze informațiile în funcție de însuşirile fizice ale obiectelor, dar şi de trebuințele şi activitățile desfăşurate. Percepțiile şi reprezentările îl ajută pentru a pune în relație informațiile senzoriale diferite, dar şi informațiile actuale cu cele conservate în memorie. Tratarea superioară a informațiilor, prelucrarea şi interpretarea lor, este realizată cu ajutorul proceselor logico-raționale, între care gândirea ocupă locul central deoarece oferă prilejul utilizării în situații diverse a unor informații ce nu au în comun nici o caracteristică concretă, în schimb dispun de un invariant logic. Omul nu s-ar putea adapta suficient de bine dacă nu ar dispune şi de capacitatea de a conserva şi apoi de a reutiliza informațiile. De asemenea, adaptarea ar fi îngreunată în lipsa opacității de combinare şi transformare mintală a informațiilor. De aceea, el face apel la mecanismele mnezice şi cele informativ-transformatiye.

în această parte vom trata procesele psihice de ***captare, prestocare şi transformare*** *a* informațiilor, pe care le denumim ***informațional-operaționale*** şi al căror rol este de a asigura rlentarea şi controlarea utilă a conduitelor.

CAPITOLUL VIII

SENSIBILITATEA

1. Excitabilitate, sensibilitate şi motricitate

Nevoia de adaptare a organismului, necesitatea acestuia de a face faţă unor solicitări exterioare din ce în ce mai complexe au dus la apariţia unor forme de captare şi prelucrare a informaţiilor, la structurarea unor modalităţi de răspuns la influenţele externe. La un anumit nivel al dezvoltării organice, forma sub care se reacţionează este excitabilitatea, proprietate biologică generală care permite fiinţelor vii de a recepţiona influenţele externe şi de a răspunde selectiv la ele printr-o stare de modificare internă. Excitabilitatea este o formă de reacţie difuză, nediferenţiată, nespecializată a întregului organism care este în acelaşi timp analizator, cât şi executor. Ea se manifestă numai în contactul direct cu stimulii biologiceşte necesari; de aceea, are un caracter limitat, posibilităţile de orientare în mediu ale organismului fiind reduse. Stimulii care satisfac anumite irebuinţe ale organismului se găsesc într-un număr redus, ei apărând împreună sau amestecaţi cu alţi stimuli indiferenţi pentru organism, dar care au proprietatea de a semnaliza prezenţa celorlalţi. Aşa încât, la un anumit moment al evoluţiei a fost necesară apariţia unei noi capacităţi care să permită organismului căutarea şi depistarea stimulilor biologiceşte necesari în mulţimea celor indiferenţi, recepţionarea şi reacţia la aceşti stimuli indiferenţi, dar care au o mare valoare de semnalizare în raport cu ceilalţi. Această nouă capacitate este ***sensibilitatea.*** Proprietatea organismului de a recepţiona factori indiferenţi, de a stabili un raport cu sens biologic între ei şi cei necondiţionaţi poartă denumirea de sensibilitate. Dacă la nivelul excitabilităţii, reacţia era generalizată, realizată cu întreg organismul, la nivelul sensibilităţii ea este diferenţiată, realizată prin intermediul organelor de simţ specializate pentru recepţionarea anumitor modalităţi de energie externă. Organele $

au clar delimitate nu doar segmentul receptor, ci şi căile de conducere, ca şi centrele de prelucrare corticală a informaţiilor. Separarea structurală a verigilor aferente şi eferente este bine delimitată. Sensibilitatea este, pentru A. N. Leontiev, o formă evoluată a adaptării» întrucât îndeplineşte funcţii de semnalizare în raport cu schimbul de substanţe. Ea reprezintă o componentă mijlocitoare a mişcării şi acţiunii, a comportamentului în general, deoarece "*orientează organismul în mediU'([î'\7],* p. 39). Sensibilitatea reprezintă un produs al evoluţiei materiei vii, dar şi o *"condiţie",* un *"mecanisnrf* absolut necesar de interacţiune la nivelul adaptiv optim al procesului vital şi de asigurare a dezvoltării biopsihice a individului ([180], p. 7).

între sensibilitate şi motricitate există o puternică legătură funcţională; sensibilitatea se dezvoltă în perspectivă şi în legătură cu demersurile motorii; la rândul ei, motricitatea devine un servomecanism al orientării senzoriale, confirmând-o sau dimpotrivă, infirmând-o. Aproape că nu există psiholog care să nu fi insistat asupra relaţiei dintre sensibilitate şi motricitate, ca şi asupra rolului ei în cunoaşterea sau în formarea mecanisimelor psihice superioare. Pentru H. Wallon, drumul de la *"act la gândiri* trece prin *"exerciţiile* senzorio-motorii. Fuziunea copilului cu situaţia este mijlocită tocmai de constelaţiile perceptivo-motorii sau de plasticitatea senzorio-posturală. Primul stadiu desprins de J. Piaget în evoluţia intelectului îl reprezintă stadiul senzorio-motor cu semnificaţia sa majoră pentru tot restul dezvoltării inteligenţei. Paul Popescu-Neveanu (1976) arată că relaţia dintre sensibilitate şi motricitate se situează la două niveluri: nivelul macrosistemului, care vizează relaţia dintre organism şi mediu, ansamblul informaţiilor senzoriale coordonându-se prin reciprocitate, cu conduita motorie; nivelul subsistemelor analizatorului, în care câmpurile de proiecţie corticală şi dispozitivele de motricitate musculară contribuie la ^realizarea recepţiei (ochiul imobil este orb; sensibilitatea tactilă a mâinii imobile sau nepresate tinde spre zero). Aşadar, microreacţiile subiective mijlocesc macroreacţiile ***adaptive.*** Impulsurile senzoriale s]au la baza activităţii de răspuns a organismului, în afara lor nepuand fi concepută nici o reacţie; declanşând mişcarea, ele o şi reglează. La rândul său, mişcarea» facilitează recepţia. Relaţia dintre ensibiiitate şi motricitate arată că sensibilitatea se încadrează în stivitate încă de la nivelul celor mai simple componente ale activităţii Şi anume mişcările. Dacă analizăm mai profund sensibilitatea, vom jstata că ea se formează, se perfecţionează şi evoluează tocmai în 1 activităţii. Vechea psihologie, caracterizând sensibilitatea prin Jl de recepţie al stimulului, pierdea din vedere semnificaţia activi-

tații cu stimulul, legarea ei de scopurile şi motivele individului. În studiul ei, accentul cădea pe declanşarea şi efectele produse: văd aud, ating etc. şi se ignora caracterul de activitate psihică deosebit de complexă, organizată şi exprimată prin a privi, a auzi, a pipăi stimulul ([229], p. 178).

Nu doar activitatea îşi pune amprenta asupra sensibilității, ci şi personalitatea. B. G. Ananiev a elaborat conceptul de **senz/f/w'fafe,** aceasta fiind înțeleasă ca proprietate a personalității exprimată în nivelul general al sensibilității, în viteza, ritmul şi forța reacțiilor senzorio-motorii, în selectivitatea lor, în adâncimea şi complexitatea câmpului sensibil, în relația dintre informația senzorială şi afectivitate (sensibilitate emoțională). Sensibilitatea devine, astfel, nu doar o dimensiune a personalității, ci şi un important factor de psihologie diferențială.

2. Specificul şi mecanismele sensibilității

Sensibilitatea poate fi definită mai simplu ca fiind capacitatea de a avea senzații. Pieron (1957) considera senzațiile ca fiind " *forme elementare de inserție în reglarea comportamentului, a acțiunilof exercitate de mediiT* ([176], p. 5). Ele există atunci când " *eficacitatea unei stimulări este relevată printr-o reacție globală a organismului, printr-o modalitate practică de activitate, o formă de conduită, o modificare consecutivă a unor comportamente, când defectul stimulării ne poate integra în sistemul vieții psihice care guvernează adaptarea la condițiile exterioare ale mediulur* ([176], p .14). Derivă de aici că trebuie făcută o distincție între excitație şi senzație. Astfel, dacă excitația presupune o modificare locală reversibilă sub influența acțiunii stimulului, senzația implică transmiterea mesajului nervos al excitației, până la centrii care au capacitatea de a înregistra experiențele de natură a asigura adaptarea conduitelor individului, nu numai actual, ci şi ulterior, asigurând, astfel, reglarea globală a ființelor vii. Dacă lumina este împiedicată să ajungă în zona centrală a analizatorului vizual, senzația vizuală nu se va produce, dar asta nu înseamnă că reflexul pupilar va fi împiedicat de a intra în funcțiune. Aşadar, unii stimuli pot rămâne reflexogeni, fără a angaja direct o senzație, ceea ce nu exclude posibilitatea ca ei să influențeze comportamentul. Dimpotrivă, ei se integrează în reglarea comportamentului prin efectul răspunsurilor reflexe primare susceptibile a da naştere, la rândul lor, unor senzații şi contribuind, astfel, ia cunoaşterea indirectă a mediului. Aceasta îl determină pe Pieron să vorbească de existența unei specifcităţi *presenzoriale* în căile sensibilității care se manifestă în unele modalități de răspunsuri reflexe declanşate la nivelul diferitelor etape funcționale. Dacă, de pildă, într-o regiune a pielii se produce o stimulare caldă sau rece, o vasodilatatie sau vasoconstricție locală va fi declanşată fără a mai ține cont de modificările respiratorii şi metabolice. Aceste modificări vor avea loc chiar şi atunci când căile aferente sunt întrerupte sau când o destructurare a zonei corticale terminale împiedică apariția senzației."*Această specificitate presenzorială aparține tuturor căilor sensibilității şi, de exemplu, o excitație corticală la om nu împiedică reacția pupilară la lumină, dar, în modalitățile reflexe, nu există o capacitate descriminatorie, atât de fină ca în stadiul senzației, când se atinge individualizarea fibrelor* aferente". ([176], p. 16). Se pare că există două stadii ale unei senzații: stadiul presenzorial, stadiul de excitație sau de reflex, caracterizat printr-o reacție localizată, dar integrată prin efectele ei în circuitul reglator, şi stadiul senzației propriu-zise, ca reflectare a unor însuşiri ale obiectelor. Cu mult înaintea lui Pieron, un alt autor, Pierre Salzi (1934), arăta că în analiza senzațiilor există trei categorii de fapte care trebuie să ne rețină atenția: obiective, nervoase, mentale. O senzație se distinge de o simplă fantasmă, deoarece corespunde unui obiect real; ea implică participarea unui aparat nervos; în calitate de stare de conştiință are antecedente şi concomitente de natură subiectivă. Toată problema este de a şti care dintre aceste fapte reprezintă cauza senzației într-o manieră "necesară, *imediată şi completă"* ([211], p. 18-19). Autorul arată că nici cei care leagă senzația de obiect, stabilind o relație ca de la cauză la efect, nici cei care susțin că stimularea organică este sursa senzațiilor (sunt cazuri când deşi nu există organe specializate, senzațiile se produc; de asemenea, apar efecte de compensare fiziologică; alterarea părții nervoase a receptorului are repercusiuni asupra senzațiilor) nu au dreptate. El este tentat să acorde o mare importanță "faptelor* mentale în producerea senzațiilor. Conştiința, imaginile, raționamentul sunt cele care determină senzația. A simți şi a fi conştient este unul şi acelaşi lucru, Or, dacă conştiința sste un factor constant, înseamnă că este şi necesar. Trebuie să studiem" *rolul pozitiv al conştiinței şi să constatăm că ea intervine real 'n ordinea şi chiar în țesătura senzațiilor*. ([211], p. 45).

Senzațiile "se nasc, cresc sau scad *conjunctural odată cu funcwarea conştiinţef* ([211], p. 79). Imaginea îndeplineşte funcții de avangardă în producerea senzațiilor, servind la" *direcționarea atențier* §[l] fiind, de aceea, *"primul factor de ordine al senzațiilor* ([211], p.
• Raționamentul dă posibilitatea conştiinței să avanseze prin

apelul la noi premise, rezultatul său fiind marcat de *"creşterea* of/scer-*nământului în cunoaşterea obţinută'* ([211], p. 125). Deşi observaţiile lui Salzi sunt pertinente, fiind îndreptate împotriva exagerărilor fizicaliste sau biologiste, ele păcătuiesc prin psihologism. Ceea ce nu este suficient înţeles, este unitatea celor trei categorii de "fapte" ţn producerea senzaţiilor.

La originea tuturor senzaţiilor stau procesele de excitaţie senzorială care se produc în celulele specializate, în neuronii situaţi în ganglionii spinali. Procesul de declanşare constă într-o depolarizare locală, negativă a unei mici zone a fibrei nervoase, apoi are loc conducerea influxului spre centrii corticali. Psihologia modernă, sub influenţa ciberneticii, consideră că, funcţionarea normală a senzaţiilor presupune parcurgerea următoarelor procese: **1)** procesul de ***codare primară*** care are loc la periferie, în receptorul analizatorului şi presupune transformarea semnalului extern (luminos, sonor, mecanic, chimic etc.) în influx nervos; **2)** procesul de ***recodare*** care se realizează în veriga intermediară de transmisie a analizatorului, cu precădere la nivelul instanţelor neuronale subcorticale, având drept scop reorganizarea elementelor informaţionale (unele devin dominante, altele secundare; cele relevante sunt reţinute şi transmise mai departe, cele irelevante sau nesemnificative sunt blocate la nivelurile subcorticale); **3)** procesul de ***decodare*** realizat la nivel cortical în cadrul zonelor de proiecţie topică, specifice fiecărui organ de simţ şi finalizat într-un *cod-imagine* ce se află în relaţie izomorfă cu însuşirile obiectului recepţionat, în realizarea acestor procese o mare semnificaţie o au neuronii cu extraordinara lor varietate chimică, morfologică şi conectivă, dar şi alte tipuri de celule non-neuronale (celulele gliale) care intervin în apărarea imunitară a creierului, ca şi eliminarea celulelor nervoase moarte, conducând, astfel, la buna funcţionare a creierului. Se pare, de asemenea, că mecanismul sinapselor, a legăturilor dintre neuroni, are o mare importanţă în explicarea senzaţiilor. Sinapsele determină, după opinia lui Alain Prochiantz (1989),"*structura reţelelor care constituie baza celulară a comportamentulur* ([187], p. 56). O senzaţie va depinde, aşadar, nu doar de natura stimulului, de particularităţile stimulării, ci şi de structura sinaptică dintre celulele neuronale. Particularitatea creierului, care asigură o bună funcţionalitate a senzaţii^ este plasticitatea sa. Cortexul senzorial (vizual, auditiv, olfactiv etc.)» cel motor, regiunile subcorticale care servesc drept relee între affr Tentaţia senzorială şi eferentaţia motorie, dispunând de o mare plasticitate, permit diferenţierea senzaţiilor şi creşterea rolului lor în proc^ sul cunoaşterii. Cercetările recente de neuropsihologie au evidenţiat f'

faptul că multe dintre fenomenele care au loc în embriogeneză au o mare importanţă pentru funcţionarea, mai târziu a creierului la adult. De aceea, diviziunea celulară, mecanismele şi raţiunea morţii neuronale, migrarea celulelor neuronale, constituie "puncte calde" ale embriogenezei sistemului nervos. "L/n// *factori ai creşterii, care asigură maturitatea neuronului, rămân permanent prezenţi în organismul adult fiind implicaţi în menţinerea şi plasticitatea sistemului nervos, în consecinţă, toate cercetările întreprinse de mulţi ani asupra embriogenezei acestui sistem rămân de o importanţă fundamentală pentru a înţelege viaţa adultă şi bătrâneţea"* ([187], p. 67). Aceste studii nasc speranţa în a menţine creierul mereu "tânăr", în a descoperi mijloacele pentru a lupta contra maladiilor degenerative, inclusiv, în a menţine constante capacităţile senzoriale ale omului.

3. Clasificarea şi proprietăţile senzaţiilor

Deşi Pieron credea că "*senzaţia este abstracţie rezultată dintr-un efort de analiză*[1], ea este totuşi o *"abstracţie necesară*[1], deoarece considerarea globală a realităţii poate naşte confuzii. De fapt, Pieron a vrut să spună, probabil, că la om nu întâlnim senzaţie în stare pură. Omul, exceptând poate primele zile ale vieţii şi stările patologice, dispune de percepţii, de capacitatea de a reflecta obiectele şi nu însuşirile lor izolate. Totuşi, existenţa reală a senzaţiilor nu poate fi pusă la îndoială. Iar faptul că la om întâlnim percepţii nu trebuie să ne împiedice să studiem senzaţiile de sine stătător, să le clasificăm, să le stabilim proprietăţile.

Până în secolul al XIX-lea, senzaţiile au fost clasificate după organele de simţ, vorbindu-se de cinci categorii de senzaţii, corespunzătoare celor cinci organe de simţ. Modalitatea operatorie era, deci, de la organ la găsirea funcţiei. Mai apoi se trece de la funcţia senzorială la căutarea organului care o îndeplineşte. Aşa s-a procedat cu sensibilitatea kinestezică, vestibulară, organică. S-a constatat, însă, °ă delimitarea modalităţilor senzoriale devine dificilă, aceasta, poate şi Pentru faptul că modalităţile senzoriale sunt inegal specializate, unele "tfre ele bazându-se pe mecanismele altora, deci pe combinarea -anismelor. în ultimul secol, criterii funcţionaliste sau morfologice [6] clasificare a senzaţiilor au fost înlocuite cu criterii situaţionale, care P^supun luarea în considerare a condiţiilor şi direcţiilor recepţiei. [rjr]igton, de pildă, a distins senzat//7e *de contact,* care se produc în "te intrării în funcţiune a receptorilor de contact, şi în senzaţii *de* [Is]*tanţă* ce presupun activarea receptorilor de distanţă. Numai că

încadrarea unor receptori într-o grupă sau alta s-a dovedit a fi dificil^ De exemplu, văzul (ochiul) este un receptor de distanță, dar în căzui lui contactul retinei cu cuantele de lumină absorbită este evident. TW Sherrington a clasificat senzațiile, după locul unde sunt amplasatj receptorii lor, în: senzații extraceptive; senzații introceptive; senzaţjj proprioceptive. Or, cercetările moderne au arătat că dihotomia exterior-interior este limitată: stimulii din exterior provoacă o reacție complexă, sintetică, interoexteroceptivă; de asemenea, proprioceptja îndeplineşte şi sarcini exteroceptive. Probabil că cel mai bun criteriu de clasificare ar trebui să-l reprezinte relația dintre subiect şi obiect, însuşirile reale care sunt detectate senzorial. A. A. Uhtomski a clasificat senzațiile după ***natura stimulilor receptați*** (mecanici, fizici, chimici, fiziologici) în: senzații cutanate; senzații vizuale şi auditive; senzații gustative şi olfactive; senzații proprioceptive şi interoceptive. La fel de util ar putea fi şi un alt criteriu şi anume specializarea interioară a senzațiilor corelat cu relațiile care se stabilesc între ele. Din acest punct de vedere, putem vorbi de modalități senzoriale *intra-modale* (de exemplu, în interiorul senzațiilor cutanate există modalități tactile, termice, algice; în sensibilitatea gustativă, întâlnim modalități j pentru dulce, acru, sărat, amar; în sensibilitatea proprioceptivă intră senzațiile somatoestezice, cele kinestezice etc.) şi modalități senzo-' riale *intermodale* (corelații interesante se produc între văz şi pipăit, vorbindu-se chiar despre capacitatea de a "pipăi cu ochii").

în funcționalitatea lor concretă, senzațiile capătă o serie de proprietăți la care ne vom referi în continuare,

a) Calitatea senzațiilor. Senzațiile vizuale, auditive, gustative, olfactive etc. au, deci, o anumită calitate. Problema principală care se ridică în legătură cu această particularitate este următoarea: cărui mecanism îi poate fi atribuită calitatea experienței noastre senzoriale? Clifford T. Morgan (1949) considera că aceste mecanisme sunt următoarele: ***selectivitatea receptorilor*** (unii receptori sunt mai sensibili la un tip dat de stimuli, alții sunt sensibili la alte categorii de stimuli); se pare că localizarea receptorilor, natura structurilor accesorii cu care sunt asociați, ca şi constituenții lor chimici sunt elementele esențiale j care le asigură selectivitatea; ***energia specifică a organelor de*** *siffllI* (Johannes Muller arată că fiecare organ de simț posedă o energie care îi este proprie, astfel încât atunci când este stimulat el transmite la creier această calitate particulară; el a aplicat unul şi acelaşi pe organe de simț diferite şi a obținut senzații diferite sau diferiți pe acelaşi organ de simț obținând acelaşi fel de senzații; său Helmholtz a stabilit că fiecare fibră nervoasă are calitatea

oprie); opusă acestei concepții este teoria ***fibrelor nonspecifice,*** ^trivit căreia calitatea unui stimul se imprimă receptorului independent de proprietatea particulară a acesteia (Hering a arătat că unul şi celaşi receptor poate da impresii colorate diferite, în funcție de ^imului care îi este aplicat; Nafe explică prin modelul impulsului în nervul cutanat calitatea diferită a senzațiilor de presiune, durere, temperatură); ***bazele centrale ale calității*** (sistemul nervos central este cel care determină calitatea senzațiilor, fapt evidențiat de perturbarea senzațiilor atunci când creierul este afectat). După cum se poate observa, aceste mecanisme sunt relativ contradictorii. Probabil că nici unul dintre ele, luate în sine, nu este suficient pentru explicarea calității senzoriale. La aceasta trebuie adăugat şi faptul că nici cercetările experimentale n-au fost întotdeauna riguroase. Astfel Muller a folosit stimuli universali (electrici şi mecanici); de aceea a obținut efectele respective. Creierul a reflectat nu natura stimulului ci natura mecanismului fiziologic perturabat prin aplicarea unui stimul nespecific. A. N. Leontiev a înlocuit principiul energiei specifice a organelor de simț cu principiul "dezvoltării organelor energiilor specifice" potrivit căruia "dezvoltarea şi specializarea organelor sensibilității sunt determinate de necesitatea de a reflecta adecvat realitatea obiectuală, cu care organismul intră în raporturi tot mai complexe" (48).

b) Intensitatea senzațiilor. Această proprietate a senzațiilor este legată de intensitatea stimulilor care le provoacă. Nu există însă o relație simplă, termen cu termen, între atributele (calitatea) senzației şi atributele stimulului. Dacă între intensitatea unui sunet şi intensitatea senzației auditive relația este directă, nu acelaşi lucru s-ar spune despre relația dintre intensitatea unui stimul termic şl calitatea senzației produsă de acesta care, tocmai în funcție de mărimea intensității stimulului poate fi o senzație obişnuită termică sau una de durere. Intensitatea unei senzații este însă reglată nu doar de intensitatea stimulului ci şi de amplitudinea influxului nervos. Acesta din urmă, la rândul lui, depinde de grosimea fibrelor nervoase, ca şi de metabo-"ismul lor. Aşadar, în aprecierea intensității senzațiilor, alături de intensitatea stimulului trebuie să luăm în considerare şi baza nervoasă a intensității experienței noastre senzoriale. Adrian a precizat că o mare lr71Portanță în acest caz o are numărul de fibre activate printr-un stimul ?' frecvența influxului nervos în aceste fibre. Cu cât intensitatea stimu-ujui este mai mare, cu atât mai mare va fi numărul fibrelor activate, c^ şi frecvența impulsurilor nervoase. Diverşi autori accentuează cand unul, când altul dintre aceşti doi factori. Astfel, Hecht demonstrează că acuitatea vizuală creşte pe măsură ce numărul fibrelor

puse în joc este mai mare. Crozier, în schimb, arată că numărul fibrelor activate este important pentru intensitățile joase sub o anumită limită de intensitate a stimulului, cea care are importanță este frecverv ța impulsului nervos, în sfârşit, intensitatea senzației trebuie apreciată nu doar în funcție de forța fizică a stimulului, ci şi de alți factori, cum ar fi: condițiile concrete în care are loc recepția (aceeaşi cantitate de excitant poate fi percepută ca lumină puternică în condiții de întuneric şi abia sesizată într-o cameră luminoasă); gradul de excitabilitate al sistemului nervos (o anumită valoare va avea aceeaşi cantitate de intensitate pentru un sistem nervos excitabil şi cu totul alta pentru un sistem nervos slab sau inert; existența sau nonexistența unor dominante organice pentru stimulii respectivi (în stare de foame, chiar şi cea mai mică stimulare alimentară este trăită foarte intens de individ).

c) Durata senzației. Această proprietate se referă la întinderea în timp a senzației. De obicei, senzațiile persistă atâta vreme cât acționează şi stimulul. Sunt însă şi cazuri când ele pot persista şi după încetarea acțiunii stimulului, în aceste condiții, apar aşa - numi tele imagini consecutive, care sunt de două feluri: pozitive şi negative. Imaginile consecutive pozitive sunt cele care corespund senzației originare (un cărbune încins învârtit în întuneric dă impresia unui cerc luminos). Imaginile consecutive negative sunt cele care nu corespund senzației originare, ci sunt complementare acesteia (privind un pătrat roşu şi apoi aruncându-ne privirea pe un perete alb vom vedea verde).

d) Tonul afectiv al senzației. Este caracteristica generală J senzațiilor de a produce stări afective plăcute sau neplăcute, de apro piere sau de respingere a realității pe care o reflectăm. Tonalitatea afectivă a senzațiilor depinde de gradul de satisfacere sau nesatisfacere a trebuințelor.

4. Legile sensibilității

a) Legea intensității. Existența unui stimul în mediul înconjurător şi chiar acțiunea acestuia asupra organismului nu sunt suficiente pentru producerea unei senzații. Pentru că senzația să apară este necesar ca stimulul să dispună de o anumită intensitate. Cantitatea minimă de intensitate a stimulului, capabilă a produce o senzație. poartă denumirea de ***prag absolut minimal,*** în cazul senzații^ vizuale, acesta este de 1-2 cuante, în cel al senzațiilor auditive de 16' 20 vibrații pe secundă etc. Stimulii care nu ating valorile de intensitate minimală, fiind subminimali, produc efecte fiziologice dar nu sunt integrați senzorial, decât dacă sunt însumați sau asociați cu stimai

semnificativi. Cantitatea maximă de intensitate a stimulului care nu mai produce o senzație în cadrul aceleaşi modalități senzoriale ci, ca urmare a suprasolicitării analizatorului, declanşează fie durerea, fie neutralitatea aparatului în raport cu stimulul poartă denumirea de ***prag*** *absolut* ***maximal.*** Capacitatea de admisie şi de discriminare se înscriu între aceste două limite. Zona optimă de recepție se constată la acel nivel de intensitate al stimulilor care sunt, statistic, mai frecvenți sau mai semnificativi în raport cu reperele existenței şi activității. Pragul absolut minimal a fost luat drept indicator al sensibilității şi s-a formulat următoarea lege a sensibilității absolute: cu cât pragul absolut minimal este mai mic cu atât sensibilitatea este mai mare şi Invers, cu cât el este mai mare, cu atât sensibilitatea este mai mică. *Pragul* ***diferențial*** priveşte valorile liminar discriminative ale stimulului, adică relația dintre intensitatea inițială a stimulului şi intensitatea ce trebuie adăugată sau scăzută de la aceasta pentru a produce o modificare abia sesizabilă a senzației inițiale. Legea sensibilității diferențiale a fost intuită de fizicianul francez Bouguer, la începutul secolului XVIII, care a observat că pentru a obține o diferență de iluminare este necesară adăugarea unui lux la 64 luxi, 10 luxi pentru 640 luxi. Fiziologul Weber a redescoperit această lege în 1831 pentru senzațiile de greutate, iar în 1846 a generalizat-o şi pentru alte categorii senzoriale. Legea lui Bouguer - Weber postulează existența unei relații constante între intensitatea inițială a stimulului şi cea nou adăugată sau scăzută. La greutate, acest raport este de 1/30, la senzațiile auditive de 1/10, la cete vizuale 1/100.

Exprimarea matematică este $\frac{A}{x} = K$,
unde Ax = intensitatea diferențială, x = intensitatea inițială, K = constant.

Th. Fechner, creatorul psihofizicii, pornind de la legea formulată >uguer-Weber pe care o considera universală, a demonstrat în sa *Elemente de psihofizică,* apărută în 1860, validitatea legii are intensitatea percepută a unei senzații, proces subiectiv de mun ps[hol∘9ic« este proporțională cu logaritmul mărimii fizice a sti- !. «n timp ce procesele fiziologice apărute în corp rămân riguros . P(iionale cu intensitatea fizică (H. Pieron, după ([75], p. 1). Dacă Sltatea stimulului creşte în progresie geometrică, intensitatea

senzației crește în progresie geometrică. Ecuația lui a luat următoarea formă: $E = K \log x + C$, unde K şi C sunt constante. Pieron (1957), apreciază că legea stabilită de Fechner a avut o *"influență extraordinară asupra dezvoltării teoriilor psihologice şi creării unei psihologii experimentale riguros ştiințifici* (p. 75). Din păcate, legea lui Bouguer-Weber-Fechner nu s-a confirmat decât prin stimulii cu intensitate medie, în cazul excitanților foarte slabi sau^ foarte puternici, pragurile diferențiale fiind mai mari decât zonele medii. De aceea, ea a fost corijată de o serie de cercetători (Thurstone, Stevens etc.), fapt care a şi dus la apariția unei psihofizici subiective. Psihologul român Gh. Za-pan a generalizat legea Weber-Fechner, pe baza teoriei electrochimi-ce, admițând existența unor coeficienți biochimici ca variabile de care depinde modificarea influxului nervos şi transformarea lui în senzație ([245], p. 209).

b) Legea adaptării. Sensibilitatea nu rămâne nemodificată sub influența acțiunii îndelungate a unui stimul specific de intensitate constantă. Dimpotrivă, ea îşi modifică parametrii funcționali odată cu schimbarea condițiilor de mediu. Creşterea sau scăderea sensibilității, concordant cu modificarea condițiilor de mediu, poartă denumirea de ***adaptare senzorială.*** Adaptarea este un fenomen relațional, deoarece ia în considerare nivelul inițial al sensibilității, porneşte de la un nivel dat al acesteia, luând apoi valori diferite în funcție de intensitatea şi durata stimulului. Ea depinde şi de anumite particularități morfo-funcționale ale organelor de simț, ca şi locul şi rolul acestora în procesul reflectării informaționale. De obicei, la stimulii puternici sensibilitatea scade, iar la cei slabi, creşte. Analizatorii au fost clasificați după rapiditatea adaptării în uşor şi greu adaptabili, primii fiind cei tactili, termici, olfactivi, vizuali, ceilalți auditivi şi algici. Pe fondul adaptării se manifestă fenomenul contrastului care contă în accentuarea sensibilității, creşterea ei ca urmare a intervenției excitanților de diferite intensități, ce acționează succesiv sau simultan, de unde şi două forme de contrast. ***Contrastul succesiv*** constă în creşterea sensibilității la stimulul prezent, ca urmare a acțiunii îndelungate a altui stimul de aceeaşi modalitate, dar diferit după intensitate şi calitate. De pildă, sensibilitatea pentru substanțele acide creşte dacă anterior analizatorul gustativ a fost supus acțiunii dulcelui. ***Contrastul simultan*** constă fie în accentuarea reciprocă a clarității şi pregnanței stimulilor prezentați în acelaşi timp în câmpul perceptiv, fie în evidențierea unui stimul sub influența stimulilor învecinați, de fond. O bucată de hârtie cenuşie ni se pare a fi mai aibă pe un fond negru decât pe unul alb; o hârtie cenuşie pe un fond cromatic tinde să ia nuanța culorii complementare fondului (cenuşiul pe roşu tinde să devină verde). Adaptarea trebuie interpretată, deci, ca mecanism de optimizare a procesului recepției, datorită ei analizatorul putând răspunde stimulilor celor mai slabi, iar pe de altă parte fiind protejat de efectul vătămător al unei suprastimulări.

c) Legea sensibilizării presupune creşterea sensibilității unor porțiuni ale unui analizator prin stimularea specifică a altor segmente, învecinate sau îndreptate, ale aceluiaşi analizator. De exemplu, exci tarea porțiunii periferice a retinei unui ochi duce la creşterea sensi bilității porțiunii centrale a celuilalt ochi. Sensibilizarea presupune şi creşterea sensibilității unui analizator ca urmare a excitării adecvate a altui analizator. Stimularea analizatorului auditiv cu sunete de o anu mită frecvență duce la creşterea sensibilității bastonaşelor din retină.

d) Legea depresiei presupune scăderea sensibilității prin intermediul aceloraşi mecanisme ca şi la sensibilizare. Frigul reduce sensibilitatea tactilă, durerea reduce orice alte senzații.

e) Legea sinesteziei se referă la unele efecte de intermodelare informațională, la apariția unei imagini într-o modalitate senzorială ca urmare a excitării altei modalități. De exemplu, stimulenții acustici pro duc efecte vizuale şi invers (fenomenele de audiție colorată sau de vedere sonoră). Toți ceilalți stimulenți produc efecte kinestezice. Sinestezia stă la baza talentului artistic.

f) Legea semnificației sau forței de semnalizare a stimulului o contrazice pe cea a intensității: stimulii slabi, dar foarte semnificativi sunt recepționați mai bine decât cei puternici dar nesemnificativi.

g) Legea compensării: insuficienta dezvoltare a unei moda lității senzoriale sau lipsa ei conduce la perfecționarea alteia atât de mult încât aceasta din urmă preia pe seama ei funcțiile primei. La orbi şi la surzi, se dezvoltă sensibilitatea tactilă, vibratorie, olfactivă.

CAPITOLUL IX

PERCEPȚIA

1. Accepțiunile noțiunii

Percepția este o formă superioară a cunoaşterii senzoriale. Jean Pierre Changeux, în *Omul neuronal,* arată că păstrează termenul de senzații pentru a desemna rezultatul imediat al intrării în activitatea receptorilor senzoriali, iar pe cel de percepție pentru a semnifica etapa finală care, la subiectul alertat şi atent, presupune ajungerea la recunoaşterea şi identificarea obiectelor. Ele este de părere că distincția dintre senzație şi percepție devine evidentă atunci când examinăm figurile duble. Cea mai cunoscută figură dublă este aceea în care subiectul vede când două profile când o cupă. Senzația vizuală de ia ochi până la creier este aceeaşi, este unică. Ea dă însă loc la două percepții distincte, ireductibile una la alta, la fiecare dintre ele ataşârv du-se un sens diferit. Changeux introduce termenul de " *obiect mentaf* prin care desemnează starea fizică creată prin intrarea în activitate (electrică şi chimică), corelată şi tranzitorie, a unei populații largii neuroni distribuiți la nivelul multor arii corticale diferite. Acest ansamblu este "*discret*, închis, autonom, dar nu omogen. Perceptul primar, imaginea, conceptul sunt altfel de "obiecte mentale". Diferențierea dintre primele două este derutantă, cel puțin la prima vedere. Per» tul primar este ceea ce înțelegem în mod curent prin percepție, *am* produsul psihic determinat de interacțiunea cu lumea exterioară; *m* ginea este obiect al memoriei" *autonom şi fugace?,* care nu presupil interacțiunea directă, iar conceptul este tot un obiect al memoriei CB posedă slabe componente senzoriale. Rezultă că imaginea nu el altceva decât reprezentarea. Dar nu atât distincția dintre acel "obiecte mentale" este importantă pentru noi, ci sublinierea reiați»[0] dintre ele. Proba realității constă, după opinia lui Changeux, în ccnl pondența sau necorespondența dintre imagine şi concept, pe *<M*

arte, şi perceptul primar, pe de altă parte. Dacă imaginea şi concep-
jl vor fi rezonante cu perceptul, înseamnă că sunt adevărate, adec-
ate ca urmare selectate, reținute şi introduse în procesul cunoaşterii. nprivă de aici însemnătatea care se acordă percepției în activitatea umană ([46], P-176-177; 186-189).

Din perspectivă psihologică, interesantă este nu doar distincția dintre cele două procese psihice, ci şi modul cum se produce trecerea de la unul la altul. După opinia lui L. S. Rubinstein, trecerea de la senzație la percepție "se *realizează pe măsură ce impresiile senzoriale sau senzațiile încep să funcționeze nu numai în calitate de semnale, dar şi ca **imagini ale** obiectelor ([2ÎQ],* p. 87). Prin imagini, Rubinstein înțelege nu orice impresie senzorială, ci doar aceea în care fenomenele şi proprietățile lor (formă, mărime etc.), raporturile dintre lucruri apar ca *obiecte* ale cunoaşterii. Aceasta ne ajută să înțelegem de ce în sfera intero - şi proprioreceptiei avem îndeosebi senzații, în timp ce percepțiile formează trăsătura specifică a exterorecepției. în exterorecepție se inhibă şi nu ajung până la conştiință toate impresiile care semnalizează schimbările survenite în starea aparatelor înşişi (adică impulsurile intereceptive de la exteroceptori). De aceea, spune Rubinstein, în conştiință apar numai imagini ale obiectelor din afara noastră. *"Trecerea de la senzație la percepții înseamnă trecerea de la analiza, în special diferențierea excitațiilor, la analiza (şi sinteza) proprietăților senzoriale ale obiectelor reflectate în senzațir* (idem).

Până în momentul de față, în literatura de specialitate, s-au conturat trei accepțiuni ale conceptului de "percepție". Prima, şi cea mai importantă dintre ele, constă în considerarea *percepției cajicti-* J2fU& La simpozionul Asociației de psihologie ştiințifică de limbă franceză, dedicat percepției (Louvain, 1953), A. Michotte arăta că percepția nu este *"un eveniment izolat nici izolabil al vieții, ci trebuie considerată că o **fază a acțiunir*** ([138], p. 1), iar Obredane considera Percepția ca" *un moment al sistemului comportamental propriu fiecărui individ, sistem care are drept caracteristici fundamentale: de a fi teleo-l°gic, integrativ şi inventiY* (p. 85), vorbind despre "anga/area" omului £ Percepție "pe *drumul căutării informațiilor u\M* (p. 98). Pentru ubinstein lucrurile sunt şi mai tranşante. *"Percepția nu este o **recep-** are **a ceea ce** e **dat,** ci o prelucrare a lui, deci o activitate de analiză,* 3, *generalizară*[1] (Op. cit. p. 110). Din moment ce ea se formează JJ Procesul interacțiunii omului cu lumea înconjurătoare, însemnă că *Wregui conținut intern al percepției lucrurilor şi structura ei poartă nprenta faptului că aceste lucruri sunt obiectele activității individului* 13). Piaget foloseşte, expres, termenul de "activitate perceptivă".

" *Numim activitate perceptivă, scria el, orice punere în relaţie a elementelor percepute în câmpuri diferită* (Piaget, 1963, p. 16). Explorările simple sau polarizate, transpoziţiile de mărimi, de forme în spaţiu şi timp, anticipările, schematizările etc. sunt tot atâtea forme de activităţi perceptive care, în funcţie de felul cum sunt folosite, se soldează cu decentrarea, dar şi cu apariţia unor deformări sau " *iluzii secundari.* R. Frances (1963) preferă termenul de *"conduite perceptivi.* El arată că percepţia presupune două conduite: cea de identificare şi cea de diferenţiere, în prima stimulul fiind legat de un răspuns generic, asimilat deci, (în experienţa anterioară a subiectului), în a doua, având loc compararea între două sau mai multe obiecte, simultan prezente, în care subiectul încearcă să descopere particularităţile care le apropie sau le disting unele de altele. Lectura unui cuvânt scris este o conduită de identificare, pe când descoperirea în cuvântul respectiv a unor erori sau imperfecţiuni de imprimare este o conduită de diferenţiere.

Caracterul de activitate ai percepţiei de activitate a fost şi mai bine intuit de îndată ce s-a încercat surprinderea unor "faze", pe care ea le parcurge. B. Bourdon, în *Noul tratat de psihologie* de sub redacţia lui G. Dumas, diferenţia, încă din 1936, faza identificării primare şi faza identificării secundare, prima referindu-se mai ales la recunoaşterea semnalelor, cealaltă la înţelegerea lor. O altă distincţie admite existenţa a trei etape: cea a senzaţiei brute (percepţia unei simple pluralităţi); cea a percepţiei formei; cea a conştiinţei unui sens (aceasta din urmă corespunzând identificării secundare) ([29], p. 6-7). Exact peste 30 de ani, Forgus (1966), considerând că percepţia este *"procesul extragerii informaţiilor,* stabilea cinci etape pe care le parcurge percepţia: detecţia, discriminarea, rezoluţia, identificarea, manipularea formelor identificate ([72], p. 1; p. 15-16), fiecare dintre ele implicând tot atâtea tipuri de acţiuni perceptive distincte. Trecerea de la o fază la alta echivalează cu extragerea progresivă a informaţiei. Primele două faze sunt determinate senzorial, următoarele trei presupun participarea învăţării şi experienţei. Acţiunea devine, astfel, nu numai ***mijloc*** de realizare a percepţiei, ci ***elementul ei constitutiv fundamental.*** Acţiunile perceptive, arată Piaget, nu sunt de natură operaţională ca cele care caracterizează inteligenţa, dar compoziţia lor, relevă reguli diverse, în parte influenţate de experienţă. Rolul lor în cunoaştere este imens, deoarece prefigurează noţiunile. Regularităţile proprii activităţii perceptive anunţă deja mecanismele de compoziţie care vor deveni operatorii de îndată ce va apărea reversibilitatea totală. Aceasta este ceea ce explică diferenţa dintre "constantele" perceptive şi schemele

operaţionale de "conservare". La nivel perceptiv, întâlnim doar o semireversibilitate, asigurată de regularitate care duce la sisteme de compoziţie, în structura cărora intră lucruri care depăşesc experienţa, ţinând de legile de probabilitate.

Considerarea percepţiei, ca activitate, depăşeşte definirea ei empiristă în manualele tradiţionale de psihologie ca fiind o reflectare directă (nemijlocită) a realităţii, o copie a obiectului luat în multitudinea însuşirilor lui. După părerea lui Mihai Golu şi Aurel Dicu (1972) această definiţie naşte o serie de confuzii. Ea permite înţelegerea percepţiei ca fiind reductibilă la un efect quasiautomat al acţiunii obiectului asupra organelor de simţ. Apoi, s-ar părea că adecvarea imaginii perceptive, corectitudinea şi complitudinea ei ar fi predeterminate inefabil de forţa exicitatoare a obiectului, în sfârşit, rezultă că informaţia perceptuală este^ introdusă fortuit în subiect ca ceva oarecum străin de natura lui. în realitate, percepţia nu este un simplu efect al acţiunii stimulului, ci un rezultat al implicării active a subiectului. Cercetările experimentale au demonstrat că atunci când percepţia este rezultatul imediat al excitaţiei externe, fără implicarea suficientă a subiectului, imaginea perceptivă este de regulă eronată, deformată, difuză, nediferenţiată, necorespunzătoare nici individualităţii obiectului, nici scopului sau experienţei subiectului. Când între obiect şi canalul de recepţie se interpun acţiunile orientate ale subiectului, imaginea obiectului devine mai clară, mai bogată. Aşadar, corectitudinea imaginii perceptive se datorează nu forţei excitative a obiectului, ci gradului de implicare activă a subiectului în percepţie. Produsul percepţiei - perceptul - nu este asimilabil unei fotografii a unui obiect fizic, identică pentru toţi subiecţii care percep. *"Perceptul este un construct, un ansamblu de influenţe selecţionate şi structurate în funcţie de experienţa interioară, de trebuinţele, de intenţiile organismului implicat activ într-o situaţii* ([198], p. 80). Subiectul nu este un spectator inactiv care percepe pasiv lumea exterioară, căruia imaginea i se impune fără ca el să manifeste vreo acţiune asupra ei. Dimpotrivă, prin activJsmul său, percepţia apare ca fiind un mecanism reglator, esenţial al activităţii adaptative. Constructele perceptive servesc drept cadre de referinţă pentru acţiunile noastre, ca semnale ce permit anticiparea situaţiilor ce vor veni, ca modalităţi de orientare şi controlare a activităţii.

O a două accepţiune a percepţiei, mai puţin răspândită, constă în considerarea ei ca o ***deformare a obiectului.*** L. Bellak (1950) vorbea de " *varierea obiectului după dispoziţiile perceptorului'*, iar Louis Millet (1972), despre "a/terarea" obiectului. Mai raţional este să vorbim nu de variabilitatea obiectului, ci de invariabilitatea sa, de stabilitatea,

atitudinii perceptive sunt experimentele efectuate de Paul Fraisse şi colaboratorii săi (1961). Sunt reprezentate simultan la tahistoscop cifre, litere şi semne de punctuaţie în trei situaţii experimentale: prima fără set; a doua cu set (se atrăgea atenţia subiectului de a relata exact numărul cifrelor prezentate); a treia tot cu set însă diferenţiat (subiectului i se atrăgea atenţia asupra unei categorii de stimuli, dar i se cerea să relateze despre ea în ultimul rând). Procentajul maxim de răspunsuri corecte s-a obţinut în cea, de-a doua variantă experimentală; în prima predomina efectul ordinii prezentării stimulilor, în ultima atât setul, cât şi ordinea erau neutralizate. Experimentul prezintă un dublu interes: aduce argumente în favoarea rolului setului în percepţie; sugerează posibilitatea disocierii setului perceptiv de cel mnezic (în cea de-a treia fază experimentală este vorba de o reproducere întârziată, interferenţă însă cu reproducerea primelor două categorii). De altfel, Munn va propune, mai târziu, diferenţierea setului receptor, de cel motor şi intelectual.

Factorii relaţionali ai percepţiei. Relaţia directă dintre particularităţile stimulului şi cele ale stării subiective influenţează în şi mai mare măsură percepţia. Carmichael, Hogan şi Walter au efectuat, încă în 1932, un experiment interesant din acest punct de vedere. Ei au prezentat la tahistoscop, ia două loturi de subiecţi, o serie de 12 imagini ambigui, precedate de denumiri diferite pentru fiecare dintre cele două loturi. De pildă, s-au prezentat două cercuri legate între ele printr-o linie dreaptă însoţite la o grupă de subiecţi de cuvântul "ochelari", la cealaltă de cuvântul "haltere". După fiecare expunere, subiecţii trebuiau să redea prin desen stimulul prezentat. S-a constatat că aceştia deformează stimulul în sensul asocierii imaginii orientate de către stimulul verbal la percepţia reală. Acest efect s-a obţinut ca urmare a "coincidenţei" dintre anumite particularităţi ale stimulului exterior cu stare de set formată prin cuvintele pronunţate. R. Shepand şi J. Metzler (1971), R. Shepard şi S. Judo (1976) montează un experiment mult mai subtil. Subiectul este amplasat în faţa unui ecran de televizor pe care apar figuri geometrice de forme variate, sintetizate de un ordinator (asamblări de cuburi în relief), care urmau a fi comparate două câte două. Este vorba de acelaşi ambalaj, însă văzut din unghiuri diferite. Subiecţii nu întârzie să afirme că este vorba de acelaşi obiect, că unul se deduce din altul printr-o rotare, ele fiind congruente. Totuşi, pentru a-şi da seama de acest lucru este necesar un timp oarecare, măsurat de experimentator prin varierea unghiurilor de rotare a cuburifor. S-a constatat că atunci când unghiul de rotaţie este mic şi timpul de reacţie este scăzut, şi invers - el creşte proporţional cu creşterea unghiului de rotare a cuburilor. Autorii consideră că determinarea identităţii formelor are loc ca urmare a unei rotaţii mentale pe care o fac subiecţii, în spaţiul tridimensional. Imaginea mentală a subiectului se comportă ca şi când ar poseda o "rigiditate fizică" şi chiar o viteză de rotaţie măsurabilă. Experimentul evidenţiază rolul relaţiei dintre interior şi exterior, dintre percepţie şi reprezentare. Contează, deci, nu numai percepţia actuală (imaginea primară), ci şi capacitatea de a opera în plan mintal cu ea.

Predominanţa unora sau altora dintre cele trei categorii de factori sau coincidenţa lor se soldează cu apariţia şi punerea în funcţiune *a* următoarelor tipuri de comportamente perceptive: a) comportamentele de detectare şi diferenţiere adecvată a însuşirilor stimulilor (care depind predominant de natura stimulului); b) comportamente oscilatorii sau deformante (dependente mai ales de condiţiile interne ale subiectului) care duc la iluzii, imagini deformate ale obiectelor; c) comportamente corective ce constau în menţinerea invariaţiei imaginii, chiar şi în condiţiile unor variaţii ale însuşirilor obiectului stimul; d) comportamente de clasificare a obiectelor bazate pe raportarea lor la diferite categorii de obiecte, pe baza unui referenţial (obiecte mici sau mari, grele sau uşoare etc.); e) comportamente de identificare categorială, când la sfârşitul procesului perceptiv vom întâlni nu însuşirile fizice ale obiectului ci un semn totalizator, adică cuvântul (este un măr, este o maşină etc.). Tot ca urmare a acţiunii corelate a celor trei categorii de factori asistăm şi la elaborarea formelor complexe ale percepţiei (percepţia spaţiului, timpului, mişcării), ca şi la diferenţierea lor interioară. De pildă, percepţia tridimensională, în relief implică perceperea volumului, distanţei, profunzimii.

3. Legile percepţiei

Faptul că percepţiile dispun de o serie de legităţi a fost cel mai bine argumentat şi demonstrat, experimental, de către gestaltism, orientare psihologică care a apărut ca o reacţie împotriva asociaţionismului, concepţie simplistă şi empiristă ce considera percepţiile ca rezultat al asocierii senzaţiilor, în locul elementelor este pus întregul, în locul asociaţiei este pusă structura dinamică polivalentă. Obiectele sunt mai mult decât nişte multiplicităţi haotice, fără formă, neintegrate în structuri. Forma totală, întregul (gestaltul) este nu rezultatul sintezei, ci un fapt primar, un produs al organizării, iar organizarea, procesul care duce la gestalt. Reprezentanţii gestaltismului (Wkohler, M. Wertheimer, K. Koffka), consideră percepţia ca fiind o formă,

primordial în ea este întregul, elementele (senzațiile), neavând o existență reală, independentă. Percepția trebuie tratată, de aceea, după legile formei şi nu după legile asociației. Experiența perceptivă ^a individului are tendința de a se organiza în ansambluri integrale în funcție de o serie de legi. Cele mai importante sunt:

a) *legea proximității* (elementele apropiate sunt percepute ca aparținând aceleaşi forme);

b) *legea similarității* (elementele asemănătoare sunt percepute ca aparținând aceleiaşi forme);

c) *legea continuității* (elementele orientate în aceeaşi direcție tind să se organizeze într-o aceeaşi formă);

d) *legea simetrică* (figurile care au una sau două axe simetrice constituie forme "bune" şi sunt percepute mai uşor);

e) *legea închiderii* (percepția evită pe cât posibil interpretările echivoce care conduc la trasee incomplete, dimpotrivă, ea are tendința de a fi prinsă într-o configurație închisă, bine delimitată, dovedind o mare stabilitate; în sens larg, închiderea este înțeleasă ca tendința de a evita lacunele într-o activitate perceptivă sau intelectuală).

Datorită intrării în funcțiune a acestor legi, chiar elementele obiective disparate ale câmpului stimulator tind să formeze o structură unitară, echilibrată după o serie de parametri (culoare, mărime, dispoziție spațio-temporară etc.). întotdeauna percepțiile tind spre o "bună formă", pregnanța acesteia din urmă rezultând din relațronarea particularităților perceptive cu cele ale subiectului. O mare importanță o are valoarea, tăria, forța factorilor ce intră în interacțiune. Dacă factorii externi sunt slabi, iar cei interni puternici, atunci forma se realizează pe baza principiilor coeziunii, în situația opusă, forma bună apare prin segregarea câmpului perceptiv extern. Izomorfismul dintre elementele constitutive şi cele interne ale organismului asigură o "bună formă".

Nenumăratele investigații care au fost întreprinse de diverşi cercetători au arătat că legile percepției stabilite de gestaltişti nu sunt universal valabile, aşa cum credeau aceştia. Forgus, de exemplu, arată că deşi este greu ca aceste legi să fie infirmate, ele nu acționează în chip exclusiv. De asemenea, ele nu intră în funcțiune brusc, ci se află într-un proces de constituire . Hamstead (1900) dovedeşte că figurile slab percepute în urma prezentării tahistoscopice câştigă în simetrie dacă sunt reproduse în desen. Rabbitt (1942) a evidențiat prezența legii închiderii, lucrând cu triunghiuri lacunare, dar a demonstrat că ea funcționează numai atunci când lacuna este mică; dacă, dimpotrivă este mare numai are loc închiderea. Exemplele ar putea fi înmulțite. Deşi gestaltismul are o serie de limite (a considerat întregul

ca fiind apriori, preexistent, atemporal, a ignorat sau subestimat rolul factorilor motivaționali în percepție, a neglijat problema formării, devenirii percepției), nu-i mai puțin adevărat că el a contribuit la sesizarea unor aspecte specifice percepției care îi acordă acesteia individualitate. Totodată, gestaltismul a constituit o premisă pentru eleborarea unor legi mai generale ale percepției, cu o valabilitate nu doar pentru stimulii artificiali cu care s-a lucrat (figuri geometrice), ci pentru obiectele reale cu însuşirile lor caracteristice.

Psihologia modernă distinge următoarele legi ale percepției:

a) *Legea integralității* perceptive exprimă faptul că percepția creează conştiința unității şi integrității obiectului, ea operează nu cu însuşiri izolate ale obiectelor, ci cu obiecte unitare. Gradul de elabo rare a unității perceptive poate fi pus în evidență prin rapiditatea percepției sau prin rezistența imaginii perceptive fie la modificarea obiectelor, fie la eliminarea unor elemente ale acestora;

b) *Legea structuralității perceptive* arată că însuşirile obiectului numai împreună, organizate şi ierarhizate creează efecte de percep ție; totodată, ea relevă faptul că nu toate însuşirile obiectului sunt la fel de importante pentru perceperea lui, ci, cu deosebire, cele care dis pun de cea mai mare concentrare informațională, înregistrarea tra seelor vizuale, în percepția unor obiecte, relevă această caracteristică;

c) *Legea selectivității* perceptive este expresia caracterului activ al omului în timpul perceperii, al faptului că nu toate obiectele sunt percepute - ci doar unele, nu toate însuşirile obiectului - ci doar o parte a acestora, în acord cu forța lor senzorială sag cu semnificația lor pentru individ. Selectivitatea, dacă este bine făcută, ne poate duce până în pragul esențializării; dacă nu, se poate asocia fie cu sărăcirea, fie chiar cu deformarea percepției;

d) *Legea constanței* perceptive constă, aşa după cum arătam, în menținerea invariantei imaginii, chiar şi atunci când există variații ale obiectului perceput; dacă imaginea perceptivă şi-ar schimba valoa rea la cea mai mică şi neînsemnată variație a însuşirilor obiectului sti mul şi a poziției lui în câmpul perceptiv, atunci diferențierea şi identifi carea lui ar fi mult mai îngreuiate;

e) *Legea semnificației* semnalează faptul că se percep mai bine, rapid şi corect obiectele care au o anumit valoare, semnificație Pentru subiect decât cele indiferente;

primordial în ea este întregul, elementele (senzaţiile), neavând o exis, tentă reală, independentă. Percepţia trebuie tratată, de aceea, dup§ legile formei şi nu după legile asociaţiei. Experienţa perceptivă g individului are tendinţa de a se organiza în ansambluri integrale în funcţie de o serie de legi. Cele mai importante sunt:

a) *legea proximităţii* (elementele apropiate sunt percepute ca aparţinând aceleaşi forme);

b) *legea similarităţii* (elementele asemănătoare sunt percepute ca aparţinând aceleiaşi forme);

c) *legea continuităţii* (elementele orientate în aceeaşi direcţie tind să se organizeze într-o aceeaşi formă);

d) *legea simetrică* (figurile care au una sau două axe simetrice constituie forme "bune" şi sunt percepute mai uşor);

e) *legea închiderii* (percepţia evită pe cât posibil interpretările echivoce care conduc la trasee incomplete, dimpotrivă, ea are tendin* ţa de a fi prinsă într-o configuraţie închisă, bine delimitată, dovedind o mare stabilitate; în sens larg, închiderea este înţeleasă ca tendinţa de a evita lacunele într-o activitate perceptivă sau intelectuală).

Datorită intrării în funcţiune a acestor legi, chiar elementele obiective disparate ale câmpului stimulator tind să formeze o structură unitară, echilibrată după o serie de parametri (culoare, mărime, dispoziţie spaţio-temporară etc.). întotdeauna percepţiile tind spre o "bună formă", pregnanţa acesteia din urmă rezultând din relaţionarea particularităţilor perceptive cu cele ale subiectului. O mare importanţă o are valoarea, tăria, forţa factorilor ce intră în interacţiune. Dacă factorii externi sunt slabi, iar cei interni puternici, atunci forma se realizează pe baza principiilor coeziunii, în situaţia opusă, forma bună apare prin segregarea câmpului perceptiv extern. Izomorfismul dintre elementele constitutive şi cele interne ale organismului asigură o "bună formă".

Nenumăratele investigaţii care au fost întreprinse de diverşi cercetători au arătat că legile percepţiei stabilite de gestaltişti nu sunt universal valabile, aşa cum credeau aceştia. Forgus, de exemplu, arată că deşi este greu ca aceste legi să fie infirmate, ele nu acţionează în chip exclusiv. De asemenea, ele nu intră în funcţiune brusc, ci se află într-un proces de constituire . Hamstead (1900) dovedeşte că figurile slab percepute în urma prezentării tahistoscopice câştigă în simetrie dacă sunt reproduse în desen. Rabbitt (1942) a evidenţi^ prezenţa legii închiderii, lucrând cu triunghiuri lacunare, dar a demonstrat că ea funcţionează numai atunci când lacuna este mică; dacă, dimpotrivă este mare numai are loc închiderea. Exemplele ar putea fi înmulţite. Deşi gestaltismul are o serie de limite (a considerat întreg^

fiind apriori, preexistent, atemporal, a ignorat sau subestimat rolul Actorilor motivaţionali în percepţie, a neglijat problema formării, deve-irii percepţiei), nu-i mai puţin adevărat că el a contribuit la sesizarea nf r aspecte specifice percepţiei care îi acordă acesteia individua-rtate. Totodată, gestaltismul a constituit o premisă pentru eleborarea unor legi mai generale ale percepţiei, cu o valabilitate nu doar pentru stimulii artificiali cu care s-a lucrat (figuri geometrice), ci pentru obiectele reale cu însuşirile lor caracteristice.

Psihologia modernă distinge următoarele legi ale percepţiei:

a) *Legea integralităţii* perceptive exprimă faptul că percepţia *creează* conştiinţa unităţii şi integrităţii obiectului, ea operează nu cu însuşiri izolate ale obiectelor, ci cu obiecte unitare. Gradul de elabo rare a unităţii perceptive poate fi pus în evidenţă prin rapiditatea percepţiei sau prin rezistenţa imaginii perceptive fie la modificarea obiectelor, fie la eliminarea unor elemente ale acestora;

b) *Legea structuralităţii perceptive* arată că însuşirile obiectului numai împreună, organizate şi ierarhizate creează efecte de percep ţie; totodată, ea relevă faptul că nu toate însuşirile obiectului sunt la fel de importante pentru perceperea lui, ci, cu deosebire, cele care dis pun de cea mai mare concentrare informaţională, înregistrarea tra seelor vizuale, în percepţia unor obiecte, relevă această caracteristică;

c) *Legea selectivităţii* perceptive este expresia caracterului activ al omului în timpul perceperii, al faptului că nu toate obiectele sunt percepute - ci doar unele, nu toate însuşirile obiectului - ci doar o parte a acestora, în acord cu forţa lor senzorială sag cu semnificaţia lor pentru individ. Selectivitatea, dacă este bine făcută, ne poate duce până în pragul esenţializării; dacă nu, se poate asocia fie cu sărăcirea, fie chiar cu deformarea percepţiei;

d) *Legea constanţei* perceptive constă, aşa după cum arătam, în menţinerea invariantei imaginii, chiar şi atunci când există variaţii ale obiectului perceput; dacă imaginea perceptivă şi-ar schimba valoa rea la cea mai mică şi neînsemnată variaţie a însuşirilor obiectului sti- u' Şi a poziţiei lui în câmpul perceptiv, atunci diferenţierea şi identificarea lui ar fi mult mai îngreuiate;,

e) *Legea semnificaţiei* semnalează faptul că se percep mai lne, rapid şi corect obiectele care au o anumit valoare, semnificaţie Dentru subiect decât cele indiferente;

f) *Legea proiectivităţii imaginii perceptive* precizează faptul c* deşi imaginea perceptivă se elaborează corticai, ea este proiectată |â nivelul obiectului.

Rezultă din aceste legi că percepţia îndeplineşte nu doar un rol informativ, contribuind doar la diferenţierea condiţiilor acţiunii şi creând astfel posibilitatea unei acţiuni corespunzătoare acestor condiţii, ci şj unul de orientare şi reglare a acţiunilor umane.

CAPITOLUL X

REPREZENTAREA

1.Delimitări conceptuale

Activitatea umană nu s~ar putea desfăşura dacă n-ar exista posibilitatea desprinderii de concret, de prezent, de "aici şi acum", dacă omul n-ar dispune şi de capacitatea de a opera mintal cu obiectul în lipsa lui. *Procesul psihic, care permite acţiunea mintală cu obiectul în absenţa luif dar cu condiţia ca aceasta să fi acţionat cândva asupra organelor noastre de simţ poartă denumirea de* ***reprezentare.***

Proces complex, reprezentarea a suscitat atitudini contradictorii. Unii autori au exagerat locul şi rolul ei, în sistemul psihic. Hypolitte Taine considera imaginea (respectiv reprezentarea) ca fiind celula întregului sistem psihic. Este cunoscută formularea sa devenită celebră "aşa *cum organismul este un polipier de celule mutual dependente, tot aşa spiritul este un polipier de imagini mutual dependentă.* Herbart credea că reprezentarea este elementul constitutiv al psihicului, materialul esenţial pentru toate construcţiile asociative. Gândirea era, după el, o asociere de reprezentări, afectivitatea, un produs ^1 *"ciocnirilor* dintre reprezentări. Alţi autori au manifestat atitudini reducţioniste şi de subapreciere a rolului reprezentării în viaţa psihică. Cel mai adeseori a fost redusă la percepţie şi considerată ca simplă Prelungire a ei prin acte cvasimecanice de memorie. Ziehen o vedea [1] o"*senzaţie redusa* , ca un vestigiu senzorial, ca reactualizare de 9ngrame perceptive. Raportarea reprezentării la gândire s-a soldat fie J subaprecierea rolului ei (Galton, de exemplu, era de părere că ^Hiunile, ca instrumente esenţiale ale gândirii, se formează prin '^Pla suprapunere şi contopire a imaginilor), fie cu subaprecierea «prii ei (Binet şi reprezentanţii şcolii de la Wurzburg, formulând

teoria *"gândirii fără imagine"),* în cel mai bun caz, era considerată c^ un auxiliar al gândirii.

Dacă asemenea reducţii şi absolutizări sunt explicabile pentru trecut, pentru începuturile psihologice, astăzi, ele devin de neînţeles. Psihologia cognitivă, în loc să aducă unele clarificări, a antrenat, dimpotrivă, o multiplicitate de sensuri ale conceptului de reprezentare, însoţită de o anumită ambiguitate. La o conferinţă asupra biologiei învăţării, care a avut loc în 1984, Marler şi Terrace au diferenţiat trei sensuri psihologice ale reprezentării şi alte trei neurobiologice. Reprezentările comportamentale erau definite de ei ca stimuli generaţi de organism, iar prin extensie, ca răspuns al organismului în absenţa stimulului. Reprezentările neuronale erau înţelese ca integrări nervoase ale stimulului prezent sau ca informaţie stocată. La un alt simpozion pe tema *Comportament, cogniţie, conştiinţă,* care a avut loc la Lisabona în 1985, în discursurile psihologilor au apărut nenumărate sensuri ale conceptului de reprezentare. Astfel, Vauclair (1987) reia prima accepţiune la care ne-am referit mai sus, definind reprezentarea ca fiind" *capacitatea organismului de a produce un răspuns în absenţa unui stimul exteriof* (p. 67). Altfel spus, arată autorul, organismul este capabil de a-si reprezenta o proprietate a unei experienţe anterioare, care îi serveşte drept indiciu pentru a alege răspunsul adecvat. Le Ny (1987) preferă o definire psihologică, cognitivă a reprezentărilor. Acestea sunt considerate a fi *"un fragment de informaţii structurate, stocate, existent, în principiu, în memoria subiectului; perceptele, semnificaţiile cuvintelor, noţiunile sau conceptele, cunoştinţele fiind clase de reprezentat* (p. 165). El se referă la reprezentările mentale, cognitive, aflate în "capul" subiectului şi nu la cele de pe hârtia logicianului, matematicianului, informaticianului, la cele de lungă durată şi nu momentane, la cele care dispun de posibilitatea de fi conştiente, chiar dacă nu sunt întotdeauna. După opinia lui Le Ny, structura dominantă a reprezentărilor este ***prepoziţională,*** ceea ce nu exclude figurativitatea lor. Importantă este, după autorul francez şi capacitatea reprezentărilor de a regla comportamentul; ele se manifestă î comportament prin intermediul căruia pot fi'cunoscute. Cum însă definiţia dată avea un caracter restrictiv, la sfârşitul simpozionului L-[1] Ny,-a fost nevoit s-o lărgească. Reprezentarea este "un *ansamblu structurat de simboluri, care întreţine - separat sau prin grupuri - relaţie biunivocă de corespondenţă cu universur* (idem). Aceasta definiţie generală, ne asigură el, este valabilă pentru psihologi, lo# cieni, neurobiologici, lingvişti ca şi pentru inteligenţa artificială. ! poate, dar ea este golită de orice conţinut specific, acelaşi lucru afi

despre oricare dintre procesele psihice. Alţi autori (Bronckart şi Vauclair, 1986) definesc reprezentările prin opoziţie cu comunicare ca *»un proces cu finalitate individuală prin care un organism îşi structurează cunoaşterea sa în cadrul interacţiunilor cu mediul, sub forma substitutelor interne (indici, imagini) sau externe (simboluri, semnaleŢ.* Oupă cum observăm, se reactivează ideea reprezentării ca substitut şi se introduce ideea existenţei unor reprezentări interne şi a altora cu suport extern. Includerea unor elemente într-o categorie sau alta este arbitrară, deoarece se ştie că există şi indici şi imagini externe sau care sunt, cel puţin la origine, externe. Spre deosebire de Le Ny, reprezentarea nu mai apare ca un fragment de informaţii structurate, ci ca un proces prin care organismul îşi structurează cunoaşterea. Diferenţe între autori există şi în ceea ce priveşte considerarea reprezentărilor ca fiind specific umane sau comune pentru om şi animal. Marc Richelle (1987) ne atrage atenţia că în această privinţă s-au conturat două tendinţe. Unii autori interpretează reprezentările într-un sens restrictiv, ca fiind specifice organizărilor mintale complexe ale omului, vorbindu-se chiar de existenţa unui "monopol uman" în definirea lor; alţii din contră, într-un sens extensiv, reprezentările fiind valabile pentru organismele, inclusiv pentru calculatoare. Ca ilustrare pentru prima tendinţă, se citează numele etnologului american D. Griffin (1981, 1984), care nu utilizează deloc termenul de reprezentare în cărţile sale, acesta nefigurând nici în indexul final, pentru cea de a doua, numele lui A. Dickinson (1980) şi d. Marr (1982) care lărgesc câmpul cognitivului dincolo de limitele organismelor vii. ([201], p. 196-198).

Aceste neconcordanţe se datorează, după. opinia noastră, *naturii contradictorii a reprezentării,* într-adevăr, ea îşi are începutul în percepţie, dar se extinde până la nivelul conceptelor abstracte. Sub raportul conţinutului, ea se apropie de percepţie (reflectă însuşirile concrete ale obiectelor şi fenomenelor) prin mecanismul operaţional ea se apropie de gândire. Prin nivelul ei de organizare, depăşeşte percepţia, situându-se pe o treaptă superioară pe scara izomorfismului dintre sursă şi modelul informaţional. Din punct de vedere al discursului, reprezentarea este inferioară discursivităţii, nedispunând ® capacitatea de departajare secvenţială şi de integrare a secvenţelor în flux. în aceste condiţii, nu este greu să înţelegem de ce ea a rt definită ca fiind *"conţinutul mintal al unui act de gândire care restituie simbolic un lucru absent, care apropie un lucru depărtat,* ***Wcularitate*** *importantă care îi asigură aptitudinea de a fuziona - rceptul şi conceptul şi caracterul său figurar* ([1051, p. 362). Natura

contradictorie a reprezentării se datorează şi absenţei actuale a tului, ceea ce face ca în imaginea mintală să pătrundă o serie de aproximări, dar să se realizeze mai larg generalitatea. Reprezentările nu vor mai reflecta toate însuşirile obiectului (ca în percepţie), ci pe cele mai importante; ele se bazează pe percepţii, pornesc de la ele dar în forma lor finală le depăşesc. Ele presupun o prelucrare a infor' maţiilor furnizate de obiecte, o selectare a informaţiilor cu un grad mai mare de generalitate, o închegare a lor în structuri şi sisteme stabile de imagini. Putem spune că reprezentarea nu este doar o percepţie trecută şi reprodusă, ci o percepţie trecută prelucrată, îmbogăţită şj chiar reelaborată şi abia apoi reprodusă, în sfârşit, natura contradictorie a reprezentărilor provine şi din faptul că deşi se încadrează în categoria proceselor cognitiv-senzoriale, fac trecerea dintre senzorial şi logic. Tocmai de aceea au şi fost denumite *"staţii intermediare între senzorial şi logi<f.* Consecinţa acestui fapt este că în structura lor vom întâlni pe de o parte, caracteristici ale proceselor senzoriale de cunoaştere, iar, pe de altă parte, o serie de caracteristici care fără a fi ale proceselor logice, raţionale de cunoaştere, le vor ***anticipa*** şi ***prefigura*** pe acestea.

2. Caracterizarea psihologică a reprezentării

a) ***Conţinutul informaţional.*** Multă vreme reprezentarea a fost considerată ca fiind un dat nemijlocit, indivizibil al conştiinţei, o creaţie pur subiectivă a individului. Această poziţie deschidea larg porţile indeterminismului. Chiar unele dintre definiţiile datejnai înainte (vezi Marler, Terrace, Vauclair) au conotaţii de acest fel. în fapt, reprezentarea este determinată de realitatea înconjurătoare. Spre deosebire de percepţie, a cărui conţinut informaţional îl constituie însuşirile, dar exterioare, fenomenele, accidentale ale obiectelor şi fenomenelor, conţinutul informaţional al reprezentării este format tot din însuşirile concrete ale obiectelor însă mai importante, mai caracteristice pentru obiect. Filosofia susţine că "esenţa se fenomenalizează", se "proiectează în fenomen". Aceasta permite ca odată cu surprinderea fenomenalului să se surprindă implicit şi esenţa obiectului. Am putea considera că reprezentarea oglindeşte fenomenalul îmbibat de esenţă. Iar prin faptul că ea reuşeşte să descifreze ceea ce este caract^ ristic pentru un obiect sau chiar pentru o clasă de obiecte, prepa^ saltul spre esenţial ca apanaj al gândiri.

b) ***Forma ideal - subiectivă.*** Conţinutul informaţional *m* transpune în interioritatea subiectivă a individului sub formă de in[13]'

ini Existenţa acestora a fost evidenţiată prin intermediul unor experi- ^ente din care foarte sugestiv este cel al lui S. Kosslyn (1980), care cerea subiecţilor să exploreze mental o insulă. Mai întâi subiecţii sunt

puşi să deseneze o insulă cu toate accesoriile (plajă, bărci, stânci, cocotieri, vestiare etc.). Apoi, desenul este acoperit şi se solicită subiectului să facă o călătorie imaginară pe insulă, pornind de pe plajă. Experimentatorul pronunţă cuvântul "cocotier" , iar subiectul trebuie să cerceteze, mental, locul unde se află acesta şi când îl găseşte apasă pe buton. Se măsoară timpul care trece între pronunţia cuvântului şi apăsarea butonului. Se procedează la fel cu toate elementele aflate pe plajă. Experimentatorul stabileşte un fapt remarcabil. Durata explorării mintale variază într-o manieră proporţională cu distanţa reală dintre punctele marcate pe desen. Se presupune că desenul mental conţine aceiaşi informaţie ca şi desenul real. Aceasta îl face pe Changeux (1983) care comentează experimentul, să exclame; *"Materialitatea imaginilor mentale nu poate fi pusă la îndoială'* (p. 176). După opinia noastră, experimentul demonstrează nu ***materialitatea*** imaginilor, ci doar existenţa lor, imaginile nefiind materiale ci ideal-subiective. Ebbinghaus, studiind comparativ imaginea perceptivă cu cea apărută în reprezentare, arată că aceasta din urmă este: **1)** mai ştearsă, palidă, cu vivacitatate şi claritate reduse; **2)** mai instabilă, fluctuantă, apărând şi dispărând cu repreziciune; **3)** mai fragmentară, lacunară, lipsind din ea multe amănunte. Aceste caracteristici sunt puse de psihologul german pe seama lipsei actuale a obiectului. Chiar dacă ar fi aşa, nu se poate să nu luăm în considerare şi alţi factori. De exemplu, vivacitatea redusă s-ar putea datora numărului de percepţii care a stat la baza formării reprezentării, semnificaţiei (mare sau mică, acordată de subiect), trăsăturilor de personalitate ale subiectului, Particularităţilor sistemului verbal ale acestuia prin care se diminuează semnificaţia unor elemente. Instabilitatea reprezentării s-ar putea datora semnificaţiei elementelor componente ale imaginii (fluctuante fiind tocmai cele care au semnificaţie redusă), evocări repetate sau accidentale a lor (cele evocate mai rar şi accidental vor fi mai fluctuante). Caracterul fragmentar al imaginii n-ar1i exclus să se datoreze slăbiciunii momentane a sistemului nervos sau efortului selectiv al psihicului. [5] foarte probabil să fie aşa deoarece cercetările moderne au evitat prezenţa aproximativ a aceloraşi caracteristici. De exemplu, ~a dovedit, experimentai, că cele mai multe reprezentări abia se situ-
[l2]ă la nivelul la care se află imaginile primare dobândite în situaţiile j[1] ice (minimum sensibile). De asemenea, s-a remarcat că nuanţele Drriatice sunt reduse la tonuri fundamentale, producându-se polari-

zarea spre capetele spectrului. Caracterul fragmentar a fost interpretat ca deficit de integralitate, paliditate şi fluctuantă, ca deficit de constanță. Totodată, cercetările moderne au evidențiat şi alte câteva fapte mult mai semnificative decât cele de mai sus. Unul dintre ele este acela că diverse caracteristici ale percepției se realizează *maximal* tocmai în cadrul reprezentării. De pildă, detaşarea obiectului de fond apare la nivelul reprezentării ca o conservare a obiectului şi estompare a fondului, în minte imaginea obiectului apărând ca într-un spațiu vid, fapt care echivalează, după opinia cercetătorilor, cu o *radicalizare a legii selectivității.* Apoi, contururile, figura, structura generală se degajă de restul detaliilor, de substanța modelului original, acesta nefiind altceva decât un *proces de schematizare,* în sfârşit, în reprezentare nu se redau dimensiunile absolute ale obiectelor, ci doar cele relative şi medii (obiectele de mărimi diferite sunt vizualizate la dimensiuni comune, mijlocii, şi cam la aceeaşi distanță față de subiect, chiar dacă în realitate ele se află la distanțe diferite) ceea ce echivalează cu *standardizarea planului de proiecție.* Toate aceste rezultate arată cel puțin două lucruri: 1) reprezentarea este o concepție pe jumătate realizată, deoarece explorează urmele obiectelor şi nu obiectele ca atare; 2) reprezentarea obține performanțe ce nu sunt accesibile percepției, apropiindu-se, prin ele, de gândire. Aşadar, putem considera că deficitul reprezentării, în raport cu percepția, este în avantajul reprezentării, apărând în cele din urmă, ca o condiție absolut necesară pentru deplasarea acesteia spre o imagine mai generalizată. La cele de mai sus trebuie adăugat încă un fapt: nu întotdeauna imaginile din reprezentări sunt mai palide, mai instabile sau mai fluctuante. Cercetările au probat *că dacă reprezentările corespund unor motivații puternice, unui scop fundamental al individului, atunci ele pot fi neobişnuit de strălucitoare, bogate şi stabile, ajungând la fixație obsesională. Imaginile palide şi fugitive îşi depăşesc acest statut de îndată ce sunt încadrate în structurile psihocorrv portamentale complexe ale individului, dintre care cele motivaționale sunt esențiale, lată de ce opinăm, alături de Paul Popescu-Neveanu, că descrierea şi caracterizarea reprezentărilor prin raportarea lor la percepție este neconcludentă. Concomitent cu această raportare trebuie relevată şi ascendența ei spre gândire şi simbolizare, trebuie luate în considerare şi alte funcții specifice reprezentării. La cele trei caracteristici ale imaginii din reprezentare, stabilite de Ebbinghaus, trebuie neapărat adăugată o a patra şi anume, *caracterul ei generalizat,* care este, de fapt, esențială, celelalte trei apărând doar ca implicații, ca momente sau condiții tranzitorii ale reprezentării.

Generalizarea în reprezentare este prezentă chiar de la nivelul psihicului animal care generalizează experiența repetată şi reuşită, conservând, în imagini, acele proprietăți ale obiectelor care se leagă direct de satisfacerea trebuințelor biologice. La om, generalizarea este determinată de legile vieții sociale, în imagine pătrunzând însuşirile care au importanță pentru practica socială, care servesc ca model al funcției sociale a obiectului, în reprezentare sunt generalizate aşa-numitele însuşiri funcționale ale acestuia care exprimă utilitatea lui socială. Caracterul generalizat al reprezentării se exprimă si în faptul că ele înlocuiesc mai multe obiecte de acelaşi fel, fapt care a permis considerarea lor ca simboluri "de primă instanță", noțiunile fiind simboluri prescurtate "de ordinul dor. Fixarea semnificației sociale a obiectelor în cuvinte, în semne constituie o nouă etapă în generalizarea reprezentărilor. Semnificația socială este semnalizată nu numai de situația obiectului, ci de însuşi semnul care denumeşte această situație. Faptul că reprezentarea este fixată în cuvinte, permite: 1) conştientizarea ei, ca urmare organizarea şi sintetizarea ei în sisteme stabile închegate; 2) apariția unor reprezentări comune pentru mai mulți oameni; 3) abstragerea ei de situația concretă, fapt care o plasează ca o verigă de legătură şi de trecere spre logic. Prin gradul său de generalitate, reprezentarea apare, în raport cu percepția, ca un proces superior, calitativ nou, *cea mai înaltă imagine senzorială.* Imaginea rămâne forma ideal subiectivă, specifică reprezentărilor. Din acest punt de vedere, nu suntem de acord M. Denis (1979) care arată că în psihologia cognitivă trebuie făcută o distincție între imagine şi reprezentare, imaginea fiind considerată doar un gen, o speță de reprezentări, alături de reprezentările limbajului, a relațiilor.

c) *Mecanisme.* Prin natura lor, reprezentările nu sunt simple copii ale percepțiilor din trecut, reproduceri pasive ale acestora, ci rezultatul unor prelucrări şi sintetizări, ale unor combinări şi recombinări, ale însuşirilor senzoriale, fapt care permite reținerea şi amplificarea anumitor însuşiri, estomparea şi eliminarea altora. Secenov le definea ca fiind *ansambluri medii de percepții diferențiate,* deoarece nu se rețin toate însuşirile obiectelor, ci doar cele care se repetă şi sunt comune pentru mai multe obiecte şi fenomene. Selecția însuşirilor nu se realizează întâmplător, ci reflectă semnificația acordată de subiect acestor însuşiri sau semnificația obiectivă pe care o au ele în raport cu practica socială. Mecanismul esențial, care asigură declanşarea şi formarea reprezentărilor, este cuvântul. El asigură structu-rea lăuntrică a elementelor reprezentării; organizează reprezentările sisteme, le fixează în conştiința individului, contribuie la creşterea

caracterului generalizat, ceea ce face ca reprezentarea să fie purtătoarea unui sens. Mecanismele la care ne-am referit (prelucrarea percepțiilor anterioare, selecția însuşirilor, cuvântul) nu acționează în vid ci în consens cu activitatea individului uman. Cu cât omul acțjo. nează mai mult cu obiectele, cu atât acestea sunt mai pregnant raportate la necesitățile lui, ca urmare probabilitatea formării unor reprezentări clare, corecte, intense creşte. Acțiunea este cea care fixează şi face posibilă evocarea reprezentărilor. De altfel, s-a demonstrat că reprezentarea mintală a unei mişcări este însoțită de micro mişcări, iar dacă mâna este împiedicată să execute aceste mişcări (prin anestezie locală sau prin antrenarea ei în alte tipuri de mişcări, cum ar fi, de pildă, efectuarea unor mişcări sacadate), se împiedică şj apariția mişcărilor. Tot acțiunea este cea care obligă la accentuarea selectivității, ceea ce echivalează cu un proces primar de abstracție, în sfârşit, acțiunea determină o condensare congruentă a informației, fapt echivalent unei generalizări intuitive; prin construcțiile sale mintale, subiectul se poate apropia de toate situațiile analoage posibile, depăşind astfel situațiile singulare. Că aşa stau lucrurile ne este pus în evidență de faptul că reprezentările nu sunt posibile decât dacă acțiunile senzorio-motorii şi acțiunile verbale au fost interiorizate, prin intermediul lor fixându-se schemele de evocare şi facilitându-se reglarea conştientă. Tocmai de aceea acțiunea a fost denumită "*mediul de incubație al reprezentărilor* ([181], p. 340).

3. Proprietățile reprezentărilor

a) ***Figurativitatea.*** Reprezentările redau cea ce este tipic pentru un obiect, caracteristicile cu cea mai mare încărcătură şi saturație informațională. Ele se eliberează de anumite elemente particulare ale obiectelor, devenind un fel de *portret rezumativ* al acestora sau ale unei clase întregi de obiecte. Imaginea obiectelor devine reprezentativă pentru ceea ce acestea au comun în structura lor concretă. Oricât de accentuată ar fi schematizarea şi generalizarea, coerența şi congruența obiectului individual se păstrează, în timp ce ideea gravitează spre abstract, reprezentarea rămâne cantonată în confi* gurațiile obiectuale.

b) ***Operativitatea.*** Această proprietate este cel mai bine surprinsă de Piaget, care defineşte reprezentarea ca reconstrucție oper^' torie. în realizarea ei sunt implicate mecanisme de asociere P rirl asemănare şi contiguitate, de contrast, motricitatea şi mai ales idom°; tricitatea. Reprezentarea dă posibilitatea simultaneizării succesivul (prin prescurtări şi comprimări), dar şi redevelopării într-o cinematică imagistică (a transformării simultaneității într-o succesiune coerentă). Acest lucru nu se poate realiza decât în prezența operațiilor intelectuale ş' a,e limbajului exterior.

c) ***Panoramizarea.*** B. F. Lomov arată că reprezentarea presupune îmbinarea în imaginea mintală a unor dimensiuni ce nu pot fi percepute decât succesiv. De exemplu, un cub, indiferent din ce parte ar fi privit, nu poate fi perceput decât ca având trei fețe, în reprezentare; însă, datorită coordonării şi aglutinării informațiilor, acesta va fi "văzut" cu toate fețele sale. Se pare că aceasta este limita superioară a performanțelor posibile în reprezentare.

în afara acestor proprietăți există şi altele. Astfel, Denise Jodelet (1988), enumera: caracterul integrat; capacitatea de a reuni sensibilul cu ideea, perceptul cu conceptul; caracterul simbolic şi semnificativ (strâns legat de cel figurativ), caracterul constructiv; caracterul autonom şi creativ; caracterul social (p. 365), multe dintre acestea regăsindu-se în analizele făcute mai înainte.

4. Clasificarea şi rolul reprezentărilor în activitatea mintală

Reprezentările pot fi clasificate din mai multe puncte de vedere. Astfel, după analizatorul predominant, ele pot fi vizuale, auditive, kinestezice, gustative, vestibulo-vibratoro-viscerale etc.; ***după tipul de activitate \n*** care sunt implicate, pot fi: artistice, literare, muzicale etc.; ***după gradul tor de generalitate,*** se împart în: individuale şi generale; ***după procesul psihic m*** cadrul căruia se realizează sunt reprezentări ale memoriei şi reprezentări ale imaginației, primele evocând fapte pe care le-am cunoscut anterior, celelalte fapte pe care nu le-am perce-Put; ***după prezența sau absența intenției şi a efortului voluntar,*** se lmpart în voluntare şi involuntare, în ultimul timp, o mare atenție se acordă reprezentărilor sociale. Introduse în literatura de specialitate <te către E. Durkheim, reprezentările sociale (sau colective cum le enumea el) au cunoscut o perioada de eclipsă pentru ca în 1960 să ,le ^descoperite de psihologia socială prin Serge Moscovici, care le nPegea ca produse şi procese de elaborare psihologică şi socială a i- Ele sunt *"o formă de cunoaştere specifică, de cunoaştere de* s e u ns *convurf* sau *"o formă de gândire socială*[1]*. "Reprezentările sociale* kr *modalități de gândire practică, orientată spre comunicare, înțe-şi stăpânirea mediului social, material şi idear* ([105], p. 361).

Există nenumărate tipuri de reprezentări sociale: ale sănătăţii şi b ale maladiilor mentale, copilăriei, vieţii profesionale ([67], p. 382).

Reprezentările joacă un mare rol în cunoaştere. Ele consti^ punct de plecare, punct de spijin, material concret pentru majoritatea proceselor psihice. Astfel, ele pot completa noile percepţii, constitui^ "materia primă" pentru gândire şi operaţiile ei, ca şi pentru imaginaţie, Procesele logice, raţionale, fără acest suport intuitiv ar fi goale, seci, rupte de realitatea concretă. Apărute ca urmare a relaţiei dintre subiect şi obiect, dintre organism şi mediu, reprezentările servesc ca instrumente (psihice) de adaptare la realitate.

Prin caracteristicile lor, dar mai ales prin rolul lor, reprezentările apar în şirul proceselor de cunoaştere nu doar ca un simplu moment, doar ca o treaptă, ca o etapă a contemplării vii, ci ca un ***rezultat,*** un ***bilanţ al cunoaşterii,*** care pe deoparte sedimentează în ele toate achiziţiile de până acum ale cunoaşterii, iar pe de altă parte, pregătesc şi deschid calea spre cunoaşterea logică raţională.

CAPITOLUL XI

GÂNDIREA

1. Specificul psihologic al gândirii

Prin anii 20, 30, dar şi mult după aceea, termenul preferat de psihologi pentru denumirea proceselor superioare de cunoaştere era cel de gândire (pensee, thinking). Mai apoi gândirea este integrată şi subordonată termenului mai general de inteligenţă. Pentru Viaud (1946), de exemplu, gândirea conceptuală este o formă generală de adaptare la mediu, chiar o prelungire a mecanismelor biologice de adaptare, cum ea nu era numai teoretică, ci şi practică, era şi firesc să i se pună în evidenţă diverse niveluri sau forme. Gândirea conceptuală, ca formă superioară de inteligenţă, presupune: suspendarea provizorie a tendinţei de a acţiona; proiecţia situaţiei reale în plan mental; invenţia, graţie raţionamentului, proiectarea acţiunilor anticipate ca eficiente. Actele de inteligenţă "speculativă" se stabilesc într-o lume abstractă şi imaginară, îndepărtată de prezentele sunt ajustări de idei înainte de a fi adaptări de mişcări (Viaud, 1946, p.66). La Piaget, de asemenea, diferite forme ale gândirii (preconceptuală, intuitivă, concretă, formală) sunt "stadii" sau "părţi" componente ale inte-"genţei care, în afară de inteligenţa reflexivă, o conţine şi pe cea senzorio-motorie. Oleron (1963), nemulţumit de faptul că termenul de gândire are unele conotaţii subiective, îl înlocuieşte cu cel de "activităţi intelectuale" din perspectiva psihologiei comportamentului. După opi-
lui, ideile directoare în studiul activităţilor intelectuale sunt: ele se :ercită după "circuite lungi" spre deosebire de reacţiile reflexe care * imediate; comportă elaborarea şi utilizarea schemelor sau felelor cuprinzând obiecte percepute de subiect şi asupra cărora £e e[V‚ne‚ cele mai elaborate fiind sistemele simbolice; presupun pre-nta invenţiei, mai ales în procesul rezolvării problemelor; limbajul 'e ca un mijlocitor în executarea lor, rolul lui fiind intuit episodic de

Bouton Şi într-o perspectivă sistematică de Vâgodski şi Luria; depind de mot'Naţie, aceasta putând să producă distorsiunea raţionamentelor, în funcţie de interese, prejudecăţi, idei preconcepute. Numai în mod gradat unele sau altele dintre activităţile intelectuale capătă caracterul de gândire. Paul Popescu Neveanu (1976,1990), reactivând noţiunea mai veche de intelect, introduce gândirea în ea pe care o consideră ca fiind trăsătura distinctivă, cea mai importantă a psihicului uman, definitorie pentru om ca subiect al cunoaşterii logice, raţionale. Este aşa deoarece ea produce modificări de substanţă a informaţiei cu care operează, modifică natura informaţiei, face saltul de la neesenţial la esenţial, de la individual şi particular la general, de la concret la abstract. De asemenea, gândirea antrenează toate celelalte disponibilităţi psihice în realizarea procesului cunoaşterii, nu doar de ordin cognitiv, ci şi afectiv - motivaţional şi voliţional. Gândirea orientează, conduce, valorifică la maximum toate celelalte procese psihice. Mai mult, ea are capacitatea de a-şi reintroduce propriile produse (idei, concep*8» teorii) în circuitul informaţional, devenind declanşatoare ale unor noi procese intelectuale.

Deşi rolul gândirii în procesul cunoaşterii este extrem de mare, în definirea Ş' caracterizarea ei ne lovim de o serie de dificultăţi. Una dintre ele o constituie imposibilitatea stabilirii unor linii de demarcaţie între senzorial şi logic datorită faptului că procesele senzoriale se inteiectualizează, fiind integrate verbale - logice, iar cele logice, sau c parte a lor, capătă forme de manifestare intuitivă (conceptele figurate). O dificultate serioasă o reprezintă şi insuficienta cunoaştere a structurii interne a gândirii, aceasta fiind foarte contradictorie. De exemplu, gândirea se orientează spre esenţial şi necesar, deosebit de fenomenal şi accidental, către generic, ireductibil la singular, cu un cuvânt către invarianţii relaţionali şi obiectuali, dar o anumită modulare după invarianţi îi este proprie şi percepţiei, cu atât mai mult reprezentării. Fără îndoială că genericul nu poate fi redus la singular, dar el ontologic nu există decât în şi prin individual şi particular. Apoi, abstractizarea este mintală, subiectivă, dar ea nu poate exista în sine, fără recurenţă la real. Pretenţia unor psihologi (Binet, reprezentanţii şcolii de la Wurzburg - Marbe, Kulpe etc.) de a găsi o "*gândire pură", o • gândire fără imaginr,* fără mijloace simbolice este de neconceput. In aceste condiţii, psihologia tradiţională recurge la o definiţie de tip descriptiv-explicativ a gândirii considerate ca fiind procesul psihic de reflectare a însuşirilor esenţiale şi generale ale obiectelor şi fenomenelor, a relaţiilor dintre acestea, în mod mijlocit, generalizat, abstract şi cu scop, prin intermediul noţiunilor, judecăţilor şi raţionamentelor. Se precizau, astfel, conţinutul informaţional al gândirii, formele ideal-subiective cu care operează ca şi o serie de caracteristici care o individualizează în raport cu procesele senzoriale. Psihologia contemporană, interesată într-un grad mai mare de eficienţă, preferă o definiţie operaţională. " *Gândirea este un sistem ordonat de operaţii de prelucrare, interpretare şi valorificare a informaţiilor, bazat pe principiile abstractizării, generalizării şi anticipării şi subordonat sarcinii alternativei optime din mulţimea celor iniţial posibili* ([86], p .139). După cum observăm, accentul cade pe dobândirea şi ordonarea informaţiilor, pe găsirea răspunsului la o situaţie critică, gândirea fiind determinată de situaţiile "saturate" problematic. Considerăm cele două definiţii ca fiind complementare, ele furnizându-ne principalele caracteristici psihologice ale gândirii. Acestea sunt:

- *catacterul informaţional-operaţionak* gândirea este un proces de prelucrarea şi interpretare a informaţiilor; ea izolează genericul şi necesarul, îl pune în raport cu singularul şi accidentalul, diferenţiază şi corelează categoriile; reproduce relaţiile obiective, le construieşte min tal; introduce în realitate noi relaţii, pe baza anticipării posibilului;
- *caracterul mijlocit* gândirea nu operează direct asupra rea lului, asupra obiectelor şi fenomenelor, ci asupra informaţiilor furnizate de senzaţii şi percepţii, asupra celor evocate din memorie sau obţinute prin combinările imaginative; ea este mijlocită de limbaj care favo rizează nu doar interiorizarea informaţiilor, ci şi exteriorizarea lor, chiar propriile sale scheme mintale o mijlocesc;
- *caracterul mijlocitor,* gândirea mijloceşte celelalte procese psihice, ea atribuie un înţeles imaginilor perceptive, utilizează denu miri verbale, se mijloceşte pe sine însăşi prin propriile sale produse;
- *caracterul generalizat şi abstractizat* gândirea operează cu însuşirile generale, abstracte, cu modele ideale care nu pot fi traduse prin reprezentări intuitive şi care nu au un corespondent obiectual concret, dar care au un mare rol în înţelegerea teoretică a realităţii; generalizând şi abstractizând, gândirea se îndepărtează aparent de realitate, îndepărtare care este necesară pentru că îi dă posibilitatea de a se debarasa de încărcătura elementelor nesemnificative; în fapt, orice salt abstract, subordonat unor criterii de adevăr şi verificabilitate, se soldează cu îmbogăţirea cunoaşterii, cu o înţelegere superioară a

tegilor acesteia;

- *caracterul finalist* acesta trebuie înţeles nu doar ca o simplă alegere a unei alternative optime, ci ca o anticipare a scopului (înainte <te a fi executată, activitatea de gândire este planificată în minte, fundamentată din punct de vedere al scopului, oportunităţii, eficienţei

şi consecinţelor), dar şi ca o justificare sau motivare prin explicaţie şi argumentare a actelor deja săvârşite;

- *carcaterul sistemic:* gândirea conţine elemente strcturate, ierarhizate, între care sunt posibile o multitudine de combinaţii, fapt care îi asigură autoreglabilitatea.

2. Mutaţii în psihologia gândirii

Asociaţionismul clasic care consideră gândirea ca un simplu "jocT de asociaţii între imagini, ca şi asociaţionismul contemporan, promovat printre alţii de Huli şi continuatorii săi, care interpretează gândirea în termenii comportamentali ai relaţiei S-R, prin generalizarea stimulilor sau răspunsurilor ca urmare a întăririi lor externe nu puteau duce mai departe studiile referitoare la gândire. De aceea, trecerea de la asociaţionism la înţelegerea complexă a gândirii, la interpretarea ei în termeni de structuri operatorii echivalează cu o adevărată mutaţie, înţelegerea caracterului operatoriu al gândirii nu s-a produs însă dintr-o dată, ci în timp, ca urmare a unor acumulări treptate. Binet însuşi îşi depăşeşte asociaţionismul iniţial, practicat într-o lucrare publicată în 1893, abia în 1903. De la considerarea gândirii ca o asociaţie între imagini el trece la sublinierea caracterului specific al afirmaţiilor, negaţiilor, judecăţilor, raţionamentelor - toate acestea fiind ceea ce astăzi numim prin termenul de operaţii, şcoala de la Wurz-burg consideră că există un izomorfism între actele gândirii şi structura logică. Selz (1913) nota chiar că gândirea este "o *oglindă a logicif.* Deşi reacţia viguroasă a şcolii de la Wurzburg împotriva asociaţionismului merită a fi apreciată, nu acelaşi lucru s-ar putea spune şi despre "logicismul" său. S. Spearman (1923), creatorul analizei factoriale a inteligenţei şi a "neogenezer, a recunoscut existenţa operaţiilor gândirii, fără a antrena însă structura operatorie de ansamblul a acesteia. Actele intelectuale, arată el, parcurg trei etape: înţelegerea experienţei; deducerea relaţiilor; deducerea corelaţiilor. Dacă primele două sunt date dinainte în experienţă şi nu trebuie decât doar pricepute, cea de a treia ia forma unor veritabile operaţii, fiind vorba în cazul ei de o coordonare multiplicativă de relaţii, corespunzătoare unei motrici. Claparede, prin termenul de "implicaţie" pe care îl introduce în *Geneza ipotezei* (1933) şi prin care desemnează legăturile ce se stabilesc ca o necesitate internă între diferitele noţiuni, asigurând astfel înţelegerea, depăşeşte modul relativ simplist de concepere a gândirii ca o tatonare prin încercări şi erori sau chiar prin formularea ipotezelor. Totuşi, el nu vede încă în implicaţii produsul

activităţilor operatorii sau preoperatorii. Cel care s-a apropiat însă cel mai mult de surprinderea caracterului operatoriu al gândirii a fost Wertheimer, care într-una dintre lucrările sale, publicată postum în 1945, foloseşte chiar termenul de "operaţii" pentru a descrie actele succesive care au loc în procesul restructurării gândirii. Piaget, începând cu unele lucrări publicate în 1936 şi culminând cu *Psihologia inteligenţei,* apărută în 1947, dă o fundamentare nu numai teoretică, ci şi experimentală caracterului operator al gândirii." *Trăsătura esenţială a gândirii logice este de a fi operatorie, adică de a prelungi acţiunea, interiorizând-d*.* ([170], p.86). Acţiunea, la rândul ei, este izvorul şi mediul inteligenţei. Gândirea dispune de structuri complexe care scapă introspecţiei, iar analiza ei comportamentală recurge la simple descripţii. De aceea, singura metodă fecundă este de a face apel la studiul genezei structurilor gândirii, la surprinderea construirii lor progresive în cursul dezvoltării, de la naştere până la adult. ([172], p.118). Aplicând consecvent metoda genetică în studiul gândirii, Piaget a descoperit că una dintre caracteristicile operaţiei este de a fi o *"formă superioară a regularităţi,* aceasta fiind suficientă pentru a garanta autenticitatea sa psihologică. O a doua caracteristică a operaţiei, care derivă direct din precedenta, este de a fi întotdeauna *"structurată în sisteme de ansamblif,* cele superioare fiind precedate şi preparate de structurile inferioare, iar trecerea de la unele la altele fiind posibilă datorită intrării în funcţiune a unui grup de patru transformări (grupul INRC - identificare; negaţie; reciprocitate; corelaţie) la care se adaugă şi operaţiile combinatorii (implicaţia; disjuncţia, incompatibilitatea etc.). Şi la alţi autori este prezentă tendinţa de a sublinia caracterul operatoriu al gândirii. O lucrare net antiasociaţionistă este'cea publicată de Bruner, Goodnow, Austin (1956) în care se arată că în demersurile subiectului în rezolvarea problemelor au loc nu numai asociaţii, ci intră în joc şi o serie de "decizii" sau "strategir de gândire. Berlyne (1960) introduce termenul de "răspunsuri-transformărr care au capacitatea de a modifica "răspunsurile-copir şi care corespund "operaţiilor lui Piaget.

Astăzi se speră ca o nouă mutaţie, în studiul gândirii, să fie adusă de psihologia cognitivă. Saturaţia produsă de behaviorism, corelată cu progresele realizate în domeniul ciberneticii şi inteligenţei Artificiale, au dus la schimbarea opticii asupra psihicului. Graumann şi Sommer (1984) arătau că psihologia trebuie înţeleasă "ca *studiu al Prelucrării specific umane de informaţii, un studiu care acoperă toate domeniile tradiţionale ale psihologiei experimentale generale?* (p.102), ş| al gândirii. O contribuţie însemnată la impunerea noii orientări,

psihologia cognitivă, au adus-o Newell, Shaw, Simon (1958); Neisser (1967) care propun abordarea gândirii umane în termeni de procese informaționale, de scheme, strategii, inferențe, reguli. Gândirea este procesul prin care se execută anumite operații centrale asupra reprezentărilor ce conțin informații din mediul extern. Conceptele folosite de Neisser, de exemplu, sunt apropiate de cele ale lui Piaget. "Schema[1] reprezintă pentru el o structură psihică relativ stabilă care organizează şi ordonează datele lumii externe, acceptă influența senzorială (care c poate şi modifica), dirijează activitatea gândirii făcând disponibilă o mare cantitate de informație. "Inferența" se referă la transformările pe care le suportă informația în procesul prelucrării ei în plan mintal, vizând deci planul operațional. Bindra (1984), trecând în revistă sensurile noțiunii de cognitiv, arăta că multe dintre acestea se referă sau acoperă şi problematica gândirii. Prin cognitiv se desemnează sfera proceselor activate conştient în vederea prelucrării/tratării informațiilor, gândirea fiind unul dintre acestea; de asemenea, abilitățile, operațiile ce sunt necesare rezolvării problemelor (raționare, judecată); în sfârşit, conceptele explicative ale prelucrării informațiilor (inferență, gândire cauzală, ipoteză). După cognitivişti, gândirea este alcătuită modular şi ierarhic, ea funcționează serial, mijloacele de care se serveşte sunt simbolurile şi structurile simbolice. Unghiul de vedere din care este abordată gândirea este cel al strategiilor rezolutive. Trăsătura distinctivă a "*informavorelof* (termen introdus de George Miller pentru a desemna lucrurile sau ființele consumatoare de informații) este, pe de o parte, dependența comportamentului lor de reprezentări iar, pe de altă parte, tendința lor de a produce "generalizări predicative". Acestea din urmă nu pot fi efectuate fără intervenția gândirii, a raționării, a proceselor de inferență, în vederea explicării "*generalizărilor predicativi,* Pylyshyn (1984) propune un modei structural funcțional tripartit format din nivelul biologic (psihofiziologic), cel simbolic (sintactic, funcțional), numit şi"*arhitectura funcțională[1],* şi cel semantic (intențional, referențial), care asigură raționamentele şi inferențele valide, atingerea eficientă a scopurilor. Autorul acordă o mare importanță celui de al doilea nivel pe care îl consideră ca fiind, în anumite limite, autonom, comparativ cu programul unui computer care se supune propriilor sale reguli sintactice. Deşi explicația este coerentă, logică, pertinentă chiar, ea nu aduce informații cu privire la geneza structurilor postulate, aşa încât rămâne puțin relevantă pentru psihologie. Se pare că analogia dintre gândirea omului şi cea a calculatorului nu a adus nimic semnificativ în psihologia gândirii. *"Simularea pe computer a gândirii trebuie să rămână un joc excelent şi important, de o imensă valoare pentru tehnologie, dar de slabă relevanță pentru sarcina psihologică[1].* ([26], p.20). Alți autori sunt şi mai categorici, încadrând psihologia cognitivă în rândul teoriilor spiritualiste, ca fiind "*vechi mentalism în straie nor.* ([37], p.123). N-ar fi exclus ca viitorul să ne rezerve unele surprize.

3. Componentele şi structura gândirii

Gândirea are două mari componente, una ***informațională*** şi alta ***operațională,*** prima dezvăluindu-ne latura ei de ***conținut*** (faptul că dispune de *"unități informaționale?* despre *"ceva"* anume - obiecte, fenomene, evenimente), cea de a doua latură ***funcțională*** (faptul că implică transformări ale informațiilor în vederea obținerii unor produse care, prin depăşirea situației problematice, să asigure adaptarea la mediu).

Latura informațională este constituită din ansamblul noțiunilor şi conceptelor ca forme generalizate de reflectare a însuşirilor obiectelor şi fenomenelor. [u] *Un concept este un răspuns comun la o clasă de fenomene ai^căror membri manifestă câteva trăsături comune".* ([163TT^666)7Ta rândul său Munn (19bb) consideră că *"un concept este procesul care reprezintă asemănările unor obiecte, situații, evenimente, altminteri diferite. Conceptele sunt produse ale raționamentelor şi odată dezvoltate joacă un rol important în gândirea ulterioară... conceptele sunt condensări de experiențe trecute?* (p. 237). Vinacke caracterizează mai amplu conceptele referindu-se la conținutul, modalitățile de utilizări şi nivelul lor de structurare în mintea omului. Cele şapte caracteristici ale conceptului, stabilite de ei, sunt următoarele: 1) conceptele nu sunt date senzoriale, ci sisteme care sunt produse de răspunsurile noastre la diferite situații trecute caracteristice; **2)** utilizarea lor înseamnă de fapt aplicarea experienței trecute la situația actuală; 3) conceptele reunesc datele senzoriale independente; 4) la om, cuvintele sau alte simboluri sunt mijloacele de legătură ale elementelor independente ale experienței noastre; 5) conceptele au două moduri de utilizare: cea extensivă, comună pentru toți oamenii, şi cea intențională, care variază de la individ la individ; 6) un concept nu este obligatoriu "rațional"; 7) un concept poate exista fără a fi formulat într-o manieră conştientă (după [55], p.242). Rosch (1975) definea conceptul ca *"prototip al obiectulur,* iar Changeux (1983) arăta că el este "o *imagine simplificată, scheletică, redusă la trăsăturile esențiale formalizate ale obiectului desemna f* (p. 179). Pentru logicieni, conceptele definesc clase de obiectele date sau

construite, ele fiind comune pentru toţi oamenii. Pentru psihologi, ele sunt *"sisteme de răspunsuri învăţate, care permit organizarea $ interpretarea elementelor furnizate prin percepţiile noastre şi* care *influenţează comportamentul, indiferent de toate stimulările venite din mediu, permiţându-ne să aplicăm automat experienţa noastră trecut^ la situaţiile* prezente?[1]. ([55], p.241). în mintea omului conceptele nu sunt izolate, ci înlănţuite unele de altele, formând sisteme concep. tuale. L. S. Vâgotski introduce termenul de " *piramida noţiunilor"* tocmai pentru a semnifica şi mai plastic organizarea şi ierarhizarea noţiunilor. Cu cât o noţiune se află mai spre vârful piramidei, cu atât ea are un grad mai mare de generalitate, o mai mare valoare cognitivă; cu cât în sistemul noţiunilor sunt mai multe noţiuni ştiinţifice, generale, cu atât sistemul este mai simplu, mai flexibil

Latura operaţională a gândirii cuprinde ansamblul operaţiilor şi procedeelor mentale de transformare a informaţiilor, de relaţionare şi prelucrare, combinare şi recombinare a schemelor şi noţiunilor, în vederea obţinerii unor cunoştinţe noi sau a rezolvării unor probleme. Gândirea foloseşte două categorii de operaţii; unele sunt *fundamentale,* de bază, fiind prezente în orice act de gândire şi constituind scheletul ei (analiza, sinteza, comparaţia, abstractizarea, generalizarea, concretizarea logică), altele sunt *instrumente,* folosindu-se numai în anumite acte de gândire şi particularizându-se în funcţie de domeniul de cunoaştere în care este implicată gândirea, în rândul acestora din urmă întâlnim mai multe modalităţi şi procedee operaţionale care se clasifică în perechi opuse. Astfel, modalităţile algoritmice sunt bazate pe treceri de la o stare la alta, în succesiunea momentelor, în timp, sunt univoc orientate, efectuarea corectă a unei operaţii conducând în mod necesar la următoarea şi la îndeplinirea corectă a activităţii, în timp ce modalităţile euristice presupun o desfăşurare de tip arborescent, din fiecare "nodT subiectul trebuie să aleagă o stare din mai multe posibile. Primele corespund principiului *economiei gândirii,* celelalte principiului *autoorganizării* gândirii, într-un caz fiind vorba de frecvenţa mare a unor clase de sarcini asemănătoare, în celălalt, de apariţia unor situaţii noi, imprevizibile. Există, apoi, modalităţi *reproductive* de gândire care reflectă un nivel relativ stereotipizat, puţin activ de integrare a operaţiilor şi modalităţi *productive* de gândire care descoperă în situaţia dată un alt principiu de reiaţionare a ele* mentelor, ceea ce duce la obţinerea rapidă a soluţiei, în sfârşit, exista modalităţi de gândire *divergentă,* ce reclamă din partea subiectul^ căutare şi îndepărtare în cât mai multe direcţii şi cât mai departe de >[a] punctul iniţial de plecare, dar şi modalităţi de gândire *convergent*

re presupune mişcarea inversă a gândirii: de la diversitate la ' itate, de la disociaţii la sinteză.

Discursul cotidian al gândirii este guvernat de o serie de reguli după care se conduc operaţiile gândirii. Acest sistem de reguli este purnit de Grize şi Pieront - Le Bonniee (1983) logica naturală.

qelejjguă laturi ale gândiriijŢu_sunt independente una de alta, cj într-^QoJîrte strânsă interacţiune şi interdependentă. Ele se intric^ •una înalţii dând naştere la adevărate structuri pe care le denumim *structuri cognitive ale gândirii.* Acestea pot fi definite ca fiind sisteme organizate de informaţii şi operaţii ce presupun organizare şi diferenţiere interioară între elementele componente, coerenţă şi operativitate ca şi tendinţa de a se asocia cu alte sisteme cognitive ale intelectului. Ele se individualizează prin: *completitudine* (pot fi mai complexe sau mai simple, mai extinse sau mai sărace, mai articulate sau mai dezarticulate); *operativitate* (sunt mai flexibile sau mai rigide); *grad de formare* (sunt deja constituite şi stabilizate sau se află în proces de constituire); *finalitate* (funcţionarea lor se soldează cu efecte adaptative sau dezadaptative). Rolul lor fundamental este de a media, filtra intrările în gândire. De aceea, în funcţie de natura, consistenţa şi corectitudinea lor pot facilita sau, dimpotrivă, perturba depăşirea dificultăţilor. Cele mai cunoscute fenomene de influenţă negativă a structurilor cognitive ale gândirii asupra procesului rezolvării problemelor sunt:

- *fenomenul "orbiri?'* gândirii, care constă în imposibilitatea sesizării a ceea ce este esenţial într-o problemă încărcată cu multe date superflue, de prisos, ascunse, mascate, aşezate dezordonat;
- *fenomenul stereotipiei gândirii,* adică perseverarea ei în aceeaşi direcţie sau manieră de lucru, chiar şi atunci când condiţiile problemei s-au schimbat;
- *fenomenul fixităţii funcţionale* constă în imposibilitatea de a da unor obiecte şi alte utilizări decât cele normale, fireşti, în vederea utilizării lor în alte scopuri.

Psihologii care au cercetat, experimental, aceste fenomene (Katz, 1949; Duncker, 1935; Maier, 1933; Bulbrook, 1932 etc.) au arătat că ele se datorează sărăciei, rigidităţii, lipsei de supleţe a Boturilor cognitive ale gândirii.

4. Activităţile gândirii

a) ***Conceptualizarea."*** *Elementul cel mai caracteristic al con- Ulte i inteligente a omului este aptitudinea de a forma şi integra*

conceptd' ([55], p. 241). Nu întâmplător această activitate a gândirjj atras atenția celor mai mulți psihologi care s-au străduit să cercete/ experimental procesul respectiv, dar să formuleze şi unele terJ explicative ale acestuia. Galton consideră că noțiunile se forrnea* prin simpla suprapunere şi contopire a imaginilor obiectelor; /u deplasează centrul de greutate pe scopul activității care dă naştere unei "tendințe determinate" şi care, la rândul ei, orientează tot procg, sul complex al formării noțiunilor; pentru Vâgotski important este ru scopul care stă în fața subiectului, ci mijlocul cu ajutorul căruia acesta îşi organizează activitatea, şi un astfel de mijloc este cuvântul CQ reflectare generalizată într-un sistem de relații a realității înconjurătoare. Aplicând metodica "dublei stimulări", Vâgotski reuşeşte să desprindă 3 mari etape ale procesului formării noțiunilor, fiecare dintre ele cu mai multe subetape: ***etapa gândirii sincretice:*** **a)** formarea imaginii pe bază de încercări şi erori; **b)** pe baza întâlnirii spațiale şi temporale a obiectelor; **c)** pe baza aducerii la aceeaşi semnificație a reprezentărilor diferitelor grupe anterior conexate în percepția copilului; ***etapa gândirii complexuale:*** **a)** complexul asociativ; **b)** colecțiile; **c)** complexul în lanț; **d)** complexul asociativ difuz; e) pseudonoțiunea; ***etapa gândirii noționale:*** **a)** bazată pe separarea, abstrac tizarea, izolarea elementelor; **b)** noțiuni potențiale. (Vezi [237], p. 98 şi urm.). Psihologia modernă arată că formarea noțiunilor are loc în procesul acțiunii cu obiectele, în chiar procesul aplicării lor. Noțiunea se formează prin interiorizarea treptată a acțiunilor practice şi verbale până ce se ajunge la schematizări şi modalități de lucru mintal. O contribuție deosebită la explicarea procesului formării noțiunilor a adus-o P.I. Galperin (1970), care arată că *"unitatea de bază a gândirii o formează acțiunea*,* aceasta din urmă realizându-se prin intermediul a două verigi " *inegale şi de importanță diferită*[1] şi anume: veriga de ***orientare*** ce se sprijină pe imagini şi constituie aparatul de conducere a acțiunii, ca proces exterior, şi veriga de ***executare,*** care constituie transformarea reală, într-un scop bine determinat, a materialului iniția" în produsul sau starea propusă. Pentru a se realiza trecerea '[a] executare sunt necesare o serie de condiții reale care vor facilita W' marea acțiunii. Trebuie să pornim însă nu de la condiții spre acțiune, consideră Galperin, ci de la acțiunea propusă la condițiile formării $> Nu este de ajuns să ne mulțumim cu supravegherea şi cu constata^ formării acțiunii, ci s-o construim, şi în acest scop să creăm condiții![6] necesare. Accelerarea procesului formării noțiunilor prin asigura^ condițiilor necesare este, şi mai bine sesizată de psihologul americă J.S. Bruner (1970), care arată că "*oricărui copil i se poate preda **

rice nivel de vârstă, orice obiect de învățământ, aceasta evident în Condiții determinate. Pentru informații suplimentare cu privire la °rocesui formării noțiunilor, vezi lucrarea noastră Empiric şi ştiințific în învățare (1973).

b) înțelegerea. Aceasta este activitatea de sesizare şi relevare a relațiilor esențiale dintre obiectele şi fenomenele lumii reale. Pa presupune asocierea treptată şi repetată a unor simboluri verbale cu diferite obiecte, încorporarea noilor cunoştințe, în cele vechi existente deja, pe care Ausubel şi Robinson (1981) le denumesc "idei ancoră". După părerea celor doi autori, încorporarea noilor cunoştințe în cele vechi se face prin: subsumare derivată (ideea nouă este un caz particular al celei vechi); subsumare corelativă (ideea nouă presupune o transformare a ideii vechi); supraordonare (ideea nouă este mai generală decât cea veche); relații combinatorii se referă la ideile care sunt congruente cu un fond cuprinzător de idei relevate, deci de idei ancoră). Din punct de vedere psihologic, înțelegerea este o nouă sinteză, o nouă constatare şi relevare a legăturilor şi dependențelor dintre obiecte, evenimente sau laturi ale acestora. Ea este trăită subiectiv, ca o stare de iluminare, clarificare, de maximă luciditate. Modul ei de realizare poate fi instantaneu sau ca urmare a depunerii unui travaliu, în primul caz fiind vorba despre o înțelegere imediată, în cel de al doilea, de una discursivă, în procesul desfăşurării ei, intervin o serie de factori care o pot facilita sau bruia, bloca. O mare importanță o au: particularitățile structurilor cognitive vechi (dacă individul dispune sau nu de idei ancoră, dacă acestea sunt suficiente); natura materialului care urmează a fi înțeles (dacă dispune de asociativitatea sau de calitatea substanțialității, adică de constanța sa sau chiar şi atunci când se foloseşte un alt termen verbal echivalent, înlocuitor; dacă relația dintre ideea veche şi cea nouă nu este arbitrară, ceea ce conferă materialului o structură logică); prezența intenției individului de [a] raporta noile idei la cele vechi etc.

c) Rezolvarea problemelor. Constituie una dintre activitățile [3s]ențiale ale gândirii, urmărindu-se faptul că aceasta nu intră în '[u]ncțiune decât în situații problematice care cer o rezolvare. Pentru Şsstaltişti problema este o structură; o configurație neîncheiată, -solu-J[la] estej^aita strctură, o configurație închjsjL A rezolva o problema [1s]eamnă a trece de la o structură la alta, fapt care are loc în urma ' ^structurări, reorganizări a câmpului perceptiv. Restructurarea xJuce brusc, dintr-o dată, fapt care dovedeşte că într-adevăr nic'H[IVarea] P[roblemelor este] echivalentă cu această "recentrare" şi scum cu eliminarea progresivă a erorilor aşa cum credeau alți

psihologi. Numai că "schimbarea semnificației funcționale" a «i«men telor problemei nu-şi găseşte o explicație suficientă în teoria gestai tistă. Reactivarea bruscă a câmpului de tensiune cerebrală, care $1 produce concomitent cu restructurarea câmpului perceptiv, este 0 ipoteză gratuită, deci puțin fecundă pentru psihologie. BehaviorіştH au încercat să explice rezolvarea problemelor în termenii binecunoscuți ^ relației dintre stimul şi reacție. P. Turquin (1970) considera că există o continuitate între modul de concepere a învățării de către behavioriştj şi procesul rezolvării problemelor. Ei recurg la modelele mediaționale ce sunt interpuse între S şi R. Există o disponibilitate a unui răspuns de a fi asociat cu un anumit stimul, dependent de frecvența asocierilor anterioare. Conexiunea dintre S şi R se realizează sub formă de lanț, cu nenumărate elemente mediaționale verbale, în felul acesta R.M' Gagne (1975) explică apariția formelor comportamentale superioare din cele inferioare. Se pare că în rezolvarea problemelor, combinarea mediatorilor în reguli de ordin superior este esențială. Importanță are însă nu doar categoria de răspunsuri cu care se leagă un stimul, ci şi ierarhizarea răspunsurilor. Maltzam (1955) arată că un stimul se poate asocia cu mai multe răspunsuri (R1, R2, R3), numai că aceste răspunsuri, deşi formează o familie, sunt inegal disponibile. Stimulul va fi asociat cel mai frecvent cu răspunsul care se află în vârful piramidei şi care este capabil să soluționeze situația, în cazul rezolvări problemelor se trece ia următorul răspuns, numai după ce primul s-a dovedit a fi ineficace. Behaviorismul exagerează explicarea disponibilității unui răspuns față de un anumit stimul doar pe baza frecvenței asocierilor dintre S şi R. Pe bună dreptate ne putem întreba dacă nu cumva şi alți factori ar putea explica o asemenea disponibilitate. Psihologia genetică oferă un punct de vedere extrem de fecund în interpretarea procesului rezolvării problemelor. Cum soluționarea unei probleme necesită "umplerea golurilor, Piaget consideră că acest lucru se poate face prin desfăşurarea operațiilor grupărilor descoperite de el în evo-1 Iuția inteligenței. Problema apare atunci când subiectul se întâlneşte cu un fapt nou, încă neclarificat, neseriat, ceea ce duce la o relativă dezechilibrare a grupărilor, în momentul în care faptul nou este integrat în vechile structuri cognitiv-operatorii, adică seriat, clarificat, explicat are loc rezolvarea problemei, în felul acesta structurile operatorii, fără a se reconstrui total, se extind, se completează, îşi corectează erorile de amănunt. Pornind de la concepția lui Piaget asuptf rezolvării problemelor, I. Radu şi M. Miclea (1987) propun o perspeC' tivă psihologică asupra "problemei" care cuprinde următoarele postulate: 1) problemele au un caracter psihogenetic, deoarece structurii[6]

njtiv-operatorii, în funcție de care ele apar, sunt rezultatul evoluției co^hogenetice; **2)** funcția erotetică a problemei este o funcție constitu-Psl ^ problema fiind, uneori, generatoare de noi structuri; **3)** problema 1 'ne şi de o schemă "vectorială", ceea ce va prefigura ce se va cepta ca gen de soluție; **4)** problema presupune un model mintal 3 ceptor care are rol de a evalua soluția.

d) *Creativitatea.* Reprezintă forma extremă a rezolvării problemelor care duce la un nivel nou de sinteză, superior celui propus de rezolvarea problemelor. Se bazează pe utilizarea unor relații vag "nrudite cu ideile din structura cognitivă, în vederea obținerii unor oroduse noi. în cazul ei nu se cunoaşte dinainte care dintre propozițiile din structura cognitivă sunt relevante; nu se asigură explicit regulile de transformare a cestor propoziții.

CAPITOLUL XII

MEMORIA

1. Definire şi caracterizare generată

. -i_ ^£
I. LSdniii** Y* '-''—-___

Conduitele omului (impresiile, imaginile, gândurile, emoțiile, mişcările) nu se "volatizează" fără a lăsa nici o urmă, ci "dispar" în trecut, se sedimentează, se cristalizează pentru ca apoi să influențeze alte conduite ce sunt executate actual. Aşadar, conduitele actuale ale organismului depind de experiențele sale anterioare, iar acestea sunt fixate şi reactualizate cu ajutorul memoriei. Conceptul de memorie se referă la" *relațiile funcționale existente între două grupe de* ***conduite observabile,*** *separate printr-un interval temporar de durată variabilă ... Primele conduite aparțin fazei de achiziție. Conduitele ulterioare aparțin fazei de actualizară* (Flores, 1974). Printre acestea, autorui francez are în vedere conduitele de recunoaştere, reconstrucție, reamintire, reînvățare. O definiție asemănătoare propun şi alți autori, Memoria cuprinde "*mecanismele prin care o achizițiş oarecare rămâne disponibilă, putând fi reamintită şi utilizată".* ([198] p. 173). Deşi comună pentru om şi animal, memoria cunoaşte apogeul dezvoltării sale abia la om, la nivelul căruia întâlnim cea mai complexă organizare şi ierarhizare a ei. La om, memoria este ***mijlocită*** deoarece presupune operarea cu anumite instrumente care joacă rol de - stimul - mijloace, prin intermediul cărora acesta pune stăpânire pe propria conduită mnezică, o organizează şi dirijează. Caracterul inteligibil al memoriei umane este o altă notă distinctivă a ei. Memoria omului presupune organizarea şi structurarea materialului de memorat, apelul la judecată, sistematizare, clasificare, la procedee logice, raționale, conştiente (planuri mnezice, scheme raționale),Tot la om, conduitele mnezice se asociază cu *acțiuni cognitive* fapt care le sporeşte productivitatea. Aceste acțiuni sunt introduse în actul memoriei fie ca mediatori latenți, fie ca mediatori manifeşti. în timp ce memorăm, vedem»

auzim, clasificăm, ordonăm, scriem, verbalizăm etc. Memoria este implicată în marile comportamente ale vieții omului. Cunoaştere şi învățare, înțelegere şi rezolvare de probleme, inteligență şi creație. Psihologul german Lange considera că viața psihică a omului fără memorie ar fi un ghem de impresii senzitive, adică un prezent fără trecut, dar şi fără viitor. Fără memorie, omul ar trăi într-un continuu prezent, viața sa psihică ar fi haotică, spontană, fără stabilitate, durabilitate şi finalitate în timp, cunoaşterea ar trebui luată de fiecare dată de la început, gândurile şi acțiunile nu s-ar lega între ele. Memoria umană este *activă* şi *selectivă,* ceea ce înseamnă că presupune nu doar o simplă înmagazinare de cunoştințe, ci şi o confruntare a lor cu necesitățile şi cerințele actuale ale vieții individului, fapt care se soldează cu o nouă organizare şi sedimentare a materialului, cu restructurarea şi asamblarea informațiilor într-o formă nouă, superioară celei anterioare, cu evitarea erorilor comise în trecut, cu eliminarea verigilor de prisos şi extragerea datelor relevante din experiența anterioară. Ea readuce trecutul în prezent, dar o face ținând seama de condițiile schimbate şi actuale ale prezentului. Sudând între ele elementele vieții psihice, oferind posibilitatea reanalizării achizițiilor anterioare ale cunoaşterii, premisă a "împingerii" ei mai departe, facilitând reamintirea nu doar a acțiunilor deja executate, ci şi a celor ce urmează a fi executate, memoria îndeplineşte o imensă valoare adaptativă, contribuind la echilibrarea organismului cu mediul. Psihofiziologul rus I. M. Secenov a considerat-o ca fiind condiția fundamentală, *"piatra unghiulară[1] a* vieții psihice.

2. Procesele şi formele memoriei

a) ***Memorarea Informațiilor*** este primul proces al memoriei cunoscut şi sub denumirea de întipărire, fixare, engramare. Presupune introducerea informațiilor în memorie. După prezența sau absența atenției, intenției, efortului voluntar poate fi automată (spontană) sau voluntară, iar după prezența sau absența înțelegerii, mecanică şi logică- Craik şi Lockhart (1972) au elaborat teoria nivelului tratării informațiilor care descrie memorarea ca o activitate şi nu ca o structură (aşa cum apare şi în alte modele teoretice). Ei consideră memoria ca un subprodus al percepției şi atenției, sugerând că o informație poate fi tratată la diferite niveluri şi că tocmai nivelul tratării ei determină facilitatea cu care ea va fi ulterior reactualizată. Există, astfel, un nivel superficial de tratare care implică doar o asemănare fizică între 2 *tnuli (2 cuvinte) şi altul profund ce se referă la aspecte fonologice şi

semantice. Cei doi autori consideră că memoria ar trebui studiata H la paradigmele memoriei incidentale pentru că în ea experimentator^ poate controla modul în care subiectul tratează informația, în memorj_s voluntară, subiectul adoptă strategii pe care experimentatorul nu |fi poate controla. Subiecții sunt puşi în diferite situații orientative grafică, fonologică, semantică). S-a constatat că cea mai bună mare a avut loc în ultima situație deoarece a intrat în funcțiune profund de tratare a informațiilor. Teoria a fost însă criticată: marea este nu doar în funcție de orientarea subiectului şi de reactualizări; se opreşte asupra engramării, dar pierde din vedere reactualizarea care presupune folosirea unor strategii adecvate etc Craik (1984) şi-a revizuit teoria. Deşi consideră, în continuare, memo ria ca o activitate, arată că ceea ce determină performanța mnezicâ este caracterul distinctiv al analizei inițiale şi faptul că evenimentele mnezice se integrează într-un ansamblu bine organizat de experiențe anterioare.

b) ***Stocarea informațiilor.*** Este procesul de păstrare în memo rie a informațiilor până când vom avea nevoie din nou de ele şi le vom reactualiza. Principalele probleme pe care le ridică stocarea sunt *durata* şi *forma* ei, prima vizând un aspect de ordin cantitativ (timpul păstrării), cealaltă unul calitativ, în legătură cu durata stocării au desprinse două forme esențiale: stocarea de scurtă durată (SSD) ş stocarea de lungă durată (SLD). Brown (1958), în Marea Britanie, ş Peterson (1959), în SUA, au remarcat în experimentele lor că diverse litere erau mai rapid uitate de subiecți dacă acestora li se cerea sa facă o serie de calcule mintale, fapt care le-a permis să considere d informația poposeşte pentru un timp oarecare în minte, apoi se şterge Unul dintre cele mai cunoscute modele asupra SSD a fost elaborat* Atkinson şi Shiffrim (1968) care postulau existența a trei tipuri de stocări mnezice: senzoriale, de scurtă durată, de lungă durată, prim^y fiind de ordin senzorio-perceptiv şi furnizând informații celui de-s doilea, iar acesta având trasee spre ultimul. Fiind mal mult structura decât funcțional, la începutul anilor 70 modelul a fost criticat. Craik Ş Lockharst (1972) arătau că durata traseelor mnezice este o conse cință directă a operațiilor de engramare, cu cât acestea sunt m^8 profunde, cu atât durata reținerii va fi mai lungă. De Baddeley (1986), sesizând unele limite ale modelului propus de son şi Shiffrin, propune înlocuirea termenului de *"stocare de durată^1* cu cel de *"memorie de lucnf.* După opinia lui, memoria^ lucru este constituită dintr-un *"administrator centrat'* şi din siste^ *"sclavi,* acestea fiind, ceea ce el numeşte *"bucla articulatorii* '

vizualo-spațială'. "Administratorul centra!" este un sistem de capacitate limitată care poate utiliza unul sau altul dintre jelalte două subsisteme, pentru a-şi elibera o parte -din capacitățile [j_e m vederea rezolvării sarcinilor cognitive complexe. Modelul lui Lddeley nu postulează existența unor trasee obligatorii care să ducă pre SLD, dimpotrivă, sugerează o funcționare paralelă a acestora. Totodată, se conturează şi ideea existenței unor resurse comune de tratare a diferitelor sarcini cognitive.

La fel de mult studiată a fost şi stocarea de lungă durată. S-au propus diferite tipuri de stocare *(vizuală* sau *verbală)* cu grade de eficiență (mai eficientă dovedindu-se stocarea vizuală). Tulving (1972) face o distincție interesantă între memoria *episodică* (care întipăreşte şi păstrează informațiile provenite din experiența concretă, particulară, circumscrisă spațiului şi timpului personal) şi memoria *semantică* (ce Include cunoştințele abstacte, independente de spațiul şi timpul personal), în prima formă se încadrează reținerea automată şi intențională a unor informații curente sau a unora din trecutul individual. Reținerea experiențelor personale din trecut a fost numită de Ruben (1986) memoria *autobiografică.* Reținerii unor acte care urmează a fi efectuate într-un viitor oarecare i s-a dat numele de memorie *prospectivă* (Meacham şi Leiman, 1975). în cea de a doua formă, cognitiviştii au propus modele *prepoziționale* ale memoriei care se bazează mai ales pe cunoştințele declarative. Tulving (1985) este de părere însă că individul trebuie să rețină şi cunoştințe prescriptive, el trebuie să ştie nu doar ce este un obiect, ci şi cum se operează cu el, cum se face un lucru. Aceasta corespunde memoriei *proceduale,* care furnizează informații pentru acțiunile viitoare.

Nu numai durata reținerii unei informații este însă importantă ci Şi transformările la care ea este supusă, conținutul memorat putând să se diminueze (până la trecerea sa sub pragul conştiinței), să se destrame, să dispară sau, dimpotrivă, să fie amplificat, întărit, structurat. Cercetătorii încercând să explice diminuarea conținutului memorat, s-^a u întrebat dacă aceasta este o pierdere de informații sau o dificultate ^de recuperare a lor. Au fost elaborate două teorii opuse: teoria declinului traseelor mnezice şi teoria interferenței.

c) ***Reactualizarea informațiilor*** constă în scoaterea la iveală a ^Dr memorate şi păstrate în vederea utilizării, valorificării lor. Tulving ^a distins două tipuri de eşecuri mnezice: unul provenit în absența ^for mației în memorie; altul legat de faptul că deşi informația este „ ^oc ată, nu poate fi recuperată. Este distincția dintre "disponibilitate" şi ^lc cesibîlitate". Reactualizarea se realizează prin *recunoaşteri* şi

reproduceri. Diferența dintre ele constă în faptul că recunoaşterea §* realizează în prezența obiectului, iar reproducerea în absența jUj. prima este relativ mai simplă presupunând, în deosebi, procese & percepție, cealaltă este mai complexă implicând, în principal, interverv ția unor procese de gândire; recunoaşterea presupune suprapunerea modelului actual peste cel aflat în mintea subiectului, pe când reproducerea, confruntarea şi compararea mintală a modelelor ț vederea extragerii celui optim. Ele se aseamănă prin aceea că dispun de forme involuntare şi voluntare. Atât recunoşterea cât şi reproducerea dispun de grade diferite de precizie, putând fi foarte precise, riguroase, dar şi vagi, imprecise sau chiar eronate, dependent de condițiile memorării şi păstrării.

în timpul funcționării lor apar fenomene distincte, ca: reducerea nefamiliarului la familiar; a ceea ce este ambiguu, nestructurat la ceea ce este structurat; acordarea de semnificații proprii psihologiei celui ce reactualizează - raționalizarea materialului de către un individ cu preocupări intelectuale; asimilarea lui la schemele vechi, stereotipe de un altul cu o gândire puțin formată; reorganizarea personală a materialului (adăugiri, sistematizări sau, dimpotrivă, simplificări). Toate acestea arată că reactualizarea este la fel de activă ca şi celelalte două procese, că ea face apel la reconstrucții, la trieri succesive spre a ajunge la redarea cât mai adecvată a celor memorate. Recuperarea din memorie a informațiilor este numită de Baddeley *"reamintiri,* dat fiind faptul că subiectul stabileşte indicii de recuperare, îi evaluează şi progresează spre reprezentarea unui eveniment trecut care i se pare acceptabil.

3. Optimizarea funcționalității memoriei

în vederea sporirii gradului de eficiență a memoriei se apelează la o serie de modalități şi procese acționate, dintre care mai frecvente sunt cele de mai jos.

• O foarte mare importanță în sporirea productivității memoriei o are *intensificarea interacțiunii dintre subiect şi materialul de memotft, apelul la diverse mijloace de prelucrare a lui.*

Simpla citire a unui text, chiar şi repetată, nu este suficienta pentru memorarea lui. Apelând, însă, la diferite mijloace, cum a alcătuirea planului textului, fracționarea lui în părți, desprinderea p^f telor inteligibile, stabilirea asemănărilor şi deosebirilor etc., vom $$' procesul de reținere. Frazele şi expresiile dintr-o limbă străină se în şese mai repede prin practica retroversiunilor decât cea a traduceri^

demonstrație matematică se reține mai temeinic dacă este recon- \ uită de subiect, decât dacă este parcursă prin citire. Copilul învață j bine gramatica atunci când singur construieşte diferite structuri ^arîlaticale decât atunci când acestea îi sunt furnizate de-a gata.

• *Stabilirea unor repere, a unor puncte de sprijin, a unor mne-mosscheme* sau mediatori ridică potentele memoriei. "Nodul de la ba tistă", crestăturile pe un răboj, scrisul pictografic, asociațiile, sublinie-a textelor, rezumatele, schemele grafice, stenograma, fotograma, irîiaginea interioară a unei scheme grafice ("văd pagina", "văd săgețile unei scheme") uşurează funcționalitatea memoriei. Mediatorii îndeplinesc funcția de *aducere aminte,* atât instrumente prin care omul *pune stăpânire pe propria sa conduită mnezică.* Utilizarea premeditată şi îndelungată se soldează cu optimizarea capacităților mnezice.

• Fixarea conştientă a scopului activității este extrem de impor tantă pentru conduita mnezică a individului. Nu este suficient, însă, să ne stabilim scopuri generale, globale, *ci scopuri cât mai diferențiate.* Important este să ştim nu doar că trebuie să memorăm, ci şi *pentru cât timp, cât de precisă* trebuie să fie memorarea sau reactualizarea, care este *ordinea (succesiunea)* de memorare.

Elevii ştiu din proprie experiență că dacă învață pentru o anumită zi, pentru o anumită oră şi nu sunt ascultați în acea zi şi în acea oră, peste câteva zile uită totul şi trebuie să reia procesul învățării de la început, în acest caz intră în acțiune una dintre legile memoriei care arată că "memorarea pentru o anumită dată condiționează uitarea după trecerea acelei date". Importanța fixării unor scopuri clare, precise, complete este atât de mare pentru memorare încât chiar şi atunci când subiecții nu sunt preveniți prin instructaj asupra faptului că vor trebui să rețină anumite materiale cu care operează, ei *singuri, prin autoinstruire,* îşi fixează scopuri mnezice.

• Un alt factor care asigură reuşita memoriei este *sistematiza-rea cunoştințelor,* a informațiilor ce urmează a fi însuşite. Dacă aces tea sunt legate unele de altele, după criterii de raționalitate şi verifi-cabilitate, dacă sunt ordonate şi clasificate, ierarhizate şi integrate în sistemul noțional, dacă sunt segmentate pe unități de sens (numite şi Proteine), dacă sunt organizate pe baza unui plan unitar şi coerent ^tc-. vor fi cu atât mai bine şi uşor reținute. Dimpotrivă, lipsa de logică, e structură, de sistematizare şi organizare a unui material împiedică lui.

• *Sistemul motivațional atitudinal* al individului afectează, în măsură, capacitățile mnezice, de aceea activitatea lui este de o

deosebită importanță. Trebuințele, motivele, interesele, aspirațiile individului asigură atât caracterul selectiv al memoriei, cât şi trăinicia ei. Emoțiile mai intense se memorează mai bine; activitățile întrerupte sunt reținute mai bine decât cele duse la capăt, în primele persistând o oarecare tensiune, în celelalte producându-se descărcarea ei.

• în procesul memoriei, alături de unele acțiuni mnezice (întipărire, păstrare, reactualizare), au loc şi o serie de *acțiuni cognitive* (de cunoaştere), în timp ce memorează, omul citeşte, vede, aude, spune, face ceva, clasifică, ordonează, seriază etc. ceea ce va influența în mod diferit capacitatea sa de memorare. Cercetările au arătat că reținem 10% din ceea ce citim, 20% din ce auzim, 30% din ce vedem, 50% din ce vedem şi auzim în acelaşi timp, 81% din ce spunem, 90% din ceea ce spunem şi facem în acelaşi timp. Observăm că pe măsură ce acțiunile cognitive sunt mai complexe, creşte şi productivitatea memoriei. De aici şi necesitatea implicării acestor acțiuni în actul memoriei.

4. Memorie şi uitare

Multe din datele experienței anterioare se diminuează, se degradează, dispar din mintea noastră, intervine aşa-numitul fenomen al uitării, fenomen ***natural, normal*** şi mai ales ***relativ necesar*** *"Uitarea este scrisă în legile omeneşti** - spune poporul, subliniind astfel necesitatea ei. Aşa cum un depozit de materiale s-ar umple, în condițiile supraîncărcării lui, nedând posibilitatea de a se depozita şi alte materiale, tot aşa şi"depozitul" memoriei s-ar putea supraîncarcă, n-ar da posibilitatea individului să acumuleze şt să păstreze noi şi noi cunoştințe, ca urmare a experiențelor curente şi recente de viață. Uitarea intervine, aşadar, ca o supapă care lasă să se scurgă, să se elimine ceea ce numai corespunde noilor solicitări, în raport cu memoria care tinde, după cum am văzut, spre fixarea şi păstrarea informațiilor, uitarea este un fenomen negativ, în schimb, în raport cu necesitățile practice, cu solicitările cotidiene ea este un fenomen pozitiv şi aceasta deoarece uitarea treptată, graduală a anumitor informații contribuie la echilibrarea sistemului cognitiv al individului, acordă acestuia un caracter suplu, dinamic, pasibil a se automişca fără a fi stânjenit de ceea ce ar fi "prea mulf sau "de prisos". Uitarea este un fenomen natural, pozitiv şi necesar numai în anumite condiții, când acestea nu sunt respectate ea devine o piedică, o povară pentru memorie care este nevoită să-şi reia de la început procesele, între

memorie şi uitare există, deci, relații dinamice, fiecare acționând asupra celeilalte, facilitându-se sau împiedicându-se reciproc.

Evidențierea problematicii uitării se poate face răspunzând la câteva întrebări.

• *Care sunt formele uitării?* în literatura de specialitate sunt descrise trei forme ale uitării: uitarea totală (ştergerea, dispariția, suprimarea integrală a datelor memorate şi păstrate); recunoaşterile şi reproducerile parțiale, mai puțin adecvate sau chiar eronate; lapsusul (uitarea momentană, exact pentru acea perioadă când ar trebuie să ne reamintim).

• *Ce uităm?* Uităm informațiile care îşi pierd actualitatea, care se devalorizează, care nu mai au semnificație, nu mai răspund unor necesități, informațiile neesențiale, amănuntele, detaliile, ceea ce reprezintă un balast, dar şi informațiile care ne sunt necesare, care au mare semnificație pentru "reuşita" noastră.

• *De ce uităm?* Cauzele uitării sunt numeroase (stări de obo sealã, surmenaj, anxietate, îmbolnăvirea creierului), cea care primea ză însă este insuficiența sau proasta organizare a învățării. O învățare nerațională care ia forma subînvățării (cu mai puține repetiții decât este necesar) sau forma supraînvățării (cu mai multe repetiții decât numărul optim) este la fel de periculoasă pentru memorie ca şi lipsa ei.

• *Care este ritmul uitării?* Psihologul german H,Ebbinghaus, utilizând silabe fără sens, â arătat că uitarea este destul de mare, ma sivă chiar, imediat după învățare şi apoi din ce în ce mai lentă, aproape stagnantă. Dacă luăm în considerare şi alte particularități ale materialului de memorat, ca şi pe cele de vârstă şi psihoindividuale, atunci vom constata că uitarea are ritmuri foarte diferențiate, tocmai în funcție de acestea.

Uitarea poate fi combătută prin eliminarea cauzelor care duc la instalarea ei şi mai ales prin manipularea factorilor prezentați în paragraful anterior. Cel mai sigur mijloc de combatere al uitării îl reprezintă, însă, repetarea materialului memorat. [u]*Repetitio est mater studiorunf* (repetiția este mama învățării) spune pe bună dreptate o veche cugetare. Nu orice repetiție asigură însă combaterea uitării, ci doar cea optimă din punct de vedere al numărului ei (cercetările au Demonstrat că repetițiile suplimentare nu trebuie să depăşească 50% din numărul inițial de repetiții necesare însuşirii materialului). Repetiția [e]şalonată, bazată pe separarea în timp a repetițiilor, este mai productivă decât cea comasată (care presupune repetarea integrală a mate-

rialului de atâtea ori până când acesta este memorat), înlătură uniformitatea, monotonia şi oboseala (specifice comasate), asigură memoriei răgazul de a-şi organiza, sistemati* chiar reelabora informaţiile respective. Productivă este repetiţia c-se efectuează la anumite intervale de timp (intervalul optim fje ^ câteva zeci de minute - între 5 min. şi 20 min., fie de câteva ^u între 1-2 zile) imediat după memorare. Repetiţia activă, independent" bazată pe redarea pe dinafară a textului cu cuvinte proprii e$? superioară repetiţiei pasive, bazată doar pe recitirea textului. Repeţi/ încărcată de sens, semnificaţie, este mai productivă decât cea mec^ nică (repetând materialul în diferite forme şi combinaţii vom combate uitarea lui).

5. Tendinţe actuale în psihologia memoriei

Metamemoria. Unii autori (Tulving şi Madigan, 1970), constatând că de la Ebbinghaus (1885) nu s-au făcut progrese prea mari în înţelegerea memoriei, propun orientarea spre studierea cunoştinţelor pe care oamenii le au despre propria lor memorie. Fără a folosi termenul de metamemorie, ei se referă implicit la aceasta. Flavell (1978, 1981) propune o clasificare a cunoştinţelor de care dispun oamenii cu privire la memoria lor: **1)** conştientizarea faptului că în rezolvarea problemelor particulare sunt necesare strategii mnezice particulare, unele probleme necesitând astfel de strategii, altele nu (variabila "decizie"); **2)** conştientizarea memoriei (variabila "subiecf); **3)** cunoştinţe referitoare la particularităţile materialelor care ar putea influenţa performanţele memoriei (variabila "sarcină"); **4)** înţelegerea unor strategii mnezice (variabila "strategie"). Aceste variabile pot fi combinate în diverse feluri. De exemplu, o persoană ştie că este eficace în reţinerea numelor proprii (variabila "subiecf), dar că învăţarea pe de rost a 20 de nume noi este o sarcină dificilă (variabila "sarcină") şi realizarea acestei sarcini necesită utilizarea unor strategii bazate imaginaţie (variabila "strategie"). Cavanaugh şi Perlmutter (1982) suni de părere că mai importantă decât stabilirea taxonomiei cunoştinţele[1] despre memorie este identificarea şi evaluarea informaţiilor care sun necesare în realizarea unei sarcini particulare de memorare. Mart von der Linden (1989) sintetizează datele de cercetare referitoare cunoştinţele pe care ar trebui să le deţinem pentru a putea recupera < informaţie din memorie. Uneori, asemenea recuperare se realize# spontan, automat, alteori însă, ea implică procese active de căuta conştientă, ce parcurg chiar o serie de faze, cum ar fi decizia °j

i tare a informaţiei; evaluarea exactităţii răspunsurilor evocate; cu-°aUşterea strategiilor eficace de recuperare. Prima fază depinde de oacitatea individului de a anticipa probabilitatea unui succes viitor în tivita*63 întreprinsă. Consecinţa ei constă în neangajarea sau între-a° erea prematură a procesului căutării sau încercarea de a recupera fU cuperabilul. Cercetări numeroase au fost efectuate asupra ceea ce Americanii denumesc Feeling of Knowing (FOK) care arată că suntem aapabili de a decide asupra faptului dacă posedăm sau nu o informaţie ce nu poate fi amintită imediat. Principalele mecanisme la care se face apel în astfel de situaţii sunt mecanismele asociative, bazate e forţa asociativă a indiciilor şi mecanismele inferenţei care nu se centrează direct asupra informaţiei ce trebuie reamintită ci asupra altor informaţii legate şi contextuale cu ea. Cea de-a doua fază - evaluarea rezultatelor activităţii de căutare în memorie - încearcă să răspundă la următoarea întrebare: suntem capabili de a distinge corectitudinea sau incorectitudinea informaţiei recuperate din memorie? Baddley (1982) arată că acest lucru este posibil şi indică chiar şi o serie de situaţii care semnifică prezenţa unei reamintiri corecte (producerea de informaţii suplimentare pornind de la cea recuperată, informaţii care sunt utilizate pentru a controla plauzabilitatea răspunsului). Cea de a treia fază - cunoaşterea şi utilizarea strategiilor recuperării eficace - depinde de cunoaşterea conţinutului memoriei, a particularităţilor sarcinii, a strategiilor eficace. Reder (1987) descrie diverse strategii de recuperare a informaţiilor (directe, de plauzibilitate, reconstructive de tipul rezolvării problemelor). Folosirea lor se face în funcţie de particularităţile informaţiilor. Când acestea sunt familiare şi puţin numeroase, se recurge la strategia directă a reamintirii, când ele sunt nefamiliare, diverse, multiple, la strategia de plauzibilitate. Cunoştinţele pe care individul le are despre propria sa memorie ajută te înţelegerea şi explicarea performanţelor lui mnezice. Au fost stabilijte chiar şi corelaţii între metamemorie şi memorie care, din păcate, n~au ieşit atât de ridicate pe cât se aştepta. S-a constatat şi faptul că Uneori metamemoria nu este suficient utilizată (copiii deşi cunosc IrnPortanţa grupării în categorii, nu o practică atunci când au reţinut o Istă de cuvinte). Metamemoria influenţează la maximum performanţa *Jnci când.realizarea unui scop mnezic este dorită cu ardoare de ut)iect. Rămân de cercetat influenţele diferenţelor individuale în struc-Urarea metamemoriei şi în utilizarea acestor cunoştinţe.

Studiul ecologic al memoriei. Dacă multe dintre capacităţile 'SInice ale omului nu suscită un interes deosebit din partea marelui Public acestea fiind considerate cu scepticism, nu acelaşi lucru s-ar

putea spune despre memorie care se află în centrul preocupân fiecărui individ. Rolul ei în viața curentă, cotidiană este atât de m'[0] încât în ultimul timp comportamentul mnezic al omului a început sjh studiat în afara laboratorului, în condițiile vieții reale. Neisser (19^ aduce o critică severă studierii memoriei numai în laborator, con ^ derând că aceasta nu a ajutat cu nimic înțelegerea memoriei în viJ reală, multe dintre generalizările făcute fiind, de japt "redescoperi^ ale experiențelor cotidiene aparținând indivizilor, în studiile sale asu pra memoriei, Neisser (1982; 1985) încearcă să se debaraseze de metodologia ipotetico-deductivă, apropiindu-se de studiul memoriei în "contexte naturale". Se impune în felul acesta studiul ecologic al memoriei. Principalele direcții pe care evoluează cercetările de acest tip sunt următoarele: 1) dezvoltarea unor teorii ale memoriei care sa țină seama de datele recoltate în mediul natural al viații omului (punctul de pornire al acestor teorii constituindu-l totuşi paradigmele furnizate de cercetările de laborator, care oferă suportul necesar şi care pot fi ele însele reinterpretate în lumina noilor descoperiri); *î)* cercetarea memoriei dintr-o perspectivă darwiniană prin legarea componentelor memoriei de problemele mediului înconjurător (după Bruce, 1985), trei probleme au importanță din această perspectivă; evaluarea diferențelor individuale prin raportarea lor la funcțiile presupuse de memorie; identificarea proceselor mnezice care operează în sarcinile vieții cotidiene, încercându-se să se răspundă nu numai la întrebarea "cum memorăm"? ci şi la întrebarea "pentru ce memorăm"?; studiul memoriei pentru a pune în evidență diferențele dintre specii); **3)** producerea unor noi concepte specifice orientării ecologice (Baddeley şi Wilkins, 1984, considerau că expunerea complexității lumii reale poate ajuta atât la dezvoltarea unei teorii, cât şi la testarea generalității teoriilor existente).

Memoria prospectivă. Este una dintre formele de memorie care acționează cu precădere în viața cotidiană şi care tocmai di acest considerent a atras în mod deosebit atenția cercetătorilor. Daca în laborator subiectul trebuie să-şi reamintească conținutul unui material în funcție de indicațiile date de experimentator, în viața ^rea situația se inversează: conținutul informației ce trebuie reamintită e[st<] adeseori extrem de facil, în schimb, stabilirea şi respectarea morr^ tului când aceasta trebuie reactualizată sunt mai dificile. De exetfP individul ştie că are de luat anumite medicamente la ore fixe. d uneori uită aceste ore. în acest caz, subiectul trebuie să-şi furni# singur indici pentru a-şi putea reaminti. Până acum a fost studi* memoria retrospectivă - reamintirea faptelor trecute, anterioare-

•ața cotidiană este necesar să ne reamintim că urmează să efectuăm activitate în vijtor (să ne întâlni™ cu cineva, să dăm un telefon, să ° rjem o felicitare etc.) Reamintirea actelor care urmează a fi efec-S°ate a fost numită Prin termenul de memorie prospectivă, în studierea Serimentală a acestei forme de memorie au fost utilizate metode e ariate: formularea cerinței ca subiecții să trimită cărți poştale experimentatorului, sau să-i telefoneze la date precise; contactarea experimentatorului la momente determinate; s-a cerut subiecților să răspundă la un chestionar de opinie, dar au fost avertizați, că la sfârşit trebuie să indice locul lor de naştere (unor subiecți li s-a precizat care va fi ultima întrebare, altora nu; unora li s-au formulat 5 întrebări şi altora 15). Prin aplicarea acestor metode au fost relevate o multitudine de aspecte: efectele indicilor de recuperare şi a intervalelor de reținere asupra memoriei prospective, relația dintre natura sarcinii, tipul sarcinii, vârstă etc. şi memoria prospectivă, rolul percepției şi motivației în această nouă formă de memorie. De pildă , Meacheam şi Leiman (1982) au distins două categorii de activități ale memoriei prospective: "obişnuite" (în care este vorba de reamintirea efectuării unor acte îndeplinite rutinier) şi "episodice" (care implică activități ce nu sunt efectuate prea frecvent). Harris (1984) a arătat că această diferențiere este prea grosieră, fiind valabilă doar pentru situații extreme, nu şi pentru cele medii. El propune ca sarcinile memoriei prospective să fie clasificate în unice/duble, simple/compuse, în memoria prospectivă o mare importanță o au şi mijloacele (interne sau externe) ce sunt utilizate în vederea reamintirii, mai productive dovedindu-se a fi cele externe care joacă rol de indici de recuperare, influențând nu doar recuperarea ci şi engramarea. Beai (1985) arată că indicii de recuperare trebuie să fie eficace, clari şi specifici, importanți. La aceste caracteristici pot fi adăugate şi altele; astfel amplasați încât să fie v&zuți; trebuie văzuți la momentul potrivit; trebuie recunoscuți ca ^esaje ce ne sunt adresate. Menționăm şi faptul că nu toți sunt de Drd cu distincția dintre memoria prospectivă şi cea retrospectivă. jkddeley şi Wilkins (1984) arată că această distincție are o slabă evanță teoretică, ea justificându-se numai datorită faptului că până nu a fost luată în considerare. Teoriile formulate cu privire la orie retrospectivă sunt valabile şi pentru memoria prospectivă. Stările sunt însă în curs de desfăşurare şi vor aduce, probabil noi danficărj.

CAPITOLUL XIII

IMAGINAȚIA

1. Specificul psihologic al imaginației

Cei mai mulți autori consideră că imaginația este capacitatea omului de a "produce imagini". Asupra acestui mod de înțelegere atrăgea atenția Jeanne Bernis încă din 1958 care îşi deschidea cartea sa dedicată imaginației cu următoarele cuvinte: *"Imaginație este 3fmită, în general, ca fiind facultatea pe care o are spiritul de a produce imagini - ceea ce înseamnă fie simpla reproducere a senzațiilor în absența obiectelor* care *le-au provocat, fie creațiile libere ale fanteziei noastră* (p. 5), Deşi această definiție surprinde existența a două forme ale imaginației, una legată direct de percepție (imaginația reproductivă), alta eliberată de lumea sensibilă (imaginația creatoare), ea introduce o anumită ambiguitate în înțelegerea specificului funcției imaginative. Uneori, imaginația este văzută ca o copie a senzației, alteori ca o transpoziție a ei într-o realitate care nu provine din simțuri, dar conservă raporturile de situații şi de calitate, în acest din urmă caz, imaginea se îndepărtează de percepție şi se intelectualizează. O contribuție deosebită la înțelegerea specificului imaginației ca funcție psihică a fost adusă de Gaston Bachelard care sesiza faptul că imaginația este nu doar capacitatea de a *forma* imagini, ci şi capacitatea de a *deforma* imaginile furnizate de percepții, de a schimba şi modifica imaginile eliberându-ne, în felul acesta, de impresiile primare. *"Dacă nu există schimbări de imagini, uniuni neaşteptate de imagini, nu există imaginație, nu există activitate imaginativă. Dacă o imagine prezentă nu ne face să ne gândim la o imagine absentă, dacă o imagine ocazională nu determina o risipă de imagini aberante, o explozie de imagini, nu există imaginație?,* (p.7). în toate aceste cazuri există ce! mult percepție, reamintirea unei percepții, memorie obişnuită, dar nu imaginație. Vocabula fundamentală care corespunde imaginației, arata Bachelard, nu este *imaginea,* ci *imaginarul, închipuitul. "Valoarea unei imagini se măsoară prin întinderea aureolei* ***imaginare.*** *Grație imaginarului, imaginația este esențialmente* ***deschisă, evazivă,*** *în psihicul uman ea este experiența a însăşi deschiderii, experiența a însăşi noutățir* (p. 7). Imaginea fixată, stabilă, încheiată capătă din ce în ce mai mult caracterele percepției prezente şi "taie aripile imaginației". Chiar imaginația produce şi depozitează imagini, dar ea este mai mult decât imaginile, ea trece dincolo de imagini, aspirând spre ceva nou. Bachelard sesizează diferența care trebuie făcută între *constituirea* imaginilor şi *mobilitatea* imaginilor. Cel mai adeseori, arată el, psihologii s-au ocupat cu primul aspect, ignorându-l sau sacrificându-l pe cel de al doilea. *"Imaginația pentru un psiholog complet, este, înainte de toate, un tip de mobilitate spirituală, tipul de mobilitate spirituală cel mai înalt, cel mai viu, cel mai dinamic?* (p.8). Iată de ce considera Bachelard că psihologul trebuie ajutat să studieze sistematic mobilitatea, fecunditatea, viața imaginii particulare. Revenind la Bernis subliniem încă o idee a acestuia. Funcția veritabilă a imaginației se conturează abia în momentul creației mintale sau practice când este vorba despre invenție, înțelegere sau acțiune, Dacă ideile vor să se confrunte, dacă ele vor să trăiască unele prin altele şi să progreseze, atunci este necesar să se producă un veritabil experiment. *"Imaginația este experimentarea mentală, spiritul orientat spre previziunea apropierilor sau excluziunilor pe care are puterea de a le prezenta înainte de a le justificai.* (p. 97). Interpretarea Imaginației ca un tip de ***mobilitate spirituală*** sau ca o formă de ***experimentare mintală,*** centrată pe previziune, a grăbit înțelegerea modernă a imaginației ca o ***combinatorică*** mintală. Ceea ce primează în abordarea imaginației, considera Paul Popescu Neveanu, este *"dinamismul ei,* ***potențialul combinatorie*** ***şi transformativ*** *ce duce la apariția de imagini noi** ([181], p. 359). Imaginația este procesul de combinare şi recombinare a datelor din experiența anterioară în vederea dobândirii unor imagini noi fără un corespondent în realitate sau în experiența anterioară. Altfel spus, ea este procesul de creare a noului în forma 'deală. Caracterul constructiv şi transformativ al imaginației devine tâsătura ei definitorie. Imaginația este procesul psihic *"de operare cu imagini mentale, de combinare sau construcție imagistică tinzând spre Producerea noului în forma unor reconstruiri intuitive, a unor "tablourr Antale, planuri iconice sau proiecte?*. Prin intermediul imaginației probăm, prefigurăm, anticipăm produsele muncii înainte de realizarea)r efectivă. De asemenea, stabilim planuri prealabile sau ipoteze în ^ersul firesc al rezolvării problemelor, în sfârşit, prin imaginație omul

îşi proiectează în viitor traiectoria propriei sale vieţi, îşi elaborează o imagine în legătură cu ea, imagine ce capătă valenţe mobilizatoare şi stimulatoare în procesul activităţii practice. Imaginaţia are, aşadar, o imensă valoare adaptativă. Dewey (1887) considera că imaginaţia reală nu se preocupă de ireal, funcţia ei nu este constituită de orientarea spre fantezia sterilă, ci ea serveşte la extinderea şi completarea realului (p. 37). Mulţi alţi autori (Shapiro, 1968; Malrieu, 1967; Simon-don, 1965 etc) subliniază rolul adaptiv al imaginaţiei. Manifestându-se flexibil şi permiţând o echilibrare diversificată a individului cu realitatea, în continuă transformare sau specific conturată, la un anumit moment dat, ca şi cu realitatea prezumată, original elaborată, imaginaţia capătă o puternică funcţie adaptativă ([129], p.28).

Imaginaţia trebuie deosebită de imaginar, termen acreditat de J.P.Sartre, care se referă la produsul creat de imaginaţie. Acest produs nu este un echivalent al realităţii obiective ci, dimpotrivă, o iluzie, o lume aparte, o ficţiune, este integrat de subiect în propria sa lume psihică şi capătă valenţe reglatoare. Ca lume imaginară a subiectului, creată de el, ca un mod de a fi al subiectului, imaginarul mijloceşte relaţiile cu lumea. Funcţia imaginarului este dublă: pe de o parte el permite omului să se închidă în sine, să trăiască în ficţiune, în vis şi reverie; pe de altă parte, să recurgă la expresie şi realizare, mai ales atunci când ei însuşi devine nesatisfăcător.

2. Relaţiile imaginaţiei cu alte funcţii psihice Faptul că imaginaţia este strâns legată de toate celelalte funcţii psihice a fost conştientizat de timpuriu. *"Imaginaţia este amestecată m toate funcţiile psihice, sau mai bine* z/s, *ea este* [u] *ansamblul acestor funcţii, constând în fecunditatea dezvoltării lor şi în complexitatea combinaţiilor lor reale şi posibil?* (Dugas, 1903). Pentru Vâgotski imaginaţia reprezintă " o *combinaţie a câtorva funcţii prin intermediul unor relaţii specifici.* Bernis declara că "ceea ce *este în afară de orice îndoială este faptul că imaginaţia reprezintă psihismul în ansamblul său cu tot dinamismul său orientat spre posibil şi câteodată spre* /rea/[1] (p. 98). Deşi legăturile imaginaţiei cu alte fenomene psihice au fost surprinse de cercetători, diferenţierea ei de acestea a fost extrenfl de dificilă, atitudinile exclusiviste sau reducţioniste predominând multa vreme. Filosofii aveau tendinţa de a-i diminua rolul sau de a o exclude pur şi simplu din sfera cunoaşterii. Bergson abia îi făcea loc în sistemul său, alături de memorie care era năvălitoare şi acaparatoare. P-Query declara că nimic nu există între imagine şi idee, nici o stare intermediară, nimic care să poată fi numit imagine; ca atare, propunea suprimarea termenilor de imagine şi imaginaţie din manualele de filosofie. Nici psihologii nu aveau o atitudine mai îngăduitoare faţă de imaginaţie. Asociaţioniştii au adus contribuţii importante la cunoaşterea percepţiei, memoriei, dar s-au simţit "pierduţi" în faţa imaginaţiei. Chiar dacă asociaţiile, prin intermediul cărora ei explicau imaginaţia, erau numite "libere", înţelegerea acesteia era elementaristă. Relaţiile dintre elemente sunt uneori atât de îndepărtate şi neaşteptate încât sfidează orice legi ale asociaţiei. Şcoala de la Wurzburg a absorbit încetul cu încetul imaginaţia în gândire şi înţelegere. Psihanaliza a redus simbolurile imaginative la libidou, detaşându-l, în felul acesta, de orice semnificaţie obiectivă. Freud, Jung şi Adler, derivând imaginarul din pulsiuni, au devalorizat integrarea cognitivă a imaginaţiei. Fiind legată de interacţiunile interne şi nu de interacţiunile externe majore şi decisive ale subiectului cu lumea în care trăieşte, de asemenea, fiind orientată spre trecut, imaginaţia, cum o înţelege psihanaliza, nu permite avansarea către o adaptare nouă şi optimă. Toate aceste neînţelegeri şi atitudini reducţioniste sau exclusiviste pun în evidenţă complexitatea reală a imaginaţiei şi sugerează analiza adâncă, multilaterală a relaţiilor imaginaţiei cu celelalte funcţii psihice pentru a pune în lumină nu doar interdependenţa dintre ele, ci, mai ales, pentru a contura specificul imaginaţiei.

a) ***Percepţie, memorie şi imaginaţie.*** Cel mai adeseori imaginaţia a fost redusă la percepţie şi memorie sau chiar identificată cu ele. Wundt arăta în tratatul său, din 1880, că imaginaţia este "capacitatea de a reproduce reprezentările într-o ordine modificată". Or, în imaginaţie, esenţială este nu ordinea reproducerii lor, cu reuniunea reprezentărilor. Chiar dacă el specifică faptul că în amintiri reprezentările se reunesc asociativ, iar în imaginaţie după un anumit plan, deci aperceptiv, confuzia dintre imaginaţie şi memorie se păstrează deoarece şi în aceasta din urmă ordinea reproducerii reprezentărilor este de multe ori modificată. Bachelard trasează o linie de demarcaţie nnai netă între percepţie şi imaginaţie.

"Prin *imaginaţie abandonăm cursul ordinar al lucrurilor - scria* [e]'« *A percepe şi a imagina sunt la fel de antitetice ca prezenţa sau Absenţa. A imagina înseamnă a te lansa spre o viaţă nouă"* (p. 10). Paginaţia nu se confundă, deci, cu amintirea concretă întrucât nu [r]ezultă dintr-o percepţie, ci este reconstrucţie. Amintirile sunt retrospective, compoziţiile imaginaţiei prospective şi atemporale. Interpre-ca proces şi produs al restructurării experienţei, imaginaţia depă-memoria. Distincţii între imaginaţie şi percepţie întâlnim şi la

Sartre. în percepție, conștiința întâlnește obiectul, în imaginație c_0 ştiinţa îşi dă sieşi obiectul, în ea realul se deplasează spre posjk subordonându-se intenției; obiectul perceput are o infinitate determinări şi raporturi posibile, obiectul imaginat nu posedă cie determinările pe care conştiinţa i le dă. Sartre conservă termenul imagine, dar îi dă un alt sens raportul conştiinţei cu un obiect \ ginar, neîntâlnit în percepţie. Conştiinţa imaginativă, nota el, est *reprezentativă,* în sensul că îşi caută obiectul în terenul perceptj$_e$j vizând elementele sensibile din care acesta este constituit. Pe de alt* parte, ea este *spontană* şi *creatoare]* ea susţine şi menţine printr-o creaţie continuă calităţile sensibile ale obiectului său; în percepţie elementul propriu-zis reprezentativ corespunde unei pasivităţi a conştiinţei, în timp ce în imaginaţie, acest element, în ceea ce are ei primordial şi incomunicabil, este produsul unei activităţi conştiente, în imaginaţie, obiectul nu este nimic altceva decât ceea ce el este în conştiinţă. Acesta este fenomenul de cvasi-observaţie. A avea vag conştiinţa unei imagini, înseamnă a avea conştiinţa unei imagini vagi, Un iepure vag perceput este în sine un iepure determinat, pe când un iepure obiect al unei imagini vagi este un iepure indeterminat. Aşadar, obiectul din percepţie şi cel din imaginaţie, nu este acelaşi. Distincţiile dintre imaginaţie şi percepţie/memorie nu trebuie să ne ducă la disocierea lor. In fapt, imaginaţia îşi extrage materialul din experienţa anterioară furnizată de percepţie şi stocată în memorie. Nu întâmplător Vâgotski vorbea despre *"înrădăcinarea imaginaţiei în* memorie", sesizând în felul acesta faptul că memoria reprezintă rezervorul imaginaţiei şi totodată că elementele, componentele imaginaţiei au origine obiectivă.

b) ***Imaginaţie şi gândire.*** Identificarea imaginaţiei cu gândirea este poate şi mai răspândită decât identificarea ei cu percepţia şi memoria. Alain declară că imaginaţia este *"un joc interior,* o gândire cu ea însăşi, *"un joc liber şi fără un obiect reaf* (p. 54) sau şi ^al direct *ua imagina înseamnă a gândi un obiect şi a reprezenta acţiuni sa posibilă asupra organelor noastre de simţ'* (p. 57). Spaier ir grează imaginaţia în gândirea concretă ca formă a simbolismului in

.

imaginilor. Pieron, în *Vocabularul* său de psihologie, definea naţia ca un produs al gândirii. Pornind de la ideea că imaginaţia # luată implică simbolismul verbal, uneori imaginile fiind descompu' prin abstractizări reflectante pe baza unei scheme logice, d'v psihologi dizolvă complet imaginaţia în gândire. Aceasta însă echi

lectual. Meyerson credea că imaginaţie este o gândire cu ajutor

$_a$ză ou o diminuare a rolului ei în cunoaştere. Un asemenea fapt jf termină pe Bernis să afirme că majoritatea psihologilor au considerat imaginaţia ca o ilustrare fragmentară şi accidentală a activităţii *ndirii, ea apărând ca un fel de producţie parazitară care ar putea Lpărea fără nici o pierdere pentru procesul cunoaşterii, în fine, ca o descărcare a spiritului care se abandonează fanteziei sale. Cum însă $_a$gjnaţia se manifestă nu numai în invenţie, dar şi în formarea ideilor L judecăţilor, nu porte avea un rol episodic, nu poate fi considerată ca fiind o funcţie psihică superficială, intermitentă şi inadecvată. Forţa imaginii» arată Bernis, nu se află în sine însăşi, ci în gândire. De aceea, imaginaţia este considerată ca fiind o formă a inteligenţei legată de înţelegere. Imaginaţia, prin dinamismul său, este sursă de îmbogăţire a gândirii. Bernis defineşte, de altfel, gândirea ca fiind o previziune imaginată. Reconsiderarea rolului imaginaţiei în gândire o întâlnim şi la alţi autori. Pentru Osborn imaginaţia nu este altceva decât procesul de producere a unor idei, în procesul final obţinut regăsindu-se convergenţa imaginaţiei cu gândirea logică.

Dificultatea înţelegerii raportului dintre gândire şi imaginaţie provine din faptul că, pe de o parte, cele două procese constituie un continuum, graniţele dintre ele neputând fi trasate cu precizie, iar, pe de altă parte, din aparenta contradicţie existentă între cele două procese, mai ales între produsele lor. Ceea ce nu se înţelege este că deşi rezultatul imaginaţiei este imagine plastică, intuitiv concretă ea se bazează pe scheletul logic furnizat de gândire, fiind practic o *imagine construită şi mulată pe scheletul logic.* Aşa cum scheletul betonului armat prefigurează construcţia, dar apoi după ce s-a construit pe el dispare, aşa cum scheletul osos susţine corpul omenesc, tot astfel şi scheletul logic constituie suportul, mijlocitorul imaginaţiei, deşi el nu apare întotdeauna într-o formă explicită, manifestă, ci implicită, latentă. Sub raport subiectiv, imaginaţia este o construcţie sui-generis ltre datele senzoriale şi generalizările logice abstracte, combinare tealizată cu ajutorul cuvântului care "vehiculează" imaginile în raport îu ° idee directoare. Wallon nu putea concepe imaginaţia în afara unor operatori verbali. Cuvântul este un "vehiculatof al imaginii, ra Paul Popescu ,Neveanu, care rămâne însă în spatele ei, evident, ca în cazul gândirii abstracte. Aşadar, imaginaţia se jeşte înlăuntrul gândirii ca o latură absolut necesară a aces-

a- iar gândirea se articulează într-o zonă centrală a câmpului ima-
, *iv şj serveşte drept mijlocitoare, susţinătoare a produselor
*9'

c) Imaginaţia şi procesele afectiv - motivaţionale.

Se pare că cei care au înţeles cel mai adecvat şi profund relaţia dintre imaginaţie şi procesele afectiv - motivaţionale au fost Ribot şi Freud. Primul, definind imaginaţia ca *"proprietatea pe care o au imaginile de a se reuni în combinaţii nor,* preciza şi mecanismul prin intermediul căruia se produc combinaţiile dintre imagini. Este vorba despre "disocierile" şi "reasocierile" imaginilor ce au un substrat motor şi sunt susţinute afectiv. Conjugarea proceselor imaginative cu cele afective este surprinsă şi redată de Ribot în următoarele cuvinte: *"emoţia este fermentul fără de care nici o creaţie nu este posibilă".* Aşadar, la baza asocierilor şi disocierilor dintre imagini stau relaţiile emoţionale de tip preferenţial sau repulsiv. Freud raportează imagina-ţia exclusiv la afectivitate, ea nefiind altceva decât proiecţia libidoului, a conflictelor inconştiente în sfera cunoaşterii. Diversele forme ale imaginaţiei (visul, reveria) nefiind altceva decât fie dramatizări ale trăirilor afective, fie modalităţi de satisfacere sau compensare a tendinţelor refulate, în genere, Freud concepe imaginaţia ca o realizare în plan mintal a dorinţelor refulate sau frustrate. Sublimarea sau compensarea sunt, după el, procesele care stau la baza imaginaţiei creatoare.

între imaginaţie şi planul afectiv există un izomorfism aproape complet. Stările afective (emoţiile, sentimentele, pasiunile) declanşează, facilitează sau inhibă imaginaţia. Uneori, influenţa tensiunilor emotive asupra imaginaţiei este atât de mare încât aceasta se supune unei alte logici decât celei raţionale şi anume logicii afective, fapt care permite depăşirea schemelor rigide ale gândirii. Procesele afective reprezintă o sursă energetică majoră pentru imaginaţie, în condiţii de indiferenţă sau de neutralitate afectivă nerealizându-se produse imaginative de calitate. Şocurile emoţionale produc fantasme, viziuni cvasionirice sau cvasihalucinatorii. Antoine De La Garanderi (1987) diferenţiază influenţa stărilor afective în cazul celor două forme ale imaginaţiei (reproductivă şi creatoare). Sub influenţa emoţiilor, reproducătorul se blochează, refuză de a mai reacţiona, este incapabil de reuşită, devine ridicul, în timp ce creatorul doreşte să acţioneze cât mai mult, să "fugă înainte", el dispunând de o intensitate afectivă mare pe care nu ştie să o controleze însă. în primul caz, individul este prada unei *emoţii paralizante,* în celălalt caz, el este victima unei *emoţii precipitate.* Şi într-un caz şi în altul, efectele sunt negative. Emoţia decurge, consideră autorul citat, nu doar din constituţia subiectului ci şi dintr-o lacună a metodologiei mintale practicate, dintr-o proastă "gestiune mentală'[1] a subiectului. De pildă, în primul caz poate fi vorba

de lipsa confruntării modelului mintal al acţiunii cu propriile posibilităţi, iar în cel de al doilea, de insuficienta confruntare dintre proiectul propriu şi modelul prezentat, implicit de lipsa controlului propriei imaginaţii. Pentru a-şi recăpăta dimensiunea sa constructivă, imaginaţia trebuie să facă efortul de a se elibera de sub tutela emoţiei. Autorul nu exclude posibilitatea existenţei şi a unei influenţe pozitive a emoţiei asupra imaginaţiei, de avertizare, dar nu dezvoltă această idee ci o reţine doar cu titlu de ipoteză. Nu trebuie să înţelegem din cele de mai înainte că relaţia dintre cele două procese este unilaterală, că ea se manifestă doar de la emoţie spre imaginaţie, aceasta din urmă fiind un simplu derivat al emoţiei. Dimpotrivă, imaginaţia participă la apariţia stărilor afective, la transformarea lor. Imaginaţia declanşează şi întreţine emoţia mai ales în artă. De altfel, empatia nu este altceva decât introducerea pe cale imaginară în altul.

în imaginaţie se exprimă, însă, nu numai segmentul energizor al afectivităţii ci şi cel direcţional al motivaţiei. Interesele, ca forme şi structuri motivaţionale complexe, îşi recrutează imaginativ obiectele lor. De asemenea, stările de expectanţă, cele aspiraţionale produc imagini corespunzătoare. Obiectele dorinţei, speranţei, dragostei, urii, geloziei, fricii pot fi "construite" tot imaginativ. Omul îşi creează sau îşi ajustează lumea după nevoile sale. Produsele imaginative, o dată elaborate sub influenţa factorilor motivaţionali, se convertesc apoi în noi resurse energetice ale individului.

d) ***Imaginaţie şi personalitate.*** Imaginaţia nu trebuie raportată numai la diversele procese psihice ale individului ci şi la personalitatea acestuia. Demersurile imaginative aparţin şi sunt întreprinse de cineva anume, aşa încât este firesc ca ele să poarte amprenta personalităţii. Trăsăturile caracteriale ale omului influenţează atât evoluţia, cât şi productivitatea imaginaţiei. Osbprn, de exemplu, arată că teama paralizează imaginaţia, inhibă, blochează producţia de idei creative ale oamenilor. Alţi autori au subliniat importanţa încrederii în sine şi în alţii în procesul imaginativ. Atitudinile subiectului faţă de propria sa activitate s-au dovedit a fi factori reglatori esenţiali ai comportamentului creativ. Ele declanşează, orientează, gradează, susţin sau dimpotrivă împiedică, creează dificultăţi imaginaţiei. Autoritarismul caracterizat prin atitudini rigide şi intolerante inhibă imaginaţia. Nonconformismui epistemic, asumarea riscului, curiozitatea, căutarea noului, ca atitudini cognitive şi pragmatice ale personalităţii, pot potenţa pozitiv imaginaţia. Pe de o parte, imaginaţia prin intermediul produselor sale însăşi, esenţa creativă a personalităţii, pe de altă parte, contribuie la formarea personalităţii deoarece stabileşte modelele ideale ale inte-

racțiunii (statutele şi rolurile), programele şi modelele de viața implicată atât de mult în personalitate, ea a şi fost considerată d ^ autori ca reprezentând o aptitudine.

e) ***Locul imaginației m sistemul psihic uman.*** Imaginația tributară tuturor celorlalte componente ale vieții psihice, dar şj \ ^ dualizată prin strategia transformativă şi combinatorie. Ea tributară reflectării realității obiective din care îşi extrage conținut^ şi schemele, dar şi realitățile sociale din care îşi recrutează scopul'6 modelele, cerințele prospective. Cu toate acestea, ea se on realului natural şi social, tocmai pentru a-l depăşi. Lumii obiective i ^ opune, la un moment dat, lumea subiectivă care, parțial, se va şj \r^ sforma în lume obiectivă. *"Prin combinatorica transformativă, M compensarea a ceea ce este absent sau ne lipseşte, prin depăş^ necunoscutului şi a limitelor posibilului, ca şi prin construirea* anfo. *pativă a viitorului, prin lărgirea granițelor posibilului şi acreditarea* t/nor *valori spirituale indispensabile, imaginația se instituie ca o zonă* a *libertății şi disponibilităților, ca o latură constructivă, înnoitoare, creatoare, a sistemului psihic uman, ca un mod de a fi al personalității* umanef ([181]p. 382).

Fără imaginație, acțiunea, cogniția şi valorile sunt paralizate, subiectul devenind steril, incapabil să prospecteze şi să se autoprospecteze. Pe de altă parte, substituind acțiunea cu proiectul, valoarea cu trăirea, ea înstrăinează subiectul de lume, fapt care duce chiar la instalarea unor stări de patologie psihoindividuală. Blazer (1964) face o sistematizare a funcțiilor imaginației: **a)** de *descărcare tensionala* prin represiunea la un nivel elementar în situații critice; **b)** de *proiectare a* tendințelor conflictuale; **c)** de *substituire a* acțiunilor imposibile sau interzise prin alte scopuri; **d)** de *compensare* prin satisfacerea fantastică a dorințelor real nesatisfăcute. Chiar dacă aceste funcții sunt stabilite dintr-o perspectivă psihoanalitică, ele rămân sugestive.

3. Formele imaginației

După prezența sau absența intenției şi a efortului voluntar desprindem ***imaginația voluntară*** (caracterizată prin prezența atât scopului, cât şi a efortului voluntar). Prima este superioară celen^ prin focalizarea şi conducerea conştientă, în schimb ea este sărăcăcioasă, mai schematică datorită conformării la modelele ray nale, mai puțin liberă, mai puțin bogată şi originară în elemente, c ^ dacă nu în ansamblu. Efortul voluntar este, uneori, însoțit de ^ penibile nefavorabile procesului imaginativ. Cercetările experimen us în evidență faptul că în stare de încordare, de forțare, imagina-1 este forte puțin productivă. Osborn propune, de aceea, reducerea * maximum a intenționalității şi a reglajului voluntar. Imaginația Voluntară beneficiază de aporturile structurilor inconştientului care rspun de un grad mai mare de libertate şi flexibilitate. Ea se bazează regresia spre niveluri inferioare ale psihicului unde combinatorica ^ se supune restricțiilor. După starea de activism a subiectului, există JJ>rme ***pasive de imaginație,*** cum ar fi visul din timpul somnului şi reveria, şi ***forme active de imaginație*** în care putem încadra imaginația reproductivă, creatoare şi visul de perspectivă. Osborn stabileşte formele imaginației după calitatea produsului sau construcției imaginative. *B* desprinde următoarele forme: ***absurde*** (halucinația, vise, reverie); ***uşor constructive*** (imaginație voluntară ce tinde spre creatoare); *foarte* ***constructive*** (imaginație voluntară şi creatoare prin excelență). După tipul de activitate în care se încadrează, există imaginație artistică, literară, tehnico-ştiințifică, muzicală etc. în sfârşit, după tipul de reprezentări dominante vorbim de imaginație plastic-vizuală, auditiv-motrica etc.

In toate aceste forme de imaginație sunt utilizate o varietate de procedee (moduri de operare mintală

PARTEA a IV-a

CAPITOLUL XIV

STIMULAREA ŞI ENERGIZAREA COMPORTAMENTULUI

Procesele informaţional operaţionale sunt necesare pentru buna desfăşurare a activităţii, dar nu şi suficiente. O persoană poate dispune de o percepţie bună, de o gândire dezvoltată, de capacităţi mnezice şi transformative cu un înalt nivel funcţional şi totuşi să fie ineficientă, să nu obţină performanţe în acţiunile întreprinse. Şi aceasta deoarece ea nu se află într-o stare de receptivitate optimă sau chiar crescută în momentele recepţionării, stocării, prelucrării informaţiilor, mai mult decât atât, pentru că nu este împinsă, stimulată, mobilizată pentru a desfăşura activităţile respective. De asemenea, ea se poate descurca în situaţii obişnuite, dar nu şi în cele noi, neaşteptate, perturbatorii, în aceste cazuri din urmă se impune cu stringenţă reactivarea, restructurarea şi redistribuirea energetică a organismului, tensionarea sau detensionarea acestuia. Aşadar, pentru ca activitatea să fie eficientă, omul trebuie să facă apel la o serie de mecanisme psihice cu rol de stimulare şi activare, de sensibilizare selectivă şi imbold, pe de o parte, de energizare şi susţinere, pe de altă parte. Există deci un sistem activator care are efecte de intensificare a activităţii. Acesta este constituit din formaţiunea reticulată (în plan fiziologic) şi de motivaţie şi afectivitate (în plan psihic) pe care unii autori le introduc în dimensiunea **intensivă** a comportamentului, deoarece potenţează şi chiar intensifică energetic organismul. Dimensiunea intensivă a comportamentului se manifestă, mai ales, atunci când comparăm conduite inegal motivate. Intrarea ei în funcţiune nu se soldează, întotdeauna, cu efecte pozitive, mobilizarea energetică nefiind pusă permanent în slujba adaptării eficace. Dacă acest nivel de activare energetică depăşeşte anumite limite, cum se întâmplă în situaţiile extrem de motivate, el poate dezorganiza conduita.

în cele două capitole care urmează ne vom opri asupra caracteristicilor, proceselor intensive ale comportamentului.

MOTIVAŢIA

1. Conceptul de motivaţie

Acordul psihologilor, în ceea ce priveşte definirea motivaţiei, a stabilirii specificului şi rolului ei în explicarea comportamentului este departe de a fi realizat. Pentru unii, motivaţia este o noţiune superfluă, menită a dispare din psihologie, mai ales din psihologia experimentală, pentru alţii, dimpotrivă, ea reprezintă o noţiune fundamentală a psihologiei, cheia înţelegerii şi explicării comportamentului. "La *baza acestui dezacord stă o diversitate de puncte de vedere care au făcut din motivaţie o noţiune foarte confuză"* ([157], p. 25). Aceasta îl şi îndreptăţeşte pe psihologul belgian să vorbească despre "peripeţiile" conceptului de motivaţie. Rând pe rând, motivaţia a fost considerată ca o stimulare şi descărcare de energie (Freud, 1900; Lorenz, 1937; Huli, 1943); ca o reacţie învăţată, asociată unui stimul (mai ales în teoriile behavioriste); ca un factor psihologic ce influenţează comportamentul (Brown, 1979); ca o activitate spontană care energizează organismul şi explică trecerea de la o stare de repaus la alta de acţiune (Hebb, 1955). Motivaţia a fost studiată când după modelul darwinian al adaptării, când după cel al homeostaziei, când după modelul fizic al descărcării de energie promulgat de Freud, când după modelele cognitive care substituie motivaţia proceselor de anticipare cognitivă, vorbind despre motivaţie în termeni de rezultate anticipate (comportamentele omului fiind determinate tocmai de aceste rezultate aşteptate). Pentru un psiholog, spre deosebire de un psihofiziolog, consideră Nuttin, motivaţia nu este o stare biochimică a unui ţesut, nici o activare de celule nervoase, ci aspectul dinamic al intrării în relaţie a subiectului cu lumea, orientarea activă a comportamentului său spre o categorie preferenţială de situaţii sau obiecte. Motivaţia nu se reduce la o cantitate de energie, nici la impulsuri oarbe şi inconştiente. Graţie

funcţiilor cognitive, care penetrează dinamismul relaţiilor dintre subiect şi lume, motivaţia devine o structură cognitv-dinamică care dirijează acţiunea spre scopuri concrete. Comportamentul fiind o activitate dirijată, şi nu o reacţie oarecare, scopul este cel care, în mare parte, reglează această dirijare. Nuttin se bazează în definirea motivaţiei pe conceperea relaţională a comportamentului, plasând punctul la plecare al motivaţiei nici în stimulii intra-oraganici, nici în mediu, ci în caracterul dinamic al relaţiei însăşi care uneşte individul cu mediul său. El arată că, în cartea sa, " *termenul general şi abstract de motivaţie va fi folosit pentru a desemna aspectul dinamic şi direcţional (selectiv sau preferenţial) al comportamentului. Motivaţia este cea care, în ultimă analiză, este responsabilă de faptul că un comportament se orientează, de preferinţă, spre o categorie de obiecte mai mult decât spre* a/faT ([158], p. 33). Se poate deduce din această definiţie că motivaţia reprezintă un ansamblu de factori interni care determină comportamentul. Cu mulţi ani în urmă, în 1943, Al. Roşea înţelegea prin motivaţie " *totalitatea mobilurilor interne ale conduitei, fie că sunt înnăscute sau dobândite, conştientizate sau neconştientizate, simple trebuinţe fiziologice sau idealuri abstracte?* (p. 3). Stimulii externi capătă valenţe motivaţionale numai dacă au o semnificaţie în raport cu condiţiile interne. "Legătura" dintre interior şi exterior se formează în timp ca urmare a relaţiilor de intercondiţionare dintre Subiect şi Lume. în filogeneză şi ontogeneză se elaborează anumite stări de necesitate sau sensibilizări ale organismului pentru diferite obiecte. Aşa se dezvoltă nevoia de substanţe nutritive, de oxigen, de anumite condiţii de temperatură, umiditate, presiune, de semnale informaţionale ce urmează a fi recepţionate şi apoi prelucrate, nevoia de mişcare, de acţiune, relaxare, de comunicare cu alţii, de realizare de sine. Toate acestea nu sunt altceva decât trebuinţe, condiţii ale vieţii, procese pulsionale fundamentale ce semnalizează perturbările, de tipul privaţiunilor, sau exceselor intervenite în sistemul "organism" sau în sistemul "de personalitate". Alături de trebuinţe, se dezvoltă şi ***impulsuri*** (trebuinţe aflate în stare de excitabilitate accentuată, expresivă), ***intenţii*** (implicări proiective ale subiectului în acţiunea), ***valenţe*** (orientări afective spre anumite rezultate), ***tendinţe*** (forţe direcţionate mai mult sau mai puţin precis). Ansamblul acestor stări de necesitate ce se cer a fi satisfăcute şi care-l împing, îl instigă şi îl determină pe individ pentru a şi le satisface, formează sfera motivaţiei acestuia. Este vorba de o nouă categorie de stimuli şi anume *de stimulii interni.* Dacă până acum noţiunea de stimul era raportată la obiectele şi evenimentele din exterior, de data aceasta ea se raportează la viaţa

internă a individului. Este vorba de acei stimuli care din interior îl determină de pe individ să întreprindă o serie de acţiuni (de căutare, de apropiere sau de evitare şi respingerea unor obiecte). Michotte (1965) a definit motivaţia ca o "cauză internă" a comportamentului. Motivaţia ca structură psihică *activatoare* şi *predispozantă,* cu funcţii de autodeterminare a omului prin stimulaţii interne, trebuie să fie, la rândul ei, explicată atât funcţional, cât şi genetic. Or, acest lucru nu poate fi realizat decât prin apelul la o serie de factori determinanţi ce se înscriu în istoria interacţiunilor dintre subiect şi ambianţa sa socio-culturală.

Unele dintre formele motivaţiei, relativ simple şi puţine la număr, s-au format în decursul filogenezei şi îi sunt date omului prin naştere. Altele, mai complexe şi mult mai numeroase, se formează în decursul vieţii acestuia, fiind dependente atât de particularităţile mediului extern, cât şi de specificul stărilor de necesitate interne existente deja, de modul de asimilare şi sedimentare a lor. Practic, ele nu sunt altceva decât stimulările externe care acţionând repetat asupra individului şi satisfăcându-i anumite cerinţe de autoreglare, au fost preluate, interiorizate, asimilate şi transformate în condiţii interne. Dacă unui copil i se repetă frecvent şi imperativ acel "trebuie" (trebuie să te speli pe mâini, trebuie să-ţi faci lecţiile, trebuie să fii ordonat etc.), cu timpul acest "trebuie" va fi asimilat de copil, va fi transformat într-un stimulator interior, aşa încât la un moment dat, el va acţiona de la sine, "din proprie iniţiativă", fără a mai fi îndemnat din afară. Gradul de independenţă faţă de situaţiile actuale este însă variabil şi niciodată absolut.

Pornind de la acest mod de înţelegere, P. Golu defineşte motivaţia ca " *model subiectiv al cauzalităţii obiective, cauzalitate reprodusă psihic, acumulată în timp, transformată şi transferată prin învăţare şi educaţie în achiziţie internă a* persoane/[1] ([90], p. 366). Aceasta explică posibilitatea persoanei de a acţiona "spontan", pe cont propriu. După opinia autorului citat, motivaţia leagă persoana de lume şi o menţine în sfera determinismului exterior, ceea ce este vital pentru fiinţarea persoanei. Pe de altă parte, ea operează o anumită întrerupere în lanţul cauzelor din afară, preluând, treptat, asupra ei funcţia de *punct de comandă dominant* în comportamentul persoanei. Ea construieşte între stimul şi reacţie un sistem de filtre şi comparatori care lasă informaţia să se propage selectiv, în funcţie de liniile de semnificaţie ale ansamblului persoanei. Prin mecanismele sale de permeabilitate sau de blocaj, motivaţia creează persoanei sentimentul autodeterminării, al manifestării libere şi spontane. Deşi considerarea motivaţiei ca *"model subiectiv al cauzalităţii obiectivi* aduce impor-

tante servicii în ceea ce priveşte explicarea genezei motivației, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că o asemenea explicație este valabilă doar pentru formele superioare de motivație, nu şi pentru cele inferioare (trebuințe biologice) care sunt înnăscute.

Motivația este o ***pârghie*** importantă în procesul autoreglării individului, o ***forță motrice*** a întregii sale dezvoltări psihice şi umane. Aceasta înseamnă că selectarea şi asimilarea, ca şi sedimentarea influențelor externe se vor produce dependent de structurile motivaționale ale persoanei. Motivația sensibilizează diferit persoana la influențele externe, făcând-o mai mult sau mai puțin permeabilă la ea. Acum înțelegem mai bine de ce una şi aceeaşi influență externă produce efecte diferite la persoane diferite sau la aceeaşi persoană în momente diferite ale existenței sale. Motivația, prin caracterul ei propulsator, *răscoleşte şi reaşează, sedimentează şi amplifică materialul construcției psihice a individului.*

Existând tipuri extrem de diferite de motivații, ca structură şi funcționalitate, complexitate şi rol (cum ar fi: trebuințele, motivele, dorințele, aspirațiile, interesele, convingerile, idealurile, concepția despre lume şi viață etc.) vor exista şi funcții diferite ale acestora. Printre funcțiile motivației numărăm:

- *funcția de activare internă dtfuză şi de semnalizare a unui dezechilibru fiziologic sau psihologic,* în această fază, starea de nece sitate dăinuie dar nu declanşează acțiunea. De obicei, această funcție este specifică trebuințelor, care au o dinamică deosebită: debutează cu o alertă internă, continuă cu o agitație crescândă, ajungând chiar la stări de mare încordare internă, pentru a se finaliza prin satisfacerea lor;

- *funcția de mobil sau de factor declanşator al acțiunilor efec tive.* Aceasta constituie motivul, definit de psihologul francez H. Pieron (1966) ca "mobilul ce alege dintre deprinderile existente pe cea care va fi actualizată". Aceasta, întrucât a identificat ca un motiv înseamnă a răspunde la întrebarea "de ce?" Probantă pentru motiv este declan şarea acțiunii;

- *funcția de autoreglare a conduitei,* prin care se imprimă conduitei un caracter activ şi selectiv. Eficiența reglatorie a motivației este dependentă, în egală măsură, de energizare şi direcționare.

J. B. Brown (1961) sintetizează aceste funcții ale motivației atunci când se referă la cerințele pe care ar trebui să le satisfacă o variabilă pentru a putea fi considerată motivațională. Dacă ea facilitează o anumită varietate de răspunsuri, dacă slăbeşte (atenuează) manifestarea anumitor reacții, în sfârşit, dacă influențează însuşirea unor noi forme de acțiune înseamnă că ea are calitatea de variabilă motivațională.

Esențial pentru motivație este faptul că ea *instigă, impulsionează, declanşează* acțiunea, iar acțiunea, prin intermediul conexiunii inverse, influențează însăşi baza motivațională şi dinamica ei.

Motivația, ca factor care declanşează activitatea subiectului, o orientează spre scop, permite prelungirea activității dacă scopul nu a fost imediat atins, sau, dimpotrivă, încetarea ei odată cu realizarea obiectului propus are atât efecte cantitative, cât şi calitative. Primele, se exprimă în aceea că ea pune organismul în situația de a trece, mai uşor sau mai greu, la acțiune sub influența stimulărilor interne sau externe mai mult sau mai puțin intense. De asemenea, ea susține activitatea organismului pentru un timp mai scurt sau mai îndelungat, în ciuda obstacolelor mai mult sau mai puțin dificile, ce urmează a fi învinse. Efectele calitative ale motivației se exprimă în faptul că ea permite organismului să treacă de la un scop la altul. Totodată, motivația facilitează ierarhizarea diferitelor scopuri posibile ([198], p. 399).

2. Teorii asupra motivației

Cercetătorii, conştientizând cu timpul faptul că motivația include faza activă a comportamentului, permițând sau nu, alături de alți factori de natură psihică sau strict materială, obiectivă obținerea succesului, a unui randament crescut al activității, au început să contureze unele concepții şi teorii asupra fenomenelor motivaționale. Fără a ne propune să stăruim asupra tuturor acestora, analiza lor fiind făcută de alți autori (vezi, de exemplu: K. B. Madsen, 1974), vom trece în revistă doar câteva cu scopul de a puncta saltul produs de la unele la altele.

Teoriile instrumentaliste au avut o largă răspândire în psihologie, multe comportamente fiind explicate prin intermediul lor. în esență, aceste teorii presupun stabilirea unor inventare, unor liste de trebuință.

H. A. Murray (1938) pornind de la investigarea unor caracteristici ale personalității, stabileşte o listă de "trebuințe" corespunzătoare unor tipuri de comportamente motivate social, cu aplicabilitate în foarte numeroase domenii. El se referă la două categorii de trebuințe, unele *primare* sau *viscerogenice* (12 la număr, cum ar fi nevoia de aer, apă, hrană, sex etc.), altele *secundare* sau *psihogenice* (27 la număr, printre care mai importante sunt nevoia de afiliere, recunoaş-

tere, autonomie, realizare etc.). Acestea din urmă sunt implicat largă măsură, în explicarea diferitelor comportamente sociale oamenilor. Există, astfel, în lista lui trebuințe aparținând exercițí*'[1] puterii, deci conducerii ori acceptării puterii exercitate de altjj asemenea, altele reglează relațiile afective cu semenii. O listă oa cum asemănătoare este întocmită de R. B. Catell (1950) c vorbeşte de: **1)** trebuințe organice; **2)** înclinații organice viscerogenjj[8] apetitive; înclinații neapetitive, în acestea din urmă incluzând şi djfe? tipuri de comportament motivat social şi psiho-social.

A. H. Maslow (1954;1970) aduce o critică vehementă acestn teorii bazate pe liste atomiste de motive sau pe simpla "cartografiere" a motivelor. El arată că, după părerea susținătorilor, fiecare dintre motivele enumerate au o probabilitate egală de a se manifesta, ceea ce nu este exact, deoarece apariția lor este în funcție de o multitudine de factori, cum ar fi: starea individului, gradul de satisfacere a altor trebuințe etc. Apoi, lista implică izolarea motivelor, apariția lor distinctă în diverse conduite, fapt care iarăşi nu este exact, deoarece în con duitele particulare, ele se contopesc, se amestecă, se întretaie unele pe altele. O analiză critică a listelor de motive este făcută şi de către H. Bossel ([28], p. 150-151, 188) care este de părere că o asemenea listă ar trebui să satisfacă cel puțin 3 criterii: ireductibilitatea nevoilor incluse în listă; independența nevoilor; exhaustivitatea listei, criterii care sunt departe de a fi satisfăcute.

Teoriile *holist-umaniste* asupra motivației deplasează centrul de greutate de pe nevoile considerate în sine, spre structurarea, organizarea şi ierarhizarea acestora.

Teoria lui Maslow, cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de "piramida trebuințelor, este semnificativă din acest punct de vedere. Bazată pe etaje suprapuse de motive crescânde ca importanță, "piramida" lui Maslow (1954;1970) are cinci niveluri distincte. Acestea sunt: trebuințele organice, trebuințele de securitate, trebuințele de apartenență la un grup; trebuințele de stimă şi statut social; trebuințele de autorealizare. Primele patru categorii sunt m mite de Maslow trebuințe de deficit şi corespund motivației de ti homeostazic, ultima categorie este denumită trebuințe de *creştere* corespunde dezvoltării personale a individului. Maslow face urmate rele precizări: o trebuință este cu atât mai improbabilă cu cât este n continuu satisfăcută; o trebuință nu apare ca motivație decât dacă inferioară ei a fost satisfăcută; succesiunea trebuințelor nu ti înțeleasă şi interpretată rigid în sensul că trecerea la o altă trebui ar necesita satisfacerea în întregime şi durabilă a trebuinței a[n]

,e- apariția unei trebuințe noi după satisfacerea alteia anterioare rio[a] '^ se realizează brusc, năprasnic, ci gradual. Teoria lui Maslow râ posibilitatea explicării funcționării simultane a trebuințelor, a îrtornenelor de compensare, de sub sau supramotivare.

Teoriile holist-umaniste asupra motivației sesizează mai bine terminarea socio-culturală a nevoilor, depăşind astfel "artificilismur altora dintre listele de motive; evoluția acestora concordant cu evo-rtja personalității; interdependența nevoilor, organizarea lor în siste-e integrate, ierarhizarea trebuințelor asemănător ierarhizării per-onalității pe niveluri calitativ deosebite de complexitate; creşterea aradului de conştientizare a trebuințelor odată cu trecerea spre structurile emotivaționale complexe, îndeosebi spre cele de autorealizare; necesitatea raportării nevoilor la dinamica valorilor sociale şi individuale; rolul anticipării (aşteptării), ca factor motivațional, în dinamica comportamentală. Totodată, teoriile holist-umaniste ale motivației au şi o serie de limite. Erich Jantsch (1975, p. 139) arată că modelul propus de Maslow *"presupune o lume statică a lur "aici şi acunf,* o lume în care nevoile pot fi "rea/ *satisfăcute într-o ordine secvențială*[9] şi *"abandonată.* Ca şi cum categoriile menționate ar putea fi vreodată satisfăcute "date la o parte". Magonoh Maruyama (1973, p. 55) critică tendința lui Maslow de a generaliza anumite valori proprii culturii occidentale asupra tuturor celorlalte culturi. "Piramida" sa are deci un caracter cultural limitat, deoarece nu în toate culturile, nu în toate mediile socio-culturale se păstrează ierarhizarea presupusă de ea. Cătălin Mamali (1981, p. 56-58), în critica sa în 9 puncte a "piramidei trebuințelor", stăruie asupra-caracterului ei static şi unideterminant. El arată că apariția unor nevoi superioare lasă neschimbate nevoile inferioare, atât sub raportul modului lor de satisfacere, cât şi a relațiilor dintre ele. încercarea lui Maslow de a explica evoluția motivației nu are un caracter evoluționist deoarece *"trecerea spre nivelurile moti-vtyonale superioare nu duce şi la o restructurare a relațiilor dintre felurite piramidei, deci la o evoluție a piramidei (a structurii) motiva-wa/e în ansamblul ei. Trecerea de la un nivel motivațional inferior la ^tu(superior este condiționată doar retroactiv, nu şi proiectiv. Ea ePinde aproape total de satisfacerea motivelor anterioare (inferioare) <fe/oc de presiunea exercitată din vârful piramider* (p. 56-57). Dacă * Ceasta adăugăm şi faptul că motivația nu este abordată şi la Ve'ul interacțiunilor sociale dintre mai multe persoane, vom înțelege Vo^ai bine caracterul limitat al explicației lui Maslow. Aşadar, putem Ca de ***dublă determinare*** a trebuințelor umane: una *"de jos în susT,* e apare ca o simplă actualizare treptată a diferitelor trebuințe, şi

alta *"de sus în jo&,* ca o presiune exercitată de "vârful piramidei" asupra trebuințelor inferioare, care echivalează, de cele mai multe ori, cu îmbogățirea şi restructurarea întregii piramide motivaționale. Cătălin Mă mal i propune o *teorie dinamico-evolutivă* asupra motivației, bazată pe evoluția sistemului motivațional al indivizilor ca urmare a interacțiunii dintre ei. El introduce termenul de *balanță motivațicnală,* prin intermediul căruia explică raporturile dintre indivizii intrați în acțiune şi mai ales relațiile dintre rolurile lor, fiecare dintre ei, fiind concomitent producător (sursă) de factori de satisfacție pentru nevoile celui cu care se află în interacțiune, dar şi beneficiar al factorilor de satisfacție produşi de celelalte sisteme umane cu care se află în interacțiune. Balanța motivațională este dată de *"raportul dinamic existent între nivelul ierarhic al motivelor proprii pe care părțile aflate în interacțiune şi le satisfac şi respectiv, de nivelul ierarhic al motivelor pe care le satisfac celorlalțr* (p. 76).

ințeleasă în acest fel, balanța motivațională nu reprezintă o simplă însumare a unor motive de niveluri diferite, ci o adevărată sursă generatoare de noi motive specifice interacțiunii. Principalele ei stări sunt: **1)** *stagnare motivațională,* părțile rămânând la acelaşi nivel motivațional prioritar pe care îl posedă; **2)** *dezvoltare motivațională inegală* sau *contradictorie,* evoluția sistemului motivațional al unei părți producându-se prin stagnarea sau chiar regresia sistemului motivațional al celeilalte părți; **3)** *involuție motivațională reciprocă,* când ambele părți trec în procesul interacțiunii de la niveluri motivaționale superioare la niveluri inferioare; **4)** *coevoluția motivațională,* când ambele părți aflate în interacțiune trec spre niveluri motivaționale superioare (vezi p. 87). Alternanța în timp a statusurilor motivaționale a partenerilor acordă balanței motivaționale un caracter extrem de dinamic, mărind, totodată, valoarea ei explicativă.

Un loc aparte în psihologie îl ocupă ***modelul relațional*** al motivației, elaborat de J. Nuttin, inspirat de concepțiile formulate de K. Lewin, H. A. Murray, R. S. Woodworth. Motivația este abordată de Nuttin în cadrul unei concepții renovate şi lărgite a comportamentului, a unui comportament "cu față umană", după cum se exprimă el, încercând să depăşească limitele impuse de behaviorism. Motivația este concepută în termeni psihologici şi nu psihofiziologici sau psihopatologici, adică relațional şi comportamental, iar comportamentul, la rândul lui, este conceptualizat în contextul uman în care funcțiile cognitive joacă un rol esențial. După opinia lui, noțiunile de motivație, comportament, personalitate se penetrează atât de mult încât ele ar trebui să intre în cadrul aceluiaşi model conceptual. O asemenea

penetrare o regăsim în modelul relațional al motivației propus de el. Punctul de plecare al acestui model teoretic îl reprezintă *relațiile preferențiale,* pe care omul, în comportamentul său, le stabileşte cu lumea. Trebuințele de creştere, autorealizarea, interacțiunea, schimbarea, progresul, alături de cele de altruism, plăcere, satisfacție în muncă îşi găsesc funcționalitatea în contextul relațiilor biologice, psihologice şi cognitive, pe care individul le întreține cu lumea înconjurătoare. Principalele aserțiuni ale acestui model sunt următoarele: 1) individul - ca potențial de acțiune, şi mediul - ca material situațional, formează o unitate bipolară a cărei funcționare interacțională reprezintă celula de bază a stadiului comportamentului, din această perspectivă definindu-se ca "subiect în situație", iar mediul ca o "situație a subiectului"; 2) sistemul relațional individ-mediu are un caracter dinamic, individul în calitatea sa de organism viu tinzând spre dezvoltarea propriei sale funcționări, iar în calitate de "por al relației amintite tinzând spre a intra în relații comportamentale cu unele [obiecte ale lumii înconjurătoare, pentru a le percepe, manipula, stabili [contacte interpersonale cu ele; relațiile preferențiale ale individului, cu jlurnea, care nu sunt altceva decât trebuințele comportamentale ale ^individului, se manifestă sub un aspect negativ (în cazul insuficiențelor funcționale) şi sub altul pozitiv (prin reacțiile de căutare, întărire, î acceptare afectivă); 3) originea ultimă a dinamismului sistemului | individ-mediu se află tocmai în trebuințele sale; dat fiind faptul că ; individul este o entitate funcțională incompletă, el resimte nevoia de a intra în relații cu câteva categorii de obiecte (rezultă de aici că trebuințele nu sunt derivate direct dintr-un stimul extern, nici dintr-un {deficit organic, ci sunt inerente funcționării relației dintre individ şi Imedîu, relațiile interacționale nefiind, la rândul lor, simple fapte date, ci •exigențe funcționale"); 4) trebuințele, înainte de a fi canalizate spre ^un obiect specific, există sub o formă precomportamentală care presupune o orientare implicită spre o categorie de obiecte, această fbrientare implicită stând la baza răspunsului afectiv de congruență sau |incongruență - plăcere sau neplăcere - declanşat de contactul cu un 'obîect concret; 5) motivația nu este înainte de toate un proces de declanşare, ci unul de reglare continuă, ea este o direcționare activă a [comportamentului, dirijând şi coordonând diferite operații spre un obiect - scop, ea transformă o serie de reacții segmentare într-o acțiune semnificativă; 6) comportamentele sunt intrinsec motivate în măsura în care tind să atingă obiectul care se află la capătul lor; 7) orientarea fundamentală a trebuințelor este înnăscută ceea ce nu înseamnă că ele nu se dezvoltă şi nu se concretizează în forme infinit

diferențiate, modelate de factori experențiali (învățare şi canalizare) şi situaționaii, ca şi de procese de elaborare cognitivă; 8) dat fiind caracterul relațional al procesului motivațional, activarea lui îşi are originea fie în condițiile individului, fie în obiect care poate creşte, la individ, trebuința latentă ([157], p. 126-128).

Autorul ne atrage atenția asupra faptului că în cadrul acestui model, motivațiile specific umane nu sunt simple derivații secundare ale trebuințelor, ci s;e reataşează direct formelor superioare ale potențialului funcțional al ființei umane. Totodată, modelul relațional sugerează că nu trebuie* să concepem dinanismul ultim al comportamentului în termenii un$j serii de trebuințe psihice autonome. La fel ca şi comportementul, motivația îşi are rădăcinile în unitatea funcțională a individului şi se defineşte în funcție de mulți factori în chiar cursul acestei funcționalități. Unul dintre aceşti factori, căruia autorul îi acordă o importanță deosebită, este cel cognitiv. După opinia lui, trebuințele se dezvoltă şi se transformă în scopuri, în planuri şi proiecte de acțiune» care vor fi utilizate de individ drept criterii de autoreglare şi autoevaluare a acțiunilor sale. Aşadar, motivația are nu doar rolul de a resttabili echilibrul homeostatic, ci de a contribui la creşterea, dezvoltarea individului, la depăşirea stadiilor deja atinse. Grație naturii cogniitive a relației dintre individ şi mediu, comportamentul uman motivat devine suplu, personalizat şi constructiv, deosebindu-se prin aceastta de comportamentul instinctiv rigid al animalelor. Autorul acordă o m<are importanță *personalizăm motivației.* Transformându-se în scop şi proiect - scrie el - trebuința devine *"o afacere personală".* Scopul este scopul *"meif* şi comportamentul care îi urmează este actul "meu". Acest proces de personalizare afectează atât aspectul dinamiic, cât şi funcția reglatoare a scopuluf ([157], p. 288). Anumite construcții personalizate de natură cognitivă, cum ar fi convingerile, concep>ția despre lume şi viață etc. au o puternică forță motivațională. Opusy personalizării motivației îl constituie *alienarea motivațională,* care presupune efectuarea unor acțiuni contrare dorințelor şi intențiilor, sub influența-presiunii sociale, a autorității sau din nevoia conformității."*Scopul nostru principal în expunerea modelului relațional - mărturiseşte autorul în finalul cărții sale, a fost de a pune în evidență, pe> de o parte, integrarea funcțiilor cognitive motivaționale şi motorii îm comportament și, pe de altă parte, unitatea Personalitate - Lume în funcționarea psihologică*[1] ([157], p. 338). După opinia noastră, Nuttin reuşeşte să realizeze nu doar performanța unei sinteze teoreticee reuşite a tot ceea ce s-a scris până acum în psihologia motivației,, ci şi pe cea a elaborării unei concepții noi,

I originale care, în esență, ie depăşeşte pe toate celelalte şi deschide I că! noi de abordare. Prin accentul pus pe relația dintre individ şi lume, •. se depăşeşte atât intros'pecționismul, cât şi behaviorismul; prin : surprinderea rolului trebuințelor psihologice, a unor forme motivațio-| nale specific umane, se atenuează excesul de biologizare a motivației, se echilibrează ponderea diferitelor forme motivaționale în comporta-I mentul uman; în sfârşit, prin legarea motivației de funcțiile cognitive aceasta este ridicată la niveluri funcționale calitativ superioare, permițând o înțelegere mult mai adecvată şi completă a comportametelor umane. Modelul relațional al motivației este nu do'ar o reacție la modelele biologizante bazate pe exagerarea funcțiilor instinctelor şi inconştientului, ci şi o încercare de evidențiere a rolului reflexivității în motivație, exprimat atât în conştientizarea gradată a diferitelor forme motivaționale, cât şi în elaborarea şi structurarea unor atitudini cognitiv-afective, față de acestea.

3. Trebuințe şi motive

Trebuințele sunt structuri motivaționale bazate şi fundamentale ale personalității, forțele ei motrice cele mai puternice, reflectând cel mai pregnant echilibrul biopsihosociai al omului în condițiile solicitărilor mediului exterior. Ele sunt*"sursa primară a acțiuniT* ([203]). A avea o trebuință înseamnă a simți nevoia, necesitatea de a obține un lucru sau altul, un rezultat sau altul, de a realiza ceva (A.N. Leontiev). Consecvent modelului său relațional asupra motivației Nuttin corrsideră trebuința ca *"o relație preferențială a individului cu un obiect, în sensul că absența acestuia deranjează funcționarea, fie fiziologică a individului şi declanşează la el o activitate care, efectiv, este orientată spre reinstalarea relației preferențiale"* (p. 34). Dacă le clasificăm din această perspectivă, le putem împărți în trebuințe *fiziologice* (ce rezultă din relațiile individului cu biosfera şi presupun schimburi biochimice în organism menite a menține echilibrul rtyediului intern) şi *trebuințe psihologice (care* rezultă din relațiile subiectului cu situațiile semnificative ale lumii; de pildă, ele pot deriva din situațiile care semnifică nevoia de stirnă socială). In funcție de geneza şi conținutul lor, pot fi clasificate în *trebuințe primare* (înnăscute, cu rol de asigurare a integrității fizice a organismului) şi *trebuințe secundare* (formate în decursul vieții şi cu rol de asigurare a integrității psihice şi sociale a individului). Fn categoria primelor se încadrează: trebuințele *biologice* sau *organice* (de foame, sete, sexuale), trebuințe *fiziologice* sau *funcționa/e* (de mişcare, relaxare -descărcare). Ele sunt comune

pentru om şi animal, dar la om sunt modelate şi instrumentate socj cultural. Cea de a doua categorie cuprinde trebuinţe *materiale fa* locuinţă, confort, de unelte şi instrumente); trebuinţe *spirituale (^* cunoaştere, estetice, etice, de realizare a propriei personalitate trebuinţe sociale (de comunicare, anturaj şi integrare sociala, Jj cooperare etc.).

La fel de semnificativă este şi clasificarea trebuinţelor în funcţie de nivelul la care se realizează relaţia dintre individ si mediu. Daca această relaţie are loc la ***nivel biologic,*** atunci vorbim de trebuinţe biologice, în cazul cărora formele de interacţine şi dinamismul cores-pondent sunt limitate la câteva mijloace fiziologice înscrise în ana-tomia individului. Numeroase trebuinţe apar şi la *nivelul* re/af/7/o/-***psihosociale*** dintre oameni, al contactelor sociale şi interpersonaie dintre ei. în rândul acestora se încadrează trebuinţele sexuale, care au un aspect şi o încărcătură psihosocială, experienţa sexuală fiind considerată ca prototipul plăcerii, apoi cele erotice, cele de apreciere, ajutor, cooperare, ataşament social şi afectiv, altruism etc. Sunt şi trebuinţe care apar la nivelul construcţiilor ca urmare a contactelor informative şi cognitive ale indivizilor, începând cu senzaţiile elemen-tare şi terminând cu abstracţiile şi raţionamentele cele mai înalte, în această categorie intră trebuinţa de informare, nevoia de realitate sau nevoia de valori. Trebuinţele pot fi clasificate şi în funcţie de gradu! lor de generalitate, unele fiind generale, deoarece sunt întâlnite în mai multe tipuri de activităţi (de exemplu, persoanele care au trebuinţa de performanţă puternică vor tinde spre obţinerea unor rezultate bune în cele mai diferite forme de activitate), altele dimpotrivă, specifice, cu un caracter mai restrâns (trebuinţa de a mânca ceva anume este rr.ai puţin generală decât trebuinţa de foame), în sfârşit, putern vorbi de existenţa unor trebuinţe independente şi a unor trebuinţe derivate, care iau naştere din modalităţile de satisfacere ale altora (un biblio-'[1] poate colecţiona cărţi pe care nu le citeşte). Rezultă din cele de ma< sus că trebuinţele ca stări de necesitate, ce îndeplinesc concomitefl' funcţii energetice, funcţionale şi informaţional-reglatorii sunt preze[n{e] în cele mai diverse conduite ale omului. Ele au un caracter socia' istoric deoarece apar, se modifică şi dispar odată cu apariţia (pro*' cerea) modificarea sau dispariţia obiectelor capabile a le satisfac[6] Trebuinţele evoluează însă, nu doar o dată cu evoluţia societăţii ci ^ evoluţia vieţii individului, a condiţiilor existenţei sale concrete [c]^ devin hotărâtoare în acest sens. Mai mult decât atât, e!e sunt dente de sistemul intern al personalităţii.

în plan funcţional, trebuinţele cuprind două faze esenţiale: cresta tensiunii pe măsura apropierii de momentul satisfacerii (este *l*$_a$* ce Clark Huli şi E.C: Toîman au denumit "gradientul scopului") şi tensiunii odată cu satisfacerea ior. Această desfăşurare este mai ales pentru trebuinţele biologice care au un caracter nu şi pentru cele psihologice şi psiho-sociale a căror tensiune persista, fapt ce se repercutează asupra dezvoltării întregului [1] stern de trebuinţe. Ele nu sunt variabile constante ale conduitei, dimpotrivă, au un pronunţat caracter dinamic, în sensul să se pot amplifica sau diminua, supradimensiona sau subdimensiona, depen-dent de gradul de satisfacere a lor şi mai ales urmărirea relaţiilor jintre ele. Satisfacerea firească a trebuinţelor se asociază cu reducerea tensiunilor şi cu suspendarea (uneori momentană) a stării de necesitate, pentru ca mi târziu, într-un alt moment, în alte circum-stanţe, aceasta să reapară. Nesafisfacerea trebuinţelor duce fie la dilatarea şi exacerbarea ior, fie la stingerea lor prin saturaţie şi reacţie de apărare, însoţită de perturbări caracteriaîe. Nesatisfacerea lor pe o perioadă mai mare de timp poate pune în pericol existenţa fizică şi psihică a individului. Important este şi "jocuf trebuinţelor; reactivarea şi evoluţia ior, relaţiile de concordanţă sau de neconcordanţă, de con-vergenţă sau de divergenţă dintre ele. în acest context trebuie reţinut făptui că trebuinţele au capacitatea de a se activa nu numai în prezenta stimulului capabil a le satisface, ci şi în absenţa acestuia. De asemenea, ele se satisfac nu doar pe căi normale, fireşti ci şi pe căi indirecte, simbolice.

Motivele constituie reactualizări şi transpuneri în plan subiectiv a stărilor de necesitate. Când individul îşi dă seama de .deficitul de substanţe nutritive din organism şi se orientează spre înlăturarea lui, frebuinţa s-a transformat deja în motiv. Aceasta este direcţia pe care fiierge Leontiev în definirea motivelor pe care le consideră ca fiind trebuinţele conştientizate", în afară de nuanţa uşor inteîectualizată a [ac]estei definiţii, subliniem şi faptul că ea îngustează mult sfera noţiunii ^[es]pective. Este ştiut că nu toate sunt conştiente. Dimpotrivă, multe [In]fre ele sunt inconştiente, cu up substrat nu prea clar delimitat, dar [ou y]n rol important în activitate, întreaga doctrină psihanalitică demon-v[rea2]ă aceasta. Un punct de vedere original în interpretarea moti-[6or] îl aduce Paul Diel (1970) susţinând existenţa unor *"motive* Acestea nu sunt altceva decât tensiuni interne, dorinţele şi secrete ale individului, unele elementare, inconştiente, altele tre, valorizate, armonizate şi integrate, care stau la baza structurilor psihice complexe (gândire, sentimente, voinţă).

Dorințele constituie, după opinia autorului, tensiuni interne, activv intrapsihice care preferă activitățile extrapsihice: reacțiile.

"Evoluția psihicului şi a funcțiilor sale superioare, manifestă • psihice în ansamblu! lor, sunt rezultatul acestor activități intrapsj^1 Dorințele pasagere, alimentate, valorizate, devin intenții, motive c°6 *stituante ale caracterului* ([60], p. 21-22). Diferența dintre trebuințe^ motive este făcută adeseori, fie în funcție de raportul lor cu acțiune- fie după gradul lor de generalitate. *Daca* avem în vedere pr^ criteriu, constatăm că spre deosebire de trebuință, care nu reuşes't întotdeauna să declanşeze acțiunea, motivul asigură efectuare- comportamentelor corespunzătoare, de satisfacere. Din perspectiva celui de al doilea criteriu, ne reține atenția faptul că trebuința se orientează spre o categorie mai largă de obiecte preferențiale, p când motivul se îndreaptă spre un obiect bine determinat. De exemplu, trebuința de a întreține contacte sociale cu semenii, extrem de largă, se dezvoltă progresiv în trebuința de a întreține relații cu o anumită persoană, în fapt, este vorba despre concretizarea trebuinței înseşi. Janet şi Murphy (1947) vorbeau în acest sens despre o specificare a trebuințelor într-o cale comportamentală concretă. Aceeaşi opinie o împărtăşeşte şi Nuttin care scrie: *"Motivele sunt concretizări ale trebuințelor; ele constituie componente dinamice şi direcționale ale actului concret* ([158] p.35).

Motivul este mobilul care declanşează, susține energetic ş orientează acțiunea. De aici, decurg şi cele două segmente ale motivului: unul *energizant* şi *dinamogen,* altul *orientativ şl direcțional* între aceste două segmente există o foarte strânsă interacțiune, aşa încât problema care se pune nu este aceea de a opta pentru unul sau altul dintre ele ca fiind mai importante, ci tocmai susținerea Ic reciprocă. O orientare slab energizată este !a fel de dăunătoare caşic organizare insuficient direcționată.

Trei caracteristici ale motivelor ne rețin în mod deosebit atenția caracterul lor personalizat (la care ne-am referit ceva mai înainte asupra căruia nu mai insistăm); caracterul generalizat, în sfâr' autonomia funcțională a motivelor. Paul Popescu Neveanu consid că adeseori motivul a fost încărcat cu sensuri restrictive de orig" asociaționistă şi localiciste, fiind conceput ca sursă de energie *p&* localizată ce se activează periodic şi cauzează acțiunea, în reali motivele evoluate, specific umane, sunt generalizate, ele rezultând complexitatea pe care o presupune viața psihică şi viața sex Motivele trebuie raportate ia nivelul lor calitativ, !a alte structuri P^sl ale individului, deci, tratate sistemic şi interfuncțional. *"Motivele**

important ale selectivității, dar ar fi eronat ca *ele să'fie izolat, fără raport cu structurile cognitive şi definite ca •i determinați ai .selectivitățiT.* ([181], p.441). în timp ce

eterul generalizat al motivelor derivă din raportarea lor la varieta- ^ltor structuri psihice, pe care le determină, autonomia funcțională ea vine din raportarea motivelor unele la altele şi mai ales la scopul :f° ii. La un anumit nivel de dezvoltare, mai ales la vârsta adultă, it deşi se dezvoltă din sisteme antecedente, devin funcțional Dependente de acestea, altfel spus, devin sisteme actuale ce se n țin singure. Cordon W. Allport, care a introdus conceptul de auto-S ornie funcțională a motivelor, dă un exemplu sugestiv pentru înțele-aerea acestuia. Viața unui copac, spune el, este continuă cu cea a seminței sale, dar sămânța nu mai susține şi nu mai hrăneşte de mult copacul complet crescut, "/n *măsura în care un motiv actual caută scopuri noi (adică manifestă un tip diferit de tensiune față de motivele fin care* s-a *dezvoltat) el este funcțional autononf* ([6], p.248). Uneori, autonomia funcțională a motivelor se capătă treptat, gradat, aproape pe nesimțite încât nici nu se poate afirma cu certitudine unde şi când se termină un motiv şi unde şi când începe altul. Alteori, însă, ea se asociază cu transformări traumatice şi bruşte ce afectează însăşi natura personalității umane. Personalizarea motivelor insistă asupra nevoii de valorizare a acestora; caracterul lor generalizat evidențiază relațiile motivelor cu alte structuri psihice; autonomia funcțională a motivelor atenționează asupra dinamicii şi evoluției acestora.

Funcționalitatea concretă a diferitelor modalități şi structuri motivaționale generează apariția unor fenomene deosebit de importante. Astfel, ca urmare a persistenței în timp a aceluiaşi tip de relație Preferențială dintre individ şi mediu (aceeaşi trebuință, acelaşi obiect ?i rnod de satisfacere etc.) apare fenomenul de *saturare,* care se asociază cu tendința de căutare a schimbării, fie a obiectului {r ebuinței, fie a modului de satisfacere. Saturarea şi modul său de ^nifestare sunt în funcție de natura trebuinței. Astfel, în cazul treptelor homeostazice există o alternanță între starea de pasivitate, ^ satisfacție apărută în urma satisfacerii trebuinței şi starea de , °etare a

dezvoltări nu cunoaşte limite. Apoi, dat fiind faptul că ^ le motivaționale nu sunt statice, ci extrem de mobile, ele se plasa spre alte obiecte decât cele care au stat inițial la baza lor. cu alte cuvinte, fenomenul ***substituirii*** care se manifestă

sub diferite forme. De exemplu, după multe eşecuri într-o sarcină dificilă, subiectul va trece să realizeze scopuri mai simple, mai uşoare. De asemenea, agresivitatea unui copil față de tatăl său poate fi substituită prin agresivitatea față de un partener de joacă. Substituirea presupune o convertibilitate a energiei motivaționale, dar şi alte modalități comportamentale, cum ar fi abandonul sau neglijarea unui obiect în favoarea altuia nou, interesant. Deplasarea substitutivă a motivației implică restructurarea întregului sistem cognitiv al individului. Important este şi fenomenul de ***perfecționare*** a structurilor motivaționale, individul urmărind nu doar realizarea unui scop, ci şi a unui grad de perfecțiune în activitatea desfăşurată. El tinde spre depăşirea stadiului atins, spre progres, în sfârşit, fenomenul ***diferențierii*** structurilor motivaționale, realizat atât în plan orizontal (bazat pe trecerea de la un obiect la altul),cât şi în plan vertical (unul şi acelaşi obiect urmărit la diferite niveluri de perfecțiune) exprimă şi mai pregnant dinamica structurilor motivaționale.

4. Motivație şi performanță. Optimum motivațional

Motivația nu trebuie considerată şi interpretată ca un scop în sine, ci pusă în slujba obținerii unor performanțe înalte. Performanța este un nivel superior de îndeplinire a scopului. Din perspectiva diferitelor forme ale activității urrjane (joc, învățare, muncă, creație) ceea ce interesează este valoarea motivației şi eficiența ei propulsivă, în acest context, problema relației dintre motivație şi performanță are nu doar o importantă teoretică ci şi una practică.

Relația dintre motivație, mai corect spus, dintre intensitatea motivației şi nivelul performanței este dependentă de complexitatea activității (sarcinii) pe care subiectul o are de îndeplinit. Cercetările psihologice au arătat că în sarcinile simple (repetitive, rutiniere, cu componente automatizate, cu puține alternative de soluționare) pe măsură ce creşte intensitatea motivației, creşte şi nivelul performanței. în sarcinile complexe însă (creative, bogate în conținut şi în alternative de rezolvare) creşterea intensității motivației se asociază, până la un punct, cu creşterea performanței, după care aceasta din urmă scade. Se întâmplă aşa deoarece în sarcinile simple existând unul, maximum două răspunsuri corecte diferențierea lor se face cu uşurință, nefiind influențată negativ de creşterea impulsului motivațional. în sarcinile complexe, prezența mai multor alternative de acțiune, îngreuiază acțiunea impulsului motivațional, intensitatea în creştere a acestuia fiind nefavorabilă discriminării, discernământului şi evaluărilor critice.

Eficienta activităților depinde insă nu numai de relația dintre intensitatea motivației şi complexitatea sarcinii (care poate fi o sarcină de învățare, de muncă sau de creație), ci şi de relația dintre intensitatea motivației şi gradul de dificultate al sarcinii cu care se confruntă individul. Cu cât între mărimea intensității motivației şi gradul de dificultate ai sarcinii există o mas mare corespondență şi adecvare, cu atât şi eficiența activității va fi asigurată, în acest context, în psihologie a apărut ideea *optimului motivaționai,* adică a unei intensități optime a motivației care să permită obținerea unor performanțe înalte sau cel puțin a celor scontate. Este vorba despre legea stabilită de Yerkes-Dodson la începutul secolului.

De optimum motivaționaî putem vorbi în două situații:

a) când dificultatea sarcinii este percepută (apreciată) corect de către subiect, în acest caz optimum motivațional înseamnă relația de corespondență, chiar de echivalență între mărimile celor două varia bile. Dacă dificultatea sarcinii este mare, înseamnă că este nevoie de o intensitate mare a motivației pentru îndeplinirea ei: dacă dificultatea sarcinii este medie, o motivație de intensitatea medie este suficientă pentru soluționarea ei etc.

b) când dificultatea sarcinii este percepută (apreciată) incorect de către subiect, în acest caz, ne confruntăm cu două situații tipice: fie cu subaprecierea semnificației sau dificultății sarcinii, fie cu supra aprecierea ei. Ca urmare, subiectul nu va fi capabil să-şi mobilizeze energiile şi eforturile corespunzătoare îndeplinirii sarcinii, într-un caz, el va fi *submotivat,* va acționa în condițiile unui deficit energetic, ceea ce va duce în final la nerealizarea sarcinii, în cel de a! doilea caz, subiectul este *supramotsvat,* activează în condițiile unui surplus ener getic care l-ar putea dezorganiza, stresa, i-ar putea cheltui energiile chiar înainte de a se confrunta cu sarcina. Când un elev tratează cu uşurință sau supra estimează importanța unei teze sau a unui examen va ajunge la acelaşi efect: eşecul, în aceste condiții pentru a obține un optimum motivaționa! este necesară o *uşoară dezechilibrare* între intensitatea motivației şi dificultatea sarcinii. De exemplu, dacă dificul tatea este medie, dar este apreciată (incorect) ca fiind mare, atunci o intensitate medie a motivației este suficientă pentru realizarea ei (deci o uşoară submotivare). Dacă dificultatea sarcinii este medie, dar este considerată (tot incorect) ca fiind mică, o Intensitate medie a motivației este de ajuns (deci o uşoară supramotivare). Optimum motivațional se °bține prin acțiunea asupra celor două variabile care Intră în ioc:

sub diferite forme. De exemplu, după multe eşecuri într-o sarcină dificilă, subiectul va trece să realizeze scopuri mai simple, mai uşoare. De asemenea, agresivitatea unui copil față de tatăl său poate fi substituită prin agresivitatea față de un partener de joacă..Substituirea presupune o convertibilitate a energiei motivaționale, dar şi alte modalități comportamentale, cum ar fi abandonul sau neglijarea unui obiect în favoarea altuia nou, interesant. Deplasarea substitutivă a motivației implică restructurarea întregului sistem cognitiv al individului. Important este şi fenomenul de ***perfecționare*** a structurilor motivaționale, individul urmărind nu doar realizarea unui scop, ci şi a unui grad de perfecțiune în activitatea desfăşurată. El tinde spre depăşirea stadiului atins, spre progres, în sfârşit, fenomenul ***diferențierii*** structurilor motivaționale, realizat atât în plan orizontal (bazat pe trecerea de la un obiect la altul),cât şi în plan vertical (unul şi acelaşi obiect urmărit la diferite niveluri de perfecțiune) exprimă şi mai pregnant dinamica structurilor motivaționale.

4. Motivație şi performanță. Optimum motivațional

Motivația nu trebuie considerată şi interpretată ca un scop în sine, ci pusă în slujba obținerii unor performanțe înalte. Performanța este un nivel superior de îndeplinire a scopului. Din perspectiva diferitelor forme ale activității umane (joc, învățare, muncă, creație) ceea ce interesează este valoarea motivației şi eficiența ei propulsivă, în acest context, problema relației dintre motivație şi performanță are nu doar o importanță teoretică ci şi una practică.

Relația dintre motivație, mai corect spus, dintre intensitatea motivației şi nivelul performanței este dependentă de complexitatea activității (sarcinii) pe care subiectul o are de îndeplinit. Cercetările psihologice au arătat că în sarcinile simple (repetitive, rutiniere, cu componente automatizate, cu puține alternative de soluționare) p£ măsură ce creşte intensitatea motivației, creşte şi nivelul performanței/ în sarcinile complexe însă (creative, bogate în conținut şi în alternativi de rezolvare) creşterea intensității motivației se asociază, până la uf[1] punct, cu creşterea performanței, după care aceasta din urmă scade- Se întâmplă aşa deoarece în sarcinile simple existând unul, maximunf[1] două răspunsuri corecte diferențierea lor se face cu uşurință, nefiin<^ influențată negativ de creşterea impulsului motivațional. în sarcinii^ complexe, prezența mai multor alternative de acțiune, îngreuiază

acțiunea impulsului motivaționai, intensitatea în creştere a acestuia fiind nefavorabilă discriminării, discernământului şi evaluărilor critice.

Eficiența activităților depinde însă nu numai de relația dintre Intensitatea motivației şi complexitatea sarcinii (care poate fi o sarcină de învățare, de muncă sau de creație), ci şi de reiația dintre intensitatea motivației şi gradul de dificultate al sarcinii cu care se confruntă Individul. Cu cât între mărimea intensității motivației şi gradul de dificultate al sarcinii există o mai mare corespondență şi adecvare, cu atât şi eficiența activității va fi asigurată, în acest context, în psihologie a apărut ideea *optimului motivațional,* adică a unei intensități optime a motivației care să permită obținerea unor performanțe înalte sau cel puțin a celor scontate. Este vorba despre legea stabilită de Yerkes-Dodson la începutul secolului.

De optimum motivațional putem vorbi în două situații:

a) când dificultatea sarcinii este percepută (apreciată) corect de către subiect, în acest caz optimum motivațional înseamnă relația de corespondență, chiar de echivalență între mărimile celor două varia{bile. Dacă dificultatea sarcinii este mare, înseamnă că este nevoie de o intensitate mare a motivației pentru îndeplinirea ei: dacă dificultatea sarcinii este medie, o motivație de intensitatea medie este suficientă pentru soluționarea ei etc.

b) când dificultatea sarcinii este percepută (apreciată) incorect de către subiect, în acest caz, ne confruntăm cu două situații tipice: fie cu subaprecierea semnificației sau dificultății sarcinii, fie cu supra aprecierea ei. Ca urmare, subiectul nu va fi capabil să-şi mobilizeze energiile şi eforturile corespunzătoare îndeplinirii sarcinii, într-un caz, el va fi *submotivat,* va acționa în condițiile unui deficit energetic, ceea ce va duce în final la nerealizarea sarcinii, în cel de al doilea caz, subiectul este *supramotivai,* activează în condițiile unui surplus ener getic care i-ar putea dezorganiza, stresa, i-ar putea cheltui energiile chiar înainte de a se confrunta cu sarcina. Când un elev tratează cu uşurință sau supra estimează importanța unei teze sau a unui examen va ajunge la acelaşi efect: eşecul, în aceste condiții pentru a obține un optimum motivațional este necesară o *uşoară dezechilibrare* între intensitatea motivației şi dificultatea sarcinii. De exemplu, dacă dificul tatea este medie, dar este apreciată (incorect) ca fiind mare, atunci o intensitate medie a motivației este suficientă pentru realizarea ei (deci o uşoară submotivare). Dacă dificultatea sarcinii este medie, dar este considerată (tot incorect) ca fiind mică, o intensitate medie a motivației este de ajuns (deci o uşoară supramotivare). Optimum motivațional se obține prin acțiunea asupra celor două variabile care intră în ioc:

diferite, evident în momente diferite, deoarece odată ei a satisfăcut integrai cerinţele persoanei respective ,altădată doar parţial sau deioc. Reiaţionarea unică sau repetată a individului cu diverse obiecte, fenomene, evenimente etc. se soldează cu construirea treptată, în plan subiectiv, a unor trăiri şi atitudini, a unor poziţii faţă de acestea, trăiri şi atitudini ce pot fi oricând redeclanşate. *Procesele psihice care sunt generale de relaţiile dintre obiect şi subiect sub formă de trăiri, uneori atitudinale, poartă denumirea de procese afective.* Deşi strâns legate de toate celelalte fenomene psihice, procesele afective îşi au propriul lor specific.

a) *Afectivitate şi cogniţie.* Mulţi autori au considerat interacţiunea dintre afectiv şi cognitiv. Herbert, încă din 1825, arăta că emoţiile nu pot exista în afara actelor intelectuale, ele fiind produsul ciocnirii reprezentărilor. Se aprecia corect factorul declanşator dar nu şi natura lor. Emoţiile sunt declanşate de informaţiile ce vin din mediul extern, însă prin natura lor sunt trăiri tensionale generate direct de motivaţie.

Schachter (1964) injectând subiecţii cu epinefrină în condiţiile de informare, semiinformare, ignoranţă şi placebo a constatat că emoţii mai puternice apar în situaţiile de semiinformare şi ignoranţă.

Acest fapt l-a determinat să considere că importanţă are nu atât arousalul fiziologic, cât interpretarea cognitivă a acestuia. Zajoric (1984), inspirat de Schachter, a făcut unele experimente în viaţa cotidiană şi a obţinut rezultate asemănătoare. Piaget este de părere că inteligenţa şi afectivitatea sunt inseparabile. După opinia lui, afectivitatea joacă rol de sursă energetică de care depinde funcţionarea inteligenţei, dar nu şi structurile ei. Energetica conduitei relevă afectivitatea, în timp ce structurile ei relevă funcţiile cognitive. Interesantă este şi apropierea care s-a făcut între *"stadiile dezvoltării intelectului"* (stabilite de Piaget) şi *"stadiile dezvoltării afective? a* copilului (creio-.nate de Freud).

Golse (1989) le compară după următoarele criterii: gradul de organizare ("la Freud stadiile se află în stare de organizare şi dezorganizare permanentă, se interferează, lăsând în urma lor sedimente, puncte de fixaţie; la Piaget ele sunt paliere de echilibru dinamic între structurile congitive formate, nelăsând urme după ce au fost depăşite); ecartul existent între regresia afectivă şi deteriorarea intelectuală (la Piaget evoluţia este ireversibilă, copiii nu revin la stadiile intelectuale deja parcurse; la Freud, însă, există nemumărate mişcări regresive, tranzitorii sau permanente; se pare că în aceste stadii de regresie afectivă, copilul regresează şi în plan intelectual); cronologia stadiilor

(la Piaget exista o cronologie logică a stadiilor; la Freud chiar dacă există o anumită cronologie, ea nu este obligatorie). Alături de aceste elemente deosebitoare există însă şi unele de articulare între teoria lui Piaget şi cea a lui Freud. Astfel, mecanismele de percepţie, încorporare şi introecţie ale lui Freud sunt vecine şi complementare cu asimilarea lui Piaget; "Mecanismul identificărif comportă o transformare a subiectului şi de aceea se apropie de mecanismul acomodării, în esenţă, cele două modele sunt dinamice, fundate pe intracţiunea permanentă dintre subiectul în formare şi mediul său. De fiecare dată când un fapt (cognitiv sau afectiv) este interiorizat, va modifica subiectul care îl recepţionează şi din această cauză el se va afla într-o dispoziţie funcţională diferită pentru a efectua interiorizările ulterioare.

Psihologia modernă a evidenţiat o serie de diferenţieri existente între cele două categorii de procese.

în procesele cognitive omul operează cu instrumente specializate (în gândire, cu instrumentul analizei şi sintezei, abstractizării şi generalizăzii; în imaginaţie, cu cel al aglutizării şi tipizării, diminuării şi divizării etc.), în procesele afective el reacţionează cu *întreaga fiinţă.* Afectivitatea este o vibraţie concomitent **organ/că, *psihică şi comportamentală,*** ea este ***tensiunea întregului organism*** cu efecte de atracţie sau respingere, căutare sau evitare. Procesele afective constituie armonizarea sau conflictul individului, interpretat ca un tot, cu lumea şi cu sine, cu ambianţa exterioară dar şi cu cea ce se produce în propriul său organism, cu evenimente prezente dar şi cu cele reamintite sau imaginate. Dacă în procesele cognitive subiectul se subordonează obiectului, pe care încearcă să-l epuizeze cognitiv, de data aceasta el se subordonează relaţiei, într-un fel, *sieşi*, pentru că el este cel care "introduce" o anumită valoare sau semnificaţie emoţională în obiectul reflectat. Apoi, deşi procesele afective sunt declanşate prin fapte cognitive cum ar fi vederea unei cărţi, audiţia unei bucăţi muzicale, reamintirea unei întâmplăr etc., ele nu sunt reductibile la acestea. Ceea ce contează nu sunt potentele şi organizarea cognitivă a indivizilor ci organizarea lor motivaţională, raportul obiectului (perceput, gândit sau imaginat) cu necesităţile, cu gradul lor de satisfacere. Procesele afective, deşi diferite de procesele cognitive, sunt într-o strânsă interacţiune cu ele. Atunci când conflictul afectiv produs de ciocnirea dintre emoţii, sentimente, pasiuni este ***solidar*** cu conflictul cognitiv, cu ciocnirea ideilor, concepţiilor, modalităţior de rezolvare stc., randamentul activităţii intelectuale este mai mare. Dimpotrivă, ctecă tensiunea afectivă scade, ajungându-se până la starea de indife-ˀenţă, se va reduce şi capacitatea individului de a soluţiona probleme

noi. Dezacordul dintre rațional şi afectiv duce la dezadaptarea tranzitorie, mai ales atunci când un nivel intelectual superior se cuplează cu emoții primare, violente, oarbe.

b) ***Afectivitate şi motivație.*** V. Pavelcu ([166]) redă sugestiv relația dintre cele două procese. El arată că afectivitatea nu este un simplu însoțitor al motivului, deşi capătă proprietăți motivaționale,. De exemplu, sentimentul poate căpăta o mare valoare propulsatoare pentru conduita umană. Pe de altă parte, motivul devine afectiv şj tensional în procesul realizării scopului. *"Afectul se naşte în momentul în care impulsul este frânat sau suspendat de o altă forță externă sau internă. Astfel se creează câmpul afectiv şi dinamic, tensiunea afectivă*,* (p.24).

Ion Radu (1985), inspirându-se din concepția lui Pavelcu, şi încercând să opereze o distincție între afectivitate şi motivații, arată că motivul are un caracter vectorial, în timp ce procesul afectiv prezintă aspectul de "câmp". De asemenea, el consideră că emoția nu este doar "un fapt secund", derivat, ci atât cauză, cât şi efect al motivației. Este contrazisă şi părerea acelor autori care inspirați de teoria emoției, ca "dezorganizatoare" a conduitei reduceau afectivitatea la "excesul de motivație", pierzând în felul acesta din vedere emoțiile pozitive, stenice care însoțesc ramura ascendentă a curbei performanței. Paul Popescu Neveanu arăta mai de mult că procesele afective sunt motive activate şi desfăşurate într-o situație dată, iar motivele sunt procese afective condensate, cristalizate, "solidificate".

E.B. Hurlock a făcut un experiment interesant prin care *m* demonstrat relația dintre afectivitate şi motivație. El a împărțit o ciasB de elevi în trei grupuri (lăudat, dojenit, ignorat) cărora li se dau spfl rezolvare sarcini simple timp de 5 zile; înainte de începerea activitățB primului grup i se aduceau elogii pentru sarcina îndeplinită, celor dil grupa a doua li se făceau observații, iar ceilalți nu erau nici lăuda - dojeniți. S-a constatat că cea mai eficace a fost lauda, deoarec asociat cu stări afective pozitive, tonifiante, Utilitatea dojanei scade pe măsură ce este utilizată continuu, deoarece generează stări afective neplăcute, negative; cea mai neeficientă a fost ignorarea, deoarece în cazul ei lipsesc stările afective.

Deşi între afectivitate şi motivație există o strânsă interacțiune, ele nu trebuie confundate. Reuchlin (1988) arată că există stări *de*^ motivație fără emoție (când subiectul cunoaşte mijloacele de atingere,, a scopului sau când îndeplinirea scopului presupune o perioadă lungă* de timp), dar şi emoții care nu se asociază cu stări motivaționatej

(atunci când un individ este spectatorul unei acțiuni în care nu este implicat).

c) ***Afectivitate şi alte funcții psihice.*** Practic, nu există fenomen psihic cu care procesele afective să nu se afle în relații de interacțiune şi interdependență. Afectivitatea se regăseşte în faza "ciocnirii motivelor" sau în [a]faza deliberării*[1] din actul voluntar, ea este transfigurată în temperament, unele trăsături ale acesteia, cum ar fi gradul de impresionabilitate, fiind chiar de ordin afectiv, altele (impulsivitatea, calmul, destinderea) având o mare încărcătură afectivă. Ea declanşează şi potențează permanent actele creative. Afectivitatea este prezentă începând cu pulsațiile inconştientului şi terminând cu realizările ultimative ale conştiinței. Tocmai de aceea ea este considerată ca fiind ***componenta bazală, infrastructurală*** *a* psihicului, dar şi nota lui ***definitorie,*** deoarece prin afectivitate omul se diferențiază profund de roboți şi calculatoare, de aşa zisa inteligență artificială. Dacă rațiunea omului poate fi reprodusă de calculator, stările şi trăirile afective vor rămâne apanajul lor specific. Dat fiind faptul că afectivitatea se implică în toate celelalte procese şi structuri psihice, fiind determinată la rândul ei de acestea, mai recent, în psihologie, există tendința elaborării unor teorii generale asupra ei. R. Plutchik (1980) propune o teorie a emoției care include următoarele postulate: câteva elemente comune sau patternuri prototipice pot fi identificate în orice emoție; fiecare emoție poate varia în intensitate, de la nivelul cel mai slab până a nivelul cel mai înalt; există un număr mic de emoții de bază din combinarea cărora apare multitudinea celorlalte, în analiza emoțiilor, autorul citat ia în considerare următorii parametri; situațiile universale; emoțiile primare; stimulul care le declanşează; cogniția inferată; comportamentul produs; efectul de supraviețuire (de exemplu, în ordinea parametrilor de mai sus: acceptarea, încrederea; membrii grupului; prietenia; reciprocitatea; afilierea). Această teorie tinde, după opinia autorului, la un mare grad de generalitate fiind valabilă pentru om, animal, pentru situațiile universale.

2. Proprietățile proceselor afective

a) *Polaritatea* proceselor afective constă în tendința acestora *3$* a gravita fie în jurul polului pozitiv, fie în jurul celui negativ, şi apare [c]a urmare a satisfacerii sau nesatisfacerii diferențiate a trebuințelor, Aspirațiilor (totală sau parțială, de lungă sau de scurtă durată). De °bicei, procesele afective sunt cuplate două câte două în perechi cu

elemente contrare: bucurie-tristețe, simpatie-antipatie, entuziasm, deprimare, iubire-ură etc. Polaritatea se exprimă în caracterul *plăcut* sau *neplăcut* al stărilor afective, *stenic* sau *astenic* al acestora (unele mobilizând, "împingând" spre activitate, altele dimpotrivă, demobilizând, întârziind sau inhibând activitatea), în fine, în caracterul lor *încordat sau destins* (unele fiind tensionale, altele relaxante).

în mod curent, se consideră că stările afective plăcute sunt întotdeauna stenice, pe când cele neplăcute, astenice, fapt inexact. Succesul, se exemplu, ca stare afectivă plăcută poate fi stenică pentru unii oameni împingându-i spre activitate, dar astenică pentru alții făcându-i să se mulțumească cu ceea ce au obținut. La fel de eronată este şi opinia că trăirile afective ar fi perfect, exclusiv sau absolut polare, în realitate, o trăire afectivă este predominant plăcută, dar la gândul că se va termina, consuma, ea generează şi o uşoară undă de regret sau de tristețe. De asemenea, nu este obligatoriu ca ceea ce este plăcut pentru o persoană să fie la fel de plăcut şi pentru o alta. Polaritatea trăirilor afective se manifestă în funcție de particularitățile situației, dar mai ales dependent de particularitățile personale.

b) ***Intensitatea proceselor afective*** indică forța, tăria, profun zimea de care dispune la un moment dat trăirea afectivă. Din această perspectivă, vom întâlni unele stări afective intense şi chiar foarte intense şi altele mai puțin intense. Ea este în funcție atât de valoarea afectivă a obiectului, de semnificația lui în raport cu trebuințele subiectului, cât şi de capacitatea afectivă a subiectului.

Se ştie că unii oameni vibrează afectiv mai intens, chiar şi la evenimente comune, fără prea mare importanță, pe când alții rămân oarecum reci, impasibili sub raport afectiv, chiar şi în fața unor evenimente dramatice. Creşterea intensității stărilor afective se obține nu prin repetarea stimulului (ca la memorie), care ar duce la tocirea afectivității, ci prin schimbarea (amplificarea) semnificațiilor afectogene ale obiectului sau persoanei cu care suntem în relație. O asemenea creştere a intensității trăirilor afective trebuie să se producă însă în anumite limite optime, depăşirea acestora soldându-se cu perturbarea activității, Iată, deci, că necesar este nu doar optimumul motivațional, ci şi optimumul, afectiv.

c) ***Durata proceselor afective*** constă în întinderea, persistența în timp a acestora, indiferent dacă persoana sau obiectul care le-a provocat sunt sau nu prezente. Un sentiment poate dura un an, doi sau toată viața, o emoție poate dura câteva ore sau câteva clipe; frica şi groaza în fața unui accident persistă şi după ce pericolul a trecut; dragostea se păstrează chiar dacă ființa iubită nu mai este. Această proprietate are o foarte mare importanță deoarece alimentând permanent semnificația afectogenă a unui stimul (obiect sau persoană) putem ține mereu trează starea afectivă față de el.

d) ***Mobilitatea proceselor afective*** exprimă fie trecerea rapidă ţn interiorul aceleiaşi trăiri emoționale de la o fază la alta, fie trecerea de la o stare afectivă la alta. în primul caz este vorba de la trecerea de la stadiul primar, care exprimă o trăire nespecifică de incertitudine, bazat îndeosebi pe deficitul de informație, la stadiul secundar, care presupune o trăire specifică, adecvată deznodământului favorabil sau nefavorabil, bazat pe relevanța informației, în cel de al doilea caz, avem de-a face cu trecerea de la emoție la un sentiment sau de la un sentiment de un anumit tip la un sentiment, dar de alt tip (de la dragoste la ură şi invers).

Mobilitatea presupune trecerea de la o fază la alta, de la o trăire la alta numai în *condiții de necesitate,* deci atunci când situația şi solicitările o cer. Din acest considerent, ea trebuie deosebită de *fluctuația* trăirilor afective, care presupune tot o trecere de la o stare la alta însă fără nici un motiv, fără să fie cerută de o solicitare obiectivă sau de vreo necesitate subiectivă. Fluctuația trăirilor afective este un indiciu al slăbiciunii, imaturității sau chiar patologiei proceselor afective.

e) ***Expresivitatea proceselor afective*** constă în capacitatea acestora de a se exterioriza, de a putea fi"văzute", "citite", "simțite". Exteriorizarea, manifestarea în afară, se realizează prin intermediul unor semne exterioare care poartă denumirea de *expresii emoționale.* Cele mai cunoscute expresii emoționale sunt:

• *mimica* (ansamblul modificărilor expresive la care participă elementele mobile ale feței: deschiderea ochilor, direcția privirii, pozi țiile succesive ale sprâncenelor, mişcările buzelor etc., prin intermediul cărora exteriorizăm bucuria, suferința, mâhnirea, descurajarea, indig narea, sfidarea, surpriza etc.);

• *pantomimica* (ansamblul reacțiilor la care participă tot corpul: ținuta, mersul, gesturile; mersul sprințar, săltăreț trădează bucuria, bu nă dispoziție, pe când mersul încet, agale trădează supărare, tristețe);

• *modificările de natură vegetativă* (amplificarea sau diminuarea ritmului respirației, vasocontracția, vasodilatația, creşterea conductibilității electrice a părului, hiper sau hipotonusul muscular, modificarea compoziției chimice a sângelui sau a hormonilor etc. soldate cu paloa re, înroşire, tremurături, lacrimi, transpirație, gol în stomac);

• *schimbarea vocii* (a intensităţii, ritmului vorbirii, intonaţiei, timbrului vocii etc.; după intonaţie, un "da" poate fi mult mai negativ decât un "nu").

Expresiile emoţionale nu sunt izolate unele de altele, ci se corelează şi se subordonează stărilor afective, dând naştere la ceea ce se numeşte *conduita emoţional-expresivă.* De exemplu, conduita expresivă a tristeţii (atârnarea braţelor, aplecarea capului, pleoapelor şi colţul buzelor lăsate în jos, mişcări fără vigoare, ochii "stinşi", faţa "pământie") se deosebeşte de conduita expresivă a bucuriei (ţinuta dreaptă, ochi deschişi, strălucitori, mobilitatea braţelor, în genere, a muşchilor etc.).

Trebuie reţinut faptul că expresiile şi conduitele emoţionale se ***învaţă,*** se însuşesc în timpul vieţii, fie prin imitaţie, fie prin efort voluntar. Că aşa stau lucrurile ne este demonstrat de faptul că la orbii din naştere expresivitatea emoţională este foarte sărăcăcioasă, faţa este crispată, puţin expresivă. Dacă şi lor li se aplică o serie de procese speciale, li se vor putea forma unele conduite expresiv-emoţionale. Pe lângă capacitatea de învăţare a expresiilor emoţionale, omul o are şi pe aceea de a le *provoca şi dirija voluntar, conştient, de a le simula şi folosi convenţional* pentru a transmite o anumită stare afectivă, chiar dacă aceasta nu există. De aici posibilitatea apariţiei unor discrepanţe între trăirile afective şi expresiile emoţionale. Nu întotdeauna un actor trăieşte efectiv stările emoţionale pe care le exteriorizează. Convenţionalizarea socială a expresiilor şi conduitelor emoţionale, codificarea lor în obiceiuri, ritualuri tocmai în funcţie de particularităţile contextului social în care se manifestă are o mare valoare adaptativă, în sensul că facilitează comportarea individului aşa cum trebuie sau aşa cum i se solicită. Semnificativ este faptul că sub influenţa condiţiilor sociale au apărut expresii emoţionale *noi, specific umane,* cum ar fi zâmbetul cu diversele sale varietăţi: binevoitor, ironic, condescendent, aprobativ, dispreţuitor, răutăcios etc.

Expresiile emoţionale îndeplinesc roluri importante în comportamentul omului, dintre care mai semnificative sunt:

• *rol de comunicare* (se face cunoscută în exterior starea afectivă trăită de o persoană pe care ea o doreşte ca ceilalţi s-o perceapă; citind expresiile emoţionale imprimate pe chipul elevilor săi, profesorul îşi poate da seama dacă aceştia au înţeles sau nu; pr[In] propriile sale expresii emoţionale profesorul poate întări forţa de sugestie a cunoştinţelor);

• *rol de influenţare a conduitei altora în vederea săvârşirii unor acte* (o persoană poate plânge pentru a impresiona, a obţine mângâierea, acordul sau a ceea ce şi-a propus; o alta manifestă temeri pentru a se asigura de ajutorul cuiva; în acest sens, vorbim de *utilizarea socială* a expresiilor emoţionale cu scop, pentru a obţine ceva);

• *rol de autoreglare în vederea adaptării mai bune la situaţiile cu care ne confruntăm* (plângem în situaţii triste, râdem în cele vesele; comportamentul invers ar fi un exemplu tipic de dezadaptare expresiv-emoţională);

• *rol de contagiune* (de a se transmite şi de a trezi reacţii similare şi la alte persoane, de a da naştere la stări afective colective-pozitive sau negative - prin aceasta întărindu-se forţa lor de coeziune sau de dezbinare a membrilor grupurilor);

• *rol de accentuare sau de diminuare a însăşi stării afective* (plângând ne putem "descărca", elibera sau dimpotrivă, "încărca" afectiv).

In viaţa socială, unele expresii şi conduite emoţionale sunt întărite şi valorificate, altele inhibate şi respinse, având loc parcă un fel de "dresaj". în cultura noastră occidentală, de exemplu, plânsul este rezervat femeilor şi refuzat bărbaţilor, în timp ce în alte culturi el este încurajat tocmai la bărbaţi. Apoi, unele expresii emoţionale se standardizează, se generalizează şi se asociază cu o serie de semne afectogene dând naştere, astfel, unui "limbaj afectiv", Tristeţea produsă de pierderea unei persoane dragi este simbolizată prin doliu - negru la anumite popoare, alb la altele. Sărutul s-a standardizat sub diferite specii: părintesc, amical, fratern, colegial, oficial, erotic etc. Rezultă că expresiile emoţionale au nu doar o semnificaţie individuală, ci şi una socială.

3. Rolul afectivităţii

Componenta afectivă a personalităţii nu se epuizează în emoţiile de moment, dimpotrivă, ea are o consistenţă şi durabilitatea în timp, fapt care permite constituirea unor adevărate profiluri emoţionale (echilibrat, hiperemotiv, hipoemotiv). Aceste profiluri, mai ales ultimele două, au ridicat problema rolului afectivităţii în viaţa individului. Unii autori au considerat că emoţiile, prin starea de agitaţie difu-*ă, prin intensitatea şi desfăşurarea lor tumultoasă, ***dezorganizează*** °onduita umană.

Janet (1928), după perspectiva psihopatologiei, insistă asupra °3racterului generalizat al conduitelor dezadaptative care apar în

emoții (Idee valabilă doar pentru stările afective primare, primitive nu şi pentru cele superioare), Pieron (1930), de pe o poziție strict funcționalistă, consideră că emoția constă într-o descărcare anormala de energie nervoasă, o descărcare ce depăşeşte cantitatea ce poate fi utilizată de individ pentru reacțiile normale şi care se poate produce chiar şi atunci când nu există ocazie de reacție. Wallon (1945), din perspectiva psihologiei şi psihiatriei infantile, arată că emoțiile apar în urma acumulării unei cantități de tonus muscular, care dacă nu se consumă în activități adecvate, pentru a se epuiza gradat, degenerează în spasme, râs, plâns.

Alți autori susțin, din contră, că emoția, prin mobilizarea energetică a întregului organism ***organizează*** conduita: Primul care a sesizat valoarea adaptativă a emoțiilor a fost Darwin care, încă din 1872, arăta că originea emoțiilor se află în tiparele vechi comportamentale desfăşurate de-a lungul evoluției, tipare ce s-au comprimat şi păstrat deoarece s-au dovedit a fi utile acțiunilor actuale. Chiar expresiile emoționale nu sunt decât reziduuri schematizate ale unor comportamente vechi, dar utile încă. W.B.Cannon (1911) consideră că emoțiile sunt modalități de activare a organismului în vederea restabilirii echilibrului. El acordă o mare importanță factorilor biochimici în sensibilizarea afectivă. O poziție contradictorie întâlnim la V. Pavelcu ([168]) care arată pe de o parte, că emoția are rolul de a preveni psihicul de tulburări şi de dezagregare durabilă, de a restabili echilibrul, prin derivare, prin risipirea forțelor pe căi vegetative, prin reacții inutile sub raportul conduitei, dar foarte utile prin efectul lor de liniştire, la lichidare a conflictului dintre tendințe, de rezolvare a înaltei tensiuni psihice (p. 52), pe de altă parte, emoția este un proces de degradare a psihicului spre fiziologie, de dezintegrare atât pe planul de adaptare individ-mediu, cât şi pe planul intrapsihic (p. 141). în realitate, afectivitatea îndeplineşte ambele roluri, dar în condiții diferite. Emoția dezorganizează conduita când este forate intensă sau în situații noi, neobişnuite pentru care organismul nu are încă elaborate modalități comportamentale adecvate. Stările de groază, de furie, de depresiune prin intensitatea lor crescută paralizează, anihilează, îl fac pe individ agresiv sau neputincios, devenind astfel o piedică în calea realizării eficiente a activității. Funcția esențială a proceselor afective este însă aceea de a pune organismul în acord cu situația, deci de a adapta, de a regla conduita umană. Chiar dezorganizarea inițială va duce, în final, la o organizare superioară, în sensul că individul va şti, în altă situație, cum să reacționeze.

Procesele afective au rol în susținerea energetică a activității (dacă procesele cognitive furnizează imagini, concepte, idei, cele afective furnizează energia necesară formării şi operării cu aceste produse psihice). Ele potențează şi condiționează acțiunea, "regizează" schimburile cu ambianța, permițând stăpânirea ei. Chiar situațiile stresante sau frustrante, dacă au o intensitate moderată, îl ajută pe individ să se adapteze mai bine ambianței şi solicitărilor ei. Frustrarea se asociază nu doar cu conduitele agresive, represive sau autopunitive, ci şi cu conduite orientate spre creație, performanță, autorealizare.

4. Clasificarea trăirilor afective

Dat fiind faptul că procesele afective sunt concomitent trăire şi comunicare, stare de acțiune, concentrate interne, dar şi şuvoi neîntrerupt de manifestări exterioare, clasificarea lor se realizează după o multitudine de criterii. Printre acestea enumerăm: 1) proprietățile de care dispun (intensitate, durată, timp, mobilitate, expresivitate); 2) gradul lor de conştientizare (unele aflându-se sub controlul direct al conştiinței, altele scăpând acestui control); 3) nivel calitativ al formelor motivaționale din care izvorăsc (unele izvorăsc din nesatisfacerea trebuințelor, altele din nesatisfacerea idealurilor, convingerilor, concepției despre lume şi viață). Luând în considerare aceste criterii, coroletive în esența lor, împărțim procesele afective în trei categorii; primare, complexe, superioare, fiecare dintre ele dispunând de nenumărate subspecii.

A. Procesele afective primare au caracter elementar, spontan, sunt slab organizate, mai aproape de biologic (instinctiv) şi mai puțin elaborate cultural, ele tind să scape controlului conştient, rațional, în categoria lor includem:

a) *tonul afectiv al proceselor cognitive,* care se referă la reacțiile emoționale ce însoțesc şi colorează afectiv orice act de cunoaştere: o senzație, o reprezentare, o amintire, un gând etc. trezesc în noi stări afective de care nici nu ne dăm seama; culorile, sunetele, mirosurile percepute generează nu doar acte cognitive, ci şi afective (de plăcere, neplăcere etc.).

b) *trăirile afective de proveniență organică* sunt cauzate de buna sau proasta funcționare a organelor interne; ele sunt datorate, mai ales, "ciocnirilor" dintre organele interne în stare de boală; în cardiopatii apar stări de alarmă afectivă, în bolile gastro-intestinale

apar stări de mohorală, în hepatită predominantă este euforia, pentru ca în maladiile pulmonare să fie mult mai frecvente stările de iritare.

c) *afectele* sunt forme afective simple, primitive şi impulsive puternice, foarte intense şi violente, de scurtă durată, cu apariţie bruscă şi desfăşurare impetuoasă. Groaza, mânia, frica, spaima, accesele de plâns .zgomotos, râsul în hohote etc. sunt astfel de efecte care, deşi reorganizate cultural, se află foarte aproape de instincte. Stewart Agras (1985) consacră o monografie panicii. C.B.Wartman şj E.F. Loftus (1985) descriu diverse aspecte apărute în stările de criză. Ele sunt însoţite de o expresivitate bogată, se manifestă direct, uneori necontrolat, ducând chiar la acte necugetate. Deşi se supun mai greu controlului conştient, acesta nu este total exclus şi tocmai de aceea omul nu este considerat a fi iresponsabil de acţiunile efectuate sub impulsul afectelor. Angajarea într-o altă activitatea, efectuarea unor mişcări preventive ar putea contribui la stăpânirea lor.

B. Procesele afective complexe beneficiază de un grad mare de conştientizare şi intelectualizare. Cuprind:

a) *emoţiile curente* care sunt forme afective de scurtă durată, active, intense, provocate de însuşirile separate ale obiectelor, au un caracter situativ, desfăşurare tumultoasă sau calmă, orientare bine determinată spre un obiect sau o persoană anumită. Printre acestea, enumerăm: bucuria, tristeţea, simpatia, antipatia, entuziasmul, admira ţia, dispreţul, speranţa, deznădejdea, plăcerea, dezgustul etc. Ele sunt mult mai variate şi diferenţiate decât afectele, manifestându-se în comportament mai nuanţat şi rafinat, în principal, după tipare şi con venienţe socio-culturale; Sartre (1965) în monografia sa introduce o anumită notă de iraţional în interpretarea emoţiilor, considerându-le ca fiind "conduite critice de impas".

b) *emoţiile superioare* legate nu atât de obiecte, cât de o activitate pe care o desfăşoară individul. Ele pot să apară în activităţile intelectuale, în reflectarea frumosului din realitate, în realizarea com portamentului moral. De obicei, presupun evaluări, acordări de semni ficaţii valorice activităţilor desfăşurate. Când între ele şi situaţiile de viaţă există coincidenţe, asistăm la acumularea şi sedimentarea lor treptată, fapt care generează stări emoţionale concordante. Conflictul dintre aşteptările şi obişnuinţele emoţionale, pe de o parte, şi caracterul inedit al situaţiilor cu care ne confruntăm, pe de altă parte, produce şocul emoţional. Spre deosebire de afecte, ele se supun în mai mare măsură învăţării, existând chiar o formă de învăţare numită învăţarea afectivă.

c) *dispoziţiile afective* sunt stări difuze cu intensitate variabilă şi durabilitate relativă. Spre deosebire de emoţii, care au o orientare precisă, ele sunt mai vagi. Aceasta nu înseamnă că nu au o cauză sau chiar mai multe, însă individul, cel puţin momentan nu-şidă seama de existenţa acesteia. Un elev poate fi bine sau prost dispus fără să-şi dea seama de ce anume, în urma unei analize atente, cauza dispoziţiei poate fi depistată şi înlăturată (dacă este vorka de o dispoziţie negativă care de obicei creează un fond pesimist) sau reţinută şi amplificată (dacă este vorba de o dispoziţie pozitivă care, de obicei, creează un fond optimist). Dacă dispoziţiile se repetă se pot transforma în trăsături de caracter. Firile închise, taciturne, anxioase, mohorâte, blazate ca şi cele deschise, bine dispuse, vesele, entu-ziaste se formează tocmai prin repetarea şi prelungirea In timp, în personalitatea individului, a dispoziţiilor afective trăite de acesta în existenţa personală.

C. *Procesele afective superioare* se caracterizează printr-o mare restructurare valorică, situată nu la nivel de obiect (ca cele exprimate), de activitate (ca cele complexe), ci la nivel te perso-nalitate depăşind prin conţinutul şi structura lor stările emoţionale disparate şi tranzitorii.

a) sentimentele sunt trăiri afective intense, de lungă durată, relativ stabile, specific umane, condiţionate social istoric. Prin gradul lor de stabilitate şi generalitate iau forma unor *atitudini* afective care se păstrează multă vreme, uneori toată viaţa, chiar şi atmci când situaţia provoacă noi sentimente. Datorită stabilităţii lor, putem anti-cipa conduita afectivă a individului. Sentimentele, cum ar fNragostea, ura, gelozia, admiraţia, îndoiala, recunoştinţa, includ elemente de ordin intelectual, motivaţional, voluntar şi caracterizează omul ca personalitate.

Sentimentele se nasc din emoţii, dar nu trebuie reduse la acestea. Sentimentul este o emoţie repetată, oscilantă şi abia apoi stabilizată şi generalizată (să ne gândim la certurile şi împăcările tinerilor ce se succed cu o mare repeziciune); el este o emoţie care gestează, persistă în timp şi rezistă la diverşi factori perturbatori. Există chiar o procesualitate a formării unui sentiment ce cuprinde faze de *cristalizare* (" *cuplare într-o diademă a cristalele afective?*, după cum se exprimă Vasile Pavelcu), de *maturizare* (nivel înalt de funcţionare) şi de *decristalizare* (dezorganizare prin saţietate şi uzură asociate cu decepţii, deziluzii, pesimism). Nici asocierea sedimentelor nu este total întâmplătoare, ci are loc după o serie de rejuli şi legi. Psihologul francez Theodule Ribot vorbea chiar de existenţa unei

[11] *logici a sentimente/of.* (Vezi traducerea românească apărută 1988).

*u**

Ca generalizări ale emoţiilor, sentimentele pot fi: (curiozitatea, mirarea, îndoiala, dragostea de adevăr) care apar în p J cesul cunoaşterii şi reflectă relaţia faţă de ideile proprii sau ale altora *estetice* (admiraţia, extazul), apărute în procesul reflectării frumosuin în viaţă, natură, societate; *morale* (patriotismul, datoria) ce reflecta atitudinea faţă de bine sau rău, faţă de conduitele personale sau ale semenilor.

încă din 1948, Jean Maisonneuve analiza şi alte categorii sentimentul propriei persoane (de inferioritate sau superioritate); senk mentele psihosociale (vanitate, încredere, simpatie, sociabilitate).

b) pasiunile sunt sentimente cu o orientare, intensitate, grad de stabilitate şi generalitate foarte mare, antrenând întreaga personalitate. "Fără *pasiuni*- scria scriitorul francez Amiel - *omul nu e decât o forţă latentă*[1]. Punându-şi în funcţiune pasiunile nobile, cu orientare socială pentru adevăr, dreptate, progres, omul se revitalizează, îşi consumă energia creatoare, biruie multe greutăţi, în acelaşi timp, ei trebuie să lupte cu pasiunile negative, aşa numitele *patimi* sau *vicii,* dirijate de scopuri egoiste, dăunătoare, ce pun stăpânire pe personalitate şi o domină, devitalizează şi deviază comportamental.

PARTEA A V-A

REGLAREA PSIHICĂ A COMPORTAMENTULUI

Oricât de bine formate şi dezvoltate ar fi mecanismele informaţionai-operaţionale şi cele de stimulare şi energizare psihică, activitatea omului poate rămâne la niveluri relativ scăzute de elaborare şi eficienţă, dacă nu intră în funcţiune o nouă categorie de mecanisme, şl anume, mecanismele de reglare a comportamentelor. Menirea acestora este de a realiza sau reface starea întregului sistem psihic sau a unora dintre componentele lui, în condiţiile în care "mărimile" lor caracteristice s-au abătut de la anumite niveluri funcţionale considerate a fi optime. Intrarea în funcţiune a unor asemenea mecanisme este impusă de cel puţin două necesităţi. Mai întâi, de necesitatea efectuării unor acte, acţiuni şi activităţi mai complexe. Se ştie că în funcţionalitatea concretă a vieţii psihice intervin momente diferite ca valoare, grad de dificultate şi finalitate, ca de exemplu: stimulare-reacţie, proiectare-realizare, detectare-diferenţiere, identificare-interpretare, selecţie-control, comandă-decizie etc. în cadrul fiecărei perechi de acţiuni enumerate, cel de al doilea termen al perechii este cu mult mai complex decât primul, realizarea lui fiind imposibilă fără intervenţia mecanismelor reglatoare, în al doilea rând, prezenţa mecanismelor reglatoare este cerută cu necesitate de trecerea de la unele momente ale activităţii la altele. Uneori, o asemenea trecere - ste simplă, se realizează de la sine, spontan; alteori, ea este mai dificilă şi de aceea trebuie "ajutată", facilitată. Trecerea de la un ^oment la altul devine şi mai greoaie dacă intervine o serie de factori lerturbatori. Aşadar, mecanismele de reglare ajută la îndeplinirea optimă a fiecărei funcţii, la alegerea celei mai bune sau nimerite funcţii Ir\ conformitate cu particularităţile situaţiei, la stabilirea succesiunii decvate de derulare a acţiunilor etc.

Există *forme* diferite de reglare; *reglare de stabilizare* (care Măreşte menţinerea unor coordonate ale structurilor psihofiziologice

în limitele unor valori date); ***reglare de optimizare*** (ce răspunde unuj dublu scop: pe de o parte, scopului de realizare a unui echilibru energetico-functional în condițiile existenței mai multor alternative, pe de altă parte, scopului de perfecționare a comportamentului, de eres, tere a performanțelor); ***reglare de dezvoltare*** (legată de transformarea şi perfecționarea continuă a organizării inițiale). Fiecare dintre aceste forme ale reglării funcționează la **niveluri** diferite: ***nivelul biofiziologic*** (structurat în jurul satisfacerii trebuințelor fiziologice) şj ***nivelul psihic*** (structurat în jurul satisfacerii trebuințelor psihospirituale ale omului). La rândul lui, fiecare nivel dispune de ***subnivelurl proprii*** specifice, de reglare. Astfel, reglajul biofiziologic funcționează la ***subnivelul reflex-necondiționat*** (bazat pe declanşarea automată a diferitelor tipuri de reacții la acțiunea excitanților din mediu) şi la ***subnivelul reflex-condiționat*** (bazat pe modularea cantității, calității şi stabilității răspunsului prin factorii de întărire din ambianța în care se desfăşoară activitatea). **Reglajul psihic** dispune de ***subnivelul*** *inferior (specific* animalului şi sugarului, dezvoltat ca urmare a necesităților de coechilibrare cu mulțimea factorilor externi, fără o semnificație biologică, şi mediat de principiile semnalizării, explorării şi orientării) şi de ***subnivelul superior*** (ce răspunde necesităților de coechilibrare cu mulțimea factorilor şi condițiilor vieții sociale, al asimilării produselor socioculturale şi desfăşurării unor acțiuni cu caracter integrativ, mediat de principiile simbolizării şi axiologizării).

Mecanismele prin intermediul cărora se realizează reglajul psihic al activității şi comportamentului sunt numeroase. Toate mecanismele prezentate până acum, pe lângă alte roluri, îndeplinesc şi roluri de reglare, deoarece reglarea este o caracteristică mai generală a întregului psihic. Există însă unele mecanisme psihice care intervin mai direct şi mai pregnant în reglajul psihocompotamental. După opinia noastră, acestea sunt: ***comunicarea*** şi ***limbajul*** - care permit proiectarea anticipată a rezultatului acțiunii în raport cu intențiile şi dorințele persoanei, ca şi obținerea modificărilor psihocomportamentale dorite; ***atenția*** - ce asigură reglajul bazat pe orientarea, focalizarea şi selecția actelor sau activităților; ***voința*** - ca formă superioară de reglaj psihic ce ținteşte spre atingerea unui scop conştient propus care corespunde motivelor dar şi condițiilor sociale şi care intră în joc atunci când este necesară învingerea unor obstacole ce apar în calea realizării scopurilor propuse. Analizei acestor mecanisme îi consacram cea de a cincea secțiune a lucrării noastre.

CAPITOLUL XVI

COMUNICAREA ŞI LIMBAJUL

1. Noțiuni de bază

Faptul că limbajul şi comunicarea constituie mecanismele psihice aflate cel mai la îndemâna individului pentru a-şi regla propria sa conduită, dar şi conduita altora, este mult prea evident pentru a insista asupra lui. Dacă sistemul imaginilor, conceptelor şi ideilor, format prin intermediul mecanismelor informațional-operaționale ar fi ținut ascuns, secret, dacă el n-ar fi folosit, vehiculat, atunci n-ar avea aproape nici o utilitate practică, nu ar fi capabil de influență şi interinfluență, nu ar putea fi preluat şi reintrodus în circuitul cunoaşterii, nu ar avea nici un impact asupra activității umane, lată de ce, comunicarea, înțeleasă în sensul său extins, ca act tranzacțional, inevitabil în situații de interacțiune, devine esențială, fundamentală atât pentru viața personală, cât şi pentru viața socială a individului. Din păcate, noțiunile de *comunicare, limbă, limbaj sunt* polisemantice, ele comportând o pluralitate de sensuri. Acest fapt provine nu numai din complexitatea intrinsecă a fiecărei noțiuni, ci şi din acela că ele constituie obiectul de investigație al mai multor discipline ştiințifice (lingvistica, psihologia, sociologia, semiotica, cibernetica etc.), care aduc propriile lor perspective de abordare, nu întotdeauna identice sau măcar complementare. Lămurirea sensului psihologic al acestor noțiuni se impune, de aceea, ca o necesitate.

Comunicarea a fost definită cel mai adeseori ca o formă particulară a relației de schimb între două sau mai multe persoane, două sau mai multe grupuri. O astfel de înțelegere îşi are rădăcinile în concepția lui Claude Levi-Strauss, care interpreta societatea de pe pozițiile unei teorii a comunicării. După el, în societate sunt posibile trei tipuri de schimburi (sau de comunicări): schimbul femeilor între grupuri (datorat regulilor rudeniei sau căsătoriei); schimbul bunurilor

materiale (datorat regulilor economice); schimbul mesajelor într-o limbă comună interlocutorilor (datorat regulilor lingvistice). ([120], p% 102 şi 360). Primele două tipuri de schimburi lărgesc în mod nepermis sfera noţiunii de comunicare, cel de al treilea o îngustează mult mai mult, reducând-o doar la comunicarea dintre oameni şi doar la un singur tip al acesteia, cea verbală. Dat fiind faptul că nici una dintre aceste două accepţiuni nu este satisfăcătoare, cercetătorii s-au orierv tat spre depistarea unor elemente diferenţiatoare mult mai fine. Unul dintre pasionaţii investigatori ai comunicării nota: *"Pentru noi există comunicare când există schimb de semnificaţi* (Claude Flament, în [75], voi IX, p. 178). Se reţine, aşadar, noţiunea de "schimb", dar se precizează mai bine conţinutul acesteia, semnificaţiile putând fi transmise atât prin mijloace verbale, cât şi nonverbale. Alţi autori au adus precizări pe direcţia unora sau altora dintre parametrii presupuşi de "schimbul de semnificaţii". Norbert Sillamy [222] insista asupra caracterului de feed-back al comunicării. Când informaţia este transmisă, considera el, se produce o acţiune asupra receptorului şi un efect retroactiv asupra persoanei emitente. Anzieu şi Martin (1969) atrag atenţia asupra elementelor componente ale comunicării, ca şi asupra orientării ei. Comunicarea constituie, după el, ansamblul proceselor psihice şi fizice prin care se efectuează operaţia de punere în relaţie a unei persoane sau a mai multora, cu o alta sau cu mai multe, în vederea atingerii unor obiective. Aşadar, esenţiale pentru actul comunicării sunt: 1) ***relaţia*** dintre indivizi sau dintre grupuri; 2) ***schimbul,*** transmiterea şi receptarea de semnificaţii; 3) ***modificarea*** voită sau nu a comportamentului celor angajaţi, înţelegerea în acest mod a comunicării o întâlnim şi în lucrările de dată ceva mai recentă. *"Prin a **comunica** şi **comunicare** noi înţelegem **punerea în relaţie** a spiritelor umane* sat/, *dacă preferăm, a creierelor umane?* ([17], p. 10). Cei doi autori subliniază, de asemenea, caracterul finalizat al comunicării, chiar dacă el este sau nu conştientizat ca atare de interlocutori. Principala problemă pe care o presupune studiul comunicării este aceea a stabilirii conţinutului şi a mijloacelor prin intermediul cărora acesta este transmits. Cât priveşte ***conţinutul,*** el este extrem de variat. Comunicarea vehiculează imagini, noţiuni, idei (deci are un conţinut informaţional), ea facilitează şi manifestarea conduitelor afective, produce disonanţa sau consonanţa psihică, efecte de acceptare sau refuz, concordanţă sau nonconcordanţă (acesta fiind conţinutul afectiv-emoţional), prin comunicare se transmit trebuinţe, aspiraţii, imbolduri spre acţiune (conţinutul motivaţional), se iniţiază, se declanşează sau se stopează activităţile, se manifestă rezistenţa la eforturi (conţinutul

volitiv). Cu un cuvânt, toată viaţa noastră psihică este implicată în comunicarea specific umană, aceasta diferenţiindu-se prin conţinutul ei extins de cea desfăşurată la nivel infrauman. în general, se comunică trei tipuri de **informaţii: *cognitive*** (conţinutul semnelor lingvistice); ***indiceale*** (centrate pe locutor cu scopul definirii şi controlării rolului lui în timpul comunicării); ***injonctive*** sau *conative* (schimbate între interlocutori pentru a face să progreseze comunicarea spre realizarea unui scop). **Mijloacele** comunicării se clasifică, de obicei, după două axe opuse: ***vocal*** versus ***nonvocal*** (cuvinte versus gesturi, atitudini) şi ***verbal*** versus ***nonverbal*** (cuvinte versus noncuvinte). Din combinarea acestor două axe rezultă următoarele categorii de mijloace de comunicare: 1) vocal-verbal: cuvântul fonetic ca unitate lingvistică; 2) vocal-nonverbal: intonaţii, calitatea vocii, emfază; 3) nonvocal-verbal: cuvântul scris ca unitate lingvistică; 4) nonvocal-nonverbal: expresia feţei, gesturile, atitudinile.

Există şi o altă clasificare a mijloacelor de comunicare: ***lingvistice*** (limba dublu articulată şi de manifestările vocale); ***paralingvistice,*** mai mult sau mai puţin conştiente, înţelese de membrii unei culturi: nonverbal-vocale (tonul vocii), nonvocale (gesturi); ***extralingvistice,*** care scapă locutorului în timpul comunicării: vocale (calitatea vocii care furnizează informaţii biologice, psihologice sau sociale asupra locutorului), nonvocale (maniera de a se îmbrăca). Combinarea conţinuturilor şi mijloacelor comunicării conduce la un anumit specific al comunicării. Astfel, *informaţia cognitivă* este legată de mijloace lingvistice şi paralingvistice (gesturile fiind un substitut al cuvintelor); *informarea injonctivă* este legată preponderent de mijloacele paralingvistice (gesturi, mişcări, intonaţii pentru a se sugera unui participant de a vorbi), dar uneori şi de mijloacele lingvistice (fraze rituale de primire); *informarea indiceală* se transmite prin toate mijloacele ([17], p. 142-143). Cele de mai sus ne ajută să diferenţiem încă două noţiuni (limba şi limbajul) strâns legate între ele şi extrem de importante pentru comunicare.

Limba este totalitatea mijloacelor lingvistice (fonetice, lexicale şi gramaticale) ce dispune de o organizare ierarhică potrivit unor reguli de ordonare. Ea este un sistem închegat de semne (cuvinte) şi de reguli gramaticale stabilite social-istoric. în raport cu individul, ea este un dat obiectiv. Ea depinde nu de existenţa în sine a individului, ci de existenţa colectivităţii umane, a poporului, a naţiunii. Din acest punct de vedere, ea este extraindividuală.

Limbajul este definit cel mai adeseori ca fiind activitatea psihică de comunicare între oameni prin intermediul limbii. *"Limbajul este activitatea verbală, comunicare prin intermediul limbii: una dintre formele activității comunicative ale omulur* ([222], 1965, p. 162). Trebuie subliniate cel puțin două diferențieri existente între limbă şi limbaj:

a. în timp ce limba este un fenomen social (elaborată de socie tate şi nu de fiecare individ în parte); limbajul este un fenomen individual, individualizarea lui realizându-se atât în plan fiziologic (da torată unor particularități ale aparatului fonator), cât şi în plan psiho logic (el având o manifestare personală şi diferită de la individ la individ; chiar dacă materialul limbii este acelaşi, diferă selecția şi dispunerea cuvintelor în frază, fiecare act de comunicare caracterizându-se printr-un "coeficient personal"; extrem de ilustrativă pentru caracterul individualizat psihologic al limbajului este definiția dată limbajului de Rubinstein: *"limbajul este limba în acțiuni;*

b. dacă limba este extraindividuală, limbajul este mijlocul de vehiculare al limbii, el presupune transformarea elementelor limbii în elemente proprii, or pentru aceasta este necesară conştientizarea laturii fonetice, grafice şi semantice a cuvintelor, trecerea de la struc turi semantice simple (cuvinte izolate) la structuri semantice complexe (propoziții, fraze, discursuri, texte). Dacă diferența dintre limbă şi limbaj este mai slab conturată în literatura de specialitate, nu acelaşi lucru s-ar putea spune despre diferența dintre comunicare şi limbaj.

Din definițiile date până acum reiese că cele două noțiuni se diferențiază după sfera lor: comunicarea, dat fiind că se realizează nu doar prin mijloace verbale, ci şi nonverbale, are o sferă mai largă decât limbajul care este o comunicare verbală, realizată prin mijloace lingvistice. Aşa stau lucrurile când interpretăm comunicarea şi limbajul după mijloacele folosite, în acest caz, suntem tentați să absolutizăm funcția de comunicare a limbajului în detrimentul celorlalte funcții ale lui (cognitivă, expresivă, reglatoare). Vaier Mare [131] considera că între comunicare şi limbaj există relații de coincidență parțială a sferelor, cele două noțiuni conținând şi elemente proprii, ireductibile unele la altele. Limbajul depăşeşte limitele comunicării propriu-zise, desfăşurându-se, într-un fel sau altul, şi atunci când nu are loc comunicarea interumană (deci limbajul continuă să funcționeze şi atunci când omul nu comunică cu nimeni). La rândul ei, comunicarea depăşeşte limitele limbajului verbal, angajând o serie de comportamente specifice ale vieții psifice a omului (imitația, contaminarea, competiția etc.). Autorul citat atrage atenția asupra faptului că distincția, deşi reală, este totuşi relativă, în realitate cele două fenomene fiind indisolubil legate între ele. Lucrul acesta devine cu atât mai evident cu cât limbajul este mai elaborat. Odată constituit, prin verigile sale externe, el intervine în desfăşurarea tuturor formelor de activitate umană, inclusiv în procesul comunicării nonverbale.

2. Scopurile şi rolurile comunicării

Comunicarea între persoane sau între grupuri joacă un rol esențial, de prim ordin. Ea este atât de importantă şi utilă încât unii autori nu s-au sfiit s-o considere ca reprezentând unul dintre "elementele" cheie în definirea, înțelegerea şi explicarea individului şi chiar a societății. Există, am putea spune, câteva "rațiuni" ale comunicării la nivel individual. Prin comunicare, individul se umanizează, îşi formează şi îşi dezvoltă personalitatea, deoarece ea este cea care asigură transmiterea experienței sociale. De asemenea, comunicarea permite influențarea educativ-formativă a individului. In lipsa comunicării, individul rămâne la nivelul dezvoltării biologice, rămâne izolat, inapt pentru interacțiunea socială, privat de capacitatea de integrare în colectivitate. Nu va fi posibilă interacțiunea rațională, bazată pe gândire şi reflexie, coordonarea reciprocă a persoanelor, cooperarea şi interinfluențarea reciprocă. Omul este o ființă care comunică şi în virtutea acestui fapt se formează şi se manifestă ca om. Pentru a semnifica acest fapt, Rodolphe Ghiglione [82] a introdus conceptul de "om comunicant". Activitățile de comunicare îl transformă pe om dintr-un simplu subiect într-un actor capabil să "acționeze asupra" şi nu numai de a "fi în". Omul comunicant, apelând la limbă, se construieşte pe sine într-un context intercomunicațional permanent, atitudinile lui verbale fiind legate de context, de microsituațiile sociale în care el trăieşte. Ilustrative, din acest punct de vedere, sunt experimentele făcute pe copii care provin din clase sociale favorizate şi defavorizate (Bernstein, 1971). Clasa de apartenență a copiilor are influență asupra achiziției limbajului, dar este departe de a determina strict funcționarea cognitivă a copiilor, aceasta din urmă depinzând de particularitățile situațiilor concrete de comunicare. Se pare că omul comunicant nu este doar oglinda care reflectă realitatea, ci chiar constructorul neîncetat al realității. Aceasta nu înseamnă a nega determinismul, ci a lăsa loc unei dinamici creatoare. Realitatea socială nu este un fapt ce trebuie tradus în limbă, ci un şantier de construcții. Indivizii nu încetează de a construi această realitate, dar se construiesc şi pe ei înşişi ca urmare a tranzacțiilor comunicative. Spațiul comunicării nu

este un loc neutru şi omogen, ci dimpotrivă, un loc de ajustare şi qe glisare semantică. Ceea ce îi permite omului comunicant de a fi un constructor al realităţii este posibilitatea care i se oferă de a-şi apropja sistemele de semne care îi sunt proprii şi nu doar de a fi traversat prjn ele ([83], p. 222 şi urm.). Există, însă, nu numai raţiuni individuale ale comunicării, ci şi "raţiuni sociale". Prin comunicarea socială, oamenii sporesc uniformitatea de informare, depăşind, astfel, stadiul în care unii sunt informaţi, iar alţii nu. Comunicarea socială contribuie la sporirea uniformităţii de opinie a membrilor grupurilor, fapt care se instituie într-o premisă esenţială a uniformităţii de acţiune. Schimbarea ordinii ierarhice a grupurilor se poate obţine prin intermediul schimbului de informaţii. Comunicarea satisface şi nevoia exteriorizării emoţiilor. G.A. Miller (1956) îşi începea unul dintre capitolele lucrării sale *Limbaj şi comunicare* cu următoarele cuvinte: *"Organizarea socială este imposibilă fără comunicare?.* La rândul său, CI. Levi-Strauss (1962) scria: *"o societate este constituită din grupuri care comunică între* e/e". Comunicarea este atât de importantă încât unii autori au numit-o "lubrefiantuP vieţii individuale şi sociale a oamenilor. Rolurile ei reies cel mai bine în evidenţă din scopurile pe care le îndeplineşte. De Vito stabilea cinci scopuri esenţiale ale comunicării: **a)** ***descoperirea personală*** (în timpul comunicării învăţăm despre noi şi despre alţii, ne descoperim, mai ales prin intermediul comunicării sociale, care constă în raportarea la alţii şi în final, în propria noastră evaluare); **b)** ***descoperirea lumii externe*** (comunicarea dă o mai bună înţelegere a realităţii exterioare, a obiectelor şi evenimentelor); **c)** ***stabilirea relaţiilor cu sens*** (prin comunicare căpătăm posibilitatea de a stabili şi a menţine relaţii strânse cu alţii, deoarece ne place să ne simţim iubiţi şi plăcuţi de alţii); **d)** ***schimbarea atitudinilor şi comportamentelor*** (comunicarea, mai ales cea realizată prin mass-media, excelează în schimbarea atitudinilor şi comportamentelor noastre şi ale altora); **e)** ***joc şl distracţii*** (comunicarea este mijloc de destindere, de a face glume, de a ne simţi bine) ([58], p. 12-14). Autorul arată că acestea nu sunt singurele scopuri ale comunicării, dar sunt cele mai importante. Apoi, se pare că nu fiecare dintre ele este important, ci mai ales combinarea lor. în sfârşit, aceste scopuri afectează atât Şinele personal, cât şi Şinele altor oameni. Pentru că până acum am prezentat rolul comunicării, înţeleasă în expresia ei generală, se cuvine să subliniem şi rolul comunicării verbale, deci a limbajului. Limbajul, fiind o conduită de tip superior, restructurează până în temelii activitatea psihică a omului. El joacă un rol important mediator în desfăşurarea şi dezvoltarea tuturor celorlalte mecanisme psihice, indiferent dacă

acestea sunt conştiente sau inconştiente. Sub influenţa lui, percepţia capătă sens, semnificaţie, se îmbogăţeşte, se transformă în observaţie - ca percepţie cu scop; reprezentările devin generalizate când sunt evocate sau formate cu ajutorul cuvintelor; fără limbaj nu se poate vorbi de formarea noţiunilor, judecăţilor şi raţionamentelor, fără el nu există abstractizări şi generalizări, nu pot fi rezolvate probleme; formulările verbale sunt garanţia memorării de durată; în combinatorica imaginativă, cuvintele apar ca vehiculatori de imagini; verbalizarea permite definirea motivelor şi departajarea lor de scopuri; voinţa este un proces de autoreglaj verbal; însăşi personalitatea umană se formează şi îşi exteriorizează mare parte din conţinutul ei prin limbaj. Limbajul devine, astfel, un fel de *ax al sistemului psihic uman,* care face posibil fenomenul de conştiinţă ([184], p. 71). Rolul limbajului este atât de mare încât activitatea lui nu se întrerupe odată cu întreruperea comunicării cu alţii, dimpotrivă, ea se păstrează pe tot parcursul stării de veghe (uneori sub forma limbajului interior) şi chiar şi în timpul somnului. Faptul că limbajul are un rol fundamental în activitatea psihică a omului poate fi demonstrat, printre altele, cu ajutorul unui experiment în care activitatea lui este perturbată. De exemplu, dacă se cere unor copii ca în timpul procesului rezolvării problemelor să-şi ţină limba cu dinţii, vor apărea perturbări ale procesului rezolutiv.

3. Formele comunicării

în genere, în clasificarea comunicării sunt utilizate trei criterii: numărul de persoane, instrumentele (mijloacele) comunicării, obiectivele ei. După **numărul de persoane** care participă la procesul comu-nicaţional, desprindem comunicarea ***interpersonală*** (se desfăşoară între două persoane, capătă o nuanţă personală atunci când partenerii se află în relaţii intime, reciprocitate sau o nuanţă profesională, când partenerii se cunosc mai puţin; poate fi autentică aspirând la durată şi permanenţă sau neautentică, ocaziţională, provizorie) şi comunicarea de ***grup*** (reglată nu de optica personală a fiecărui participant ci de optica generală, comună tuturor membrilor grupului, ea fiind deci supraindividuală); la rândul ei poate fi împărţită în comunicare ***intra-grup*** - desfăşurată în interiorul grupului - şi comunicare ***intergrup*** -între grupuri. Clasificarea comunicării după instrumentele folosite am făcut-o mai sus, aşa că nu mai revenim asupra ei. Reamintim doar că cea mai răspândită este clasificarea comunicării în ***nonverbală*** şi ***verbală.*** După **prezenţa** sau absenţa unor **obiective,** desprindem:

c) Imaginația şi procesele afectiv - *motivaționale.*

Se pare că cej care au înțeles cel mai adecvat şi profund relația dintre imaginație şi procesele afectiv - motivaționale au fost Ribot şi Freud. Primul, definind imaginația ca *"proprietatea pe care o au imaginile de a se reuni în combinații* no/[1], preciza şi mecanismul prin intermediul căruia s^ produc combinațiile dintre imagini. Este vorba despre "disocierile" şj "reasocierile" imaginilor ce au un substrat motor şi sunt susținute afectiv. Conjugarea proceselor imaginative cu cele afective este surprinsă şi redată cfe Ribot în următoarele cuvinte; "*emoția este fermentul fără de care nici o creație nu este posibilă",* Aşadar, la baza asocierilor şi disocierilor dintre imagini stau relațiile emoționale de tip preferențial sau repulsiv. Freud raportează imaginația exclusiv la afectivitate, ea nefiind altceva decât proiecția libidoului, a conflictelor inconştiente în sfera cunoaşterii. Diversele forme ale imaginației (visul, reveria) nefiind altceva decât fie dramatizări ale trăirilor afective, fie «modalități de satisfacere sau compensare a tendințelor refulate, în gienere, Freud concepe imaginația ca o realizare în plan mintal a dorințelor refulate sau frustrate. Sublimarea sau compensarea sunt, dup>ă el, procesele care stau la baza imaginației creatoare.

între imaginațiie şi planul afectiv există un izomorfism aproape complet. Stările afective (emoțiile, sentimentele, pasiunile) declanşează, facilitează s^u inhibă imaginația. Uneori, influența tensiunilor emotive asupra imaginației este atât de mare încât aceasta se supune unei alte logici decât; celei raționale şi anume logicii afective, fapt care permite depăşirea schemelor rigide ale gândirii. Procesele afective reprezintă o sursă einergetică majoră pentru imaginație, în condiții de indiferență sau de neutralitate afectivă nerealizându-se produse imaginative de calitaite. Şocurile emoționale produc fantasme, viziuni cvasionirice sau cvaisihalucinatorii. Antoine De La Garanderi (1987) diferențiază influența stărilor afective în cazul celor două forme ale imaginației (reproduotivă şi creatoare). Sub influența emoțiilor, reproducătorul se blochează, refuză de a mai reacționa, este incapabil de reuşită, devine ridicul, în timp ce creatorul doreşte să acționeze cât mai mult, să "fugă îmainte", el dispunând de o intensitate afectivă mare pe care nu ştie să o ccontroleze însă. în primul caz, individul este prada unei *emoții paralizante,* în celălalt caz, el este victima unei *emoții precipitante.* Şi într-un caz şi în altul, efectele sunt negative. Emoția decurge, consideră £autorul citat, nu doar din constituția subiectului ci şi dintr-o lacună a metodologiei mintale practicate, dintr-o proastă "gestiune mentală" ai subiectului. De pildă, în primul caz poate fi vorba

I de lipsa confruntării modelului mintal al acțiunii cu propriile posibilități, [iar în cel de al doilea, de insuficienta confruntare dintre proiectul propriu şi modelul prezentat, implicit de lipsa controlului propriei imaginații. Pentru a-şi recăpăta dimensiunea sa constructivă, imaginația *i* trebuie să facă efortul de a se elibera de sub tutela emoției. Autorul nu î exclude posibilitatea existenței şi a unei influențe pozitive a emoției asupra imaginației, de avertizare, dar nu dezvoltă această idee ci o I reține doar cu titlu de ipoteză. Nu trebuie să înțelegem din cele de mai înainte că relația dintre cele două procese este unilaterală, că ea se manifestă doar de la emoție spre imaginație, aceasta din urmă fiind un simplu derivat al emoției. Dimpotrivă, imaginația participă la apariția stărilor afective, la transformarea lor. Imaginația declanşează şi întreține emoția mai ales în artă. De altfel, empatia nu este altceva decât introducerea pe cale imaginară în altul.

în imaginație se exprimă, însă, nu numai segmentul energizor al afectivității ci şi cel direcțional al motivației. Interesele, ca forme şi structuri motivaționale complexe, îşi recrutează imaginativ obiectele lor. De asemenea, stările de expectanță, cele aspiraționale produc imagini corespunzătoare. Obiectele dorinței, speranței, dragostei, urii, geloziei, fricii pot fi "construite" tot imaginativ. Omul îşi creează sau îşi ajustează lumea după nevoile sale. Produsele imaginative, o dată elaborate sub influența factorilor motivaționali, se convertesc apoi în noi resurse energetice ale individului.

d) ***Imaginație şi personalitate.*** Imaginația nu trebuie raportată numai ia diversele procese psihice ale individului ci şi la personalitatea acestuia. Demersurile imaginative aparțin şi sunt întreprinse de cineva anume, aşa încât este firesc ca ele să poarte amprenta personalității. Trăsăturile caracteriale ale omului influențează atât evoluția, cât şi productivitatea imaginației. Osbprn, de exemplu, arată că teama paralizează imaginația, inhibă, blochează producția de idei creative ale oamenilor. Alți autori au subliniat importanța încrederii în sine şi în alții în procesul imaginativ. Atitudinile subiectului față de propria sa activitate s-au dovedit a fi factori reglatori esențiali ai comportamentului creativ. Ele declanşează, orientează, gradează, susțin sau dimpotrivă împiedică, creează dificultăți imaginației. Autoritarismul caracterizat prin atitudini rigide şi intolerante inhibă imaginația. Nonconformismul epistemic, asumarea riscului, curiozitatea, căutarea noului, ca atitudini cognitive şi pragmatice ale personalității, pot potența pozitiv imaginația. Pe de o parte, imaginația prin intermediul produselor sale însăşi, esența creativă a personalității, pe de altă parte, contribuie la formarea personalității deoarece stabileşte modelele ideale ale inte-

instituționalizat (îmbrăcămintea de polițist, de medic etc.). Uneor îmbrăcămintea "comunică" diverse trăsături caracteriale ale oamenil0r (fuga spre originalitate) sau intențiile lor (intenția de a se distinge, dea place etc.). *Gesturile* reprezintă unul dintre cele mai importante mijlo^ ce care dau acces la o persoană. Jean Stoetzel [225] le clasifica }n trei categorii: *gesturi aulice* (care nu au nici o legătură cu cor% nicarea, dar care trădează o anumită stare afectivă a individului, de exemplu, la un examen, o persoană își frământă mâinile, ține creionul între dinți, mişcă picioarele sub bancă); *gesturi obişnuite* (reverența diplomatului, degetele ridicate ale elevilor care vor să răspundă la lecție etc.); *gesturi simbolice* (prin care se exprimă aprobarea, indiferența, entuziasmul; pentru a chema pe cineva se face un semn cu degetul, pentru a aproba se dă din cap). Există chiar o ştiință a gesturilor, numită *kinezica.* Contribuții importante la structurarea ei a adus Ray Birdwhistell *(Introduction to kinesics,* 1952), care a aplicat metodologia lingvisticii structurale la studiul gesturilor, găsind o corespondență între unitățile verbale şi cele gestuale (fenomenelor le corespund kinemele, ca fiind cele mai mici unități de acțiuni gestuale; morfemelor le corespund kinemorfemele). Kinezica devine în concepția lui o adevărată gramatică a gesturilor. Există însă nu numai o kinezica, ci şi o parakinezică, deoarece gesturile au intensitate, durată, întindere, amplitudine, ritmuri constante sau în flux, caracteristici care se integrează contextelor psihologice, sociale. Studiind relația dintre cultură şi personalitate, Birdwhistell a ajuns la concluzia că gestul reprezintă o a treia instanță ce se interpune între cele două noțiuni. El ajunge chiar la stabilirea unei stratificări sociale a oamenilor pornind de la indicii gestuali. Corpul uman înseamnă nu numai aparența fizică sau gestică, ci şi *expresia feței, mimica* cu un foarte mare rol în comunicarea nonverbală. Privirea, se pare, că se distinge ca element central al expresiei feței. Susținerea sau ocolirea ei, fixitatea sau mobilitatea ei trădează stările de admirație, iubire, duşmănie etc. Cercetările au arătat că într-o conversație asupra unor probleme personale, persoanele se privesc între 50%-60% în timpul conversației. Prin expresia feței putem *stimula, orienta, decodifica* şi *înțelege* intențiile partenerului, *susține* partenerul.

Comunicarea prin spațiu şi teritoriu. Omul este extrem de grijuliu cu spațiul în care trăieşte. El îşi delimitează şi amenajează teritoriul în funcție de nevoi şi împrejurări. Tocmai modul de delimitare şi amenajare a spațiului "comunică" multe informații despre individ Dintr-o perspectivă sociologică şi antropologică, pot fi desprinse trei tipuri de teritorii: tribale, familiale, personale (Desmond Morris, 1977).

pintr-o perspectivă psihologică şi psihosocială ne ocupăm mai ales de ultimul tip, de teritoriu, mai strâns legat de particularitățile psihice ale omului. Studiul relațiilor spațiale, ca mod de comunicare, revine unei ştiințe numite *proxemica.* Printre problemele studiate de ea putem enumera: jocul teritoriilor, maniera de a percepe spațiul în diferite culturi, efectele simbolice ale aspectelor spațiale, distanțele fizice ale comunicării. Edward T. Hali excelează în studiul rolului distanțelor spațiale în comunicare. Cartea lui, *The Hidden Dimension,* apărută în 1966, este considerată a fi o veritabilă gramatică a spațiului. După el, există patru tipuri de distanțe (intimă, personală, socială, publică) ce reglează comunicarea în funcție de respectarea sau încălcarea lor. Fiecare dintre ele se asociază diferit cu celelalte categorii de mijloace ale comunicării. De exemplu, în *distanța intimă* (corp la corp sau maximum 15-40 cm, vocea are un rol minor, se exprimă involuntar unele vocale); în *distanța personală* (45-75 cm, până la maxim 125 cm, vocea este normală, familiară); în *distanța socială* (125-210 cm, cu un maxim de 210-360 cm, vocea este plină şi distinctă, mai intensă decât în distanța anterioară); în *distanța publică* (3,60-7,50 m şi cu un maximum de peste 7,50 m, discursul este formalizat, gesturile stereotipe, interlocutorul devine un simplu spectator, iar comunicarea un spectacol).

Comunicare prin imagini. Viața modernă a adus cu sine o multitudine de mijloace imagistice de comunicare (afiş, fotografii, benzi desenate, ilustrații, cinema, televiziune). Comunicarea prin imagini, omniprezentă, crează un paradox: deşi mai puțin interactivă, deoarece se exercită într-un singur sens, ea este mult mai eficientă, deoarece afectează un număr extrem de mare de persoane. Aşadar, între reciprocitatea şi amploarea ei există o oarecare incompatibilitate. Aceasta se datorează, pe de o parte, tehnicii care nu oferă destinatarului posibilitatea de răspuns imediat, pe de altă parte, diferențelor de competență: în timp ce toți oamenii ştiu să mânuiască limbajul, acest lucru nu-i valabil şi pentru imagine, fapt care duce la accentuarea inegalității dintre emițător şi receptor ([17], p. 157). O mare importanță în această formă de comunicare o are mesajul lingvistic care însoțeşte imaginea, o completează sau o exprimă. De asemenea, important este şi contextul, el făcând să varieze semnificația imaginii. Abraham Moles (1988) a stabilit chiar un indice de iconicitate, iar Jacques Bertin a efectuat studii asupra *"graficiT,* definită de el ca *"limbajul ochilof.* Proliferarea comunicării prin imagini, deşi omniprezentă, este considerată de unii autori ca reprezentând un fenomen de

regresiune culturală, el împiedicând dezvoltarea altor forme de nicare (se pierde, de exemplu, gustul pentru lectură).

Mijloacele nonverbale ale comunicării au, în totalitatea lor următoarele roluri: 1) de a *transmite* ceva (idei, informații, intenții^ trăsături de caracter); 2) de a *nuanța* şi *preciza* comunicarea (care devine, astfel, aprobativă sau dezaprobativă, receptivă sau nerecep. tivă); **3)** de a ajuta persoanele să se *exprime* şi să se *înțeleagă* reciproc mult mai bine (pentru realizarea acestui ultim rol, mijloacele verbale trebuie să le însoțească pe cele verbale, în nici un caz nu pot acționa independent). De Vito stabileşte şase funcții ale comunicării nonverbale asociate celei verbale. Astfel, ea *accentuează, completează, contrazice, reglează, repetă, substituie* comunicarea verbală ([58], p. 135-136).

b) Comunicarea verbală (limbajul). Limbajul este unul dintre mijloacele cele mai specific umane, cel mai frecvent folosit în comunicarea interumană. El a şi fost definit de aceea ca fiind *"uh vehicol ce transportă intenții, atitudini, un simplu mijloc de transmisie a informațiilor, care circulă fără rezistență de la un sistem cognitiv, la altur* [18]. Definiția este voit îngustată pentru a sublinia mai ales funcția de comunicare a limbajului. Limbajul este însă mai mult decât un simplu mijloc de transmisie, el este şi un tip aparte de conduită â individului, şi anume, de *conduită verbală,* ce implică activități diverse (vorbire, ascultare, schimb de idei, reținerea mesajelor sonore, reproducerea sau traducerea lor). De asemenea, conduita verbală se subsumează unei familii mai vaste de conduite şi anume *conduitelor simbolice* (desen, gesturi, scris, diverse alte coduri). Limbajul, ca facultate inerentă şi specifică speciei umane, constituie tocmai expresia şi realizarea conduitelor verbale ([31], p. 6-7). Studiul limbajului presupune investigarea unor probleme cum ar fi: perceperea limbajului, înțelegerea discursului, memorizarea frazelor şi a textelor, achiziția şi producerea limbajului ([41], p. 76). Nu-i de mirare, de aceea, de ce psihologii au început studiul limbajului cu investigarea relației dintre fenomenele externe ale producerii şi perceperii sunetelor, şi procesul intern al gândirii (Wundt). Buhler, criticând poziția lui Wundt, explica limbajul prin referire doar la evenimentele externe, decât prin invocarea obscurelor "procese mentale", poziție care se va radicaliza în behaviorism. Watson, Kantor etc. s-au centrat pe studiul determinanților funcționali ai comportamentului verbal. Contribuții remarcabile la studiul limbajului au adus reprezentanții şcolii constructiviste (Wallon, Vîgotski, Luna, Piaget) preocupați de investigarea achiziției

limbajului, implicit de socializarea copiilor. Deşi problemele emisiei, perceperii, înțelegerii limbajului sunt extrem de importante pentru o psihologie a limbajului, noi nu ne putem opri asupra lor. Din multitudinea problematicii referitoare la limbaj, vom decupa doar o singură problemă care se distinge nu numai prin semnificația ei majoră, ci şi prin aceea că a fost extrem de controversată. Este vorba despre problema achiziției limbajului, care i-a condus pe unii autori la considerarea limbajului ca fiind înnăscut, iar pe alții la ideea construirii treptate a structurii limbajului. *Teorii nativiste* ale limbajului insistă asupra rolului echipamentelor biologice înnăscute. Nu este nici un dubiu, afirmă susținătorii acestor teorii, că intrăm în lume echipați pentru vorbire. Făcând un inventar al capacităților înnăscute ale vorbirii, Gray arată că acestea sunt: **1)** structurile anatomice prezente în gât (laringe, faringe) care ne fac apți a produce o gamă largă de sunete, comparativ cu orice alt manifer; **2)** preferința de a asculta, de a vorbi, de a distinge toate sunetele de bază ale vorbirii; **3)** mecanisme care fac posibilă trecerea printr-o serie de faze (gângurit, lalațiune etc.); **4)** ariile specializate pentru vorbire din creier (Broca şi Vernicke). ([93], p. 425). Cel mai tipic reprezentant al teoriilor nativiste ale limbajului este Noam Chomsky. Trei idei mai importante ale lui Chomsky, prezente în diversele sale lucrări *(Sintactic Structures,* 1957, *Aspects of the Theory of Sintax,* 1965), ne vor reține atenția. Prima se referă la încercarea acestuia de a explica structurile lingvistice de suprafață descrise înaintea lui de Saussure şi Sapir. Cei doi autori arătaseră că unitățile lingvistice de bază intră în relații specifice între ele şi chiar cu realitățile extralingvistice (semnale, simboluri, integrându-se în construcții mult mai complexe (sintagme, paradigme, produse gramaticale). Chomsky şi-a propus un dublu scop: **1)** de a găsi acele structuri non-aparente ale vorbirii (numite de el structuri profunde) în stare de a explica structurile de suprafață; **2)** de a stabili regulile care transformă structurile profunde în structuri de suprafață. El consideră că, dacă lingviştii ar studia numai limbajul pe care oamenii îl produc, n-ar putea descoperi principiile care stau la baza propozițiilor emise, n-ar putea înțelege cum se articulează ele sau înțelesurile diferite pe care le sugerează una şi aceeaşi propoziție. Tocmai de aceea, el s-a orientat spre dezvoltarea regulilor de transformare a structurilor profunde în structuri de suprafață, constituind ceea ce s-a numit *gramatica generativă.* Trecerea de la gramatica sintagmatică de suprafață la cea generativă şi transformațională a reprezentat o adevărată revoluție în ceea ce priveşte conceperea limbajului, ea atrăgând atenția psihologilor de a studia nu doar comportamentul

verbal în expresia lui internă, ci şi reprezentările mentale psihoiingvis-tice pe care comportamentele verbale le reflectă. O a doua idee a lui Chomsky, care ne interesează, se referă la distincția pe care el o face între conceptul de *competență lingvistică* şi conceptul de *performanță lingvistică,* în limbajul vorbit al unui individ există fraze gramaticale, dar şi fraze negramaticale. Cum ar putea fi diferențiate acestea? Chomsky oferă ca metodă recurgerea la intuiția subiectului, la conştiința lui implicită, adică la capacitatea lui intrinsec-ideală de a produce şi înțelege fraze în acord cu "forma" limbii, de a aprecia gradul de deviantă al unui enunț în raport cu o "bună formă". Pornind de aici, Chomsky îşi propune un nou scop, şi anume, acela al analizei competenței lingvistice a subiectului vorbitor, care reprezintă o proprietate eseţială a spiritului uman. Ea constă în cunoaşterea de care dispune subiectul, cunoaştere ce prezidează orice act verbal, ea luând forma unei gramatici, a unui sistem de reguli. Performanța lingvistică este definită ca fiind capacitatea subiectului de a pune în practică sistemul de reguli, în funcție de diverse situații şi împrejurări. Conceptul de competență este studiat de lingvistică, cel de performanță de psiholingvistică. Din păcate, relațiile dintre cele două concepte sunt, după cum remarca Bronkart, ambigue, fapt care a marcat pentru mult timp însăşi relațiile dintre lingvistică şi psiholingvistică. Cea de-a treia idee esențială pentru psihologia limbajului este cea care se referă la considerarea limbajului (mai ales a structurilor profunde şi a competenței lingvistice) ca fiind înnăscut. Premisa de la care porneşte Chomsky este aceea că, la naştere, creierul omenesc este înzestrat cu o structură nervoasă înalt specifică, având capacitatea de a realiza structuri lingvistice complexe. Mai mult, creierul omenesc se maturizează la fel ca alte organe (inima, ficatul), în cazul lui fiind mai nimerit să vorbim despre creştere, ideea de dezvoltare şi de construcție, când este vorba de limbaj, nemaiavând sens. Maturizarea creierului se produce prin developarea în sens fotografic a unor structuri deja existente şi nicidecum prin învățare. Argumentul imbatabil în favoarea acestei teze l-ar constitui localizarea centrului limbajului, care pledează pentru specificitatea ereditară. Chomsky consideră, deci, că omul se naşte predispus să învețe limbajul în anumite moduri. Regulile lingvistice sunt mult pre complexe pentru ca să poată fi învățate de către copii singuri, cu ajutorul unei inteligențe generale. Dimpotrivă, arată el, copiii sunt ajutați de o înțelegere înnăscută a aspectelor limbii (este vorba despre regulile gramaticale) comune tuturor limbilor. De asemenea, ei sunt ajutați de un ghid înnăscut care facilitează achiziționarea regulilor unice ale limbajului specific unei culturi. Acestea

sunt numite de Chomsky mijloace de achiziție ale limbajului *(language-acquisition devices,* prescurtat LAD). O facultate de limbaj determinată genetic, precizează o anumită clasă de gramatici omeneşte accesibilă. Copilul îşi va însuşi una din aceste gramatici pe baza datelor limitate care îi sunt accesibile. Pentru Chomsky, lingvistica cu structurile ei profunde, cu gramaticile ei generative este primordială în raport cu cogniția. Centrându-se prea mult pe modul în care lingviştii trebuie să formuleze regulile gramaticale şi nu pe modul de achiziție a limbajului de către copil, fapt care i-a atras acuzația de *adultocentrism,* Chomsky pierde din vedere faptul că dezvoltarea cognitivă şi cea a limbajului sunt interactive. Bronckart arată că pe bună dreptate concepția lui Chomsky a avut un veritabil rol catalizator în evoluția ştiințelor comportamentului verbal şi a ştiințelor în general, dar nu uită să adauge că **din punct de vedere psihologic, ca şi din punct de vedere pedagogic, interesul ei este limitat'* ([31], p. 236 şi 243).

Teoriile învățării limbajului au fost dezvoltate de behaviorişti şi constructivişti. Skinner, în lucrarea sa *Comportamentul verbal,* apărută în 1957, lansa ideea potrivit căreia limbajul nu este în mod special diferit de orice altă formă a comportamentului. Spre deosebire însă de behaviorismul tradițional al lui Watson, care punea accent doar pe două elemente *(stimul - reacție),* Skinner adăuga un al treilea, şi anume, *întărirea* (sau recompensa, cum mai este denumită popular). Aceste trei elemente interacționează în maniera următoare: stimulul care acționează asupra organismului oferă ocazia pornind de la care răspunsul este susceptibil de a fi emis şi de a fi întărit. Dacă se produce întărirea pozitivă a reacției, se instalează un proces de discriminare şi stimulul devine un agent susceptibil de a face să apară răspunsul. Acesta este tipul de interacțiune pe care Skinner îl numeşte "operanf.

Comportamentul verbal este un asemenea comportament operant, achiziționat prin condiț

sition-device - LAD, în viziunea behavioriştilor şi a reprezentanţilor teoriilor învăţării sociale, important este sistemul de suport pentru achiziţia limbajului *(language-aquisition support-system* - prescurtat LASS).

Contribuţia cea mai semnificativă pe direcţia ilustrării caracterului dobândit al limbajului a adus-o, însă, Piaget, adept al modelului auto-organizării psihicului. Fără a intra în amănunte, amintim că trei concepte sunt esenţiale pentru întreaga teqrie piagetiană: **1)** ***interac-ţionism*** (care se referă la relaţiile de interacţiune reciprocă între organism şi mediu, respinge unilateralitatea teoriilor behavioriste care privilegiază mediul, dar şi teoriile preformiste, ce acordau o prea mare atenţie structurilor interne ale organismului); **2)** ***constructivism*** (ce vizează două aspecte esenţiale: pe de o parte, rolul activ al organismului, pe de altă parte, caracterul progresiv al elaborării structurilor cunoaşterii, inclusiv a limbajului); **3)** ***echilibrul*** (ce cuprinde sistemele reglatoare care permit acţiunea organismului împotriva factorilor perturbatori şi reechilibrarea structurilor interne). Ipoteza piagetiană esenţială în ceea ce priveşte natura şi originea limbajului este *continuitatea funcţională* între sistemele reprezentative şi cele de tratare a informaţiilor. Subiectul, datorită perfecţionării sistemelor de tratare a informaţiilor, îşi construieşte mai întâi imaginile mentale (reprezentările), apoi simbolurile şi, în sfârşit, semnele vorbirii. Crearea semnificaţiei este indisolubil legată de activitatea cognitivă. Trecerea de la inteligenţa acţională (senzorio-motorie) la inteligenţa operaţi-onală (reflexivă) se face în mod firesc, fără rupturi majore. In final, se ajunge la adaptarea corespunzătoare a individului la solicitările mediului, în 1975 a avut loc o celebră dispută între Piaget şi Chomsky, cunoscută sub denumirea de controversă dintre *inneism* şi *constructivism.* Concepţia lui Chomsky duce către o serie de bizarerii: **1)** dat fiind faptul că limbajul este cuprins în genomul individului, acesta şi-l poate însuşi chiar în condiţiile unei educaţii limitate; **2)** toate ipostazele posibile despre regulile sintaxei pe care copilul ar putea să le inven-teze sunt excluse de moştenirea genetică; **3)** limbile vorbite sunt în toate privinţele, în toată lumea, aceleaşi; 4) mediul joacă, în cel mai bun caz, un rol declanşator, el având un rol minim în elaborarea cunoştinţelor. Acestor concluzii exagerate, Piaget le opune altele mult mai realiste: 1) structurile cognitive ale intelectului se construiesc prin-tr-o organizare de acţiuni succesive exercitate asupra obiectelor; (deşi nu crede în existenţa structurilor cognitive înnăscute ale inteligenţei, acceptă ideea că funcţionarea inteligenţei implică mecanisme nervoase ereditare, mecanisme care sunt insuficiente pentru explicarea

genezei şi evoluţiei comportamentului uman); **2)** există o inteligenţă general umană care este aptă să transforme în realitate potentele organizatoare elementare ale creierului, în diferite forme din ce în ce mai complexe. Principiile după care se conduce Piaget sunt "*minimum de* preformare" şi *"maximum de autoorganizare"* (Informaţii suplimentare, vezi în [173]).

4. Funcţiile comunicării şi limbajului

Eficacitatea comunicării este strict dependentă de gradul de implicare ai individului (sau grupului) în ea. La rândul său, gradul de implicare exprimă caracterul funcţional al comunicării şi limbajului, Iată de ce psihologii s-au concentrat pe stabilirea funcţiilor acestor două mecanisme psihice. Aceasta diferă atât ca număr, cât şi ca denumire. Karl Buhler (1933) le clasifică după natura procesului psihic predominant (emoţional-expresivă, conativă, referenţial-designativă). A. Ombredane (1951) preferă ierarhizarea lor de la primitiv şi spontan către elaborat şi voluntar (afectivă, ludică, practică, reprezentativă, dialectică). R. Jakobson (1960) porneşte de la centrarea pe unul sau kltul dintre elementele comunicării (emoţional-expresivă - centrată pe fcmiţător; conativ-persuasivă - centrată pe receptor; denotaţi v-reprezentativă - centrată pe obiectul desemnat; poetica - centrată pe mesaj; fatică - centrată pe canalul de comunicare; metalingvistică -centrată pe elementele codului). Abravanel şi Ackerman (1973) iau în consideraţie efectele produse (creatoare, reglare a intenţiilor, structurare a intelectului). Nu ne propunem să analizăm vreuna dintre aceste funcţii, ci doar să atragem atenţia asupra faptului că în fiecare dintre clasificările enumerate este prezentă *funcţia reglatoare a* comunicării şi limbajului, pe care noi o considerăm esenţială. Din perspectiva activităţii şi existenţei umane, ne interesează nu atât schimbul de mesaje în sine dintre parteneri, cât mai ales modul şi maniera în care un asemenea schimb de mesaje conduce la modificări, restructurări în plan cognitiv, afectiv, atitudinal, motivaţional etc. Comunicarea trebuie raportată la individ şi la grupul din care el face parte, la valenţele pe care ea le are în raport cu aceste două entităţi esenţiale ale vieţii sociale. Tocmai de aceea găsim extrem de interesantă o clasificare a funcţiilor comunicării şi limbajului făcută de Gerard Wackenheim [238] în raport cu individul şi cu grupul. Autorul citat consideră că limbajul şi comunicarea îndeplinesc, în raport cu *individul,* următoarele funcţii: **1)** ***funcţia de integrare a individului în mediul său*** (permite individului să trăiască alături şi împreună cu alţii, să ia poziţie faţă de alţii, să se

adapteze situațiilor noi, să țină seama de experiența altora, să asimileze o parte din ea); **2) funcția de dezvăluire şi autodezvăluire** (prin comunicare, individul se face cunoscut altora, dar şi sieşi, îşi corijează o serie de percepții şi atitudini eronate, se introspectează şj se poate înțelege mai bine); **3) funcția valorizatoare** (comunicarea răspunde nevoii individului de a fi apreciat, prin intermediul ei individul atrăgând atenția altora asupra sa, implicit, afirmându-se); **4) funcția reglatoare a conduitei altora** (comunicând cu alții, un individ îşi poate ameliora poziția în ierarhia grupului, îi poate determina pe aceştia să-şi schimbe atitudinile, creează conflicte sau atmosfere destinse în timpul unei conversații); **5) funcția terapeutică** (comunicarea este un mijloc curativ, mărturie în acest sens stând psihanaliza, psihodrama şi întreținerea rogersiană). La fel de importante sunt şi funcțiile comunicării în raport cu grupul: **1) funcția productiv-eficientă** (permite realizarea sarcinilor, mai ales în situația în care acestea implică un înalt grad de cooperare între membrii grupului, ajută "locomoția" grupului spre atingerea scopurilor fixate); **2) funcția facilitatoare a coeziunii grupului** (prin comunicare se naşte şi subzistă un grup; încetarea sau perturbarea ei se soldează fie cu moartea grupului, fie cu apariția unor disfuncționalități grave); **3) funcția de valorizare a grupului** (aproape identică cu cea întâlnită şi la nivelul individului; prin comunicare grupul îşi afirmă prezența, se pune în evidență, îşi relevă importanța, originalitatea, îşi justifică existența); **4) funcția rezolutivă a problemelor grupului** (comunicarea salvează onoarea grupului, iar când acesta se degradează trece prin perioade dificile, poate fi utilizată ca mijloc terapeutic; sociodrama este poate cel mai bun exemplu în susținerea acestei funcții). Funcțiile comunicării şi limbajului, clasificate după raportarea la grup, sugerează faptul că dincolo de cuvinte şi de sensul asigurat de lexic, omul poate produce sensuri derivate, cu efecte multiple, datorate tocmai dinamicii grupului. Cei care au înțeles cel mai bine ce vor să spună cuvintele într-un context grupai au fost discipolii lui Bateson, care au format grupul numit "şcoala de la Palo Alto" sau "colegiul invizibil". După reprezentanții acestui grup (Don Jackson, Paul Watzlawick, Erving Goffman etc.) a comunica înseamnă a "intra în orchestră", a intra în simbolurile disponibile, a-ți ajusta timbrul la ansamblul preexistent, a pune în comun, a face ceva împreună cu cineva. Paradigma orchestrei se opune paradigmei liniei de telegraf, ea combate egocentrismul, insistând, în schimb, asupra necesității de a pune în joc ansamblul semnelor disponibile interlocutorilor care declanşează comporta-

- superioară percepției spontane, nedirijată prin limbaj în
  - cazul

rezolvării unor probleme; timpul de rezolvare este foarte scurt, numărul erorilor comise este mic etc.[n] (Preda, 1979, 1988).

Influența reglatoare a limbajului se remarcă cel mai bine în cadrul proceselor persuasive. Esențială în acest caz rămâne argumentarea, amplu tratată în unele lucrări de specialitate. Chaim Perel-man şi Lucie Olbrechts-

mente. Toate funcțiile enumerate sunt, sub o formă sau alta, expresii particulare ale funcției generale de reglare a comunicării şi limbajului.

Roiul reglator al comunicării şi în special al limbajului a fost evidențiat într-o multitudine de cercetări, lată doar câteva pe care le dăm cu titlu de exemplu:

- "inserția stimulilor din primul sistem de semnalizate într-o rețea de semnificații corespunzătoare limbajului, conferă stabilitate şi permanență reacției declanşate; apariția unui stimul nou în câmpul perceptiv al unui subiect declanşează reflexul de orien tare, care scade în intensitate dacă stimulul respectiv este repetat; când stimulului respectiv i se acordă o anumită semni ficație printr-un comentariu verbal adecvat, reflexul de orientare se menține şi nu mai poate fi stins?. (Luria, 1959);
- "limbajul ajută la reajustarea funcționării cognitive; cunoscut este experimentul unei cercetătoare care a pus copiii de 12-30 luni în situația discriminării perceptive a două lăzi colorate diferit (una roşie, alta verde, sub cea verde aflându-se o bomboană); reacția de alegere neînsoțită de limbaj este dificilă; când intervine însă limbajul - prin indicarea culorii cutiei sub care se află bomboana - discriminarea perceptivă are loc foarte rapid*. (Liublinskaia, 1967);
- "comunicarea şi limbajul reglează procesul devenirii personale a individului; comunicarea este factorul exogen care intervine în evoluția personalității, ea produce modificări durabile în condu ita persoanelor. (Wackenheim, 1969);
  - "dirijarea percepției prin limbaj facilitează procesul rezolvării problemelor (mai ales ale celor de relaționare spațială); într-un experiment s-a demonstrat că percepția dirijată este infinit

Tyteca (1988), într-un amplu Trăite de î'argumentation, după ce prezintă în primele două părți câteva probleme generale referitoare la cadrele argumentării (demonstrație şi argumentare, efectele argumentării, argumentare şi violență, argumentare şi angajare etc.), se concentrează, în partea a treia, asupra tehnicilor

argumentative. Sunt trecute în revistă tehnici cum ar fi: folosirea argumentelor cvasilogice, a argumentelor bazate pe structura realului (relații de succesiune, de coexistență), a legăturilor care fundează realul (cazul particular, raționamentul prin analogie), în finalul lucrării, sunt făcute comentarii asupra disocierii noțiunilor şi interacțiunii argumentelor. Din păcate, nu ne putem opri în spațiul acestei lucrări asupra unor date extrem de interesante din această lucrare, în afara strategiilor argumentative, o mare importanță, dintr-o perspectivă psihologică, o au şi factorii facilitatori sau perturbatori ai persuasiunii. O sistematizare excelentă a acestora a fost făcută de către Marcel Bromberg (în [83]). Persuasiunea este influențată de: **1)** *caracteristicile sursei persuasive* (credibilitatea, atractivitatea, puterea ei de a distrubui sau nu recompense şi pedepse); **2)** *caracteristicile mesajului* (mesaje unilaterale sau bilaterale, structura mesajului, tipul mesajului); **3)** *caracteristicile receptorului* (legate îndeosebi de unele procese şi mecanisme psihice ce intră în funcțiune în timpul procesului persuasiv; atenția, înțelegerea, acceptarea, memorizarea, acțiunea; o mare importanță o are şi punerea în gardă a receptorului, contra intenției persuasive sau contra conținutului mesajului - ambele putând duce la fenomenul rezistenței la schimbare). Legate de unul sau altul dintre aceşti factori, există tehnici de reglare dezvoltate în psihologie referitoare la procesele persuasive. De exemplu, McGuire (1964) a propus *tehnica inoculării,* bazată pe analogia cu imunizarea biologică a organismului. Aşa cum putem creşte capacitatea de apărare a organismului prin injectarea anticipată a unor viruşi, similari celor care se presupune că vor acționa mai târziu, tot aşa putem stimula apărarea atitudinală a individului inoculându-i o formă atenuată de argumente contraatitudinale susceptibile a fi formate în viitor. Există şi *terapii de susținere,* asemănătoare întăririi organismului printr-un aport de vitamine. Analog, îi putem furniza individului o previziune bazată pe un set de argumente de susținere care îi va permite să reziste la contra-propaganda ulterioară. De la astfel de constatări s-a ajuns şi la o generalizare: dacă posibilitatea de contraargumentare a receptorului permite descreşterea impactului persuasiv al unui discurs, atunci orice procedeu capabil a anihila un astfel de proces trebuie să crească eficacitatea discursului. Aşadar, impactul mesajului persuasiv va fi cu atât mai mare cu cât el este structurat într-o manieră capabilă a elimina orice contraargumentare din partea receptorului.

CAPITOLUL XVII

ATENȚIA

1. Specificul psihologic ai atenției

Atenția a avut în câmpul cercetării psihologice o evoluție extrem de sinuoasă, făcând saltul de la considerarea ei ca fiind o facultate psihică centrală până la ignorarea sau chiar izgonirea ei din psihologie (vezi: Urbina, în: [51], p. 94). Spre sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, atenția era considerată, de către introspec-ționişti, o facultate de sine stătătoare, independentă, cu conținutul său specific, la fel ca alte procese şi activități psihice, având un rol determinant, decisiv, în buna desfăşurare a celorlalte fenomene psihice. Prin intermediul ei, se explică toată bogăția vieții sufleteşti, toate celelalte fenomene psihice, omițându-se, însă, tocmai explicația ei. !n Europa, Wundt, Eddinghaus considerau că atenția s-ar datora aşa-numitei "priviri interioare", ea fiind tributară clarității şi purității stărilor de conştiință, îngustării câmpului conştiinței care ar asigura, astfel, ridicarea nivelului reprezentărilor şi al gândirii, în America, funcțio-nalismul (reprezentat prin James) s-a centrat pe natura selectivă a atenției ca o funcție activă a organismului bazat pe starea lui motiva-țională, în timp ce structuralismul (cu reprezentatul său de frunte Titchener) vedea atenția ca o stare a conştiinței caracterizată prin creşterea concentrării şi a clarității senzoriale, centrându-se, de aceea, pe studiul condițiilor pare tind să maximizeze claritatea şi proeminența senzației. Nu întâmplător Titchener (1908) afirma despre atenție că reprezintă *'nervul întregului sistem psihologic".* Din păcate, odată cu apariția şi dezvoltarea behaviorismului, "soarta" atenției devine mai mult decât precară, ea fiind ignorată sau chiar eliminată din psihologie. Psihologul danez E. Rubin a prezentat la cel de-al IX-lea congres de psihologie experimentală de la Munchen, din 1925, o comunicare intitulată "*Nonexistența atențier.* G. Dwelshauvers, deşi

inițial (în 1890) a împărtăşit punctul de vedere emis de Wundt târziu a ajuns la concluzii total opuse, fapt care l-a determinat excludă atenția din tratatul său de psihologie apărut în 1928. în ce îi priveşte pe behavioriştii tradiționali, ei interpretau atenția în meni pur comportamentali. W.S. Hunter (1928), de exemplu, deră că ceea ce numim prin termenul de atenție n-ar fi altceva decât componentă a unui comportament dominant. Schimbarea câmpui° teoretic al psihologiei, datorată, în principal, apariției unor noi perspec. tive de abordare, multiplicarea cerințelor vieții practice, care implica sporirea capacităților atenției, au condus, cu timpul, şi la schimbarea atitudinii față de atenție care a reintrat în câmpul investigațiilor $ cercetării experimentale.

Cum ar putea fi explicate aceste sinuozități în abordarea atenției? Faptul că ea are un rol imens în viața şi activitatea omului n-ar putea fi pus de nimeni sunt semnul întrebării. Ştim chiar din experiența empirică personală că prin atenție selectăm preferențial stimulii, ideile, le reliefăm şi gradăm, ne dirijam anticipativ activitatea etc. Şi atunci, de ce uneori asemenea caracteristici şi roluri ale atenției au fost înțelese, apreciate şi ca urmare investigate, iar alteori nu? Se pare că însăşi complexitatea în sine a atenției constituie răspunsul la această întrebare. Psihologii au oscilat mult între considerarea atenției ca fiind *proces psihic, activitate psihică, stare psihică, condiție* facilitatoare sau perturbatoare a celorlalte fenomene psihice. Iar atunci când nici unul din aceste atribute nu-i satisfăceau, au declarat atenția ca fiind un *proces psihofiziologic,* domeniu de graniță între psihologie şi filosofie. Indiferent însă ce este atenția (proces, activitate, stare, condiție) ceea ce cotează este specificul ei psihologic care multă vreme a rămas o enigmă, în legătură cu depistarea unui asemenea specific psihologic al atenției s-au manifestat cel puțin două tendințe. Unii psihologi au redus atenția la alte fenomene psihice, confundând-o în cele din urma cu acestea. Pentru Ribot (1889) atenția era un *"act motor".* Faptul că atenția este însoțită de o serie de mişcări (vasomotorii, respiratorii, contracția muşchilor mimicii, dirijarea aparatelor senzoriale spre sursele de informație) este incontestabil. Aceste mişcări întrețin şi intensifică atenția, ca dovadă că atunci când sunt suspendate sau împiedicate, activitatea se perturbă. Ribot greşeşte însă considerând că aceste mişcări sunt elemente constitutive ale atenției şi în fe'ul acesta pierde din vedere tocmai specificul ei psihologic. Alți autori ai considerat atenția ca fiind un proces *cognitiv ş\ conativ* (Roşea, 19^' Floru, 1967). Pentru alții, atenția este *"aspectul activ selectiv al Per' cepției, care constă în prepararea şi orientarea individului spre efea unui stimul particula^* ([55], p. 272). Reducerea atenției la ercep{ie este evidentă; or, atenția intervine şi în multe alte fenomene psihice (memorie, gândire etc.).

Cea de a doua tendință care s-a manifestat a constat în încercarea psihologilor de a depista elementele psihologice proprii, specifice în stare a individualiza atenția. Pentru descoperirea acestora putem porni de la două sugestii date de psihologul francez Maurice peuchlin[198J:

• organismul uman este bombardat de o cantitate imensă de informații, cantitate ce este superioară celei care poate fi tratată, tradusă, implicată în răspunsurile adaptive (de altfel, o parte a acestei informații, fiind nepertinentă, nici nu este legată de reacțiile adaptive), în aceste condiții, apare necesitatea stringentă de a selecționa şi filtra informația în vederea traducerii ei în dispozitivele care elaborează răspunsurile (construcția unui percept, a unei habitudini , punerea în funcțiune a unor răspunsuri generalizate etc.). Tocmai această selec ție a informațiilor constituie,procesul esențial pe care îi evocăm atunci când vorbim despre atenție. Aş

gența nevoilor subiectului). Orientarea şi focalizarea pe stimuli a psihicului în vederea selectării informațiilor pertinente par a fi cele trei note definitorii ale atenției care o diferențiază de alte fenomene psihice.

Sub o formă sau alta, aceste caracteristici apar în majoritatea definițiilor date atenției. Atenția este *"orientarea electivă a activității psihice** [174]. Pentru Zaporojet, atenția este *"activitatea psihică* ce *constă în orientarea spre obiectele şi fenomenele înconjurătoare şi care asigură reflectarea lor cea mai deplină şi mai precisă în creierul omulur* (1959). Oswald defineşte atenția ca *'fenomen ce dispune de calitate selectivă şi orientativă"* (1962). Atenția este *"concentrarea spiritului asupra unor lucruri. A fi atent înseamnă a te detaşa de mediul exterior pentru a te focaliza pe ceea ce te interesează** ([222], p. 28). Deşi aceste precizări sunt prețioase, ele sunt insuficiente. Nu este de ajuns să ştim că atenția este însuşirea conştiinței sau activității psihice de a fi orientată şi concentrată într-o anumită direcție, ci trebuie să ştim şi *"în ce anume constă această activitate de orientare a activității psihice"* ([256], p. 136). Autorul citat arăta că specificul orientării trebuie căutat în *"ierarhizarea interioară a raporturilor de forță determinate de condițiile obiective** (ibid). Cât priveşte concentrarea, ea constă în îngustarea, limitarea câmpului conştiinței, din punct de vedere neurofiziologic, având loc o inhibiție relativă şi temporară a excitației nervoase, structurile centrale (cortexul cerebral) acționând direct asupra celor inferioare ([222], p. 28). Mecanismul facilitării, reliefării anumitor stimuli în detrimentul altora este problema centrală a atenției. Analiza celor trei caracteristici trebuie să fie însă şi mai profundă deoarece nu întotdeauna ele sunt intrinseci atenției. Reacția de orientare este importantă pentru explicarea atenției dar ea *"nu este încă atenție** ([71], p. 282). Aceasta deoarece, arată autorul citat, un fenomen psihologic, cum este atenția, nu poate fi redus la altul, fiziologic. De asemenea, deoarece reacția de orientare nu constituie integral substratul,atenției, între reacția de orientare şi atenția propriu-zisă există activarea, dinamogenia (selecția, concentrarea, creşterea eficienței performanțelor senzorio-motorii) ca elemente mult mai specifice ale atenției. O foarte mare importanță în procesul atenției o are şi starea de pregătire pentru actul respectiv, atitudinea pregătitoare, numită de unii autori set, de alții atenție preperceptivă, premo-torie. Atitudinea pregătitoare nu trebuie confundată însă cu atenția efectivă (sau efectoare), ea fiind de cele mai multe ori o etapă a atenției, care poate trece firesc în atenția efectoare, formând împreună cu ea un întreg sudat, dar care se poate şi întrerupe, dacă nu

există o corespondență între pregătire şi stimulul actual. Atenția este o concentrare a activității psihice pe un stimul prezent, actual, în timp ce setul presupune aşteptarea unor semnale viitoare. Aşadar, în timp ce atenția rereprezintă o adaptare la situațiile date, prezente, setul (atitudinea premergătoare) are un caracter *anticipativ, predictiv\r* raport cu stimulii *probabili* în sfârşit, este necesar să diferențiem atenția de o altă noțiune cu care pare a se confunda, şi anume de noțiunea de vigilență. Prin vigilență înțelegem, alături de Head (1923), starea caracterizată printr-un înalt grad de eficiență fiziologică. Piâron asimilează termenul de vigilență cu cel de atenție, fapt ce nu este întrutotul corect, deoarece nivelul de vigilență este foarte variabil, în anumite situații el putând chiar să scadă. Alți autori au dat un alt sens termenului de vigilență - atenție susținută în cursul efectuării unor sarcini monotone sau starea de pregătire a organismului pentru a răspunde la semnalele rare, neregulate, de intensitate scăzută, a căror apariție este greu de prevăzut. Se poate asimila un termen cu altul? Părerile sunt împărțite. *"A fi atent înseamnă a fi vigilent* ([196], p. 493). *"Atenția implică mai mult decât o vigilență crescută, ea constă în orientarea selectivă a percepțier* ([55], p. 281).

înclinăm către acest ultim punct de vedere. Important este să reținem că atenția prin toate caracteristicile ei specifice asigură cunoaşterea mai bună a realității, sporirea eficienței activității. Ea poate fi comparată cu o rază de soare căzând pe obiecte, luminându-ie şi scoțându-le din umbră, dă posibilitatea cunoaşterii lor mai adânci şi mai adecvate ([248], p. 12).

2. Modele explicative ale atenției

Cu privire la atenție, au fost formulate, de-a lungul timpului, diferite concepții, teorii, au fost oferite o multitudine de explicații, evident, mai mult sau mai puțin plauzibile. Deşi extrem de diverse între ele, nu este greu să desprindem unele elemente generale, comune ale lor. Tocmai astfel de elemente au permis conturarea câtorva tipuri de modele explicativ-interpretatiye ale atenției, pe care încercăm să le schițăm şi să le exemplificăm în continuare.

a) *Modele fiziologice ale atenției.* Acestea au fost, fără îndoială, cele mai numeroase, ele punând accentul în explicarea atenției pe mecanismele fiziologice şi neurologice. Se diferențiază între ele tocmai prin elementul fiziologic sau neurologic luat în seamă. Multă vreme, o serie de cercetători, începând cu I.P. Pavlov, au considerat că atenția (mai ales cea involuntară) ar fi cel mai bine explicată prin

intermediul *reflexului de orientare,* al reflexului "ce esfe"?, descoperit de Pavlov în 1910. Diferitele componente ale reflexului de orientare (somatomotrice, vegetative, senzoriale, electroencefalografice) inter-vin, diferenţiat, în fazele atenţiei, în fazele iniţiale, o importanţă deosebită o au componentele motrice, care apoi se diminuează, fiincj inhibate. Componentele somatomotrice nu sunt specifice, deoarece unele modificări exterioare ale atenţiei (privirea încordată, diminuarea mişcărilor etc.) pot fi reproduse de cele mai multe ori fără a avea loc o concentrare reaJă a atenţiei. Cele mai stabile şi caracteristice pentru atenţie sunt componentele eîectroencefalografice. Dacă frecvenţa undelor bioelectrice din starea de veghe şi repaus senzorial este de 8-13 cicli pe secundă, starea de atenţie se traduce printr-un ritm cu o frecvenţă crescută, de 14-18 cicli pe secundă, în momentul aplicării unui sunet monoton, care declanşează atenţia involuntară, apar şi modificările electroencefalografice corespunzătoare. Dacă acţiunea excitantului se prelungeşte şi persoana nu mai este atentă, atunci dispar şi undele electrice specifice atenţiei. Reflexul de orientare nu numai că semnalizează organismului prezenţa şi acţiunea unui excitant, ci^ajută şi la precizarea naturii lui.

în perioada de timp cuprinsă între excitantul vag, nedeterminat, şi reacţia organismului funcţionează, aşadar, reflexul de orientare care pregăteşte reacţia adecvată. Dat fiind faptul că reflexul de orientare este necondiţionat, realizat cu precădere la etajele inferioare ale creierului şi mai ales datorită faptului că el produce o reacţie difuză, neconcentrată în sfera analizatorului excitat, cu timpul s-a trecut la analiza mecanismelor fiziologice corticale ale atenţiei. Savantul rus A.A. Uhtomski (1923) a introdus aşa numitul *principiu al dominantei* -.ca o zonă corticală caracterizată printr-o excitabilitate mai scăzută. Dominanta se creează, creşte, se întăreşte pe baza excitaţiilor care se găsesc în alte zone ale scoarţei în momentul apariţiei ei, pe seama acestora. Ea cumulează energia diferiţilor centri şi, în acelaşi timp, inhibă reacţiile pe care aceştia le-ar putea provoca în mod normal. Prin "dominantă" explicăm concentrarea atenţiei, capacitatea oamenilor de a lucra în condiţii relativ nefavorabile, excitanţii colaterali, în loc de a dezorganiza activitatea o întăresc, o favorizează. Unele caracteristici ale dominantei (capacitatea ei de a se deplasa dintr-o zonă în alta, de a se menţine mai mult timp, de a se stinge dacă nu este întărită) explică tot atât de bine mobilitatea, stabilitatea sau dispariţia atenţiei. Dominanta nu se formează însă numai pe baza sumarii excitaţiilor de pe scoarţa cerebrală, ci pe baza influenţelor primite de la *formaţiunea reticulară, căreia* cercetătorii au început să-i acorde o

atenţie cu totul deosebită, considerând--o a îndeplini cel mai important rol în explicarea atenţiei. Rolul ei este dublu: pe de o parte, primeşte toate mesajele venite de la toţi receptorii, inclusiv de la creier; pe de altă parte, emite mesaje facilitatoare sau inhibatoare. Ea face selecţia mesajelor, adică îndeplineşte funcţia esenţială a atenţiei. Dat fiind faptul că formaţiunea reticulară dispune de două structuri morfofun-cţionale distincte (sistemul reticulat activator - SRAA şi sistemul reticuîat difuz de proiecţie - SRDP), ea îndeplineşte roluri diferite. Prin primul sistem (localizat în trunchiul cerebral, bulb, protuberantă şi mezencefal) ea produce efecte tonice, de lungă durată, permanente ce se prelungesc şi după încetarea stimulării senzoriale, fapt care se traduce în plan psihologic prin declanşarea şi menţinerea atenţiei. Prin cel de-al doilea sistem (localizat în diencefal), ea produce efecte de scurtă durată, acestea fiind limitate topografic şi egale cu stimularea senzorială, ceea ce explică în plan psihologic comutarea şi mobilitatea atenţiei. Pornindu-se de la aceste mecanisme, şi mai ales de la ultimul, au fost elaborate o multitudine de teorii. Mai cunoscute sunt: ***teoria activării*** (Hebb, 1966), potrivit căreia impulsurile aferente, în drumul lor către cortexul cerebral, îndeplinesc două funcţii diferite: funcţia informatoare, semnalizatoare şi funcţia activatoare, aceasta din urmă având un rol tonigen şi corespunzând atenţiei; ***teoria filtrului*** (Broadbent, 1958), după care există o selecţie a informaţiilor senzoriale, o parte dintre ele (cele relevante) fiind lăsate să treacă spre sistemul preceptual, în timp ce altele (cele irelevante) sunt blocate, eliminate. Atenţia ar funcţiona deci ca un filtru după principiul "totul sau nimic". Controverse s-au purtat în legătură cu locul de amplasare al acestui filtru (Treisman considera că el s-ar afla la nivelul receptorilor analizatorilor, în timp ce Deutsch îl amplasa la nivelul central, superior), cât şi cu privire la rolurile îndeplinite de el. (Broadbent - filtrul blochează informaţiile nerelevante; Neisser - filtrul acţionează în sens pozitiv, tonigen, amplificând efectul psihologic al semnalelor relevante; Treisman - filtrul slăbeşte semnalele care nu sunt urmărite atent, ele neajungând la proiecţia corticală, astfel încât se prelucrează numai semnalele captate cu atenţie; în felul acesta, filtrul protejează creierul de suprasolicitări, previne unele efecte nedorite, cum ar fi: interferenţa, reacţiile neadecvate la stimuli care acţionează asupra receptorilor) (vezi: Treisman, în: [73]; Preda, în: [191]).

b) ***Modelele psihologice ale atenţiei.*** Sunt de dată mai recentă şi se inspiră din psihologia cognitivistă. în genere, se porneşte de la Ideea considerării omului ca un sistem de tratare a informaţiilor. Ca urmare, putem studia: etapele tratării informaţiilor, funcţiile psihice

puse în acțiune succesiv, relațiile dintre dispozitivele sistemului. Ațe ția este una dintre funcțiile psihice ce intervine în tratarea informații care la rândul ei presupune o desfăşurare procesuală şi o structura relațională. O serie de cercetători (Mowbray, 1953; Cherry, 195? Treisman, 1960 etc.) au făcut experimente bazate pe transmitere unor informații la o cască cu dublu receptor, câte unul la flecar* ureche. La o ureche se prezenta un mesaj, la cealaltă un alt mesaf Situația experimentală îi impunea subiectului să fie atent doar la unui dintre cele două mesaje. Totodată, se putea descoperi şi chiar măsura ce percepe şi ce reține subiectul din celălalt mesaj. De obicei, se prezentau mesaje concomitente, la unul subiectul trebuind să fje atent, iar pe celălalt să-l ignore. Această situație experimentală încerca să moduleze (să reproducă) situațiile fireşti din viața cotidiană. Ştim foarte bine că putem discuta cu cineva chiar atunci când în jurul nostru este o atmosferă foarte animată sau putem fi absorbiți de o lectură, ignorând ceea ce se petrece în jur. Cherry (1953) a făcut următorul experiment: a pus subiecții să asculte două pasaje de proză, unul din ele trebuind a fi repetat continuu, pe măsură ce era auzit, un fel de lectură auditivă cu glas tare, apoi i-a întrebat ce anume au reținut din cel de al doilea text în care a introdus o serie de variații. A descoperit că subiecții nu-i puteau spune nimic despre conținutul textului, ci doar dacă era vorba de o voce de bărbat sau de femeie, Subiecții n-au remarcat dacă textul a trecut din engleză în germană, dacă era redat invers pe o bandă de magnetofon etc. 'Subiecții păreau a fi blocat un întreg şuvoi de cuvinte, observând numai caracteristicile generale ale mesajelor luate ca simple sunete" (Treisman, în: [73], p. 122). Astfeț de experimente au condus la formularea metaforei "comutatorului". In experiment lucrurile s-au petrecut ca şi când sistemul fiecărui subiect de tratare a informațiilor ar dispune de un *comutator care* i-ar permite să deschidă sau să închidă, după dorință, canalele de comunicare, lăsând informația să treacă sau barându-i drumul. S-a precizat chiar "locul" informațiilor: între receptor, care preia caracteristicile fizice ale stimulilor, însă înaintea dispozitivelor de decodare a conținutului semantic al mesajelor; sau după memoria de scurtă durată, dar înainte de memoria de lungă durată. O analiză mai atentă a datelor a evidențiat, însă, un alt fapt care nu se mai potrivea cu această explicație. Moray (1959), prezentând liste repetate de cuvinte la urechea care nu era atentă, a remarcat că subiecții nu *te* mai puteau recunoaşte deloc după aceea. Când a inclus însă numele subiectului în acele liste de cuvinte, cel puțin jumătate dintre cei supuşi experimentului şi-au auzit propriul nume. Aceasta înseamnă ca

, pivelul fiecărui canal de conducere există o serie de *atenuatori* care să o parte a informației să treacă pentru a fi mai apoi comparată cu aşteptările sau trebuințele subiectului şi cu conținutul memoriei de iungă durată. Atenuatorii vor fi mai mult sau mai puțin deschişi în funcție de rezultatul acestei comparații. Se pare, deci, că ceea ce are semnificație pentru subiect, ceea ce corespunde unor nevoi personale ale lui este reținut chiar şi cu urechea neatentă. Unul dintre cele mai relevante modele cognitive aie atenției este regăsit în *teoria operatorilor cognitivi,* formulată de J Pascual-Leone (1982), potrivit căreia tratarea informației se derulează, secvențial, în cadrul fiecărei secvențe atenția având atât funcții generale, cât şi funcții speciale. Individul dispune de un repertoriu total de *scheme,* pe care le poate activa cu ajutorul unor *operatori specifici* dând naştere astfel unui *câmp de activare.* De exemplu, intrarea în acțiune a *operatorilor senzoriali* produce un răspuns automat, "preatențional"; activarea *operatorilor inhibitivi* se soldează cu filtrarea şi inhibarea schemelor nepertinente sau a celor incompatibile între ele; activarea *operatorilor de vigilitare,* de rezervă de energie mintală permite mărirea activării schemelor pertinente pentru o problemă, scheme care nu sunt activate prin intrările senzoriale sau prin factori motivaționali (vezi informații suplimentare în: A. de Ribaupierre, 1983).

c) ***Modele psihofizlologice ale atenției.*** Acestea încearcă să furnizeze o explicație mai complexă asupra atenției, luând în considerație atât mecanismele fiziologice, cât şi pe cele psihologice. Teoria filtrului, care este o teorie fiziologică, a fost completată cu informații furnizate de psihologia cognitivă. Datorită filtrării informațiilor, individul poate căpăta informații despre noi stimuli care acționează simultan asupra lui. Cum ar putea fi explicat, şi din punct de vedere psihologic, un asemenea efect? N. Moray (1973) consideră că strategia ce se aplică într-o astfel de situație este cea a luării unor *mostre de informații,* la intervale optime de timp, din mulțimea mesajelor la care nu suntem atenți tot timpul, deci continuu. De exemplu, atunci când în cursul unei conversații, subiectul se concentrează asupra mesajului *A,* e' poate, în momentele redundante, să-şi deplaseze atenția şi asupra mesajului *B,* tocmai pentru a atrage "mostre" de informații din el. Aşadar, în condițiile deplasării rapide a atenției de la un mesaj la altul (de la *A* la *B)* este posibilă cunoaşterea relativ adecvată şi a celui din urmă (vezi Preda, în: [191], p. 96). Cu ani în urmă, în 1966, când a apărut o lucrare sugestiv intitulată *Orizonturi noi în psihologie* (tradusă §i apărută în limba română în 1973), Anne Treisman, specialistă în Probleme de psihologie experimentală, scria: *'Poate că cea mai pa-*

sionantă țintă ar fi să reuşim să legăm modelele noastre psihologice, precum şi diagramele de flux, cu fenomenele fiziologice ale sistemului nervos ce stau la baza lor..." (op. cit., p. 141). lată că datorită progresului adus de psihologia cognitivă un asemenea fapt a devenit posibil.

3. Diferențe individuale în atenție

Chiar dacă există o serie de caracteristici generale ale atenției» comune pentru toți oamenii, manifestarea acestora este întotdeauna particulară, diferită de la individ la individ. Un asemenea fapt are nu doar o semnificație teoretică, fundamentând psihologia diferențială, ci şi una practic-acțională. Fiind extrem de mult implicată în percepție, atenția "împrumută", probabil, de la aceasta unele caracteristici. Există, de pildă, indivizi capabili să-şi mențină mult timp atenția asupra unui stimul determinat, cu explorări succesive ale acestuia, până la nivel de detalii, dar există şi indivizi cu o atenție flotantă şi fluctuantă, predispuşi mai degrabă spre o percepție sintetică, globală şi de scurtă durată. Un asemenea fapt are o importanță pentru organizarea procesului instructiv-educativ, mai ales atunci când este necesară îmbinarea celor două tipuri de percepții, implicit de atenții. Sunt, apoi, oameni care îşi fixează şi îşi mențin atenția o perioadă mai îndelungată în funcție de natura stimulului: unii fiind mai atenți la stimulii vizuali, alții la stimulii auditivi, fapt care afectează performanțele în activitățile exact opuse predispoziției curente. Sunt, apoi, diferențe individuale în ceea ce priveşte capacitatea de concentrare a atenției dependent de particularitățile câmpului perceptiv, fapt care se repercutează asupra performanțelor obținute la diverse teste de atenție.,Există unele teste de atenție concentrată în care sarcina constă în parcurgerea stimulilor care apar într-o parte a câmpului perceptiv, întotdeauna aceeaşi, şi teste de atenție difuză, când subiectul trebuie să survoleze cu privirea, simultan, diferite zone ale câmpului perceptiv, stimulul semnificativ putând apărea în oricare parte a câmpului. Nu este deloc surprinzător de ce unul şi acelaşi individ obține rezultate diferite, inegale la cele două categorii de teste. Tipul de sistem nervos atrage după sine o serie de efecte asupra atenției: stimulii accesorii au un efect favorizant asupra concentrării atenției la tipul "puternic", efectul fiind opus la tipul "slab". Ambianța în care se desfăşoară activitatea atenției: la tipul puternic, zgomotul nu afectează performanțele, în timp ce la tipul slab acestea scad. Aceste note particulare, diferențiatorii trebuie luate în considerare în creionarea profilului psihologic al atenției unei persoane şi nu trebuie considerate ca defecte ale ei.

CAPITOLUL XVIII

VOINȚA

1. Probleme controversate ale voinței

Voința este forma superioară de reglaj psihic. De la conduita involuntară, spontană, nedirecționată de prezența scopului şi neimplicând nici un fel de efort, drumul parcurs de formele de reglare psihică a fost lung şi anevoios. Faptul că voința reprezintă unul dintre "nivelurile cele mai înalte" (highest level) ale voinței psihice, cel mai recent, cel mai sintetic, cel mai complex, dar şi cel mai fragil şi puțin organizat, a fost intuit de nenumărați autori. Poate că simpla evocare a numelui lui J.H. Jackson, un profesor englez de neurologie care descrie cum arhitectura personală a individului reproduce filogeneza, ajungând până la cele mai înalte forma de organizare, a numelor celebrilor psihopatologi francezi J.M. Charcot şi P. Janet care s-au abandonat într-o perioadă a vieții lor jacksonismului, ar fi suficientă. Influența acestor autori care consideră voința ca un nivel înalt de organizare a vieții psihice este atât de mare încât se regăseşte şi în definițiile actuale ale voinței. *'Actul voluntar este actul care se constituie în prezentul istoriei şi care face sinteza dinamică a arheologiei organismului şi* a *capacităților sale reflexive (el este deci complex şi de aceea singular şi personal) pentru a acționa într-o realitate actual rațională şi pentru a pune inițiativele dincolo de rațiunea însăşr* ([18], p. 29). Era şi firesc ca un asemenea act superior să atragă şi să rețină atenția nenumăraților gânditori. Odată însă cu penetrarea voinței în cele mai diverse arii aie cunoaşterii (filosofie, psihologie, pedagogie, sociologie) s-au înmulțit şi controversele în legătură cu ea sau în jurul ei. Un asemenea fapt n-a fost, desigur, gratuit, ci perfect explicabil datorită "enigmelor" conținute de voință. Este voința un act determinat sau nu? Şi dacă este determinată, de unde vine această determinare, din exterior sau din interior? Care este natura voinței? Ce loc ocupă

ea în sistemul de personalitate al individului? - iată o multitudine cfe întrebări care au generat controverse acerbe între gânditori. Schițarea lor, fie şi fugitivă, este necesară şi devine semnificativă nu doar pentru a cunoaşte "istoria" voinței, ci pentru a înțelege mai bine specificul ej psihologic.

a. *Determinarea voinței.* Pentru unii filosofi, voința este o "forță universală primordială", un "principiu spiritual", o "forță inițială" care pune în mişcare atât latura materială a vieții, cât şi latura spirj. tuală. Fichte o definea ca fiind "un liber arbitru", situat în afara oricărui determinism. Hartman şi Schopenhauer o considerau ca fiind dirijată de un principiu divin, de o activitate universală care acționează perma nent, subordonând toate forțele omului şi orientându-se spre anumite scopuri fără vreo legătură cu rațiunea. La Bergson, voința avea un caracter originar, ea fiind independentă, în ceea ce îi priveşte pe psihologi, aceştia au pornit de la ideea că viața psihică, compor tamentul sunt determinate de un set complex de forțe de neînțeles. Această presupunere, chiar dacă ia forma determinismului psihic, ca şi în psihanaliză, sau a determinismului ambiental, ca în behaviorism, a fost întotdeauna opusă voinței libere. Oamenii nu sunt liberi să se determine ei înşişi, ci sunt determinați de forțe din afara controlului lor, indiferent de natura materială sau psihică a acestor forțe. Deşi aceas tă idee este valoroasă deoarece introduce voința în circuitul deter minismului, ea a contribuit la formularea uneia dintre cele mai grele întrebări: voința este o forță imaterială şi autonomă sau un mecanism strict determinat dar inapt de autodeterminare? Un răspuns posibil la această întrebare a fost formulat de E.L. Deci, în lucrarea sa *Psihologia autodeterminării* (1980). El consideră că ideea voinței ca opusă liberului arbitru nu implică neapărat şi libertatea de cauzalitate. El propune utilizarea termenului de voință pentru a se referi la capacitatea oamenilor de a decide cum să se comporte şi să facă în aşa fel încât deciziile lor să fie antecedente cauzale ale propriului lor comportament. Oamenii, arăta el, au capacitatea de a-şi alege, până la o anumită limită, propriul comportament pe baza propriilor compor tamente şi gânduri. Aşadar, autodeterminarea implică procesul utili zării voinței cuiva, procesul de a ne decide cum să ne comportăm. Un asemenea proces poate fi privit ca fiind absolut legal deoarece principiile prin care oamenii fac alegeri pot fi descoperite (E.I. Deci în [51], p. 1014-1015).

b. *Natura voinței.* Cei mai mulți gânditori au căutat explicația proceselor voliționale în afara lor, în alte fenomene psihice mai mul sau mai puțin apropiate de voință dar care, totuşi, nu au un caractei

voluntar. S-a ajuns, astfel, la formularea unor teorii pe care Vigotski le numea, încă din 1923, teorii eteronome. Filosofii sensualişti considerau că voința este rezultatul tendințelor aflate în conflict, victoria uneia dintre ele. Pentru Condillac, de exemplu, voința era o formă de dorință determinată. Raționaliştii credeau, dimpotrivă, că numai tendințele judecate, acceptate, deci filtrate rațional, dispun de capacitatea de a determina o serie de acte. Numai actele gândite erau considerate ca fiind voluntare, şi nu rezultatul forțelor care ne determină să le îndeplinim. Pentru unii filosofi era suficient să cunoşti binele ca să-l şi practici. De aici şi faimoasa formulă: *"voința este un mod de a gândi", "puterea de a afirma şi de a nega", "voința şi inteligența sunt unul şi acelaşi lucrif.* Reflexul imediat al unor asemenea idei în psihologie a condus la elaborarea *teoriilor afective* şi a *teoriilor intelectualiste.* Wundt a fost cel care a fundat voința pe afectivitate, în concepția lui procesele afective fiind cele mai active, care îl angajează plenar pe individ în acțiune. Caracterul acționai al proceselor afective ca şi momentul actualității lor sunt esențiale pentru voință pentru că, sub aspect obiectiv, ele sunt trăite în mod specific. Ebbinghaus şi Herbart au fondat voința pe procesele intelectuale. Primul reprezentant al asociaționismului, era de părere că asociațiile reversibile stabilite între stimuli ar explica voința. El îşi definea voința ca *'instinct văzătof,* care îşi cunoaşte scopul. Cel de al doilea, credea că nu asociația în sine explică voința, ci participarea rațiunii. Fiecare faptă este voluntară, afirmau elevii lui Herbart, în măsura în care este rațională. Aceste concepții sunt, fără îndoială, reducționiste. Ele reduc voința la alte fenomene de natură psihică şi o confundă cu acestea. De asemenea, ele nu reuşesc să explice cum actele involuntare devin voluntare. Şi totuşi, *'sâmburele de adevăr conținut în ele era patosul determinismului, era încercarea de împotrivire față de teoriile spiritualiste medievale, care vorbeau despre voință ca despre o "forță fundamentală" nesupusă analizei deterministe*[9] (Vigotski, 1971, voi. I, p. 256). în afara acestui merit, ele mai au şi altul: până la un anumit punct fiecare dintre ele sunt corecte, dincolo de care devin limitate. Ceea ce nu a înțeles Wundt a fost faptul ca voința nu emerge întotdeauna din afect, ci îl poate şi reprima. Or, din moment ce ea operează în sens contrar afectivității, înseamnă că reprezintă calitativ altceva decât afectivitatea. Fără îndoială că voința presupune gândirea, judecata, cum credea Herbart, dar ea nu se limitează la ele. O acțiune judecată ca bună nu este şi automat executată. Apoi, sunt persoane care judecă repede dar se antrenează greu în acțiune, la fel cum altele judecă , dat se arată a fi tenace în deciziile lor. lată de ce, încercările

ulterioare ale psihologilor s-au centrat pe separarea, chiar pe cale experimentală, a actelor voluntare de cele afective (Kurt Lewin) sau de cele intelectuale (Kurt Kofika). Voința este o capacitate psihică ireductibilă, în sprijinul acestei idei putem aduce drept argument concepțiile de bun simț asupra voinței. Formularea "vreau pentru că vreau" este extrem de răspândită la nivelul jasihologiei empirice, ea fiind singura explicație a voinței care își are propriul ei specific. Unii psihologi aduc, însă, şi argumente ştiințifice. Voința nu poate fi identificată cu afectivitatea sau cu inteligența, dar nici ruptă de ele. Ea nu se confundă cu tendințele, chiar superioare, ci le domină în anumite privințe. De asemenea, ea nu se suprapune peste sensibilitate sau peste o activitate irațională pe care o domesticeşte şi o aserveşte, ci reprezintă chiar această sensibilitate şi activitate spontană, controlată însă de inteligență şi de rațiune. Voința nu este o forță care domină energiile de ordin inferior, ci un "soi" de forță sau de energie, ea este puterea de a realiza o sinteză rațională a acestor forțe ([74], p. 44). Deşi conceperea voinței ca o sinteză între afectivitate şi raționalitate reprezintă un pas înainte față de viziunile anterioare, nici ea nu este în măsură sa soluționeze controversata problemă a naturii voinței.

c. *Locul voinței fn sistemul de personalitate al individului.* Voința se elaborează odată cu personalitatea şi prin intermediul ei; de aceea, mulți psihologi o consideră mai degrabă o caracteristică sau o capacitate a personalității în acțiune, decât o facultate de sine stătătoare. Or, topirea" voinței în personalitate conduce la anularea propriului ei specific.

Alți autori o văd ca pe o simplă "componentă" a personalității, amalgamată cu altele. Efectul este acelaşi: estomparea diferențelor dintre ea şi alte capacități psihice. Voința nu trebuie sa fie interpretată ca o *"instanță independentă care se integrează în mozaicul personalități?,* ci ca o *'funcție care rezultă din integritatea şi unitatea personalității implicând într-o fază specifică participarea tuturor funcțiilor psihice... şi dobândind, prin aceasta,* o *funcționalitate specifică de autoreglare şi autodeterminare deosebit de importantă în autorealizarea personalității"* ({257], p. 178).

2. Specificul psihologic al voinței

Psihologii au ajuns la concluzia că specificul psihologic al voinței îl reprezintă efortul voluntar. O asemenea idee apare conturată încă la James în ale sale *Principii de psihologie* (1890). O lectură neatentă a lui James i-au făcut pe unii comentatori să considere că

sinologul american accentuează prea mult rolul aşa numitului mo-snt *fiat* ("facă-se"), termen preluat din biblie, în geneza voinței. Este Adevărat că James credea că momentul *fiat* constituie "esența însăşi caracterului voluntar al actului", dar el nu uita să adauge că acest loment nu apare întotdeauna în actul voluntar, ci numai uneori. Ceea 'descoperim în conştiință, înaintea actului voluntar, se reduce la laginile anticipatoare ale senzațiilor care vor provoca mişcarea, npaniate (în unele cazuri) de un *fiat* sau de consimțirea actua-Eării senzațiilor" ([100], p. 559). în altă parte, el arăta că în plus față reprezentarea mişcării, într-un mare număr de cazuri, deci nu în ațe, voința presupune un *fiat* expres ce este cel care decide exis-snța mişcării. *Fiatul* este un *antecedent mental adițional* care coman-. voința. El apare numai atunci când în conştiință sunt prezenta, si-Jltan, idei antagoniste sau când este nevoie de a neutraliza inhibiția iei reprezentări antagoniste. James merge însă şi mai departe arcând să explice ce anume determina apariția momentului *fiat.* Pentru aceasta, el introduce noțiunea de "efort interior" sau de "efort tițonaT. Există efort, arăta el, atunci când individul face apei ta un tiv rar şi ideal pentru a neutraliza impulsurile habituale şi instinctive, jnci când acțiunea se executa contra tendințelor naturale foarte olozive sau în ciuda inhibițiilor naturale foarte obstructive. Efortul te o *'forța adițională, supraadăugată motivelor".* Când analizăm artul voluntar, ne aflăm în "inima" problemei voinței, spunea James. Efortul voluntar constă, după opinia lui, în capacitatea atentei de a nenține energic reprezentările sub privirea conştiinței. El se diferen-de efortul muscular, ca sinteză a tuturor senzațiilor periferice zionate de o contracție musculară, cu care adeseori este con-t Momentul *fiat,* deşi esențial pentru voință, se produce în insa legătură cu efortul voluntar. James scria textual: *'Există cazuri momentul fiat presupune un mare efort voluntar, neantrenând* 3f *contracții musculare insignifiante, ca de exemplu atunci când* abu/e sa *ieşi din pat şi să fad o baie într-o dimineață rece"* (idem, p. 3). Eficacitatea efortului voluntar consta în a menține sub privirea iştiinței un motiv ideal, de a-l prelungi sau de a-l intensifica, de a tfina balanța în favoarea unor alternative care sunt 'candidate srioase' la existență. James acorda o mare atenție efortului voluntar, îrece cu ajutorul lui omul are capacitatea de a *"penetra într-o urne absolut nouă"* sau pentru că el apare ca *'realitatea substanțială ceea ce suntem'.* După opinia lui, nu numai viața morală ci şi viața tligioasă sunt dependente de "suma *eforturilor de care suntem capa*-«P.

Ideea efortului voluntar, ca element esențial al voinței, reluată şi de Lewin. Analizând o serie de acte volitiv-afective pe intenție, el a arătat că acestea sunt legate, în princi| specificul stării de "încordare" (Spannung). Unul dintre experir sale (lăsarea timp îndelungat a unui subiect singur, concon urmărirea lui dintr-o cameră alăturată) a schițat câteva idei ir te. Rămas singur, subiectul căuta un punct de sprijin în afara i sale. O femeie, de exemplu, îşi determina acțiunile după acelor ceasornicului (Voi pleca atunci când acele ceasornicului i în poziție perpendiculară'). Situația în care se afla era astfel: ea îşi propunea să aştepte până la o anumită oră, apoi: ridice şi să plece. După expresia lui Lewin, ea modifica psihologic" în care se afla, creându-ţt astfel o nouă situație I câmp. Aşadar, era vorba despre transferul stării absurde a subM într-o nouă stare ce capătă însă sens. Dembo, colaborator^ Lewin, preluând această idee a organizat experimente subiecții aveau de rezolvat probleme ce nu puteau fi practic într-o primă fază, el a constatat că subiectul încerca, făcea dar neputând îndeplini sarcina, manifesta tendința de a o a doua fază, subiectul era constrâns de experimentator să rezolvarea, în această nouă situație, subiectul căuta o soluție < promis: rămânea în câmpul sarcinii, dar în acelaşi timp se izc (încerca să citească un ziar pe care îl avea la îndemână). O > de soluționare a tensiunii o reprezenta refugiul în planul ims care subiectul căuta soluții imaginare. Obstacolul dintre scop a fost numit de Dembo, "barieră internă", iar obligativități continua acțiunea "barieră externă'. Relația dintre cele două "bariere" este ilustrată şi de cazul copiilor care stau la masa de 1 pentru că aşa li se impune (bariera externă), dar se preocupă^ totul altceva (se joacă, desenează, mototolesc o hârtie), acte lente cu fuga din câmpul sarcinii.

Toate aceste constatări au condus spre concluzia că psihologic al voinței constă nu doar în efortul voluntar ce ur mobilizat în vederea atingerii scopurilor, ci şi în *dinamica* ac dinamica efortului volițional, ca stare de tensiune, de încordar na, de mobilizare a tuturor resurselor psihonervoase, ca *"nL biectiv al procesului de voință"* ([181], voi. 2, p. 568) *mutarea* lui pe *mărimea obstacolului.* Obstacolul nu trebuie nici cu o piedică externă, reală, nici cu o rezistență internă resirrij individ. Din punct de vedere psihologic, el rezultă din confi posibilităților individului cu condițiile obiective ale activității, fa

,„c*e ca* una şi aceeaşi piedică externă sau rezistență internă să prezinte un obstacol pentru un individ, nu însă şi pentru un altul. Cana Intre mărimea efortului voluntar şi mărimea obstacolului există o concordanță, avem de a face cu un reglaj voluntar eficient, când între cele două mărimi apar discrepanțe, reglajul voluntar este deficitar. Situațiile de supramobilizare voluntară, ca şi cele de submobilizare sunt la fel de neeficiente: în primul caz, deşi activitatea se finalizează, are loc un consum energetic prea mare care duce la oboseală, surmenaj, satisfacții îndoielnice; în cel de-al doilea caz, activitatea nici nu se finalizează măcar, lată de ce este necesară realizarea nu numai a unui optim motivațional sau afectiv, ci şi a unui *optim volițional.*

în legătură cu efortul voluntar, trebuie făcute câteva precizări:

- ca urmare a confruntărilor individului cu sarcini de acelaşi fel, efortul voluntar se poate *specializa,* adică devine capabil de a se manifesta doar în acele tipuri de activități, care vor fi de aceea căutate, şi nu în altele;
- capacitatea de a manifesta efort voluntar este foarte mare, dar nu *nelimitată;* când efortul voluntar este puternic şi îndelungat, se ajunge la obosirea ţt chiar surmenajul individului şi deci la scăderea performanțelor acestuia;
- în rezolvarea concretă a sarcinilor contează nu doar mări mea efortului voluntar, ci şi *uşurința* cu care el poate fi *disponibilizat,* concepția potrivit căreia dispun de voință cel care este capabil de un efori mare, este parțial corectă, în realitate, dispune de o mare voință nu cel care se mobilizează greu, cu un consum energetic considerabil, ci cel care îşi disponibilizează rapid capacitatea de efort, ca urmare a utilizării ei frecvente. Oricât ar părea de ciudat se poate vorbi de o oarecare *automatizarea* capacității de folosire a efortului voluntar;
- disponibilizarea efortului voluntar, a sursei de energie nece sară voinței este produsă, conform legilor lui James şi Lewîn, de nevoia care a motivat la origine comportamentul dorit. Nevoia de a-şi menține sănătatea, de a căpăta aprobarea socială fl poate determina un individ să alerge într-o cursă sportivă. Ce se întâmplă însă când nevoi originare se epuizează? Deci, emite opinia că în astfel situații, motivația intrinsecă bazată pe nevoia înnăscută de competența şj (je autodeterminare furnizează energia necesară voinței. El arată că oamenii trebuie să posede nu numai capacitatea de a decide ^utn să se comporte, ci şi *nevoia de a decide* cum să se comporte. Pentru a rămâne sănătoşi, oamenii ar trebui să-şi satisfacă nevoia de ^todeterminare aşa cum îşi satisfac nevoia de foame. Necesitatea

intrinsecă pentru determinare este cea care furnizează indivic energia de a decide cum să se comporte şi de a continua practk comportamentului ales chiar şi atunci când energia celorlalte este împrăştiată. (E.L. Deci, în: [50], voi. 2, p. 288-289). Dat făptui că voința pune la dispoziția individului energia utilă organiz concentrării activității în direcția realizării scopului, ea devine dintre mecanismele psihice ale reuşitei activității, ale obținerii performanțe înalte.

3. Structura actului voluntar

Manualele de psihologie, când se referă la structura voluntar, stabilesc următoarele etape:

1) *conceperea situației* (stabilirea obiectivului ce urmează realizat);

2) *deliberarea* (examenul soluțiilor disponibile, inventaria) argumentelor 'pro" şi 'contra* în funcție de sistemul de valori de efe dispun, ezitările şi pendulările între diversele alternative);

3) *decizia* (reținerea unei singure variante acționate din disponibile);

4) *execuția* (traducerea în fapt a actului respectiv şi realiza obiectivelor propuse).

Această schemă este atât de populară, succesul ei a fost de mare, încât unii autori nu s-au sfiit s-o numească "şcolărea Cele mai frecvente comentarii care s-au făcut în legătură cu ea au fij următoarele:

- ***nu toate fazele actului presupun prezența voinței, efortului voluntar.*** Paul Foulquie considera că actul propriu-zis^j exclusiv care aparține voinței este doar decizia *'care constă în lufta fermă şi definitivă de a executa proiectul estimat ca rezona* ([74], p. 32). Celelalte trei faze sunt expresia altor fenomene psih| (reprezentative sau asociative), relevând prezența rațiunii sau int| genței. Punctul de vedere potrivit căruia decizia este faza fundamş tală a actului voluntar este larg răspândit în psihologie. Pentru Jar momentul *fiat* nu este altul decât momentul deciziei. Ed. Clap scria că voința constă în *'sacrificarea unei dorințe pe altarul dorință,* deci în optarea pentru una din ele. *'Condiția fundamenta actului voluntar este existența în conştiință a unei alegeri în elementele unor alternative având valori diferite. Când alegerea face asupra alternativelor în care nu este implicată nici o valoare* (*în experimentele de discriminare senzorială) nu vorbim obişnuit acte voluntare'* ([55], p. 292). Cei doi autori dau şi exemple de cercetări experimentale în care sunt puse în conflict diferite fenomene, de exemplu, conflictul dintre o pulsiune sau un comportament fixat prin învățare şi o motivație, un ordin dat de experimentator, în experimentele clasice ale lui Ach subiectul învață să asocieze două perechi de silabe. Când asociația este bine fixată, li se cerea să asocieze prima silabă cu o alta total diferită de cea învățată anterior. Ach arăta că puterea de a rezista la obişnuință furnizează măsura voinței în alte experimente conflictul se realizează între pulsiunea de a evita durerea şi instrucția verbală de a rezista. Şi alți psihologi consideră voința ca fiind 'o *alegere într-un conflict de tendințe'* ([222], p. 288). Deşi numai decizia presupune prezența expresă a voinței, celelalte faze sunt păstrate şi considerate ca fiind condiții necesare ale actului voluntar;

- **nu *toate fazele sunt acceptate în structura actului volun tar.*** Sub influența existențialismului şi mai ales a psihanalizei, schema clasică a actului voluntar este contestată. Este pusă la îndoială, şi uneori chiar total negată, valoarea deliberării. 'Când eu deliberez, jocurile sunt deja făcute" afirma Sartre. Mare parte a actelor noastre, spun psihanaliştii, sunt determinate inconştient, aşa încât deliberarea nu este decât o comedie, o raționalizare a posteriori. Voința este, într-adevăr, expresia conştiinței de sine, dar ea este şi expresia întregii personalități a individului, ea este expresia învățării, inteligenței, edu cației sociale, dar şi a motivațiilor inconştiente;

- ***fazele actului voluntar nu parcurg ordinea prescrisă de schema clasică.*** Activitatea noastră interioară este plină de confuzie, consideră Foulquie. în focul acțiunii, nu observăm distincția netă a momentelor care pun succesiv în joc funcții psihice diferite. Suntem în întregime în fiecare dintre demersurile noastre mentale. N-ar fi exclus, de aceea, ca momentele actului voluntar să se inverseze, să se revină asupra unora dintre ele, să fie compromise altele. Pe bună dreptate se întreba un autor dacă *"este decent a* ***descompune*** *un act, a cărui esență pare a fi sintetică, în* ***timpi*** *discutabili şi a căror* ***valori*** *sunt tot atâtea probleme?"* ([186], p. 10).

întrebările formulate de psihologii moderni, unele dintre ele conținute implicit şi în comentariile de mai sus, au clătinat serios edificiul raționa! •»' actului voluntar, dar care nu corespunde întrutotul realității. Este .. --acavăr decizia, momentul esențial, fundamental al voinței? Ce se întâmplă cu o decizie dacă nu este executată? Să se finalizeze oare actele voluntare numai prin execuție sau şi prin alte tipuri de comportamente? La primele două întrebări nu este greu să ras-

pundem. Prin acordarea unei priorităţi deciziei în structura a< voluntar, se minimalizează valoarea şi importanţa celorlalte momi Fără îndoială că decizia are o pondere deosebită, dar ştim bine < din experienţa cotidiană că de multe ori decidem, luăm hotărâri-, care însă nu le putem duce la bun sfârşit. Poate fi socotit om de voii cel care decide bine şi repede, dar nu-şi traduce în fapt deciz luate? După opinia noastră toate fazele actului voluntar îşi au ser ficaţia şi importanţa lor, însă cea mai importantă este ultima, exe deoarece ea reprezintă finalizarea actului respectiv. Proba autt citaţii proiectului stabilit, a corectitudinii deciziei luate o consti îndeplinirea proiectului. Dacă procesualitatea se opreşte în una dii faze, înaintea executării, nu avem de a face cu un act volui propriu-zts, ci cu procese cognitive, afectiv-motivaţionale, raţio decizionale. Neintegrate, nesubordonate şi necontrolate de eh voluntar ele nu se convertesc în momente ale actului voluntar,-, rămân de sine stătătoare. Cât priveşte următoarea întrebare, -i sugerează o limită a schemei clasice a actului voluntar, şi ani considerarea lui numai în plan acţional. Or, se ştie că voinţă însea nu doar capacitatea de a iniţia şi desfăşura acţiuni, ci şi capaciti de a amâna sau inhiba diverse acţiuni. Se consideră chiar că regld voluntar este mai puternic tocmai în astfel de situaţii, pe baza mi vului simplu că acţiunile sunt nu numai voluntare, ci şi impulsî insuficient gândite şi filtrate conştient. Deosebit de semnificat devine, în aceste condiţii, concepţia psihologului român Minai Ra care în lucrarea sa *Explicarea omului* (1946) considera că i distinctivă a omului în raport cu animalul este capacitatea sa de *amâna, intârzia, suspenda, inhiba* reacţiile în faţa solicitărilor mediul Prin amânare, omul îşi controlează reacţiile vitale, reflexele imedia actele sale comportamentale mai simple sau mai complexe. Date amânării, care pentru noi este echivalentul votnţei, omul, în loc de robit de mediu, în loc de a se manifesta exploziv, direct, nemijlocit loc de a fi dominat de reacţii automate, instantanee, de acte instf ctive, de răspunsuri uniforme - se opune mediului tocmai pentru stăpâni, se manifestă controlat, reţinut, mijlocit, reflexiv, raţional, e dominat de reacţii variate, diverse, conştiente. Amânarea este capi tatea omului de a-şi crea obstacole tocmai pentru a deveni liber, d putea interveni constructiv, de a avea timp pentru a-şi alege cele potrivite mijloace de acţiune, de a le varia şi restructura. Ea constituie un simptom al deficitului energetic at omului, al neputinţei de a acţiona prompt, deci o deprimare, ci un stimulent. Orice obsta este o provocare care mobilizează într-un organism alarmat, cuprii

de panică, mult mai multe resurse, mai multe izvoare de energie decât $_0$ cale netedă, lipsită de dificultăţi ([194], p. 298). Aşadar, amânarea îl ajută pe om să-şi realizeze scopurile mai înalte, mai complexe, mai îndepărtate, ti deschid calea propriei sale afirmări şi expansiuni, lată de ce este necesar să considerăm că actul voluntar se încheie nu numai cu executa deciziei, ci şi cu amânarea sau inhibarea acţiunii, ca verigă ce poate redeclanşa întregul act.

4. Defectele voinţei

S-a desprins credem din cele de mai înainte că voinţa este capacitatea individului de a iniţia, determina şi de a acţiona, dar şi capacitatea de a amâna, frâna, inhiba tendinţa spre acţiune. Ea comportă, aşadar, o *putere de impulsiune,* dar şi o *putere de inhibiţie.* Este aproape incredibil cum această natură complexă a voinţei a fost intitulată de James de la începuturile psihologiei. El vorbea de *'forţele impulsive"* şi de *'forţele inhibatoare** ale voinţei ca şi de raporturile dintre ele, acestea din urmă fiind esenţiale pentru starea de norma-litate sau pentru cea patologică a voinţei. Atunci când forţele excitative sunt prea puternice, avem de-a face cu *voinţa precipitata;* atunci când raporturile între ele sunt false, ne aflăm în faţa unei *voinţe pervertite,* care la rândul ei cuprinde două forme distincte: cazul *obstrucţiei voinţei* (când acţiunea normală este imposibilă) şi cazul *exploziei voinţei* (când acţiunea anormală este de nereprimat), Preluând aceste idei atât de generose, Paul Foulquie considera că voinţa este o "putere *de sinteză*[1]*.* O voinţă normală nu este un simplu rezultat al forţelor psihice, ci integrarea lor, într-un echilibru corect. O voinţă perfectă provine din echilibrul perfect al forţei de impulsiune şi puterii de inhibiţie. Cum însă o asemenea situaţie reprezintă un ideal, cel mai adeseori întâlnim dezechilibrul forţelor, care constă fie în excesul, fie în deficitul lor. Defectul unei puteri este cu atât mai grav cu cât el se întâlneşte cu excesul celeilalte. Nu este suficient să aducem un deficit de inhibiţie la un exces de excitaţie şi nici invers. Schiţăm, în continuare, principalele defecte ale voinţei, aşa cum au fost ele prezentate

de Foulquie:

a) ***defecte derivate dtn excesul de inhibiţie.*** Acestea se manifestă în două moduri: fie prin controlarea de către inhibiţie a fiecărui detaliu al actului şi nu al actului în întregul sau, iie prin prelungirea luării hotărârii. Avem de a face, în acest caz, cu un *supra-inhîbat* care fie că nu ia hotărâri, fie că nu ajunge la nici o concluzie. Blocajul se produce în momentul luării deciziei sau după decizie, în

primul caz, întâlnim *îndărătnicii* (cu comportamente rigide, lipsitaj suplețe, cu o forță aparentă, în realitate caracterizați printr-o ciune deoarece individul este prea dependent de sine) şi *încăpă(,* (care ignoră utilizarea logicii; aceştia, chiar dacă gândesc înainte luarea deciziei, nu sunt interesatți de justificarea ei. în cel de-al caz este vorba de *timorați (care* aşteaptă ca evenimentele să pentru ei), *scrupulos!* (cu temeri de ordin moral şi care se lasă în' celor cu o voință mai puternică) şi *capridosi* (ce părăsesc pozițiile adoptate pentru a se instala în cele adverse).

b) ***defecte derivate din deficitul de inhibiție.*** Sunt întâlnit persoanele *subinhibate* caracterizate prin: decizii rapide dar extrem| instabile, libertatea şi imprevizibîlitatea acțiunilor, angajarea după mă impresie, insuficiența evaluării consecințelor acțiunilor întreprir Din deficitul de inhibiție apare *versatilitatea* (lipsa de fermitate, tomicia, fluctuația comportamentală) şi *sugestivitatea* (imposibilii de degajare de influentele externe).

c) ***defecte derivate din excesul de Impulsiuni.*** Apar ați când o excitație puternică, un elan irezistibil îl împing pe individ acțiune. Impulsivitatea ia mai multe forme: *reactivă* (când omul f
comportă ca un automat imediat, ca un reflex) şi *explozivă* (reacția!
este imediată, are loc mai întâi un proces de inhibiție, apoi explozia). Alte două fenomene de impulsivitate sunt cea emc (specifică persoanelor emotive, sensibile, care apar ca fiind juc propriilor lor sentimente) şi cea *ideativă* (specifică persoanelor cu re mobilitate intelectuală care îşi schimba rapid ideile, nu se fixe pe ele; de aceea, se caracterizează printr-o oarecare incoerență^ conduitelor şi a ideilor). Excesul de impulsiuni are efecte anale deficitului de inhibiție: dacă impulsivul este instabil ca subinhibatul,? nu este pasiv, căci impulsivitatea presupune o forță vie. Dacă acee forță se opune schimbării, impulsivul poate fi mai stabil decât şut hibatul.

d) ***defecte derivate din deficitul de impulsiuni.*** provin dintr-o slăbiciune a voinței, a puterii ei de decizie. Perse cu deficit de impulsiuni se simt pierdute în fața unor situații noi în < trebuie să facă o alegere, ele având nevoie de un sfătuitor. De *docilitatea* şi *devofiunea* față de alții, în cazul acestor defecte, vorba de o intervenție a voinței (datorită scăderii tensiunii afecth care coexistă însă cu o sensibilitate vie si profunda.

Concluzia lui Foulqule este exterm de interesantă: excesul deficitul de excitație şi de inhibiție face ca voința să fie imperfe însă prin lipsa echilibrului, nu prin lipsa voinței. Şi exemplele date

el sunt elocvente: impulsivului nu i se poate reproşa lipsa voinței, de-feciul lui constând nu în aceea că "nu vrea', ci în aceea că 'vrea prea ,epede şi nesăbuit"; suprainhibatul este un voluntar, dar toată energia iui se concentrează paradoxal, pe frâne; insuficiența inhibiției nu este un obstacol pentru decizie şi acțiune: ea face numai ca decizia să fie ^personală, iar acțiunea negândită. Se înțelege de la sine că educarea voinței constă în stabilirea echilibrului între cele două categorii de forțe.

PARTEA A VI-A

PERSONALITATEA - CA STRUCTURĂ INTEGRATOARE A MECANISMELOR PSIHICE

Cele trei categorii de mecanisme psihice descrise mai înainte - mecanismele informațional-operaționale, mecanismele stimulator-energizante şi mecanismele de reglaj psihic - luate în sine, separat unele de altele, au o mai redusă importanță în raport cu activitatea şi cu comportamentul omului. Ele sunt, după cum am mai afirmat, necesare dar nu şi suficiente. Atâta vreme cât nu sunt legate unele de altele, integrate şi subordonate scopurilor generale ale individului, ele rămân parțial eficiente. Dimpotrivă, de îndată ce sunt structurate şi intercondiționate, de îndată ce sunt integrate ele capătă sens, valoare şi îşi sporesc maximal eficiența. Integrarea mecanismelor psihice este operația prin care se elaborează un tot, o unitate, un "întreg", în interiorul unității astfel create între elementele constituente apărând raporturi coerente. Mai mult, coerența sistemului ca atare, creşte de îndată de elementele lui constituente corelează în vederea realizării scopurilor. Cine contribuie, însă, la corelarea elementelor componente ale vieții psihice? Cine le centrează pe direcția realizării scopurilor? Nimeni altcineva decât personalitatea umană. Personalitatea este cea care dă viață mecanismelor psihice, le orientează şi direcționează, le "forțează" să interacționeze activ unele cu altele, să se diferențieze şi stabilizeze, să-şi reunească potentele în vederea realizării scopurilor. Ea facilitează selecția diferitelor mijloace pentru punerea în funcțiune a mecanismelor, ea asigură folosirea lor într-un anume mod, diferit de la un individ la altul, în sfârşit ea valorizează diferit (pozitiv sau negativ) nu doar mecanismele selectate, ci şi produsele obținute în urma utilizării lor. Grație structurilor de personalitate se elaborează percepte diferite pornind de la acelaşi material senzorial, se închează în moduri variate materialele identice de memorizat, se rezolvă pe căi diverse una şi aceeaşi problemă. Individul dispune nu doar de meca-

nisme psihice diferite (ca structură, funcționalitate, finalitate), ci şi de maniere diferite de integrare a acestora. Chiar dacă mecanismele psihice ar fi identice, mai ales ca nivel de dezvoltare, productivitatea lor ar fi diferită datorită intervenției personalității fiecărui individ care valorifică diferențiat "potențialul" existent, Iată de ce, cunoaşterea etementelor constitutive ale personalității, care între ele se vor interrelaționa pentru a produce efecte de unicitate psihocomportamentală, capătă o mare importanță, în această ultimă parte a lucrării noastre, ne propunem să parcurgem treptat laturile componente ale personalității pentru ca în final să ne oprim, pe scurt, asupra structurii şi devenirii personalității.

CAPITOLUL XIX

CONCEPTUL DE PERSONALITATE

1. Ipostazele personalităţii

Antropologul american Ralph Linton atrăgea atenția în carte *Fundamentul cultural al personalităţii,* apărută în 1945, asupra f apți ca personalitatea, ca realitate psihologică, reprezintă o preocup veche, la fel de veche ca specia umană, încă omul maimuţă a *şes* de foarte timpuriu existența unor diferențe individuale între mer hoardei. Astfel, el şi-a dat seama că unii erau mai calmi, în timp cei mai irascibili, unii mai proşti, alții mai inteligenți, unii mat apatici, mai iuți în răspunsurile lor emoționale. Deşi conştientizate, ac* diferențe individuale erau considerate ca fiind normale, în lucrurilor, de aceea nu s-a încercat explicarea lor. *'Conceptul m de personalitate şi studierea procesului de formare a persont sunt fenomene foarte recente, mai noi chiar decât studiile de cultură şi societate'* ([122], p. 116). Din cuvintele lui Linton derivă' puțin două consecințe strâns legate între ele:

1. necesitatea de a diferenția personalitatea ca *realitate*, *logică* de personalitatea în calitate de *concept.*

Z. necesitatea realizării unor *delimitări conceptuale* deoar după cum afirma tot el, 'principala problemă pe care o ridică definit personalităţii este una de delimitare' (Idem).

Ca realitate, personalitatea este totalitatea psihologică ce racterizează şi individualizează un om particular. Ea este omul ' concret, empiric, pasional, rațional, deci omul aşa cum este el resir în afara noastră sau în propria noastră ființă. Aşadar, nu omul • stract, nu omul aflat în închipuirea noastră, ci omuf de alături de pe care îl întâlnim pe stradă, acasă, la birou, în metrou, la un sf tacol sau la un miting. Nu omul interpretat ca 'ființă generică", ci or aşa cum există şl cum se manifestă în viața curentă, cotidiană.

în calitate de concept, personalitatea este, după cum se expri- ^a Richard Meili, *"obiectul ultim şi prin urmare cel mai complex al psihologie?* (1136], p. 158). El înglobează aproape toată psihologia. ' [sjj există nici o experiență psihologică, denumită prin diferite concepte, care să nu fie integrata în conceptul de personalitate. Nu există nici-o teorie, nici-o concepție care să nu se raporteze, într-o formă sau alta, la teoria şi concepția personalităţii. Această ultimă afirmație nu vrea să însemne, după cum arată Meili, că psihologia personalităţii are un scop anexionist, că vrea să-şi subordoneze toate celelalte ramuri ale psihologiei, erijându-se într-o disciplină directoare. Dimpotrivă, ea atrage atenția celui care studiază psihologia personalităţii că I nu trebuie să ignore sau să neglijeze celelalte domenii ale psihologiei. Putem conchide că indiferent de cum anume este interpretată, ca realitate psihologică sau în calitate de concept, personalitatea ocupă un loc *central în* psihologie. Din punct de vedere teoretic, personalitatea *este* cadru/ *de referință fundamental pentru definirea sensului ți valorii explicative a celorlalte noțiuni psihologice.* Noțiunile de senzație, percepție, afectivitate, motivație, voință etc., n-ar avea aproape nici-o semnificație dacă ar fi interpretate în sine, deci neraportate la personalitate. Din punct de vedere practic, dat fiind că personalitatea este prima, cea mai complexă şi adeseori cea mai dramatică realitate umană cu care luăm contact şi pe care urmează s-o influențăm, s-o i ameliorăm sau s-o schimbăm, ea, personalitatea, reprezintă principalul *ghid* în modelarea concretă a omului. Numai cunpscându-1 laturile, structura, finalitatea etc. vom putea selecta şi utiliza cele mai potrivite mijloace, metode, procedee de influențare educativă.

Referitor la cea de-a doua consecință ce derivă din cuvintele lul Linton, trebuie să recunoaştem că într-adevăr există nu numai o multitudine de termeni ce denumesc trăsăturile de personalitate, ci şi o contuzie considerabilă în privința conceptelor şi definițiilor date personalităţii. De exemplu, Allport şi Odbert au descoperit, încă din 1936, existența în limba engleză a 18 000 de termeni prin care pot fi făcute descripții psihologice ale personalităţii. Dintre aceştia, 4 504 de termeni (incluşi în seria I) desemnează trăsături de personalitate reale, tendințe determinata, generalizate şt personalizate, moduri stabile şi consistente de ajustare a individului la mediul său. Ceilalți termeni implică comportamente specifice şi temporare (seria a ll-a), evaluări (seria a lll-a), metafore (seria a IV-a). Confuzia şi lipsa de coerență a termenilor sau a definițiilor date provin din preluarea mai mult sau mai puțin necritică a unor termeni familiari diverselor domenii (fizică, biologie), însă greu de aplicat fenomenelor psihice, Multitu-

dinea perspectivelor de analiză şi amalgamarea termenilor sur cauze care au creat serioase dificultăţi în stabilirea conceptul) personalitate, în aceste condiţii, *"nu este surprinzător că m descripţii actuale ale personalităţii amintesc de hărţile din secolul] Ţărmurile sunt trasate destul de exact, dar petele albe din inti continentului sunt mascate prin schiţarea unui Id păros şi, unui Superego nebulos, şi prin inscripţia: aid sunt complexe'* {[1! 118). Deşi aceste cuvinte au fost scrise cu aproape jumătate dej în urmă, ironia la adresa feudalismului fiind evidentă, nu s-ar afirma că şi-au pierdut total actualitatea. Persistă încă în psir personalităţii suficient de multe confuzii şi incertitudini. Şi cum mă definirii este una de delimitare, după expresia lui LJnton, încerca să schiţăm, în continuare, câteva diferenţieri şi nuanţări < impun aproape de la sine.

2. Delimitări **conceptuale**

Frecvent, întâlnim în literatura de specialitate utilizarea rentată a unor termeni, cum ar fi: individ, individualitate, perse personalitate, personaj. Cel mai adeseori aceşti termeni sunt fc unul în locul celuilaft. De asemenea, li se acordă sensuri pe care i deţin în realitate. Diferenţierile, dar şi relaţiile existente între ei, absolut necesare.

Conceptul de individ. Individul se defineşte ca fiind totalii însuşirilor biologice (ereditare sau dobândite) care asigură adz la mediul natural. El desemnează entitatea vie care nu poate fi membrată fără a-şi pierde identitatea, altfel spus, caracterul ir al organismului. Din aceste definiţii rezultă câteva caracteristici tale ale individului: 1. el este un produs în întregime determinat logic; 2. este un reprezentant al speciei, indiferent dacă aceasta umană, animală sau vegetală; 3. este o noţiune aplicabilă ti organismelor, fără conotaţii descriptive sau evaluative. Individul definit, deci, printr-o accepţiune foarte largă, biologică, diferenţiir se, astfel, de accepţiunile pe care i le dau filosofia ('subiect', ataşată propriei sale identităţi prin conştiinţă sau cunoaştere de şir morala (fiinţă independentă, autonomă, întâlnită în ideologia mc a omului şi societăţii'), sociologia ("eşantion indivizibil al spaţii uman, întâlnit în toate societăţile'). [235]

Conceptul de individualitate. In decursul existenţei individuh are loc un proces de diferenţiere şi diversificare a organizării str tural-funcţîonale. însuşirile biologice se specializează, se ierarhizee

se integrează căpătând, astfel, unele note distinctive, originale. Individualitatea este, deci, individul cu organizarea sa specifică, diferenţială, .repetabilă si ireductibilă. Noţiunea se foloseşte pentru a desemna organizările complexe.

Conceptul de persoană. Persoana este corespondentul, în plan social, a individului în plan biologic. *'Individul uman, ca entitate concretă, într-un cadru relaţional dat, aşa cum este perceput de cei din jur, poartă numele de persoană"* ([150], p. 59). Prin conceptul de persoană desemnăm ansamblul însuşirilor psihice care asigură adaptarea la mediul social-istoric. Persoana este individul luat în accepţiunea sa psihologică, deci cu viaţa sa psihică constituită, superioară, conştientă. Rubinstein arăta că omul este persoană In virtutea faptului ca îşi defineşte conştient atitudinea faţă de realitate. Persoana este un produs determinat social-istoric, ea este omul luat în contextul relaţiilor sociale, omul ca membru al societăţii. Noţiunea de persoană este aplicabilă doar omului, dar nu în general, ci doar celui dezvoltat din punct de vedere psihic. Copiilor la naştere şi bolnavilor psihici nu ti se pot acorda atributul de persoană. Observăm că dacă noţiunea de individ are o sferă extrem de largă, în schimb un conţinut limitat, noţiunea de persoană se caracterizează printr-o sferă mai restrânsă, dar printr-un conţinut mult mai bogat.

Conceptul de personalitate. Aşa cum organizarea structural-funcţionalâ a individului se diferenţiază şi se specializează în timp, tot aşa şi ansamblul însuşirilor psihice ale persoanei suportă de-a lungul timpului un proces de structurare în urma căruia nu numai că se dife-renţiară între ele, dar se şi valorizează devenind unice. Pe scurt, personalitatea este persoana plus o notă de valoare, ea este organizarea superioară a persoanei. *'Nota de calitate adăugată personalităţii Ti conferă acesteia apelativul de **valoare*** **supremă"** (Neculau, idem). Prin conceptul de persoană desemnăm, pe de o parte, sistemul atributelor, structurilor şi valorilor de care dispune o persoană, iar pe de altă parte, persoana luată pe latura funcţiilor ei social-Istorice. Ph. Lersch (1954) făcea următoarea distincţie între cele două noţiuni: persoana se referă la **forma fundamentala a fiinţei umane*,* de aceea ea trebuie studiată de psihologia* generală care urmează a contura o concepţie de ansamblu a omului şi Itxnilui său în lume; personalitatea se referă la *"particularităţile psihice individuale",* la ceea ce îl distinge şi îl "distinge şi îl detaşează pe un om de altul", în timp ce persoana are referinţe foarte largi, căci cineva este persoană în calitate de fiinţă care trăieşte şi îşi realizează destinul în lume, în procesele multiple şi în diversele conţinuturi de experienţă, personalitatea îşi limitează refe-

rințele la un altul, căci cineva este personalitate numai comparativ alții.

Conceptul de personaj. Există două accepțiuni ale concep de personaj strâns legate între ele: personajul ca manifestare în , în comportament a persoanei şi personalității, ca exteriorizare a lc desfăşurare a potențialului de activitate, a excesului de energii excitabilității şi emotivității ([27], p. 7-74); personajul ca "perse rol", omul interpretat ca un rol social, şi cum fiecare om poate juca j multe roluri înseamnă că el se manifestă prin mai multe personaj* relevă față de alții diverse "fațete" ale personalității sale ([124], p.j 42). Există *personaje sociale* (cele care joacă rolurile aşteptatei impuse de societate), *personaje volitive* (joacă rolurile pe care £ impun singure conform propriilor aspirații), *personaje mască* (j« roluri străine personalității lor tocmai pentru a-şi ascunde pr personalitate, ele fiind un fel de refugiu al Eului). Dat fiind fap sub fiecare personaj se află o personalitate înseamnă că per este *veşmântul social* al personalității, uneori chiar *învelit protector, mecanismul ei de apărare.* Personajul se prezintă fațetă", ca o imagine fragmentară a persoanei, ca o mască, aparență în spatele căreia se ascunde persoana. Nimeni nu se apropia însă de persoană, decât prin intermediul personajului *"arată puțin persoana, o ascunde puțin, o relevă sau o trac* ([227], p.12). După cum se poate observa, cele două "realități[11] una prin alta: *"personajul viază prin existența persoanei. Perse rându-i se exprimă prin personaj şi suferă chiar unele modificării intermediul acestuia"* ([4], p. 232). Şi totuşi, persoana şi personaju se identifică. *'Persoana e o creație originală, personajul rutină, matism"* - scria acelaşi Ion Alexandrescu (idem, p. 231). Uneori, persoană şi personaj pot exista relații de armonie, alteori | disonanță. Când acestea din urmă devin predominante şi se ac se ajunge la destructu rărea şi perturbarea funcționalității personj (dedublări, depersonalizări etc.)

3. Accepțiunile conceptului de personalitate

Dintr-o perspectivă foarte extinsă putem defini personalități fiind realitatea complexă şi dinamică a fiecăruia dintre noi. Comple deoarece cuprinde componente extrem de diverse şi variate, îr pând cu cele anatomo-fiziologice, continuând cu cele psihice,,! terminând cu cele socio-culturale. Tocmai de aceea, personalitate este obiect de cercetare pentru mai multe ştiințe, fiecare dintre ac

tea detaşând o latură, un aspect si transformându-l în obiect de investigație. Dinamică - pentru că, în ciuda relativei stabilități a trăsăturilor şt caracteristicilor de care dispune, ea nu este dată, imuabilă, fixa, înțepenită, ci suportă o oarecare evoluție în timp, atât în plan fitogenetic-istoric, cât şi în plan ontogenetic-individual. O asemenea definiție, deşi aduce unele informații prețioase, este, fără îndoială, mult prea generală, de aceea necesită unele detalieri. Din multitudinea accepțiunilor noțiunii de personalitate am selectat doar trei pe care le considerăm esențiale şi complementare una în raport cu alta.

Accepțiunea antropologică. Antropologia este ştiința generală despre om, de aceea această accepțiune ne interesează mai puțin, mult mai utilă pentru noi fiind antropologia filosofică centrată pe studiul problemei "esenței omului". Din păcate, diversele orientări filosofice au conceput esența umană extrem de diferit. Astfel, antropologia filosofică tradițională vorbea de existența unei *esențe imanente,* în timp ce variantele mai noi de existențialism, axate pe ideea sensutui vieții, se preocupa de *caracterul accidental al esenței umane,* condamnată la înstrăinare şi abandonată în neant, de unde fie atitudinile pesimiste, fie cele protestatare asupra sensului vieții. Antropologia filosofică socială şi unele variante mai centrate pe influențele factorilor de mediu, pe utilitatea acestora în formarea omului, avem Tn vedere pragmatismul şi behaviorismul american, pornesc de la premisa că la naştere copilul nu dispune de personalitate, el fiind un candidat la dobândirea acestui atribut. Aceasta înseamnă că personalitatea se formează în decursul vieții numai ca urmare a acțiunii şi conviețuirii într-un mediu social, în sistemul relațiilor sociale. Interacțiunea unității primare a individului cu multitudinea şi varietatea situațiilor sociale este ceea ce dă naştere produsului calitativ care este personalitatea. Daca la naş-tere un copil ar fi izolat de mediul său social el ar rămâne la stadiul de individ. De asemenea, în cazul unor boli psihice grave, atributul de personalitate se tulbură sau chiar se anulează, conservându-se în schimb cel de individ, deci de realitate biologică. Pornindu-se de la aceste constatări, s-a conchis că esența omului, deci şi a personalității umane, o reprezintă "ansamblul relațiilor sociale", evident nu în expresia lor obiectivă, exterioară, ci intemalizată. Este vorba de acele relații sociale existențiale pe care individul le traversează de-a lungul vieții sale, le selectează, le transferă în interioritatea sa, le sedimentează şi le 'solidifică" în sine, transformându-le într-un bun propriu, în aceste condiții, calitatea perosnalității depinde de calitatea mediului social, a relațiilor sociale în care ea se formează, imperfecțiunile şi slăbiciunile mediului social repercutându-se asupra ei şi ducând la fenomene de

înstrăinare sau de destructurare. Suntem ceea ce facem, şi ceea ce mediul ne cere să facem, decreta G.B. Watson. Relația interacțiunea sunt luate drept coordonate dinamice formative aie personalității și de psihologia contemporană. "Se *poate afirma %â teama de a săvârşi o eroare metodică gravă, că personalitatea* ***există se formează şi se manifestă în şi prin relaționare"*** ([90], p. 22) Adrian Neculau, influențat de lucrările primei conferințe europene asupra personalității (Tilburg, 1982) afirma şi el că personalitatea este o "construcție" socială [151]. Accepțiunea antropologică a personalității are meritul de a amplasa şi integra omul în sfera vieții sociale, Totodată, ea conduce la o serie de exagerări. Dintr-o asemenea perspectivă se poate ajunge foarte uşor la concluzii de tipul: *'esența este transplantată în individ, care nu este prin sine însuşi generator, ci doar purtător al* ***esenței zămislite*** *dintr-un cadru social-culturar* ([182], p. 533). După opinia noastră, această formulare implică cel puțin trei limite:

1. dacă esența este transplantată din exterior, înseamnă că se rupe esența de fenomen, se consideră esența în afara fenomenului, ceea ce nu este posibil;
2. dacă esența este zămislită de societate, înseamnă că deter minismul social este dus până la limita sa extremă, ajungându-se în felul acesta la concepția puerilă ironizată de Piaget despre conce perea personalității ca *"o ladă goală pe care o umple societatea'}*
3. dacă individul este conceput doar ca purtător al esenței, aceasta l-ar condamna la pasivitate, la resemnare în fața unei esențe care îi este străină, chiar impusă.

Noi credem că esența omului nu este transplantată în el, ci zămislită de el însuşi, *construită progresiv* de către om prin *încorporarea* dimensiunilor sociale. Am stăruit suficient asupra acestei probleme în altă lucrare, aşa încât n-o mai reluăm (254, p. 122 şi urm.).

Accepțiunea psihologică. Dacă din perspectiva accepțiunii anterioare personalitatea apărea ca fiind "ansamblul relațiilor sociale", de data aceasta ea este tot un "ansamblu", dar de "condiții interne". Această accepțiune ridică cel puțin trei întrebări:

1. care este originea acestor "condiții interne", de unde provin ele?
2. care este natura lor?
3. ce rol îndeplinesc ele?

La prima întrebare este relativ uşor să răspundem dacă invocăm un principiu stabilit cu mulți ani în urmă de Rubinstein, şi anume: "cauzele externe acționează prin intermediul condițiilor interne, iar

acestea din urmă nu sunt altceva decât interiorizări ale primelor". Corijarea şi completarea acestui principiu cu ideea *încorporării,* la care ne refeream mai înainte, ca şi cea a "autoconstrucției umane", pornind de la materialul uman şi social interior şi exterior, pe care omul îl deține deja sau care îi este pus la dispoziție de societate este în măsură să lămurească mai bine problema originii condițiilor interne. Mai importantă pentru noi este natura acestor condiții. Fiind interne, ele ar putea fi şi de natură biologică, numai că acestea, după cum am văzut în paragraful anterior, definesc individul. Natura condicilor interne pe care le avem în vedere în definirea personalității este psihologică, subiectivă. Ele se referă la aspecte intelective, afective, motivaționale, energizoare, aptitudinale şt atitudinale. Pentru a le diferenția de condițiile interne ce pot avea şi altă natură decât cea psihică, subiectivă este mai indicat să folosim noțiunea de *însuşiri psihice* pentru determinarea lor. însuşirile psihice sunt formațiuni psihice sintetice, integratoare, care provin din sfera procesualității psihice ca urmare a unui proces de sintetizare şi generalizare a particularităților dominante ale proceselor psihice, distingându-se de acestea din urmă printr-o serie de note specifice. Printre acestea enumerăm:

1. dispun de o relativă stabilitate, neputând fi radical modificate de situațiile tranzitorii sau accidentale;
2. sunt formațiuni rezultând din condensarea diverselor funcții psihanalitice;
3. sunt generalizate, adică se manifestă în cele mai diverse situații;
4. sunt esențiale, vizează aspectele cele mai importante ale manifestării omului privind orientarea sa, răspunsurile sale fundamen tale;
5. dispun de o relativă plasticitate, putându-se restructura, mo difica şi perfecționa în grade diferite în funcție de cerințele relaționalii cu ambianța ([179], p. 29-30).

în virtutea acestor caracteristici, însuşirile psihice *programează* comportamentul uman, dând posibilitatea anticipării lui. Ele devin un fel de invariant. Semnificativă din acest punct de vedere este definiția personalității dată de R.B. Găteli ([42]): personalitatea este "ceea *ce ne permite să anticipăm ce va face un individ într-o situație dată".* Evident, anticiparea nu va fi posibilă decât dacă vom porni de la invarianții psihocomportamentali ai personalității. Cele de până acum ne ajută să răspundem şi la cea de a treia întrebare formulată: ce rol îndeplinesc condițiile interne (însuşirile psihice)? De mediere, de filtrare a solicitărilor care vin spre organism din exterior. Ele se inter-

pun între cauză şi efect, producând fie asimilarea şi internaiizarea firească a stimulărilor exterioare, fie devierea, amânarea, susperv darea efectului.

Accepțiunea axiologică, în decursul existenței sale, omul asimilează nu doar experiența de cunoaştere şi pe cea practică, ela~ borată social-economic, ci şi sistemul de valori materiale şi spirituale, el asimilează semnificația existenței şi activității umane în general, criteriile şi procedeele de apreciere-valorizare-aiegere şi fixare a lor ca mecanisme fundamentale de reglare a conduitei umane. Prin asimilarea tuturor acestor aspecte, personalitatea umană capătă o importantă dimensiune axiologică, valorică. Goethe arăta în Faust: "0 spun *şi regii, o spun şi magii că / Din toate câte pe lume are/ Personalitatea este binele suprem"* Personalitatea este ridicată la rangul de valoarea morală supremă. Dar este ea oare numai o valoare morală? Nu cumva este şi o valoare socială, culturală, spirituală? Fără îndoială că da, aşa încât suntem tentați să dăm o altă interpretare cuvintelor lui Goethe. Nu faptul că personalitatea este o valoare morală, socială, culturală, spirituală contează ci, înainte de toate, faptul că este o valoare. Valoarea personalității provine însă nu doar în urma procesului de internalizare la care ne-am referit, ci şi din organizarea şi ierarhizarea propriilor sale structuri psihologice, fapt care o individualizează pregnant şi o deosebeşte de cea a semenilor. Aşadar, în decursul existenței la personalitate se ataşează o *notă de valoare,* chiar produsele sale fiind valorizate. La un moment dat, omul face saltul din stadiul de "consumator" de valori în cel de "producător de valori". Putem conchide că accepțiunea axiologică a personalității are în vedere omul valorizat (intelectual, moral, social), deci omul ca valoare.

Din perspectiva celor trei accepțiuni, personalitatea apare ca:

1. *entitate bio-psiho-socio-culturală,* ca om viu, empiric ca întreg, ca unitate, ca "lume a omului", după expresia reuşită a unui filosof;

2. *purtător şi executor al funcțiilor epistemice, pragmatice şi axiologice,* deci ca ființă care cunoaşte, acționează şi valorizează, transformând, din această cauză, lumea şi pe sine;

3. *produs şi producător de împrejurări,* de medii, ambianțe şi situații sociale; omul asimilează, dar şi creează împrejurările, le diri jează şi stăpâneşte, le transformă atunci când acestea nu-i mai con vin.

Se poate observa că cele trei accepțiuni ale noțiunii de personalitate sunt complementare. Dacă prima pune accent pe factorii şi

cauzele externe care acționând asupra omului conduc la formarea personalității lui, cea de a doua atrage atenția asupra necesității luării în considerare şi a interiorității mediatoare a omului, în timp ce prima accepțiune se referă la mediu în general, care poate fi şi asocial sau nociv, cea de a treia relevă importanța nu a oricărui fel de mediu în formarea personalității, ci a celui valorizat. Pornind de la asemenea informații, un modelator al personalității va şti că pentru a forma personalitatea unui copil, mai întâi trebuie să formeze un mediu existențial educativ şi educogen, saturat în influențe educative, valorizat sociocultural. Dacă vrea să schimbe personalitatea, mai întâi trebuie să schimbe condițiile de mediu (cazurile oamenilor bolnavi psihic arată că scoaterea lor din mediul care a generat boala se soldează, uneori, cu ameliorarea sănătății acestora, în timp ce reintroducerea lor în mediul nociv, cu revenirea bolii). Un educator va şti că pentru a asigura asimilarea de către un elev a unor cunoştințe nu este suficientă crearea condițiilor exterioare, nu este suficientă propria sa pregătire, ci se impune cu necesitate şi ceea ce pedagogii numesc "diferențierea" şi "individualizarea" învățării tocmai în funcție de condițiile interne, subiective, diferite de la un elev la altul.

4. Tipuri de definiții ale personalității

Definițiile date personalității sunt extrem de numeroase şi chiar contradictorii. Totuşi, la o analiză mai atentă a lor pot fi desprinse o serie de elemente comune pe care le conțin, întreprinzând o analiză comparativă a mai multor definiții formulate cu privire la personalitate, Allport a stabilit trei tipuri mai semnificative: definiții prin efect extern, prin structură externă şi pozitiviste.

Definiții prin efect extern. Acestea iau în considerare în definirea personalității două aspecte: modul de manifestare a personalității în afară, în exterior; efectele pe care aceasta le produce în comportamentul altor oameni. Când spunem despre cineva că "are" sau "nu are" personalitate avem în vedere, pe de o parte, cum se manifestă persoana respectivă în exterior, iar pe de altă parte, ne gândim la modificările pe care ea le produce în comportamentul semenilor. Cu cât aceste efecte externe sunt mai mari, cu atât se consideră că personalitatea insului respectiv este mai puternică. Allport dă şi câteva exemple de asemenea definiții: "*personalitatea este suma totală a Afectului produs de un individ asupra societăți] "personalitatea se referă la deprinderi sau acțiuni care influențează cu succes alți* oamenf; *"personalitatea este ce cred alții despre* f/ne". Chiar şi în unele lucrări

mai recente, personalitatea este redusă la *"stilul general al pe de interacțiune cu lumea, în special cu alți oamenr* {[93], p i
Avantajul definițiilor prin efect extern consta în posibilitatea ofet) ele de a cunoaşte personalitatea, într-adevăr, dacă nu ne-am-jj rioriza trăirile, stările, dacă nu i-am influența pe altji, cum ar pf cunoscută personalitatea noastră? Din păcate, ele au şi unete; Mai întâi, confundă personalitatea cu rolul ei, deci cu personaj)-' ele întind o capcană din care cu greu am putea ieşi: dacă o - influențează oameni diferiți în moduri diferite înseamnă personalități diferite? în sfârşit, definițiile, prin efect extern st relație de cauzalitate între calitatea personalității şi capacitat influențare şi modificare a conduitei altora, în aceste condiții ne 4 întreba: o persoană care influențează are în mod obligatoriu şi | nalitate bogată, originală?; şi invers, o persoană care nu induc" înseamnă că obligatoriu nu dispune de personalitate?

Definiții prin structură Internă. Din perspectiva niții, personalitatea este o entitate obiectivă, este ceva care adevărat, eventual, ceva valoros. Allport arată că cei care personalitatea într-o asemenea manieră recurg la două n operaționale; fie la definițiile "omnibus" sau "sac de cârpe", fie nițiile "esențialiste". Primele introduc în conținutul personalității* de elemente: dispoziții, impulsuri, dorințe, instincte, tendința *t*[1]** prin experiență etc., nereuşind să le integreze totuşi într-o Personalitatea apare ca o "sumă totală* a acestor părți con Cetelafte sunt ceva mai structurate, străduindu-se să desprir mjți factori ce sunt mai importanți pentru personalitate. De *'* unit consideră că organizarea mentală a ființei este cea care personalitatea, de aceea, introduc acest element în definiția e), alții, esențială este *"schema unificată a experiențe?.* Cea mai cută definiție structural-esențialistă a personalității este cea [A] însuşi Allport încă din 1937. *'Personalitatea este organizar mică în cadrul individului a acelor sisteme psihofizice care d gândirea şi comportamentul său caracteristic'.* ([6], p. 40). O oarecum asemănătoare a formulat şi Eysenck [66]: *"persoi este organizarea mai mult sau mai puțin durabilă a carat, temperamentului, inteligenței şi fizicului unei persoane, această} nizare determină adaptarea sa unică la mediif.* Definiția propm Winfrid Huber se înscrie pe aceeaşi linie: *"personalitatea esteți unic şi relativ stabil în individ care permite explicarea conduitei^ anumite situații"* {[98], p. 13). Definirea personalității prin str"" internă are avantajul surprinderii şi redării conținutului personali

„letnentelor ei componente şi mai ales a relațiilor dintre acestea. Ea nâcătuieste, insă, prin neputința de a explica geneza, formarea perso-Ljlității, adică tocmai modul de apariție a structurilor interne,

Definiții pozitiviste. Au apărut ca o reacție împotriva celor structuraliste. Cei care le promovează susțin că structura internă, cniar dacă există, nu poate fi studiată, nu este accesibilă ştiinței. Ceea ce cunoaştem sunt propriile noaste operații pe care le facem atunci când studiem personalitatea. Dat fiind faptul că personalitatea (structura internă) este un mit, un simplu construct legat de un nume propriu, cel mai bun lucru pe care îl avem de făcut este de a formula o ipoteză despre ea, de a o operaționaliza. Şi Allport dă un exemplu de asemenea definite: *'personalitatea este conceptualizarea cea mai adecvată a comportamentului unei persoane în toate detaliile* safe, *pe care omul de ştiință o poate da la un moment dat"* (D. Mc. Clelland, 1951, p. 69). Variantele extremiste ale acestui punct de vedere, avem în vedere behaviorismul tradițional, ajung chiar la excluderea personalității din psihologie. Ei afirmau că dacă cunoaştem stimulul şi reacția nu trebuie să ne mai preocupăm de ceea ce se află între ele. Asemenea definiții, oricât ar părea de ciudat, nu sunt lipsite total de unele merite: ele introduc personalitatea pe calea cercetării obiective, riguroase pozitiviste. Eroarea tor constă însă în faptul că definesc obiectul în funcție de metodele utilizate, care pot fi şi imperfecte, în realitate ar trebui să ne adaptăm cat mai mult metodele la obiect.

Dacă facem abstracție de ultimul tip de definiții, care conduce la consecințe nefavorabile pentru psihologia personalității, cele ce urmează a ne reține atenția sunt primele două tipuri. Interpretate în sine, acestea sunt reducționiste, absolutizante, interpretate însă împreună ele îşi dezvăluie complemetaritatea. Se pare că numai sinteza lor este singura cale de a ieşi din impas.

5. Abordarea structural-sistemică a personalității

Sinteza definițiilor prin efect extern şi prin structură internă se regăseşte, după opinia noastră, în abordarea structurală şi sistemică a Personalității. Abordarea structurală înseamnă depăşirea conceperii Personalității ca o simplă însumare de însuşiri psihice. Dimpotrivă, a [v]edea personalitatea ca dispunând de o structură şi ca funcționând structural înseamnă a integra părtile în întreg, a le lega pe unele de [al]1ele şi a înțelege că evoluția părților depinde de evoluția întregului, de dezvoltarea generală a personalității, şi invers. Abordarea sistemi-[c]ă presupune nu doar relevarea legăturilor dintre componentele personalității în raport cu propria sa finalitate, ci şi deschiderea acesteia

către mediul socio-istoric ambiant, considerat ca macrosistem[1]'
Definită din perspectiva celor două tipuri de abordări per
devine o *'structură complexă implicând un ansamblu de şi funcţionând sistemid"* ([53], p. 266). Mai mult decât atât,
nalitatea devine un sistem hiper-complex, probabilist, dinamic,'
[89].

Care sunt substructurile personalităţii? Răspunsul la întrebare a generat mai multe modalităţi operaţionale. Ur acestea, total concordantă cu propria noastră viziune asur, tului psihologiei, a fost formulată de autoarea citată anterior,' cum ne reamintim din prima parte a acestei lucrări consic obiectul psihologiei îl reprezintă studiul activităţii psihice a, concret sau studiul sub raport psihologic al omului concret car*, nează. Activitatea este modul esenţial de existenţă al omult psihicului său, ea este cea care conduce la sedimentări şi cr psihice, la apariţia unor structuri relativ invariante, lată de ce i rea substructurilor personalităţii, prin analogie cu cerinţele şi generale ale activităţii ni se pare a fi, cel puţin până la ora actufi mai nimerită. Ţinea Creţu ([53], p. 266 şi urm.) stabileşte urr substructuri ale personalităţii:

1. analog motivelor şi scopurilor fundamentale ale umane, în structura personalităţii întâlnim ***subsistemul de*** <
CB cuprinde comandamentele orientative majore, strategice ale nalttăţii (concepţii despre lume şi viaţă, idealul de viaţă, imagBj sine etc.);
2. subsistemului substanţial-energetic al activităţii îi de, în structura personalităţii, ***subsistemul bio-energetic,*** şerif tiv pentru dinamica vieţii psihice;
3. mijloacelor interne şi externe ale activităţii le cor ***subsistemul lnstrumental*** al personalităţii şi acţiunilor ei în solicitările ambianţei;
4. componentelor autoreglatoare şi organizatoare ale le corespunde ***subsistemul relaţional-valorlc şi de autoregla***

La aceste patru subsisteme ale personalităţii suntem mai adăugăm încă două. Analog, mecanismele rezolutiv-p ale activităţii şi finalităţilor transformativ-constructive ale structura personalităţii se elaborează ***subsistemul rezolv tiv*** (ce cuprinde inteligenţa) şi ***subsistemul transformativ-t tiv*** (cu o componentă esenţială creativitatea). Deşi aceste şut ar putea fi încadrate în extremis în suosistemul instrumental, că ele sunt mai mult decât simple elemente componente sau. te ale acestuia.

CAPITOLJJL XX

TEMPERAMENTUL - CA LATURĂ DINAMICO-ENERGETICĂ A PERSONALITĂŢII

1. Definire şi criterii de identificare

Temperamentul constituie *latura dinamico-energetică a personalităţii.* Dinamică, deoarece ne furnizează informaţii cu privire la cât de iute sau lentă, mobilă sau rigidă, accelerată sau domoală, uniformă sau neuniformă este conduita individului. Energetică, deoarece ne arată care este cantitatea de energie de care dispune un individ şi mai ales modul cum este consumată aceasta. Unele persoane dispun de un surplus energetic, unele se încarcă energetic, altele se descarcă exploziv, violent; unele îşi consumă energia într-o manieră echilibrată, fac chiar economie, altele dimpotrivă, îşi risipesc energia. Toate aceste diferenţe psiho-comportamentaJe existente între oameni sunt, de fapt, diferente temperamentale. Temperamentul este una dintre laturile personalităţii care se exprimă cel mai pregnant în conduită şi comportament (mişcări, reacţii afective, vorbire etc.). O serie de ***indicatori*** psihocomportamentali ne pot ajuta pentru a identifica cu uşurinţă temperamentele, lată câţiva din aceştia:

- ritmul şi viteza desfăşurării trăirilor şi stărilor psihice;
- vivacitatea sau intensitatea vieţii psihice;
- durabilitatea, extensia în timp a manifestărilor psihocompor-
tamentale;
- intrarea, persistenţa şi 'ieşirea' din acţiune;
- impresionalitatea şi impulsivitatea;
- tempoul (frecvenţa pe unitatea de timp a trăirilor psihice);
- egalitatea sau inegalitatea manifestărilor psihice;
- capacitatea de adaptare la situaţii noi;
- modul de folosire, de consumare al energiei disponibile.

Este aproape de domeniul evidentei că la unii oameni ritmulj viteza desfăşurării vieţii psihice sunt mai accelerate: vorbesc repede, se mişcă rapid, se emoţionează şi îşi exteriorizează cu mare uşurinţă stările afective, în timp ce la alţii toate aceste testări sunt mult mai încetinite, viteza şi ritmul tor fiind, deci, extrer reduse. Se ştie din proprie experienţă că unele persoane sunt impulsive şi impresionabile, faţă de altele mai calculate şi mai ir sibtte, "reci" sub raport emoţional. Unii oameni Intră rapid în activii se apucă cu uşurinţă de muncă, dar tot atât de rapid părăsesc car sarcinii, nefinalizând activitatea. Alţii, dimpotrivă, intră mai greul activitate, dar până nu o termină, nu o părăsesc. Diverşi inc vorbesc singuri, ca o "mitralieră", având un debit verbal foarte mă alţii abia dacă deschid gura, tempoul lor fiind extrem de mic. Te acestea sunt indicii că persoanele respective au temper diferite. Indicatorii la care ne-am referit nu aparţin doar unui şir proces psihic, unei anumite conduite, d *întregii personalităţi.* De menea, ei nu se manifestă sporadic, accidental, ci sunt sfat»//, avi manifestări continui.

2. Tipologii temperamentale

Deşi între oameni există diferenţe psihocomportamentale, ir cit şi temperamentale, foarte mari, nu-i mai puţin adevărat că,| grupare a oamenilor în funcţie de trăsăturile lor asemănătoare es posibilă. Pomindu-se de la răspunsurile specifice ale indivizilor inS grate în răspunsurile lor habituale, Iar a acestora din urmă In trasat s-ar putea ajunge în cele din urmă la stabilirea unor tipuri personalităţi sau ale unor tipuri temperamentale. Tipul este, duţ definiţia lui W Stern, o dispoziţie psihică sau psihologică dominant de natură neutrală, proprie unui grup de oameni în mod comparaţii fără ca acest grup să se distingă strict de alte grupuri (după: [247], 145). Această definiţie ridică o întrebare: tipul reprezintă doar o simp dispoziţie dominantă? Fără îndoială că nu. Pot exista mai muK asemenea dispoziţii, însă *bine structurate* între ele. Aşadar, ceea caracterizează un tip este nu numai numărul însuşirilor pe care el cuprinde, ci mai ales organizarea lor. *'Nu orice asociere de trasat alcătuieşte un tip, ci numai aceea care este concomitent pregnant consistentă şi semnificativă*[1] ([182], p. 736). O altă caracteristică tipului este şi *generalitatea* fui: el exprimă ceea ce este general comun la un grup de oameni. Această generalitate se construieşti treptat, pornind de la experienţele de viată individuale, pană la condJ-J

ţiile de viaţă şi activitate, uneori şi socioculturale, asemănătoare în care tcăiesc oamenii, în sfârşit, tipul conţine structuri atât de bine corelate între ele, încât ele tind să se *manifeste împreună,* specificitatea, nota distinctivă a personalităţii (sau temperamentului) derivând tocmai dintr-o asemenea manifestare. Tipologiile au avut un mare succes, mai ales în occident. Aceasta deoarece, aşa cum considera jean Stoetzel ([225], p. 161) ele *exprimă una dintre caracteristicile fundamentale ale concepţiei occidentale despre persoană,* şi anume caracterul ei unic şi unitar, elementele asociate luând forma unui tot. apoi, datorită faptului că ele *răspund exigenţelor de raţionalitate clasificatoare,* care reprezintă unul dintre idealurile gândirii occidentale, clasificările permiţând identificarea, denumirea şi localizarea fluxului indefinit de acte comportamentale şi având sentimentul (iluzoriu sau nu) de înţelegere a multiplicităţii şi varietăţii individuale, în sfârşit, tipologiile *satisfac narcisismul* celui care are acces la ele deoarece îi permit să se cunoască, să se localizeze printre cei din jurul său. De-a lungul timpului au fost elaborate o multitudine de tipologii temperamentale, atât de diversificate între ele încât cu greu ar putea fi ordonate. Totuşi acest lucru nu este imposibil, în cele ce urmează vom prezenta cele mai reprezentative tipologii temperamentale ce vor fi grupate în funcţie de criteriul care a stat la baza elaborării lor.

Tipologii temperamentale. Cum le spune şi numele, ele pornesc de la luarea în considerare a unor *substanţe* existente în corpul omenesc. Dat fiind faptul că aceste substanţe pot fi, după natura lor, *lichide* sau *solide,* au fost elaborate tipologii corespunzătoare. Hipocrate şi Galenus au pus la baza clasificării temperamentelor diferitele umori prezente în corpul omenesc (sânge, limfă, bila galbenă, bila neagră). Ei credeau că amestecul potrivit, temperat (de unde şi termenul de temperament) al acestor substanţe duce la o stare perfectă de sănătate, implicit la un temperament perfect, în timp ce excesul unei umori produce temperamente imperfecte. Dacă la o persoană predomină sângele, deci irigaţia bogată, vasele dilatate, pulsul amplu şi plin, aceasta va avea faţa destinsă, surâzătoare, fericită, va fi destinsă, satisfăcută, optimistă. Când predomină limfa, cu funcţii încetinite şi amorţite, faţa va avea trăsături rotunjite, va fi letargică, apatică, iar psihocomportamental persoana respectivă va fi lentă, răbdătoare, inertă. Predominanţa bilei galbene, produsă de ficat, revărsată în sânge, se asociază cu faţa rigidă, cu proeminenţa oaselor frunţii, arcadelor, nasului, persoanele respective fiind violente, pasionante, impulsive, în sfârşit, la persoanele la care organismul este impregnant de bila neagră care generează intensitatea şi profunzimea

Este aproape de domeniul evidentei că la unii oameni ritmulj viteza desfăşurării vieţii psihice sunt mai accelerate: vorbesc repede, se mişcă rapid, se emoţionează şi îşi exteriorizează cu mare uşurinţă stările afective, în timp ce la alţii toate aceste festări sunt mult mai încetinite, viteza şi ritmul tor fiind, deci, extrer reduse. Se ştie din proprie experienţă că unele persoane sunt impulsive şi impresionabile, faţă de altele mai calculate şi mai ir sibite, "reci" sub raport emoţional. Unii oameni Intră rapid în activii se apucă cu uşurinţă de muncă, dar tot atât de rapid părăsesc car sarcinii, nefinalizând activitatea- Alţii, dimpotrivă, intră mai greul activitate, dar până nu o termină, nu o părăsesc. Diverşi inc vorbesc singuri, ca o "mitralieră", având un debit verbal foarte mă alţii abia dacă deschid gura, tempoul lor fiind extrem de mic. Te acestea sunt indicii că persoanele respective au temper diferite. Indicatorii la care ne-am referit nu aparţin doar unui şir proces psihic, unei anumite conduite, d *întregii personalităţi.* De menea, ei nu se manifestă sporadic, accidental, ci sunt sfat»//, avi manifestări continui.

2. Tipologii temperamentale

Deşi între oameni există diferenţe psihocomportamentale, ir cit si temperamentale, foarte mari, nu-i mat puţin adevărat că,| grupare a oamenilor în funcţie de trăsăturile lor asemănătoare es posibilă. Pomindu-se de la răspunsurile specifice ale indivizilor inS grate în răspunsurile lor habituale, iar a acestora din urmă In trasat s-ar putea ajunge în cele din urmă la stabilirea unor tipuri personalităţi sau ale unor tipuri temperamentale. Tipul este, duţ definiţia lui W Stern, o dispoziţie psihică sau psihologică dominanţi de natură neutrală, proprie unui grup de oameni în mod comparaţii fără ca acest grup să se distingă strict de alte grupuri (după: *[247],* 145). Această definiţie ridică o întrebare: tipul reprezintă doar o simp dispoziţie dominantă? Fără îndoială că nu. Pot exista mai muH asemenea dispoziţii, însă *bine structurate* între ele. Aşadar, ceea caracterizează un tip este nu numai numărul însuşirilor pe care el cuprinde, ci mai ales organizarea lor. *'Nu orice asociere de trasat alcătuieşte un tip, ci numai aceea care este concomitent pregnant consistentă şi semnificativă*[1] ([182], p. 736). O altă caracteristică tipului este şi *generalitatea* lui: el exprimă ceea ce este general comun la un grup de oameni. Această generalitate se construieşti treptat, pornind de la experienţele de viaţă individuale, pană la condJ-J

ţiile de viaţă şi activitate, uneori şi socioculturale, asemănătoare în care tcăîesc oamenii, în sfârşit, tipul conţine structuri atât de bine corelate între ele, încât ele tind să se *manifeste împreună,* specificitatea, nota distinctivă a personalităţii (sau temperamentului) derivând tocmai dintr-o asemenea manifestare. Tipologiile au avut un mare succes, mai ales în occident. Aceasta deoarece, aşa cum considera jean Stoetzel ([225], p. 161) ele *exprimă una dintre caracteristicile fundamentale ale concepţiei occidentale despre persoană,* şi anume caracterul ei unic şi unitar, elementele asociate luând forma unui tot. apoi, datorită faptului că ele *răspund exigenţelor de raţionalitate clasificatoare,* care reprezintă unul dintre idealurile gândirii occidentale, clasificările permiţând identificarea, denumirea şi localizarea fluxului indefinit de acte comportamentale şi având sentimentul (iluzoriu sau nu) de înţelegere a multiplicităţii şi varietăţii individuale, în sfârşit, tipologiile *satisfac narcisismul* celui care are acces la ele deoarece îi permit să se cunoască, să se localizeze printre cei din jurul său. De-a lungul timpului au fost elaborate o multitudine de tipologii tempera-mentale, atât de diversificate între ele încât cu greu ar putea fi ordonate. Totuşi acest lucru nu este imposibil, în cele ce urmează vom prezenta cele mai reprezentative tipologii temperamentale ce vor fi grupate în funcţie de criteriul care a stat la baza elaborării lor.

Tipologii temperamentale. Cum le spune şi numele, ele pornesc de la luarea în considerare a unor *substanţe* existente în corpul omenesc. Dat fiind faptul că aceste substanţe pot fi, după natura lor, *lichide* sau *solide,* au fost elaborate tipologii corespun-zătoare. Hipocrate şi Galenus au pus la baza clasificării temperamentelor diferitele umori prezente în corpul omenesc (sânge, limfă, bila galbenă, bila neagră). Ei credeau că amestecul potrivit, temperat (de unde şi termenul de temperament) al acestor substanţe duce la o stare perfectă de sănătate, implicit la un temperament perfect, în timp ce excesul unei umori produce temperamente imperfecte. Dacă la o persoană predomină sângele, deci irigaţia bogată, vasele dilatate, pulsul amplu şi plin, aceasta va avea faţa destinsă, surâzătoare, fericită, va fi destinsă, satisfăcută, optimistă. Când predomină limfa, cu funcţii încetinite şi amorţite, faţa va avea trăsături rotunjite, va fi letargică, apatică, iar psihocomportamental persoana respectivă va fi lentă, răbdătoare, inertă. Predominanţa bilei galbene, produsă de ficat, revărsată în sânge, se asociază cu faţa rigidă, cu proeminenţa oaselor frunţii, arcadelor, nasului, persoanele respective fiind violente, pasionante, impulsive, în sfârşit, la persoanele la care organismul este impregnant de bila neagră care generează intensitatea şi profunzimea

clasificări ale temperamentelor făcute înainte sau după Kre pornesc de la aceleaşi criterii morfo-constituționale. Viola {1! Pende (1912) le clasifică după raportul dintre torace şi care ultimul adaugă funcționalitatea endocrină; Sigaud anumite sisteme ale corpului {bronho-pulmonare, gastro-ir musculo-articulare, cerebro-spinale, de unde temperamente (oare, *digestive, musculare, cerebrale);* Sheldon (1940, gradul de dezvoltare a celor trei foițe embrionare:
endoderm -> constituția endomorfă -> temperamentul' mezoderm -> constituția mezomorfă -> temperamentul \ ectoderm -> constituția ectomorfă -> temperamentul ce Ce credit trebuie să acordăm acestor clasificări, ştiințifice sau neştiințifice? Este greu de răspuns al această tr Fapte simple observaționiste de viață arată că la unii oameni dintre tipul constituțional şi tipul temperamental este prezentă, i trebuie respinsă. Ea este însă o *corelație statistică,* se ve media unei populații date şi nu pe fiecare individ în parte. Prc prin cercetări viitoare psihologia ar putea răspunde mai întrebarea formulată.

Tipologii psihologice. Acestea utilizează în calitate de ț de calitate fapte, *fenomene de natură psihică.* Ele îşi au îne încercările de tipologizare a scriitorilor şi filosofilor. Schilter i tipul *naiv* (orientat spre afară) şi tipul *sentimental* (orientat spr sufletească); Nietzsche vorbea de *dionisiac* (captat de exteric *apolinic* (captat de interior); Oswald distingea *romanticul* (pre de sine) şi *savantul,* gânditorul (centrat pe realitate, pe obie ştiințele de observație). Psihologul care va fundamenta din vedere psihologic tipologia temperamentelor în perechi de trfi polare va fi Cari Gustav Jung. El arată că aşa cum în viață, în în societate întâlnim fenomene polare (viață-moarte, sănătate zi-noapte, flux-reflux) tot aşa şi personalitatea umană este,! orientată: fie spre afară, spre exterior, fie spre propria sa inter" subiectivă, primii fiind numiți *extravertiți,* iar ceilalți *introvertitf.* nele la care aceste orientări nu sunt evidente, echilibrul lor fiir lor distinctivă, poartă denumirea de *ambivert.* Dacă extraver înclinați către dinamismul vieții practice, către circumstanțele e* fiind de aceea mai sociabili, comunicativi şi uşor adaptabili, expresivi, introvertiții se îndepărtează de obiecte pentru a se tra asupra psihicului propriu, de unde tendința de izolare, de ir în sine. Una dintre cele mai răspândite şi cunoscute tipologii mentale după criterii psihologice a fost schițată de olandezii He

j \viersma, primul psiholog, al doilea psihiatru, în urma unei ample anchete efectuată pe 2 523 de persoane. Rapoartele cercetării lor nu au fost reunite în volum, ci publicate în periodice, între 1906-1918. Cel i-are le va reuni şi le va folosi pe larg este francezul Le Senne, lucrările lui devenind nu doar un punct de referință pentru cei care vor urma, ci un adevărat ghid. Mulți attl psihologi (Andrâ Le Gali, 1969; gaston Berger, 1950) au preluat tipologia lui Heymans şi Wiersma, îmbogâțind-o şi adâncind-o. în esență, se porneşte de la ideea că temperamentul se compune din trei elemente *fundamentale (emotivitate, activism, rezonanță)* care, în combinații variate, formează scheletul temperamentului, profilul lui de ansamblu, în afara acestora mai există însă o multitudine de elemente *complementare (lărgimea sau îngustimea câmpului conştiinței, dominarea sau supunerea; extra-versta sau introversia; tandrețea sau insensibilitatea afectivă; aviditatea sau non-aviditatea)* care acordă temperamentului o notă particulară diferențiatoare. Emotivitatea defineşte persoana mişcată, tulburată afectiv, persoana care vibrează în orice situație şi la urice nimic, mai mult decât media semenilor. Activismul caracterizează persoana pentru care acțiunea, efortul sunt totul; ea acționează din proprie inițiativă, spre deosebire de persoana inactivă care acționează împotriva tendințelor sale, împinsă din afară, care se plânge de efortul depus, se simte epuizată după o activitate. Rezonanța sau ecoul, răsunetul impresiilor şi acțiunilor asupra psihicului se manifestă şi ea diferit: unii oameni trăiesc în prezent, aici şi acum, evenimentele se consumă imediat, nu lasă nici o urmă, nici o impresie asupra lor; alții se orientează după trecut, sunt puternic marcați de evenimentele exterioare, care se prelungesc şi le acaparează trăirile psihice. Din combinarea celor 6 perechi de trăsături polare *(emotiv-nonemotiv, activ-nonactiv, primar-secundar)* rezultă un număr de 8 temperamente: *nervos* (E.nA.P.); *sentimental* (E.nA.S.); *coleric* sau *activ-exu-berant* (E.A.P.); *pasionat* (E.A.S.); *sanguinic* sau *realist* (nE.A-P.); *flegmatic* (nE.A.S.); *amorf* (nE.nAP.); apatfc(nE.nA.S.)- Fiecare dintre Aceste tipuri au unele subdiviziuni. Andre" Le Gali stabileşte la tipul nervos, de exemplu, următoarele subtipuri: *nervosul melancolic* (înclinat spre interiorizări, reflexii, reverie); *nervosul frivol* (se abandonează tuturor tentațiilor, nu fixează şi nu este fixat de nimic, avid de noutăți); *nervosul mitoman* (înclinat spre fabulații, spre compensarea decep* tîilor şi vidului din viața reală prin fantezii romantice); *nervosul dezaxat* (emotivitate, complexitate cognitivă, receptează fapte de imaginație, 6ste atras de literatura pornografică); *nervosul hiperemotiv* (caracterizat prin teama de necunoascut, de excepțional); *nervosul isteric*

(rupe contactul cu realitatea, se abandonează pulslunilor afectivii
O tipologie a temperamentelor, pe baza criteriilor psihologice,, elaborat Amold Buss şt Robert Romin (1984). La început, el identificat patru temperamente (emoționale, active, sociabile, ir sive), pentru ca mai apoi să-şi reducă lista la primele trei. Din în caracterizarea acestor tipuri temperamentale prea adeseori introduc şi trăsături caracteriale, ceea ce conduce la confuzia ter ramentuiui cu caracterul.

Tipologii psihofiaotogice. Iau în considerare în clasific temperamentelor criterii atât de ordin *psihologic,* cât şi *fiziolc* încercând să realizeze o *sinteză* între subiectiv şt obiectiv. I.V. Pav studiind tipul de activitate nervoasă superioară după trei proprie (intensitate, echilibru, mobilitate) aparținând proceselor nervoase damentale (excitația şi inhibiția) a stabilit existența următoarelor tip de activitate nervoasă superioară: tipul *puternic, echilibrat, mobil, puternic, echilibrat, inert,* tipul *puternic, neechilibrat-exdtabil, slab.* Aceste tipuri îşi pun amprenta asupra comportamentelor crete ale individului. Observațiile cotidiene şi cercetările experiment au permis cuplarea celor patru tipuri de a.n.s. cu cele patru peramente stabilite de Hipocrate şi Galenus; primului tip îi corespur temperamentul sanguinic, celui de al doilea, temperamentul flegmafl iar ultimelor două, temperamentele coleric şi melancolic. Tipologia[!] Pavlov, deşi mal bună decât altele, nu este totuşi perfectă, ea ava şi unele limite. De exercițiu, nu permite stabilirea unor variante ter ramentale intermediare, în fond, tipul de sistem nervos al unor oamc nu este numai puternic sau slab, nu se amplasează deci doar îr extreme, ci cunoaşte nenumărate gradații intermediare. De ase nea, nu ia în considerare toate cele trei proprietăți la toate tipur Cercetările ulterioare au adus, de aceea, o serie de precizări prețic se. V.D. Nebîlițîn a introdus o a patra dimensiune a proceselor voase şi anume *dinamismul* lor, care se referă la viteza cu celulele nervoase generează procesele excitative şi inhitritive. Popescu-Neveanu a demonstrat că excitația şi inhibiția pot fi ne librate nu numai prin *repartiția forței,* ci şi prin *discordanța mobititălik* inhibiția este mai inerțioasă, intervine cu întârziere, de unde efecte de explozMtate după care se instaurează calmul, dacă individul echilibrat după forță. O clasificare a temperamentelor pe baza riilor psihofiziologice, mai puțin cunoscută, dar nu mai puțin inter sântă, a făcut şi psihologul român Gheorghe Zapan (1940, 1970). Eh utilizat şase indici temperamentali (cei trei ai lui Pavlov, la care adăugat: *persistența, tonusul afectiv, direcția)* în cadrul a patru şut

sisteme: moior-general, afectiv, perceptiv-imaginativ, mental. Din combinarea acestor indici şi sisteme, apar următoarele tipuri: *activ (cu* dominația sistemului afectiv); *artistic* (subsistemul perceptiv-imaginativ); *gânditor* (dominant fiind sistemul mental). Intenția de corelare a mai multor tipologii într-una singură este mult prea evidentă pentru a mai insista asupra ei. Meritul lui Zapan constă însă nu doar în stabilirea unei noi tipologii temperamentale, ci mal ales în imaginarea unei metode de diagnosticare a temperamentalului (vezi [245], p. 424-435).

Tipologii psihosociologice. Au apărut ca urmare a raportării omului la mediul socio-cultural existențial, la sistemul valorilor. Dllthey, Spranger, Allport, Vernon, pornind de la premisa că valorile determină anumite tipuri umane deoarece omul are o atitudine față de ele, au distins şase tipuri umane diferențiate între ele tocmai prin *atitudinea dominantă față de valori: teoretic* (orientat spre cunoaşterea obiectivă a realității, trăind doar pentru o idee); *economic* (dominat de dorința de a obține maximum de randament, cu minimum de efort, lupta pentru a dobândi avuții); *estetic* (manifestă interes pentru viața sentimentală, subiectivă); *social* (se dedică binelui altuia); *politic* (aspiră spre conducere, la el totul devenind mijloc pentru atingerea scopului); *religios* (orientat spre spiritualitate elevată). Valorile implicate în aceste atitudini sunt: *adevăr, utilitate, armonie, altruism, putere, unitate.* Allport, Vernon şi Lindsey (1960) au propus chiar o *scală de testare* a acestor valori folosind *tehnica alegerii forțate.* K. Homey clasifica temperamentele în funcție de relațiile interpersonale m: tipul *complezent,* orientat spre oameni, tipul *agresiv,* orientat împotriva oamenilor, tipul *detaşat,* care se îndepărtează de oameni.

Tipologii psihopatologice. Acestea pornesc, după cum le spune şi numele, de la criterii psihopatologice vizând, în principal, destructurările manifestărilor temperamentale. E. Kahn (citat în [99], p. 38-39) descrie următoarele tipuri: *nervoşii* (caracterizați prîntr-o fenomenologie nevrotiformă); *sensibilii* (impresionabili, cu sensibilitate infantilă); *obsesivii* (nesiguri, temători); *explozivii* (violenți, primitivi în reacții); *hiperSmidi* (euforici, optimişti); *depresivii* (pesimişti, cu spirit critic exagerat); *instabilii* (oscilanți); *amoralii* (lipsiți de scrupule); *nestatornicii* (înclinați spre schimbare); *impulsivii* (nestăpâniți, dau frâu liber tendințelor instinctive); *fantasticii* (visători, trăiesc în reverie); *bizarii* (excentrici, cu un surplus de originalitate) etc.

Tipologiile temperamentale prezentate mai sus ne permit stabilirea câtorva concluzii:

• cele bazate pe un singur criteriu (substanțialist, constituționalist, psihologic) sunt mai simple, relativ mai sărăcăcioase decât cele

la care criteriile de clasificare se dublează {psihofiziologice, ciologice, psihopatologice), acestea din urmă reuşind să ofere tablouri mai variate şi totodată mai realiste;

• ele se diferențiază unele de altele nu doar prin natura &\ numărul criteriilor folosite, ci şi prin numărul tipurilor stabilite; recent, în psihologia personalității s-a ajuns la concluzia că cea mai bună descriere a personalității s-ar putea face prin integrarea factorială a criteriilor, un număr mare de publicații apelând la descrierea perso nalității în cinci factori (aşa numita orientare "big five") care este foarte prolifică, dacă nu cea mai prolifică în studiul personalității, printre cei cinci factori mulți fiind temperamentali (vezi: [110], p. 42 şi urm.);

• în ciuda diversității tor, chiar a denumirilor diferite folosite, unele tipologii se aseamănă între ele; astfel, endoformul (viscerotonul) din clasificarea lui Sheldon nu este altcineva decât picnicul lui Kretschmer; ectomorful (cerebrotonul) primului este leptosomul celui lalt, fapt care demonstrează validitatea cercetărilor;

• pe măsura ridicării de la biologic spre psihologic şi apoi spre psihosocial, tipologiile îşi pierd oarecum din specificitatea lor tempe ramentală, apropiindu-se mai mult de tipologiile caracteriale sau chiar de cele ale personalității luată în ansamblul ei;

• deşi tipologiile au o mare valoare operațională uşurând cunoaşterea omului, unele dintre ele dispun şi de o serie de limite: afirmă mai mult decât pot dovedi, sunt mai degrabă construcții teoretice; deşi au pretenția unor modele atotcuprinzătoare, ele repre zintă aspecte şi descrieri parțiale ale personalității.

3. Problemele generale ale temperamentului

a) *Care este natura psihică a temperamentului?* Nu este deloc greu să observăm din tipologiile prezentate mai sus ca şi din sumarele descrieri ale unor temperamente că natura acestora este *afectivo-reactivă.* Nu există aproape nici o clasificare a temperamentelor care să nu ia drept criteriu fie emotivitatea, fie reactivitatea, fie pe amândouă. Aceste criterii apar încă de la Hipocrate şi Galenus. Colericul este violent, impulsiv, pasionat, trăsăturile lui comportamentale, fiind deci de ordin afectiv şi reactiv. Aceste criterii transpar şi din tipologiile constrtuționiste. Kretschmer apreciază temperamentul după două caracteristici ale afectivității (gradul de sensibilitate, numit de el psihetezie şi tonalitatea afectivă predominantă, aşa numitele propoziții diatezice) şi alte două caracteristici ale activității (ritmul acesteia şi viteza acțiunilor şi tensiunilor psihice). Cel mai bine, însă,

este pusă în evidență natura afective-reactivă a temperamentelor de tipologiile psihologice. Wundt clasifica temperamentele după afecte (puternice-slabe) si mişcări (repezi-încete); Holding, după sentimente (plâcere-neplăcere) şi activitate / voință (activ-pasiv); Ribot, după simțire şi acțiune. La Allport nu apare nici un dubiu în legătură cu natura afectiv-reactivă a temperamentelor, acest lucru reieşind din definiția dată de el: *'temperamentul* se *referă la sensibilitatea falâ de o stimulare emoțională, forța şi viteza sa obişnuită de răspuns, calitatea dispoziției sale predominante şi toate particularitățile fluctuației şi intensității dispoziției.'* (ţ6], p. 46). în altă parte, el afirmă textual că temperamentul este *"fundamentul emoționat al personalității?* (idem, p. 49).

b) ***Ce exprimă temperamentul*** *din personalitate?* Răspunsul este simplu: forma ei de manifestare şl nu conținutul vieții psihice. Şi dovada este indubitabilă: unul şi acelaşi conținut psihic se exprimă extrem de diferit; conținuturi diferite, chiar opuse, se pot exprima identic.

Prin el însuşi, temperamentul nu generează nici conținuturi psihice, nici performanțe. El reprezintă modul de a fi, de a se comporta al cuiva, ținând mai ales de stilul comportamental al omului. Cercetările efectuate au evidențiat faptul că temperamentul este nespecific sub raport valoric pentru personalitate. Nu el este cel care acordă valoare omului. Cine gândeşte lent, nu gândeşte neapărat şi prost; cine vorbeşte repede, nu spune neapărat şi ceva interesant. Aşadar, temperamentul nu corelează semnificativ cu trăsăturile aptitudinale, orientative, caracteristice ale omului. Pe unul şi acelaşi temperament pot fi formate caractere diverse, iar acelaşi caracter poate fi format pe temperamente diferite. Nimeni nu este bun sau rău, cinstit sau incorect prin temperament. Nu-I mai puțin adevărat că temperamentul colorează întreaga noastră viață psihica, îşi pune oarecum pecetea pe ea. Generozitatea nu ține de temperament, dar felul cum îşi dobândeşte şi mai ales cum îşi manifestă cineva generozitatea se afla sub incidența temperamentului (colericul şi-o va exprima cu agitație, chiar ostentativ, melancolicul cu rezerve şi discreție).

c) *Temperamentul este înnăscut sau dobândit?* Cvasiunanimitatea psihologilor au considerat temperamentul ca fiind înnăscut. Drept argumente au fost vehiculate următoarele: temperamentul este una dintre laturile primordiale ale personalității, manifestându-se extrem de timpuriu şi puntând fi cunoscută mult înainte de "construirea" celorlalte componente; el este o latură generală şi maximal constantă pe parcursul vieții; el reprezintă manifestarea tipului de

activitate nervoasă superioară în sfera vieţii psihice, şi dacă tiţ înnăscut înseamnă că şi temperamentul este înnăscut. Interesa că o asemenea idee a fost susţinută nu numai în psihologia^ peana, ci şi în cea americană. Allport, în lucrarea sa din 1961,-s de mai multe ori că temperamentul este *"materia primă'* din constituie personalitatea. Unele formulări ale sale ne fac în credem că temperamentul nu este totalmente dependent de er Temperamentul "se *bazează foarte mult pe determinarea ger* arăta el. Să însemne aceasta că nu şi exclusiv, că ar fi posibilei determinări? N-ar fi exclus, deoarece Allport era un adept al jucat de mediu în modelarea personalităţii. Dacă la Allport există J dubii în legătura cu determinarea genetică a temperamentului, tea dispar la Buss şi Plomin (1975). Cei doi autori cred că te ramentele, spre deosebire de alte structuri ale personalităţii,'! moştenite primar, ele fiind părţi ale constituţiei cu care suntem i de la naştere. Prin temperament putem explica marea varit comportamentele individuale ce permite fiecăruia să fie unic. O l neatentă a lucrării celor doi autori ar putea conduce la alte Ceea ce moştenim, arată ei, nu este *un grad specific* sau o de temperament, ci, mai degrabă un *răspuns potenţial,* aflat la un 1 înalt, mediu sau scăzut al scării răspunsurilor. Cel care actuali aceste răspunsuri potenţiale este mediul. Prin temperamente,* influenţează mediul social care la rândul lui afectează ramentele. O persoană sociabilă de exemplu, crează un anumit i în jurul său care, la rândul lui, o va determina să reacţioneze *W* mod specific la diverse stimulări. S-ar părea că Buss şi introduc în teoria temperamentelor atât variabilele genetice, cât*;* cele de mediu. Care este însă puterea mediului asupra te ramentelor? *"Chiar o presiune intensă a mediului nu poate radical dispoziţia temperamentală'* ([39], p. 4). Aşadar, chiar 4 mediul modifică unele manifestări temperamentale, în esenţă, et-| înnăscut. Schultz (1986) aprecia că teoria celor doi autori *neobişnuită şi provocatoare,* mai ales pentru psihologia ar dominată multă vreme de behaviorism. Psihologii americ susţinut că unele trebuinţe sunt înnăscute, dar nu au afirmat nh că tendinţele personale ar fi moştenite. Considerarea temperar ca fiind înnăscut antrenează, după opinia noastră, o cor majora şi anume excluderea lui dintre laturile personalităţii, ştjutj faptul că structurile psihice sunt dobândite, formate şi nu mc Părerea noastră este că temperamentul ca structură psihică, determinat genetic este, în expresia lui finală şi mai ales func

modelat de condiţiile socioculturale, existenţiale ale individului. Influenţa ereditarului asupra psihocomportamentului nu este directă, ci mediată, filtrată de sociocultural.

d) *Ce relaţie există intre tipul de activitate nervoasă superioară şi temperament?* La prima vedere s-ar părea că aceasta problemă o repetă pe cea anterioară; în realitate, ea o prelungeşte şi chiar o rezolvă. La început, s-a crezut că între tipul de a.n.s. şi temperament există o identitate, de aceea a şi fost definit unul prin altul. Cu timpul s-a remarcat că cele două noţiuni sunt distincte; tipul de a.n.s. are o sferă mai largă (manifestându-se nu doar în planul vieţii psihice, ci şi ţn cel al vieţii fiziologice) dar un conţinut mai restrâns, în timp ce la temperament lucrurile stau exact invers: tipul a.n.s. este o noţiune fiziologică, temperamentul, una psihologică; tipul de a.n.s. nu se manifestă direct, ci mediat în planul vieţii psihice, încă din 1961, Paul Popescu-Neveanu arăta că *"tipul de a.n.s. nu se transferă mecanic şi univoc într-o anumită caracteristică temperamentală'.* Unele particularităţi ale tipului de a.n.s.(echilibrul, mobilitatea) se exprimă mai mult, altele (intensitatea) ceva mai puţin şi adeseori mascat. Mai mult, una şi aceeaşi trăsătură de tip se manifestă diferit în plan pslhocomportamental, datorită filtrării ei prin reţeaua de reflexe condiţionate, prin experienţa individului, cu un cuvânt, prin sistemul de relaţii cu lumea. *'Tipul determină categoria de temperament, dezvoltarea psihică condiţionează modul concret în care se configurează acest temperament*[1] ([178], p. 110). Aşadar, în manifestările sale individuale temperamentul depinde, în mare măsură, de condiţiile ontogenezei. Peste ani, o idee relativ asemănătoare va fi susţinută şi de Ion Radu ([191], p. 318) care afirmă că *"între genă şi comportament se interpune mediul şi istoria individuală".*

în afara celor câtorva probleme generale ale temperamentului la care ne-am referit mai sus, există încă multe altele cu caracter particular, Iată unele dintre ele: exista temperamente ideale, numai cu însuşiri a căror funcţionalitate să conducă doar la efecte pozitive?; există temperamente pure?; în ce condiţii şi situaţii se exprimă cel mai bine temperamentele, în cele limită, dramatice, sau în cele obişnuite, curente?; poate fi înlocuit un temperament cu altul?; ce rol îndeplinesc temperamentele în existenţa omului?; care ar trebui să fie atitudinea educatorului faţă de trăsăturile temperamentale?; ce relaţii există între temperamente şi vârstă, sex, profesiune, boală psihică? Din păcate, spaţiul lucrării nu ne permite să răspundem la aceste întrebări. Multe dintre ele sunt însă astfel formulate încât sugerează şi răspunsul.

CAPITOLUL XXI

APTITUDINEA - CA LATURĂ INSTRUMENTALĂ A PERSONALITĂȚII

1. Definirea aptitudinilor

Oricât ar părea de ciudat, definirea aptitudinilor nu este sirop în literatura de specialitate vis-ă-vis de conceptul de aptitudine, manifestat atitudini extrem de diverse, în unele manuale de psih logie, prin aptitudine sunt denumite o serie de alte "realități" psihice^ chiar psihofiziologice, cum ar fi predispozițiile sau capacitățile. Ar ricanii din perspectiva pragmatismului lor nici nu definesc aptitudir în unele dicționare de psihologie vom întâlni informații referitoare' "măsurarea aptitudinilor", dar nu şi cu privire la conceptul general aptitudine (în paranteză fie spus aceasta este valabil nu numai aptitudini, ci şi pentru alte concepte, cum ar fi cele de inteligență creativitate). O cercetare amănunțită a unor lucrări despre aptttuc relevă câteva maniere distincte de definire a acestora.

a. ***Definirea aptitudinilor prin opoziție cu capacități*** *"Aptitudinea este substratul congenital al unei capacități, preexistați acesteia din urmă, care va depinde de dezvoltarea naturală a aptitu nilor, de formația educativă, eventual, şi de exercițiu; numai caps. tatea poate fi obiectul unei aprecieri directe, aptitudinea fiind' virtualitate"* ([175], p. 26). Aptitudinea este interpretată, aşadar, ca condiție congenitală a unei anumite modalități de eficiență. Aceas definiție este însă inacceptabilă după opinia altor autori. *'Chiar da am reuşi să eliminăm influența oricărei formații educative sistematic nu vom putea cunoaşte niciodată substratul congenital decât în star în care l-au adus condițiile de viață pe care subiectul te-a cunosc înainte de a fi examinat, condiții ce sunt in funcție de factori se*

economic? ([196], p. 37). Din cele două definiții reiese că aptitudinea este anterioară capacității, ea este o condiție a ei, doar o virtualitate. Un asemenea fapt l-au intuit şi unii psihologi români. *"Capacitatea este aptitudinea plus câştigul ei în calitate şi cantitate, venit prin exercițiu"* (Fl. Ştefănescu Goanga, apud: [19], p. 86). O asemenea rnanieră de definire a aptitudinilor fără a fi întrutotul incorectă, dar nici întrutotul corectă, sugerează existența unei relații ca de la parte la întreg, aptitudinea putând fi considerată doar ca un segment al capacității, care alături de aptitudini cuprinde şi alte segmente. Evident că între aptitudini şi capacități nu există doar diferențe de sferă.

b. ***Definirea aptitudinilor prin raportarea la finalitatea funcționării lor.*** Cei mai mulți psihologi, atunci când definesc aptitudinile, se referă la rezultatul intrării lor în funcțiune. Finalitatea aptitudinilor o reprezintă obținerea unui randament superior mediei, într-un anume domeniu de activitate. *'Aptitudinea este orice însuşire psihică sau fizică considerată sub unghiul randamentului"* [47]. La fel, T.G. Andrews (1952) credea că aptitudinea este posibilitatea unui individ de a dobândi sau ameliora un anumit randament, dacă este plasat în condiții favorabile şi dacă este antrenat. Noțiunea de randament se referă atât la cantitatea, cât şi la calitatea activităților subiectului. De asemenea, ia uşurința sau rapiditatea cu care se desfăşoară activitatea. Mai recent, noțiunea de randament a fost înlocuită cu cea de 'comportament eficient". *"Aptitudinea este o formațiune psihologică complexă la nivelul personalității care... facilitează un comportament eficient al individului în cadrul activități?* ([141], p. 31). Accentul pus pe randament sau pe comportamentul eficient, ca note definitorii afe aptitudinii, este binevenit. Se pierde totuşi din vedere natura şi specificitatea psihologică a aptitudinilor.

c. ***Definirea aptitudinilor prin sesizarea conținutului lor specific.*** *'Aptitudinea este o însuşire complexă de personalitate, produs complex al întregii personalități, al întregii experiențe, al vitalității fizice, al echipamentului informațional ori al desprinderii, al metodelor de muncă, al integrării sau conflictului intereselor, al capacităților intelectuale'* ([185], p. 43). După cum se poate observa, în structura aptitudinilor se introduc o multitudine de componente psihice (informații, deprinderi, interese, capacități), în felul acesta, apare însă un nou pericol şi anume acela de a lărgi nepermis de mult sfera noțiunii de aptitudini, fapt care conduce la confundarea aptitudinilor cu alte componente ale vieții psihice.

Fiecare dintre cele trei maniere de definire a aptitudinilor atrage atenția asupra unor caracteristici ale acestora, dar nici una dintre ele

nu soluționează complet problema, în aceste condiții, considerăm ieşirea din impas s-ar putea obține printr-o definiție generală şi sini tică a aptitudinilor, însoțită însă de o serie de explicitări supliment *Aptitudinile reprezintă un complex de procese şi însuşiri psihice duale, structurate într-un mod original, care permite efectuarea succes a anumitor activități.*

• Deci, nu orice însuşire psihică este o aptitudine, ci numai care ;/ *diferențiază pe oamenii în privința posibilități! de a ațin performanțe superioare în diverse activități.* Unele însuşiri, cum ar|
cea de a merge, de a mânca etc. nu pot fi considerate ca tiind tudini pentru că nu-i diferențiază pe oameni în ceea ce prive obținerea succesului în anumite activități, dimpotrivă ele sunt corni asemănătoare.

• Este aptitudine doar însuşirea care *contribuie efectiv* la rea zarea cu succes a activităților. O serie de însuşiri (lenea, pripes nervozitatea, încetineala reacțiilor etc.) deşi sunt individuale, nu considerate ca aptitudini, deoarece ele nu numai că nu facilites activitatea, dar o şi împiedică.

• Numai însuşirea care asigură îndeplinirea activității la un n/w
calitativ superior poate fi considerată aptitudine. Unele însuşiri sa componente psihice ale persoanei (cunoştințe, priceperi, deprinde^
asigură şi ele îndeplinirea activității însă la un nivel mediu, obişni uneori chiar automatizat şi stereotipizat, de aceea nu trebuie confi date cu aptitudinile.

• Sunt aptitudini însuşirile *dispuse într-o anumită configurare* l virtutea căreia dispun şi de un *mare grad de operaționalitate.* Nu însi)
şirile izolate, separate unele de altele, constituie aptitudini, ci doar ce care se leagă unele de altele, se îmbină şi se sintetizează într-un unitar.

Aşadar, pentru ca o însuşire psihică să fie aptitudine trebuie satisfacă o serie de cerințe: 1) să fie individuală, diferențiatoare planul randamentului activității; 2) să asigure efectiv finalitatea activ tații; 3) să contribuie la realizarea unui nivel calitativ superior activității; 4) să dispună de un mare grad de operaționalitate şi efl ciență.

Forma calitativ superioară de manifestare a aptitudinilor cor plexe este *talentul.* El se deosebeşte de aptitudine prin gradul înalt • dezvoltare a aptitudinilor şl mai ales prin îmbinarea lor core punzătoare, ceea ce face posibilă creația de valori noi şi originale Forma cea mai înaltă de dezvoltare a aptitudinilor care se manifest
într-o activitate de importanță istorică pentru viața societății, pentru progresul cunoaşterii umane, ştiinței, tehnicii, culturii, conducând la o puternică originalitate o reprezintă geniul, {vezi: [246]; [19]).

2. Criterii de evaluare a aptitudinilor

Din chiar definițiile date mai sus se poate lesne observa că evaluarea prezenței sau absenței aptitudinilor la un individ se face, cel mai adeseori, după ***rezultatul*** obținut, eventual după o serie de ***caracteristici*** ale acestuia (noutate, originalitate, eficiență). Această constatare ridică următoarea problemă: pot fi oare evaluate aptitudinile numai după produs, după ceea ce se obține? Să ne referim la un exemplu. Să presupunem că doi elevi din zece au rezolvat bine, chiar la nivel de performanță, o anumită problemă. Putem afirma, fără sa greşim, că ambii dispun de aptitudini? Dacă ne vom ghida numai după produsul realizat (rezolvarea performantă a problemei) este foarte probabil să greşim. Dacă vom analiza însă şi procesul prin care s-a ajuns la obținerea acestui produs, aprecierea noastră va fi mult mai exactă. Am putea descoperi că unul dintre cei doi elevi a soluționat problema într-un timp foarte scurt, din proprie inițiativă şi fără nici un fel de ajutor, pe o cale nouă, neobişnuită, în timp ce celălalt a consumat un timp îndelungat, a fost împins şi a primit ajutor, în cursul rezolvării a urmat o cale comună, banală. Abia acum putem afirma că produsul obținut de primul elev se datorează prezenței aptitudinilor, în timp ce produsul obținut de cel de al doilea elev este rezultatul muncii, efortului, deci a altor capacități psihice decât celor aptitudinale, lată de ce, aprecierea prezenței sau absenței aptitudinilor la un subiect trebuie făcută nu numai după produs, după caracteristicile lui, ci şi după ***latura procesuală,*** după fazele parcurse pentru a se ajunge la un asemenea produs, după particularitățile laturii procesuale (viteza, durata, noutatea procedeului utilizat). După ce criterii evaluăm diferențele aptitudinale dintre două sau mai multe persoane atunci când procesele şi produsele sunt asemănătoare? Răspunsul este relativ simplu: după latura ***structural-funcțională*** a aptitudinii, după componentele ei şi mai ales după modul de reiaționare a acestora. Fiecare dintre noi dispunem de capacitatea de a diferenția sunetele, formele sau culorile, de spirit de observație, de reprezentări vizuale sau auditive, de operațiile pentru efectuarea calculului matematic, dar nu fiecare dintre noi suntem muzicieni, pictori, matematicieni. Pentru a putea vorbi de existența aptitudinilor specifice acestor domenii, este necesar ca însuşirile enumerate să dispună de un mare grad de

organizare internă, adică de o mare funcționalitate, adică de citatea de a se lega unele de altele, de a se îmbina într-o sinteză originală încât să asigure realizarea uşoară, rapidă şi da ţ nivel a unei activități. Nu atât prezența spiritului de observate pilda, este necesară unui scriitor, ci un spirit de observație rapid, cuprinzător, legat şi îmbinat cu însuşirile imaginației, ale dirii, ale activității creatoare. Numai o astfel de organizare şi îL nalitate superioară permit realizarea deosebită a creației Iii Pornind de la latura structural-funcțională a aptitudinilor, diferenția între ele aptitudinile ce aparțin unor domenii diferite, aceluiaşi domeniu de activitate. In primul caz, criteriul evaluţ constituie natura şi specificul componentelor implicate. De pildă, tudinile matematice presupun capacitatea de a "intui", de a înţ imediat sau după o scurta perioada de tatonare structura de i a problemei, un tip sintetic, global de orientare în problemă, abstracție, imagine spațială, simțul corelaților spațiale şi aritn Ruthe, 1913; V.A, Krutetki, 1968; R.R, Skemp, 1971; Ion Beraru, etc.), în timp ce aptitudinile muzicale presupun cu totul alte cum ar fi: auzul absolut, simțul ritmului, perceperea analitică a combinații simultane de două sunete, perceperea şl reprooX melodiilor, capacitatea de trăire afectivă, emoțională (C. Se£ 1919; G. Revesz, 1920, 1946; B.M. Teplov, 1947 etc.). în cel doilea caz, al aceleiaşi aptitudini, componentele fiind identice, ficativă devine ierarhizarea lor. S-ar putea ca la un ce componentele aptitudinilor muzicale să fie ierarhizate în fc A+B+C+D, în timp ce la altul această ierarhizare să capete D+B+C+A. Ceea ce este pe primul plan la unul, apare a fi pe uit plan la celălalt, şi invers, de unde şi nota specifică a aptitudinilor i doua persoane. Criteriul structural-funcțional de evaluare a ap dinilor ne ajută să înțelegem mai bine şi alte fenomene care interveni. De exemplu, vom înțelege că succesul unei activități nţ datorează doar unei componente izolate a aptitudinii, oricât 3 dezvoltată ar fi ar fi ea. Deşi memoria kinestezică (memoria este indispensabilă pentru arta coregrafică sau pentru anumite sportive, prin ea însăşi nu va putea asigura succesul deplin al, activităţi. Pe de altă parte, nu trebuie să credem că lipsa unei ponente dintr-o aptitudine oarecare ar constitui o piedică în realizării activității în care ea este implicată. Lipsa memoriei vizue ar putea împiedica pe cineva să devină pictor dacă celelalte sunt viu, pregnant dezvoltate. Rezultă din cele de mai sus că ap dinile sunt adevărate *sisteme* operaf/onafe ce presupun relaționara

interacțiunea **reciprocă a componentelor** lor, în **urma cărora** apar tenomene **ca cel** al ***compensării* ce asigură funcționalitatea şi eficiența lor maximă.**

Diferențele aptitudinale dintre oameni, fizionomia lor specifică, ar putea fi evaluate şi după al criteriu şi anume după *locul şi rolul aptitudinilor în structura personalității,* după felul cum se raportează şi se leagă de alte elemente ale vieții psihice. N-ar fi exclus ca două persoane să dispună de aceleaşi componente ale unei aptitudini, de aceeaşi ierarhizare a acestora şi totuşi diferențele performanțiale ale lor să fie foarte mari. Se întâmplă aşa deoarece aptitudinile intră în anumite relații cu toate celelalte componente ale vieții psihice (cunoştințe, priceperi, deprinderi, stări afectiv-motivaționale, trăsături caracte-riale etc.}, fapt care se repercutează asupra productivității lor. Tocmai de aceea psihologii au fost interesați de studierea legăturilor dintre aptitudini şi alte sfere ale vieții psihice. De exemplu, o asemenea relație a fost stabilită între aptitudini şi procesele psihice. Din păcate concluziile unor autori sunt puerile: ei consideră că între aptitudini şi procesele psihice nu există nici o legătură, dat fiind faptul că procese psihice au toți oamenii pe când aptitudini au numai unii. Concluzia este, fără îndoială, eronată. Aptitudinile nu numai că se realizează prin intermediul proceselor psihice, dar sunt sintetizări şi generalizări ale diferitelor particularități dominante ale proceselor psihice. Al. Roşea şi B Z6rg6 [204] merg şi mai departe afirmând că orice proces psihic raportat la funcția sa sau la procesul său dobândeşte caracterul de aptitudine. De exemplu, procesul gândirii, raportat la funcțiile sale (rezolvarea problemelor, abstractizarea, generalizarea), dobândeşte caracterul de aptitudine şi devine o componentă esențială a inteligenței. Intenția celor doi autori este de a lega procesele psihice de aptitudini pentru a corija opinia potrivit căreia ele ar fi distincte. Se creează, totuşi, pericolul identificării lor prin asimilare. Potrivit acestui Dunct de vedere, s-ar părea că aptitudinile sunt configurații de procese psihice, în realitate, ele sunt mai mult decât simpla configurație a proceselor psihice, deoarece pe lângă procese psihice sunt constituite, dintr-o multitudine de alte însuşiri şi calități psihice legate prin relații complexe şi dispunând de o determinare reciprocă. Ele sunt însuşiri sintetice ale întregii personalități şi nu ale unuia sau altuia dintre procesele psihice componente. *'Procesele şi însuşirile lor psihice nu Pot li concepute separat de întreaga configurație psihică a persoanei, după cum nu pot fi* **topite"** *într-un tot nediterențiat, intr-o masă* °mogenâ *lipsită de diferențieri interne' ([2Q],* p. 213).

Un rol aparte, în configurarea unui anumit profil al aptituc îl au şi deprinderile. La prima vedere, cele două componente par a fi total opuse: deprinderile sunt componente automați; activității, pe când aptitudinile componente plastice, maleabile; denie asigură realizarea activității la acelaşi nivel, aptitudinile < la perfecționarea activității, aceasta recurgând nu numai la mc executive anterior formate, ci elaborează soluții noi; deprir măsură ce se elaborează, își reduc numărul proceselor tmplii ele, aptitudinile abia pe măsură ce se formează îşi amplifică complică structura internă. Aceste diferenţieri ar putea conc ideea lipsei de interacțiune Intre deprinderi şi aptitudini, în realii deprinderile sunt încadrate în aptitudini, ele devin elemente ționale ale aptitudinilor, mărind în felul acesta productivitatea un individ dispune de mai multe deprinderi, cu atât este mai pr ca acestea să fie folosite în găsirea unor soluții noi. Dar nu deprindere este favorabilă aptitudinilor, ci doar cea corect, formata. O deprindere insuficient consolidată sau greşit etabd) poate perturba sau inhiba aptitudinile.

Raportarea aptitudinilor la fenomenele afectiv-motivaţic mecanismele energizant-stimulatoare explică şi mai bine dife aptitudinale existente între oameni. Se ştie şi din experienţa coti că fără motivație (trebuințe, interese, aspirații, idealuri), mutte ţialitătj aptitudinale rămân latente. De asemenea, chiar dacă unele aptitudini deja formate, ele nu pot fi puse în valoare lipseşte motivaţia. Fără imboldul interior, performanţele obţinute < mediocre. Aşadar, motivaţia are un dublu rol, atât în formarea, îrîl borarea aptitudinilor, cât şi în valorizarea lor maximală. Relaţia aptitudini şi motivaţie este desigur mult mai complexă, în fapt, nu vorba despre motivaţie în general, ci despre o motivaţie particule o anumită intensitate, durată etc. Motivaţia puternică duce, de • la anxietate, deci la scăderea randamentului. Lipsa motivaţiei în schimb prezenţa celei negative împiedică valorificarea aptitudiF Apoi, influenţa trebuie văzută şi în sens invers, de la aptitudine[1] motivaţie. Performanţa obţinută, datorită prezenţei aptitudinii, motivaţia, individul evitând activităţile în care se anticipă inşi Când individul nu-şi dă seama de precaritatea şi slăbiciunea nilor sale şi se angajează în activităţi în care nu va obţine perfc te, va ajunge la insucces, care trăit puternic motivaţional, va JrrffiM negativ, prin feed-back, însăşi aptitudinea (vezi [204], p. Aşadar, aptitudinile nu trebuie interpretate în sine, ci prin raports alte elemente componente ale vieţii psihice, calitatea sau imperfecţiunile **acestora din** urmă **repercutându-se** direct asupra lor.

3. O problemă controversată a aptitudinilor

Una dintre cele mai dezbătute şi controversate probleme în j legătură cu aptitudinile, o reprezintă *caracterul lor înnăscut sau } dobândit.* La început s-a crezut că ele ar fi un 'dar de la divinitate", formulându-se în felul acesta teoriile spiritualiste. Apoi, ele au fost considerate ca fiind înnăscute şi chiar transmise ereditar. Au luat naştere, astfel, teoriile biologizante. La baza acestora din urmă stă lucrarea lui Galton, sugestiv intitulată *Hereditary Genius* (1869), care lansa şi demonstra, prin argumente, ideea geniului înnăscut, în esenţă, se aduc două categorii de argumente: transmiterea aptitudinilor de la părinţi la urmaşi, manifestarea pretimpurie a aptitudinilor. în sprijinul primei categorii de argumente se invocă, pe baza studiului arborelui genealogic al unor familii de muzicieni, naturalist!, matematicieni etc. prezenţa unor înregistrări aptitudinale la urmaşi. Astfel, în familia marelui compozitor Johan Sebastian Bach, care a avut 6 copii de la-prima soţie şi 14 de la cea de a doua, au existat 5 muzicieni excepţionali şi unul cu înzestrare muzicală. Exemplele aduse în sprijinul celei de a doua categorii de argumente sunt şi mai numeroase: Mozart a compus la 4 ani; la fel Enescu, care la vârsta de 7 ani a intrat la Conservatorul de muzică din Viena; Repin a manifestat aptitudini pentru desen şi pictură la 3-4 ani; Goethe la 8 ani scria poezii; Goldoni la 9 ani a scris o piesă de teatru; Maiorescu a absolvit Academia Theresîana la 18 ani, !a 19 ani şi-a susţinut doctoratul, iar la 23 de ani era profesor universitar etc. La toate aceste argumente s-au adus, însă, şi contraargumente: nu toţi urmaşii unor personalităţi au manifestat aptitudini (chiar în familia lui Bach, 14 din cei 20 de copii n-au avut aptitudini muzicale); există şi cazuri de manifestare târzie a aptitudinilor (Cervantes a publicat opera sa capitală la 60 de ani, Walter Scott şi-a scris primul roman pe la 30 de ani). Unele dintre marile personalităţi de mai târziu au avut grave dificultăţi Chiar în Domeniul în care s-au remarcat: Napoleon a fost mediocru în liceul Militar, Verdi a fost respins ta Conservator, Newton era ultimul din clasă, Moliere mult timp n-a putut învăţa să citească, Hegel la absolvirea seminarului a primit calificativul "idiot". Roentgen a fost eliminat din Şcoală drept "cretin incurabil" etc. etc.

Dat fiind faptul că ideea inneităţii aptitudinilor nu s-a dovedit a fi Drea **productivă, cu timpul s-a trecut la considerarea lor ca fiind**

dobândite, formate în decursul vieții individului. La naştere, exis serie de predispoziții, de potențialități, specifice speciei, care c realități numai dacă sunt raportate la condițiile favorabile ale mec intern şi extern. Se apreciază că posibilitatea ca un ovul fecuncte se dezvolte devine realitate numai dacă se asigură condițiile f rabile de mediu intern (temperatura, umiditate, alimentație), da cursul dezvoltării embrionare nu apar factori nocivi (radiații, i abuz de medicamente) sau dacă nu se produce privarea de cont mediului extern. Când există astfel de condiții, o parte dintre pote litățile programate se dezvoltă normal, aproape de la sine (copiii merge la 1 an, va vorbi la 2 ani, fără să fie instruit special în ; sens). O altă parte a potentjalităților înnăscute, pentru a deveni țațe, necesită intervenția modelatoare a cerințelor vieții practi condițiilor de mediu şi activitate a individului. Aceste potențialități,. caracteristice speciei, pun în evidență prezența unor variații tei duale proprii. Intervenția influențelor modelatoare socioculturale • duce la îmbogățirea structurilor funcționale, le asigura plastic» maleabilitate în executarea sarcinilor. Tocmai asemenea stia psihice funcționale plastice şi maleabile reprezintă aptitudinile. O i problemă se conturează: care este natura relației dintre predispos aptitudini, este ea o relație de determinare sau doar de condiționa Unii autori au fost tentați să creadă că predispozițiile determină, cauza aptitudinilor, socialul nefăcând altceva decât să dezgn ereditarul, fără a adăuga nimic nou. Psihologul americam E. "P dike era de părere ca aptitudinile ar fi înscrise în gene ca purta ale eredității. Daca între predispoziții şi aptitudini ar exista o relî determinare ar însemna ca o predispoziție să conducă întotdea formarea aceleiaşi aptitudini. In realitate, o predispoziție poate baza formării mai multor aptitudini. Ele au, deci, un caracter poli\ constituie doar o premisă, o condiție pentru aptitudini, sunt i potențialități latente care facilitează sau împiedică formarea a nilor. Şi atunci, pe bună dreptate, ne putem întreba: daca între i poziții şi aptitudini există o relație de condiționare, atunci cauzează, cine le determină? Mulți autori, influențați de eo behavioristă, dar şi de cea marxistă, au arătat că între predis aptitudini se interpun factorii de mediu, factorii sociali care det* aptitudinile. *"Numeroase* demonstrați/ concludente *în legătură tui că factorii ereditari joacă un rol important în aptitudinile urna ne pot abate de ta părerea că factorii mediului înconjurător pot ju rol crucial ca sursă de diferențiere individual?* [68]. S-a descopi dotația ereditară nu este la fel de importantă pentru orice aptrtL

de unde s-a tras concluzia că mai valoroasă decât ea este activitatea care, prin conținutul şi mijloacele sale, modelează predispozițiile. Acti- Atâtea apare înlr-o dublă ipostază în raport cu aptitudinile: ca sursă inepuizabilă pentru formarea lor; ca mijloc de obiectivizare a aptitudinilor. Activitatea absoarbe în sine potențlalitățile şi le structurează în funcție de scopul, finalitatea şi modurile el de acțiune, or toate acestea sunt produse ale dezvoltării sociale. *"Aptitudinile ca moduri interne de acțiune rapidă, precisă, originală şi eficientă se "decupează" şi* se formează *după modelul activității externe,* a componentelor şi *formelor ei concrete'* ([141] p. 27-28). Dacă am rămâne la vechea idee a determinării aptitudinilor de factorii ereditari, ar trebui să acceptăm că omul s-a născut cu o serie de dispoziții (de aviator, de cosmonaut), chiar înainte de apariția acestor activități ([246], p. 22). Mult mai plauzibila este ideea lansată de A.H. Halsey potrivit căreia *'Procesul* de *dezvoltare economică şi socială este un proces de creare a unor noi aptitudini"* ([961, P- 59). Faptul că factorii sociali şi nu cei ereditari, înnăscuți, au rol esențial în formarea aptitudinilor este demonstrat de: 1) rezultatele cercetărilor efectuate asupra copiilor gemeni crescuți în medii socioculturale diferite, care arată că evoluția copiilor este determinată de particularitățile condițiilor sociale în care au crescut; 2) diferențierea aptitudinilor în funcție de necesitatea dotării ereditare, unele dintre acestea (îndeosebi cele artistice, muzicale, literare) presupunând prezența în mai mare măsură a dotării ereditare, altele (cum ar fi cele organizatorice, ştiințifice, tehnice, pedagogice etc.) în care dotarea ereditară este mult mai redusă; 3) modelarea socială a predispozițiilor chiar de la naşterea Individului, la om neexistând predispoziții pur biologice, ci influențate social, în afara acestor factori ele atrofiindu-se (fapt dovedit de cazul copiilor crescuți de animale). Aşadar, predispozițiile care constituie o torța latentă, nediferențiată şi necanalizată într-un anume sens, capătă valoare numai ca urmare a influenței sociale, a activității, proces în care se dezvolta şi se manifestă înseşi predispozițiile. Aceasta şi explica apariția talentelor complexe, multilaterale, care se manifestă în mai multe domenii. Leonardo Da Vinci a fost pictor, scriitor, filosof, naturalist, fizician, inginet, matematician; Goethe - poet,, naturalist, fizician; Gogol şi Caragiale - scriitori şi actori; George Călinescu - romancier, dramaturg, poet, istoric literar şi estetician etc. Activitatea este cea care hotărăşte "soarta" predispozițiilor, orientarea şi obiectivarea lor.

Relația dintre predispoziții, aptitudini şi activitate, pe lângă problema teoretică prezentată mai sus (ponderea ereditarului şi socia-llll"i\ ridică şi o importantă problemă practică: ce atitudine trebuie să

manifeste educatorul lată de aptitudini? Dacă pornim de la determinării ei de ereditate, ajungem la o atitudine de educațional, deoarece ele fiind înnăscute singurul lucru pe avem de făcut este sa aşteptăm apariția, manifestarea lor. considerăm ca fiind determinate de factorii sociali, n-ar fi excit ajungem la un optimism educațional nejustificat, izvorât din potrivit căreia asigurarea condițiilor favorabile de mediu este în i ră să conducă automat la formarea aptitudinilor. O constatare practică împinge spre revizuirea teoretică a reiatei predispoziții, aptitudini şi activitate. După opinia noastră. In formării aptitudinilor contează nu atât ereditatea sau medii *calitatea* lor. O ereditate precară, asociată cu condiții sociale de favorabile, nu va putea conduce la formarea unor aptitudîr dente. Un debil mental nu va ajunge niciodată la performanțe chiar dacă este pus în cele mai bune condiții de mediu. Pe parte, o ereditate superioară va fi neputincioasă dacă conc mediu sunt nesatisfăcătoare. O persoană care se naşte cu auz lut, necesar activităților muzicale, şi-l va deteriora sau şi-l va dacă lucrează într-o cazangerie. Când calitatea celor două de factori (ereditari şi de mediu) este mult prea diferită, pole chiar, efectele asupra aptitudinilor sunt nefavorabile, în anumite liE însă, diferențele de calitate a celor două categorii de factori potfț la efecte benefice, aceasta ca urmare a intrării în funcțjur fenomenului compensării. Ideal ar fi ca factorii ereditari şi cei: *coincidă* din punct de vedere al calității lor, atunci performanțele^ maxime.

CAPITOLUL XXII

INTELIGENȚA - CA LATURĂ REZOLUTIV-PRODUCT1VĂ A PERSONALITĂȚII

1. Inteligența: delimitări conceptuale

Termenul de inteligență provine de la latinescul ***intelligere,*** care înseamnă *a relaționa, a organiza* sau de la *interiegere,* care presupune stabilirea de *re/a/// între relații.* Chiar terminologia sugerează faptul că inteligența depăşeşte gândirea care se limitează la stabilirea relațiilor dintre însuşirile esențiale ale obiectivelor şi fenomenelor şi nu a relațiilor între relații. Cât de complexă este această latura a personalității reiese din modul ei de abordare în istoria filosofiei şi psihologiei. Pozițiile față de inteligență au oscilat de la *acceptarea* şi sublinierea rolului ei în cunoaştere, până la *diminuarea* semnificației ei sau chiar până la eliminarea ei din existența umană. Astfel, dacă pentru gândirea occidentală inteligența apărea a fi atributul esențial, fundamentat al omului, care face din om ceea ce el este, pentru gândirea orientală inteligența era redusă la minimum, în aceeaşi epocă cu Socrate şi Platon, care considerau că inteligența îi permite omului să înțeleagă ordinea lumii şi de a se conduce pe sine însuşi, Boudha milita pentru eliberarea omului de inteligență pentru a ajunge la cea mai înaltă formă de fericire. Controversate au fost şi *funcțiile* inteligenței, în timp ce unii autori şi-au manifestat încrederea aproape nemărginită în puterea inteligenței, alții au minimaiizat-o. Dacă pentru Hegel inteligența era un fel de *gardian* al întregii vieți psihice *('adevărul şi raționalitatea inimii şi voinței se pote dSsi numai în universalitatea inteli-9enței şi nu în singularitatea sentimentului),* pentru Montaigne inteligența forma *imagini eronate* despre Dumnezeu, lume şi oameni, de aceea ea trebuie să se centreze pe sine însăşi, împărțite sunt şi opî-cu privire la *relațiile* dintre inteligență şi alte funcții psihice. Kant o

vede în uniune cu sensibilitatea, numai din această întrepătrundere totală şi absolută izvorând cunoaşterea, înaintea lui Kant, Leonardo Da Vinci legase inteligența de sensibil. Elementele cu care operează spiritul, arăta el. sunt vane dacă nu trec prin simțire, însă expert mentarea n-ar avea sens dacă n-ar permite inteligenței să "descopere legea". Sensualistul Condillac, pentru care toate cunoştințele vin prin simțuri, nu uita să adauge însă că inteligența apare ca un *distilator,* ca un mecanism ce permite *rafinarea* materialului brut furnizat de simțuri. Pascal, dimpotrivă, considera că inteligența este *inhibată* de afectivitatea debordantă. La fel şi Shopenhauer vedea inteligența ca fiind *subordonată* voinței, singurul element primar şi fundamental. Dominarea inteligenței de către voință este incontestabilă, inteligența fiind absolut secundară, condiționată. Toate aceste poziții contradictorii s-au repercutat asupra definirii inteligenței si asupra stabilirii componentelor şi funcțiilor ei.

Se pare că definiția cea mai apropiată de înțelegerea moderna a inteligenței a fost dată de Descartes. Filosoful francez definea inteligența ca fiind *"mijlocul de a achiziționa o ştiință perfectă privitoare la o infinitate de lucrurf.* Găsim în această definiție intuirea celor doua poziții actuale ale noțiunii de inteligență: *ca sistem complex de operații* (cum de altfel ar fi posibilă ştiința şi mai ales ştiința perfectă fără punerea în funcțiune a unor operații intelectuale?!}; *ca aptitudine generală* (cum ar putea fi cunoscută infinitatea de lucruri fără a putea dispune de o asemenea capacitate generală?!}. Când vorbim despre inteligență ca sistem complex de operații care condiționează modul general de abordare şi soluționare a celor mai diverse sarcini şi situații problematice, avem în vedere operații şi abilități, cum ar fi: adaptarea ia situații noi, generalizarea şi deducția, corelarea şi integrarea într-un tot unitar a părților relativ disparate, anticiparea deznodământului şi consecințelor, compararea rapidă a variantelor acționale şi reținerea celei optime, rezolvarea uşoară şi corectă a unor probleme cu grade crescânde de dificultate. Toate aceste operații şi abilități relevă cel puțin trei caracteristici fundamentale ale inteligenței: 1, capacitatea ei de a soluționa *situațiile noi,* cele vechi, familiare, fiind soluționate cu ajutorul deprinderilor, obişnuințelor; *2. rapiditatea, suplețea, mobilitatea, flexibilitatea ef,* 3. *adaptabilitatea adecvată şi eficiența* la împrejurări (nu întâmplător Pierre Janet o definea ca fiind "o conduită pe măsură"). Inteligența apare deci ca o *calitate a întregii activități mintale,* ca expresia organizării superioare a tuturor proceselor psihice, inclusiv a celor afectiv-motivaționale şi volitionale. Numai pe măsură ce se formează şi se dezvoltă mecanismele şi operațiile tuturor celor-

k

funcții psihice vom întâlni o inteligența suplă si flexibilă. Leibniz a intijit cel mai bine acest aspect, el referindu-se la inteligență ca expresie a *efortului evolutiv al conştiinței,* în psihologie, această caracteristică a fost descrisă magistral de Piaget în epistemologia sa genetică. Când vorbim de inteligență, ca o aptitudine generală, avem în vedere ifnplicarea ei cu succes în extrem de numeroase şi variate activități. Vizăm, deci, nu atât conținutul şi structura ei psihologică ci, îndeosebi, *finalitatea* ei. O asemenea accepțiune este însă limitată deoarece după cum bine ştim există nu numai o inteligență generală, cu ajutorul căreia rezolvăm cu succes o multitudine de activități, ci şi forme specializate de inteligență (teoretică, practică, socială, tehnică, ştiințifică etc.) ce permit finalizarea cu succes doar a unui singur tip de activități, în acest caz, se pare că definirea ei ca sistem de operații este mult mai convenabilă. Oricum, cele două accepțiuni sunt strâns legate între ele, neputând fi considerate independent una de alta. Tocmai de aceea se recurge la o definiție compozită. *"Inteligența este capacitatea globală de cunoaştere a lumii, gândire rațională, capacitatea de a învinge provocările vieţir* [241]. Comentatorii acestei definiții arată că importanța ei constă în faptul că vede în inteligență capacitatea de a acumula cunoştințe, de a funcționa rațional şi efectiv, şi mai puțin un simplu rezervor de cunoştințe. Această capacitate permite să capitalizăm puterile noastre, să ne compensăm slăbiciunile, să modificăm mediul înconjurător astfel încât ea să corespundă mai bine îndemânărilor noastre adaptative ([216], p. 259). Unii autori au avut curiozitatea de a compara noțiunea populară de inteligență cu cea academică. Oamenii simpli intervievați în supermar-keturi, în librării, în stații de metrou au considerat că inteligența dispune de trei componente: 1. abilități de rezolvare a problemelor; 2. abilități verbale; 3. competență socială. Psihologii experți au fost în mare măsură de acord cu aceste caracteristici, adăugând însă două corective: 1. ei cred că motivația este un ingredient important al inteligenței academice (unele atribuie, ca: *"dedicare", "persistenți?, "muncă asiduă** sunt considerate a fi distinctive pentru persoanele inteligente}; 2. experții înlocuiesc competența socială cu atribute specifice inteligenței practice (pentru ei atribute ca: sensibilitate, onestitate, franchețe nu sunt specifice inteligenței). [223].

La ora actuală, persistă în psihologie întrebarea dacă inteligența este capacitatea generală de achiziție a cunoştințelor, de rațiune şi rezolvare de probleme sau ea implică diferite tipuri de abilități. Cei mai mulți înclină pentru prima ipoteză. Alții, mai puțini la număr, sunt partizanii celui de al doilea punct de vedere. De exemplu,

Howard Gardner (1983) introduce conceptul de *inteligență multipla.* & stabilește șapte tipuri de inteligență: lingvistică, logico-matematicâ spațială, muzicală, kinestezică, interpersonală, intrapersonală. Aceste forme de inteligență variază nu doar de la individ la individ, ci și de |a cultură la cultură (japonezii, de pildă, sunt înclinați spre inteligența interpersonală necesară muncii în grup). Ele sunt localizate în diferite arii corticale. Gardner aduce două categorii de dovezi în sprijinul concepției sale. El observă că în diferite situații traumatizante (tumori traume cerebrale) formele de inteligență nu sunt afectate în mod egal' Lucrând cu copii supradotați, el a constatat că cei care sunt precoci într-o arie (deci într-un tip de inteligență) nu sunt înzestrați în altele. Uneori chiar "savanți idioți" au, ocazional, abilități extraordinare într-o anumită arie corticală (mai ales pentru calculul matematic). El presupune, de aceea, înlocuirea *Q.l.* (coeficientul de inteligentă) cu un *profil intelectual,* l se reproșează,- însă, lui Gardner că nu se referă la inteligență, ci la talent, la creativitate sau la ceea ce, în mod normal, oamenii numesc Virtuți" (Vezi: [216], p. 262-263). Noile cercetări făcute din perspectiva psihologiei cognitive și a neuropsihologiei, care leagă comportamentul inteligent de eficiența neurologică, ar putea aduce precizări pretențioase în acest sens.

2. Modele explicativ-interpretative ale **inteligenței**

De-a lungul timpului, inteligența a suscitat diferite moduri de abordare, atât sub raport teoretic, cât și practic (diagnostic). S-au conturat, astfel, viziuni și perspective specifice de concepere a ei care s-au închegat în adevărate modele explicativ-interpretative. încercăm, în continuare, să schițăm câteva dintre acestea.

a) Modelul psihometric. Acest model își are originea în cercetările psihologului francez Alfred Binet făcute asupra intelectului copiilor. Binet s-a confruntat cu o problemă practică: elaborarea unui instrument pe baza căruia să poată (i depistați copii cu intelect normal pentru a fi încadrați în învățământul de masă. Ca urmare, împreună cu medicul Th. Simon, imaginează o suită de probe care aproximează compoziția operatorie a intelectului (spirit de observație, memorie, raționament, vocabular, cunoștințe etc.). Acestea sunt dispuse într-un instrument de măsură care poartă denumirea de Scara metrică Binet-Simon (1905). Mai târziu, în 1911, Binet își ordonează probele în funcție de vârstă. Cu toate acestea, el nu ajunge la noțiunea de *"vârstă mentală"* și nici la cea de *"nivel intelectuar.* De la el au rămas două definiții ale inteligenței: *"inteligența este ceea ce măsoară testele*

de inteligență", "inteligența constituie modul de funcționare al ansamblului compozit de capacități psihice". Ceea ce era prezent implicit în opera lui Binet, va fi conceptualizat mai târziu de psihologul american Lewis Terman care revizuiește scara lui Binet și o introduce în America sub numele de Stanford-Binet Scale (1916). Terman arată câ vârsta mentală este distanța parcursă între vârsta noului născut și inteligența adultă, iar Q.l.-ul este viteza, adică raportul dintre distanța parcursă și timpul necesar parcurgerii ei, cu alte cuvinte, raportul dintre vârsta mentală și vârsta cronologică. Prin anii '30, psihologul american David Wechesler îl continuă pe Terman, imaginând o scară a inteligenței pentru adulți *(Wechesler Adult Intelligence Scale,* prescurtat WAIS). Descendenții lui îl vor revizui mai târziu scala (WAIS-R) și vor produce o versiune pentru copii (Wechesler Intelligence Scale for Children, Revised, prescurtat WISC-R) [2]. Din perspectiva modelului psihometric, inteligența apare ca o colecție de abilități, cercetătorii fiind interesați mai mult de construirea instrumentului de diagnoză decât de definirea și conceptualizarea obiectului investigat. Introducerea noțiunii de coeficient de inteligență (ca raportul dintre vârsta mentală și vârsta cronologică multiplicat cu 100) rămâne o achiziție importanta a modelului psihometric al intelectului.

b) Modelul factorial. Reprezintă o continuare și adâncire a. modelului psihometric. Psihologii au început să fie interesați nu atât de instrumentul de măsurare a inteligenței, cât de modul de prelucrare a rezultatelor obținute în urma aplicării testelor de inteligență. Una dintre modelitățile concrete propuse a fost cea a analizei factoriale, al cărei părinte este Spearman (1904). Cu prilejul corelării rezultatelor obținute la testele de inteligență au fost descoperiți o serie de factori, diferiți ca grad de generalitate, ca număr și ca mod de structurare, fapt care a condus la elaborarea modelului factorial al inteligenței, în interiorul acestuia, desprindem câteva tendințe semnificative:

• *tendința unitară,* promovată de Spearman (1904; 1927). După opinia lui, activitățile intelectuale, oricât de diverse ar fi, conțin un factor comun, expresie a unei capacități intelectuale omogene, în iuncție, însă, de varietatea activităților în care inteligența operează intervine și un factor special, diferit de la o sarcină la alta. Primul a fost numit factorul g, celălalt, factorul s. Inteligența ar fi, după Spearman, o combinație liniară a acestor doi factori.

• *tendința **pluralistă*** recurge la multiplicare numărului de fac tori. Psihologul american Thurstone (1938; 1947), dezvoltând diferite procedee de analiză factorială, a găsit alți opt factori comuni în spatele

factorului g (inteligența generală) descoperit de Spearman. factori au fost numiți de el abilități mentale primare. Cel care exc za, însă, prin proliferarea, multiplicarea şi diversificarea factorilor i J.P.Guilford (1956;1971) care a propus un model morfologic al genței. Din perspectiva acestei tendințe ceea ce contează unitatea, nu ierarhia sau organizarea factorilor ci, pur şi simpluj exemplu, stabilirea unei nomenclaturi exhaustive a factorilor. Guiî de exemplu, combinând *conținuturile, operațiile* şi *produsele m tutuia* obținut 120factori.

• ***tendința ierarhică*** este preocupată atât în înmulțirea tativă a factorilor, dar şi de înlănțuirea şi ierarhizarea lor. Burt (1! VetțWn (1950) pe lângă factorii g şi s ai lui Spearman au mai o â treia categorie de factori, numiți *factori de grup,* pe care amplasat între ceilalți. Aşadar, factorii nu sunt dispuşi linear, ci ordonați şi dispuşi piramidal. Spre deosebire de tendința plur care juxtapune factorii fără a fi interesată de poziția lor relativ universul mintal, de data aceasta structurarea tor trece pe primului Modelele factoriale ale inteligenței, pe lângă rigurozitatea prelucr matematice, aduc o nouă viziune asupra inteligenței şi anume in pretarea ei dintr-o perspectivă structurală.

c) Modelul genetic. Depăşeşte viziunile psihometrice şl riale, fiind preocupat de problema genezei inteligenței. Cel c| ilustrează prin cercetările sale cel mai bine acest model este Piaget. în lucrarea sa *Psihologia inteligenței* (1947), Piaget de la premisa că inteligența este o relație adaptativă, printre între organism şi lucruri. *Adaptarea* reprezintă, după el, echilit între *asimilare* (încadrarea noilor informatji în cele vechi, preexis şi *acomodare* (restructurarea impusă de noile informații care nu potrivesc cu vechile sisteme). Echilibrarea este identificată de ~" cu inteligența. Conduita inteligentă care se elaborează treptat, în? dii, se produce precumpănitor prin acomodare, adică prin resfi turare şi reorganizare mintală. Când asimilarea este superficial acomodarea se produce greoi, insuficient, atunci şi echilibrarea gentă va fi insuficientă. Inteligența este *"un punct de sosire, un te generic desemnând formele superioare de organizare sau de brare a structurilor cognitive"* ([170], p. 13). Cercetările lui Piaget i pra genezei inteligenței sunt extrem de sugestive pentru modelul care îl avem în vedere.

d) Modelul pslhocognftivist. Este complementar modela psihometrice şi factoriale. Dacă acestea ajungeau la stabilirea telor tipuri de inteligență, ca şi a gradului lor de dezvoltare, mc

psihocognitivist îşi propune problema *mecanismelor* prin care sunt soluționate problemele, el încercând să răspundă totodată şi la întrebarea "de ce?" funcționează inteligența într-un fel sau altul? Se încearcă a se face o sinteză între cerințele procesului intelectual şi multiplicarea operațiilor ce sunt puse în disponibilitate în timpul actelor intelectuale. Inteligența are funcții de culegere de informații, de prelucrare a lor şi de decizie, de aceea, ea poate fi tratată în termenii procesării informațiilor. Din perspectiva acestei teorii în loc de a descrie mintea în termenii unor moduri diferite de inteligență, este mai eficace descrierea ei în termenii procesării informaților, unde fiecare pas al procesului reprezintă o componentă diferențiată a intelectului. Specificul noului model al inteligenței constă în a descrie paşii sau procesele mentale care dau naştere oricărei instanțe a comportamentului inteligent, lată de ce, unii psihologi (Pelerino şi Glaser, 1979; Hunt, 1985) au încercat să determine *componentele cognitive simple* ce corelează, semnificativ, cu performanțele de la testele de inteligență, în timp de alții (Stemberg, 1977; 1986), pornind de la ideea că inteligența depinde de operațiile cognitive simple, dar nu se identifică cu ele, s-au orientat spre descoperirea *componentelor cognitive complexe* ale inteligenței. Sternberg a găsit trei mari categorii componen-țiale ale inteligenței: *metacomponentele* (procese de mare complexitate care intervin în planificarea, conducerea şi luarea deciziei); *componentele performanței* (ca mijloc sau proceduri subordonate strategiilor de soluționare); *componentele achiziției infomnaiiilor* (cele care intervin în colectarea, încadrarea selectivă a informațiilor). Diferențele individuale din activitatea intelectuală a oamenilor se datorează capacităților, vitezei şi manierei de funcționare a proceselor şi componentelor cognitive.

e) Modelul neuropsihologic. Este foarte apropiat de modelele psihometrice şi psihocognitive pe care încearcă să le fundamenteze sub raport neurologic. Descrie inteligența în termenii ariilor fizice ale creierului, în sprijinul lui sunt invocate rezultatele cercetărilor asupra "creierului divizat" sau asupra specializării funcționale a emisferelor cerebrale. A. Luria (1966; 1979), Brenda Milner (1974), studiind abilitățile cognitive ale pacienților care aveau operații ale creierului ca tratament pentru epilepsie, au descoperit că afectarea emisferei drepte se asocia cu deficiențe de recunoaştere, de reamintire etc., în timp ce afectarea emisferei stângi, cu deficiențe de gândire, înțelegere şi limbaj. Şl alte cercetări (Sperry, Gazzaniga, 1967) au subliniat rolul specializării funcționale a celor două emisfere cerebrale în activitățile intelectuale. Inteligența umană apare din perspectiva modelului neuro-

asocierea imaginilor sau ideilor depinde de inteligență, si sau rigurozitatea asocierilor depinde de personalitate, de său: fa unii oameni există un flux de operații mintale nereglati ordinea sau de necesitățile faptelor obiective, pe când **la** întâlnim un lanț ordonat de operații fără de care operația culară râmâne sterilă;

nivelul de dezvoltare al inteligenței (înalt, mediu, scăzut) trăsătură intrinsecă inteligenței, modul de utilizare al lui influențat de personalitate: sunt persoane cu nivel înalt de ir gență pe care îl folosesc, însă, în sarcini minore; alții, cu mai scăzut de inteligență, conştienți însă de aceste limite^ orientează spre activitățile pe care le pot îndeplini şi de sunt mult mai productivi decât primii; *tulburările personalității au ecouri asupra inteligenței:* se ră chiar, dintr-o perspectivă psihanalitică, că aberațiile funcție intelectuale sunt simptome sau travestiri ale unor aberații fo profunde personalității;

dezechilibrările dintre inteligență şi personalitate duc la regn nea ambelor, tirania personalității duce la căderea în sclav inteligenței, personalitatea închizându-se deliberat într-o st tivitate unde toate erorile şi toate excesele sunt posibile; tir inteligenței se repercutează atât asupra ei înşişi (deprivat orientarea ce vine de la personalitate, ea este debusolată), asupra personalității care nu mai are dreptul sâ-şi expfj trebuințele, ci doar de a şi le camufla; inteligența fără per late devine un fel de rege marionetă, iar personalitatea fără i gență, un despot (Vezi: [212], p. 130-140).

CAPITOLUL XXIII

CREATIVITATEA - CA LATURĂ TRANSFORMATIV - CONSTRUCTIVĂ A PERSONALITĂȚII

1. Conceptul de creativitate

Creativitatea constituie una dintre problemele majore ale contemporaneității. Astăzi se manifestă o adevărată "foame" de creativitate pentru a soluționa marile probleme sociale, economice, culturale, educaționale ale omenirii, Iată de ce, conceptul de creativitate a devenit un ***"concept centrar*** în psihologie. De la utilizarea lui pasageră, până în anul 1950, astăzi aproape că nu există lucrare care să nu se refere, sub o formă sau alta, la psihologia creativității. Numărul lucrărilor publicate pe tematica creativității a crescut exponențial, în ultimul timp au apărut aproximativ 1 500 de lucrări anual, dedicate acestei teme. Creativitatea a devenit una dintre cele mai fascinante probleme, depăşind cu mult sfera psihologiei şi pătrunzând în cele mai diverse specialități ştiințifice. Acest fapt are, însă, o dublă semnificație: pe de o parte, el a creat premisele abordării multilaterale a creativității, a surprinderii cât mai multor aspecte ale ei, deci a înțelegerii adecvate şi profunde; pe de altă parte, el a atras imprecizia termenilor utilizați, Pulverizarea creativității într-o multitudine de aspecte, adeseori contradictorii. Ilustrarea deplină a acestei consecințe ultime o întâlnim chiar ~la definirea creativității. Unii psihologi formulează definiții reducțio-niste, prin asimilarea creativității cu alte fenomene psihice (capacități, aptitudini, rezolvare de probleme, inteligență etc.). Pentru Guilford (1967), de exemplu, creativitatea şi rezolvarea de probleme nu se Deosebesc prin nimic între ele. în mod fundamental, ele reprezintă unul şi acelaşi fenomen. Manualele recente de psihologie consideră creativitatea *"un caz particular al rezolvării problemelor* ([243], p. 245)

asocierea imaginilor sau ideilor depinde de inteligență, suplețe sau rigurozitatea asocierilor depinde de personalitate, de stilt săir. la unii oameni există un flux de operații mintale nereglate • ordinea sau de necesitățile faptelor obiective, pe când la întâlnim un lanț ordonat de operații fără de care operația par cutară rămâne sterilă; *nivelul de dezvoltare al inteligenței (înalt, mediu, scăzut) este trăsătură intrinsecă inteligenței, modul de utilizare al lui estț influențat de personalitate:* sunt persoane cu nivel înalt de inte gență pe care îl folosesc, însă, în sarcini minore; alții, cu mai scăzut de inteligență, conştienți însă de aceste limite, orientează spre activitățile pe care le pot îndeplini şi de ace sunt mult mai productivi decât primii; *tulburările personalității au ecouri asupra inteligenței:* se consic ră chiar, dintr-o perspectivă psihanalitică, că aberațiile funcționg intelectuale sunt simptome sau travestiri ațe unor aberații foar profunde personalității; *dezechilibrările dintre inteligență şi personalitate duc la regresit nea ambelor,* tirania personalității duce la căderea în sclavie inteligenței, personalitatea închizându-se deliberat într-o ŞL tivitate unde toate erorile şi toate excesele sunt posibile; tirană inteligenței se repercutează atât asupra ei înşişi (deprivată orientarea ce vine de la personalitate, ea este debusolată), cât f asupra personalității care nu mai are dreptul să-şi exprir trebuințele, ci doar de a şi le camufla; inteligența fără persons tale devine un fel de rege marionetă, iar personalitatea fără int gență, un despot (Vezi: [212], p. 130-140).

CAPITOLUL XXIII

CREATIVITATEA - CA LATURĂ TRANSFORMATIV - CONSTRUCTIVĂ A PERSONALITĂȚII

1. Conceptul de creativitate

Creativitatea constituie una dintre problemele majore ale cort-temporaneităîii. Astăzi se manifestă o adevărată "foame" de creativitate pentru a soluționa marile probleme sociale, economice, culturale, educaționale ale omenirii, lată de ce, conceptul de creativitate a devenit un ***"concept centraf*** în psihologie. De la utilizarea lui pasageră, până în anul 1950, astăzi aproape că nu există lucrare care să nu se refere, sub o formă sau alta, la psihologia creativității. Numărul lucrărilor publicate pe tematica creativității a crescut exponențial, în ultimul timp au apărut aproximativ 1 500 de lucrări anual, dedicate acestei teme. Creativitatea a devenit una dintre cefe mai fascinante probleme, depăşind cu mult sfera psihologiei şi pătrunzând în cele mai diverse specialități ştiințifice. Acest fapt are, însă, o dublă semnificație: pe de o parte, el a creat premisele abordării multilaterale a creativității, a surprinderii cât mai multor aspecte ale ei, deci a înțelegerii adecvate şi profunde; pe de altă parte, el a atras imprecizia termenilor utilizați, pulverizarea creativității într-o multitudine de aspecte, adeseori contradictorii. Ilustrarea deplină a acestei consecințe ultime o întâlnim chiar la definirea creativității. Unii psihologi formulează definiții reducțic-niste, prin asimilarea creativității cu alte fenomene psihice (capacități, aptitudini, rezolvare de probleme, inteligență etc.). Pentru Guilford (1967), de exemplu, creativitatea şi rezolvarea de probleme nu se deosebesc prin nimic între ele. în mod fundamental, ele reprezintă unul şi acelaşi fenomen. Manualele recente de psihologie consideră creativitatea *"un caz particular al rezolvării problemelor ([243],* p. 245)

sau *"un tip de rezolvare a problemelof* ([165], p. 296-297). cercetător (Mednick, 1964) a cerut unor participanți la un sim dedicat creativității să Indice atributele esențiale ale acesteia. ori creativitatea apare ca originalitate; de 10 ori, ca noutate, ca de 6 ori, ca neobişnuit; de 4 ori, ca darul inventivității, al intelige Primele trei atribute sunt particularități ale produsului, în timp ce mele reprezintă particularități ale persoanelor creatoare. Altj ai consideră că anumite trăsături, pe linie procesuală, ar fi la f e).i importante pentru creativitate. Aceste constatări ajută la delimit mai clară a conceptului de creativitate.

Conceptul de creativitate îşi are originea în cuvântul latin care înseamnă *zămislire, făurire, naştere,* într-o accepțiune foarte^ ga, creativitatea constituie un fenomen general uman, forma cea i înaltă a activității omeneşti. Privită dintr-o perspectivă ceva mai în ta şt mai specific psihologică, creativitatea apare în patru ac importante: ca produs; ca proces; ca disponibilitate, potenție general umană; ca o capacitate şi abilitate creativă; ca dimensin complexă de personalitate.

a) Creativitatea ca produs. Cei mai mulți psihologi cărei definit creativitatea s-au referit fa caracteristicile produsului creator^ note distinctive ale ei. Drept caracteristici esențiale ale unui prodi activității umane care să permită încadrarea acestuia în cate produselor creatoare au fost considerate, pe de o parte, *noutate^ originalitatea* lui, pe de altă parte, *valoarea, utilitatea socială* şi *bilitatea vasta.* Primul atribut al produsului creator a suscitat îr serie de discuții. Unii autori (Newell, Shaw, Simon, 1963) l-au inter] tat într-un sens foarte larg, luând în considerare *noutatea subiect a* produsului creator. Alți psihologi (Al.Roşca, 1981), dirnjj trivă, l-au interpretat într-un sens restrâns luând în considerare ny *noutatea produsului pentru societate.* Distincția este semnific deoarece atrage atenția asupra existenței unor planuri diferite creativității: unul *primar,* care conduce la noi adevăruri ce transfi universul semnificațiilor acceptate de cultură; altul *secundar,* care geşte doar adevărurile existente în cadrul acestui univers. Ir Taylor (1959) a descris cel mai bine trecerea" produsului creator ,5 planul subiectiv (nou doar pentru subiect) în planul obiectiv (r pentru societate). El a desprins cinci planuri ale creativității (expr productiv, inventiv, inovator, emergent) diferențiate între ele prin dul de raportare la atributul noutății. Pe primele trei planuri, noul e| legat de experiența de viață, în timp ce planurile 4 şi 5 fac raportat la universul de semnificații al unei culturi. La nivelul acestor ultif

planuri, creativitatea individuală este egală cu zero sub aspectul tradiției culturale, ea stă, totuşi, la baza celei sociale în cadrul căreia noul este corelat cu dezvoltarea culturii. 'Noul" a fost şi dintr-o altă accepțiune, impus mai ales de necesitatea evaluării răspunsurilor la testele de creativitate, şi anume *nou* în sens *rar întâlnit* din punct de vedere statistic. Unicitatea răpunsurilor devine, deci, esențială pentru considerarea lui ca fiind nou şi original, chiar dacă luat în sine răspunsul este banal. Noutatea produsului trebuie considerată însă numai corelativ cu utilitatea lui. *"întrucât un produs poate să fie original, dar fără valoare, cei doi termeni ai definiției nu pot fi separaŞ"* ([206], p. 18).

b) Creativitatea ca proces. Această accepțiune vizează caracterul fazic, procesual al creativității, faptul că ea nu se produce instantaneu, ci necesită parcurgerea unor etape distincte între ele, numărul acestora variind de la autor la autor. G. WaJlas (1926), E.D. Hutchinson (1949), R. Thompson (1967) etc. stabilesc patru etape ale procesului creator pregătirea, incubația, iluminarea, verificarea. A. Osborn (1935), mai analitic, desprinde şapte etape: orientarea, prepa-rația, analiza, ideația, incubația, sinteza, evaluarea. Atitudinea psihologică față de aceste etape a fost extrem de variată: incubația a fost contestată (Guilford o considera ca fiind mai degrabă o condiție decât o formă a activității, cum sunt celelalte etape); iluminarea controversată (ea nu este obligtorie în activitatea de creație, uneori poate fi chiar o adevărată piedică, deoarece pot avea loc ituminări false); succesiunea etapelor a rămas neconfirmată (uneori etapele se suprapun, se inversează aşa încât procesul creator este nu stadial, ci continuu, cu întrepătrunderea permanentă a etapelor). S-a remarcat, apoi, că singurele etape care au întrunit adeziunea tuturor psihologilor au fost prima (prepararea) şi ultima (verificarea). Dar şi în cazul acestora au fost evidențiate diferențe importante între ele în funcție de tipul de creație, în sfârşit, etapele procesului creator sunt specifice mai ales pentru creativitatea individuală şi mai puțin pentru cea de grup (Vezi: [202]). Chiar dacă există unele divergențe între autori în ceea ce priveşte necesitatea (obligativitatea) sau succesiunea etapelor, importantă rămâne sublinierea caracterului dinamic, efervescent, evolutiv al creativității. Din punct de vedere procesual, creativitatea devine creație, capătă o expresie desfăşurată, trece din virtualitate în realitate.

c) Creativitatea ca potențialitate general umană. Această accepțiune a noțiunii de creativitate oferă răspunsul ta una dintre problemele mult dezbătute în psihologie: există oameni noncreatori?

De-a lungul timpului, au fost formulate o serie de teorii care refuzau creativitatea unor oameni. Astfel, creativitatea a fost considerată ca fiind un *dar sau* un *har* divin rezervat unor privilegiați ai soartei, unei minorități. De asemenea, unii autori o credeau ca fiind o capacitate înnăsuctă, transmisă pe cale ereditară. Galton, în lucrarea sa *Heredi-tary Genius* (1869), afirma că există atâtea talente câte s-au manifestat, afirmat. Asemenea concepții au frânat nu numai studiul ştiinţific al creativității, ci şi dezvoltarea creativității multor oameni. Creativitatea este o capacitate general umană. Sub o formă latentă, virtuală, evident, în grade şi proporții diferite, ea se găseşte la fiecare individ. Dacă n-am accepta acest punct de vedere, n-am putea interveni în stimularea, educarea şi antrenarea creativității.

d) Creativitatea ca dimensiune complexă a personalității. Creativitatea integrează în sine întreaga personalitate şi activitate psihică a individului, iar, la rândul ei, se subsumează şi integrează organic în structurile de personalitate devenind astfel una dintre dimensiunile cele mai complexe ale personalității. Creativitatea nu este o simplă *"rubrică generală[1]* în care sunt incluse procese psihice variate, cum credea MacKinnon (1968). Ea nu este doar *"organizarea optimă a unor factori de personalitate diferiţr* sau doar *"efectul conlucrării unor procese psihice variate în condiții favorabile?* ([191], p. 182). Creativitatea este o dimensiune de sine stătătoare a personalității, integrată organic în ea. Dacă n-am interpreta-o în acest mod, n-am înțelege de ce psihologii s-au străduit să releve caracteristicile personalității creatoare. După Guilford (1951), personalitatea creatoare se distinge prin: fluiditate, flexibilitate, originalitate, elaborare, sensibilitate față de probleme, capacitate de redefinire. Lowenfeld (1959) stabilea unele caracteristici relativ asemănătoare: sensibilitatea pentru probleme, receptivitatea pentru orice, identificarea cu problemele unor oameni şi culturi, variabilitatea ideilor, capacitatea rapidă de adaptare la orice situație, originalitatea. După C. Taylor (1964), anumite trăsături ale personalității, cum ar fi lipsa de îngâmfare, toleranța față de situațiile ambigui, încrederea în propria activitate creatoare, sunt definitorii pentru personalitățile creatoar4 (Vezi: [113], p. 17). în calitate de oameni de ştiinţă productivi apar cel mai adesea cei care au o personalitate puternică, emoționalitate stabilă, rezistență la presiunile conformiste, autoconducere elevată, nevoie crescută de independență, gândire abstractă. Persoanele înalt creatoare se descriu şi sunt descrise de alții ca inventive, independente, neinhibate, versatile, entuziaste, în contrast, persoanele mai puțin creative se descriu şi sunt descrise ca dispunând de un bun caracter, de preocupări pentru

semeni, ca încrezătoare în convenționalitate. Pentru caracterizarea persoanelor înalt creative, în afara metodei descrierii şi autodescrierii, s-a utilizat şi metoda studierii familiilor cu persoane creative. S-a descoperit că oamenii creativi nu-şi petrec de obicei copilăria, într-un climat de dragoste şi căldură paternă, dimpotrivă, relațiile dintre ei şi părinți sunt reci şi distante, bazate pe încurajarea gândirii şi acțiunii independente (Siegelman, 1973; Feldman, 1980). Studiul a 100 de persoane excepționale, între 17-35 ani (pianişti, înotători olimpici, matematicieni, tenismeni), a demonstrat că acestea au fost de timpuriu absorbite de lumea muzicii, sportului, ştiinței, în multe cazuri părinții practicând profesiunile respective. Părinții, crezând în ei, i-au ajutat, le-au creat condițiile corespunzătoare. Se demonstrează astfel că pot deveni personalități creatoare numai cele cărora li se acordă o atenție şi o instrucție specială (Pines, 1982). Aşadar, prin creativitate, personalitatea umană se înscrie într-un orizont axiologic, omul valorizându-se pe sine însuşi.

2. Factorii creativității

Fiind o dimensiune a personalității atât de complexă, creativitatea este nu numai plurifazică, ci şi multidimensională. Factori extrem de diverşi ca natură, structură şi valoare acționează asupra individului pentru a genera contextul propice funcționării ei.

Factorii interiori-structurali sunt de natură psihologică. Ei se subdivid în trei categorii: *intelectuali (se* referă, îndeosebi, la inteligență şi la gândirea creatoare, cu forma ei esențială, gândirea divergentă, orientată spre o multitudine şi o varietate de soluții); *afectiv-motiva-ționali* (care dezlănțuie, susțin şi orientează creativitatea; curiozitatea, pasiunea, creşterea tensiunii motivaționale, tendința de autorealizare, tendința de a comunica sau nevoia de nou şi de claritate, impulsionează la creație); *de personalitate* (atitudinali, aptitudinali, temperamentali - cresc sau frânează potentele creatoare ale individului; inițiativa, tenacitatea, atitudinea activă față de dificultăți, asumarea riscului, îndrăzneala în gândire facilitează creația, pe când indecizia, autode-scurajarea, timiditatea excesivă, frica de critică sau de eşec o inhibă).

Factorii exterior-conjuncturali **sau** ***socioculturali*** sunt legați de particularitățile sociale, istorice, de orânduirea, clasa socială, de grupul căruia apaține individul, de condițiile materiale favorabile sau precare, ca şi de ceea ce am putea numi *"spiritul timpulur* (ce "pluteşte în aer[1]', ce anume s-a acumulat până la un moment dat).

Factorii psihosociali se referă la ambianța relațională, la climatul psihosocial în care trăieşte individul. Climatele destinse, cooperatoare, bazate pe încurajarea schimbului de idei favorizează creația, în timp ce cele tensionale, conflictuale, rigide, conformiste o frânează. ***Factorii socio-educaționali*** sunt legați de nivelul educațional, de prezența sau absența influențelor educative ale familiei, procesului de învățământ, colectivelor de muncă etc.

Analiza globală a acestor factori ne conduce la câteva concluzii: 1. creativitatea nu poate fi redusă la factorii psihologici, aşa cum s-a întâmplat adeseori. Aceştia, deşi indispensabili prin ei înşişi, nu conduc automat la creație; 2. nici în interiorul factorilor psihologici nu pot fi făcute reducții unilaterale la factorii intelectuali, cel mai ades invocați în legătură cu creativitatea, ci este necesară considerarea multitudinii lor; 3. ceea ce contează în actul creator este nu atât prezența în sine a tuturor factorilor, ci configurația lor. Se pare că raporturile dintre factori sunt mult mai importante decât valoarea absolută a fiecăruia în parte; 4. cele patru categorii de factori ar putea fi regrupate şi după alte criterii (de exemplu, după gradul lor de generalitate -în factori *generali* şi factori *speciali;* după rolul lor - în factori *stimulativi* şi factori *inhibitivl).* Analiza factorilor creativității ne îndeamnă spre distingerea netă a *potențialului* creator (capacitatea unui individ de a produce noul), de *creația* ca atare (desfăşurarea efectivă a unui act creator). Existența potențialului creator nu asigură, prin sine însuşi, desfăşurarea actului creator. Un asemenea fapt va avea loc în condiții adecvate de stimulare psihoindividuală, socială şi culturală.

3. Relația dintre creativitate şi inteligență

La prima vedere s-ar putea crede că între creativitate şi inteligență există o corelație crescută. Cercetările nu au confirmat, însă, o asemenea presupunere. Până în anii '60 relația creativitate-inteligență a fost studiată accidental. Terman şi Oden (1959), urmărind copii cu un Q.I. înalt, au constatat că doar câțiva dintre ei s-au realizat în plan creativ. Adevărata controversă cu privire la raportul dintre cele două dimensiuni ale personalității începe odată cu apariția lucrării lui J.N. Getzels şl P.W. Jackson, *Creativity and Intelligence* (1962). Cei doi autori au selecționat dintr-un -eşantion mai mare, investigat prin teste de inteligență şi teste de creativitate, două grupuri de subiecți: primul conținea 26 de subiecți, care se situaseră printre primii 20% la testele de creativitate, fără a fi printre primii 20% la testele de inteligență; cel de-al doilea grup cuprindea 28 de subiecți situați printre primii 20% la

testele de inteligență, fără a fi printre primii 20% şi la cele de creativitate. Comparând rezultatele acestor grupuri, artificial construite, s-a ajuns uşor la ideea independenței absolute şi chiar a antagonismului între coeficientul de inteligență şi cel de creativitate. Deşi multe alte constatări făcute de cei doi autori prin compararea performanțelor obținute la testele de inteligență şi creativitate cu alte variabile (rezultate şcolare, comportament şi atitudini, percepția subiecților de către părinți şi profesori) au fost extrem de interesante; din studiul lor s-a impus postularea lipsei de corelație dintre inteligență şi creativitate. Este poate exemplul cel mai ilustrativ care arată cum un viciu de eşantionare (înlăturarea din eşantion a subiecților cu performanțe bune la ambele categorii de probe) a condus la o concluzie falsă. După publicarea lucrării lui Getzels şi Jackson au fost întreprinse nenumărate alte investigații, unele infirmând, altele, dimpotrivă, confirmând concluzia celor doi psihologi. R.L Thorndike (1963), reexaminând datele lui Getzels şi Jackson, de data aceasta pe un eşantion reprezentativ, a descoperit existența unor corelații la fel de ridicate între testele de inteligență şi cele de creativitate, ca şi cele dintre diferitele teste de creativitate. Din păcate, constatările lui Thorndike au rămas singulare, deoarece mulți alți autori au infirmat existența unui asemenea tip de corelație. Astfel, E.P.Torrance (1962), refăcând cercetările lui Getzels şi Jackson, tinde să exagereze contrastul dintre inteligență şi creativitate. A. Anastasi (1971), F. Barron şi D.M. Harrington (1981), comparând scorurile la testele de inteligență cu cele de la creativitate, au găsit corelații modeste variind între +.10 şi +.30. După opinia celor mai multor psihologi, aceste rezultate nici nu sunt surprinzătoare. Ele se datorează, pe de o parte, erorilor de eşantionare la care ne-am referit mai sus, iar, pe de altă parte, unor caracterstici ale instrumentelor de diagnoză folosite. Multe teste de creativitate erau atât de difuze şi globale încât nu permiteau diferențierea anumitor tipuri de talente. De asemenea, testele de inteligență şi creativitate erau atât de asemănătoare între ele încât se finalizau prin măsurarea aceloraşi atribute. Şi totuşi, cauza esențială este alta, şi anume faptul că prin testele de inteligență se măsura gândirea convergentă, iar prin cele de creativitate, gândirea divergentă, total opuse între ele. Se pare că atributele psihice care facilitează inteligența nu sunt aceleaşi cu cele implicate în creativitate. Controversa cu privire la raportul dintre inteligență şi creativitate n-a fost însă gratuită, ea a contribuit la dezvoltarea cercetărilor asupra creativității. Alți autori, încercând să corijeze o serie de deficiențe ale cercetărilor predecesorilor, au descoperit că nu inteligența în general

contează în procesul creator, ci un anumit nivel al ei. S-a considerat că pentru a se obţine performanţe creative este necesar un *nivel minimal* de inteligenţă, care variază de la un domeniu la altul de activitate. Pentru activitatea ştiinţifică nivelul minim al coeficientului de inteligenţă ar fi de 110, iar pentru activitatea artistică de 95-100. Peste acest nivel minim, un coeficient de inteligenţă mai ridicat nu garantează o creştere automată a creativităţii. Cercetările au descoperit că scorurile peste medie sau foarte joase la testele de inteligenţă au o asociaţie scăzută cu creativitatea (Moran şi alţii, 1963; Kerscher şi Ledger, 1985). Dacă o inteligenţă crescută nu garantează activitatea, o inteligenţă scăzută lucrează împotriva ei (Scarr, Vander Zanden, 1987). O frână în calea creativităţii o poate reprezenta şi un nivel foarte înalt al inteligenţei. A apărut, astfel, problema coeficientului de inteligenţă *optimal* pentru activitate. Studiile lui D.K. Simonton (1984) arată că nivelul optimal al Q. I. pentru creativitate este de 19 puncte deasupra mediei subiecţilor dintr-un câmp de investigaţie. Când persoanele dispun de nivelul optimal al inteligenţei, performanţele lor creative sau non-creative se datorează factorilor nonintelectuali (moti-vaţionali şi de personalitate). Decurge de aici ideea că nu atât nivelul de inteligenţă în sine contează, ci *modul lui de utilizare.* Se poate vorbi de o utilizare creativă a inteligenţei sau de una necreativă, sterilă. Sterilitatea inteligenţei nu este o consecinţă directă a insuficientei dezvoltări a inteligenţei, ci a absenţei sau insuficientei dezvoltări a altor atribute specifice creativităţii (redusă fantezie creatoare, slabă independenţă a gândirii, slabă originalitate etc.) ([19], p. 111). Comentând această concluzie, AL Roşea se întrebă dacă există într-adevăr o inteligenţă medie sau peste medie sterilă sau este vorba de o deficienţă a motivaţiei, a caracterului, a altor factori nonintelectuali ce ţin de personalitate. Psihologul român înclină pentru acest punct de vedere şi aduce drept argument mobilizarea pentru creativitate a unor persoane până atunci noncreatoare, prin stimularea motivaţiei, perseverenţei, atitudinilor ([206], p. 53). Se pare că, de asemenea, foarte importantă este şi abordarea operaţională a relaţiei dintre creativitate şi inteligenţă, mult mai nuanţată, care să ia în considerare diferitele niveluri semantice în funcţie de domeniul în care se manifestă capacitatea de creaţie (Dumitru Cristea, 1985).

Părerea noastră este că principala dificultate în stabilirea unei corelaţii corecte între cele două dimensiuni ale personalităţii provine din extrapolarea nejustificată a corelaţiilor rezultatelor *testelor* de inteligenţă şi creativitate asupra inteligenţei şi creativităţii, considerate ca forme de activitate umană. Dacă le interpretăm din această ultimă

perspectivă, este imposibil să nu remarcăm interinfluenţarea lor reci-procă

. Are dreptate M. Bejat când afirmă că inteligenţa intervine de-a lungul întregului proces creator, evident cu ponderi diferite în cele patru faze ale acestuia, mai mult în prima (prepararea) şi ultima (verificarea) şi mai puţin în celelalte. Au dreptate şi alţi autori care arată că, uneori, nivelurile înalte de creativitate pot compensa scoru-rile joase la inteligenţă ([22], p. 396). Dacă la acestea vom adăuga şi modul interacţiunii dintre creativitate şi inteligenţă în cadrul activităţilor desfăşurate în grup sau în cadrul altor forme de activitate, cum ar fi activitatea ştiinţifică şi activitatea de învăţare (Ion Moraru, 1992) imaginea noastră va deveni mult mai clară. Numai dinamica interacţiunilor susţinute dintre inteligenţă şi creativitate poate explica dinamica personalităţii.

CAPITOLUL XXIV

CARACTERUL - CA LATURĂ RELAȚIONAL-VALORICĂ ŞI DE AUTOREGLAU A PERSONALITĂȚII

1. Accepțiunile noțiunii de **caracter**

Ca latură relațională a personalității, „responsabilă" de felul îrV care oamenii interacționează unii cu alții în cadrul societății, caracterul a fost definit cel mai adeseori ca o pecete sau amprentă ce se imprimă în comportament, ca un mod de a fi al omului, ca o structură psihică complexă, prin intermediul căreia se filtrează cerințele externe şi in funcție de care se elaborează reacpe de răspuns, întrucât caracterul exprimă valoarea morală personală a omului, a mai fost denumit şi ***profilul psiho-moral*** al acestuia, evaluat, în principal, după criterii de ***unitate, consinstență* şi *stabilitate.*** Caracterul repre-j zintă configurația sau structura psihică ***individuală,*** relativ ***stabilă*** şl' ***definitorie*** pentru om, cu mare ***valoare adaptativă,*** deoarece pune in contact individul cu realitatea, facilitându-i stabilirea relațiilor, orientarea şi comportarea potrivit specificului său individual, încă din 1952, H. Preron semnala, în *Vocabular de psihologie,* patru definiții ale caracterului: 1. maniera obişnuită şi constantă de relație, proprie fiecărui individ (Wallon); 2. Individualitatea psihologică (Dumas); 3. Ansam-[1] blul, uneori sinteza, dispozițiilor stabile ale unui individ (Burloud); 4. Ansamblul tendințelor afective care dirijează reacțiile unui individ la condițiile mediului în care trăieşte (Heyer). Dispuse într-o alta ordine, cele patru definiții arată: 1. conținutul psihic al caracterului (definiția 4: ansamblul tendințelor afective); 2. caracteristicile acestui conținut (definițiile 1 şi 3: stabilitate şi constanță); 3. efectul general produs de stabilirea conținutului (definiția 2: individualitatea psihologică). Marea

majoritate a definițiilor date caracterului oscilează între aceste trei elemente. Şi dacă ultimele două (caracteristicile conținutului şi efectele lui generale asupra personalității) nu sunt controversate, nu acelaşi lucru se poate spune despre conținutul propriu-zîs al caracterului. Unii autori, încercând să-l identifice, s-au oprit pe rând asupra celor trei mari componente ale vieții psihice: intelectuale, afective, volitive. Astfel, pentru Fr. Paulhan caracterul este *„forma particulară a activității mentale".* Asemănător, pentru Le Senne caracterul este *„scheletul menta?, „armătura mentală*[1] a omului. Alți autori (Klages şi Utitz) şi-au fundat caracterologiile lor pe voință. Pentru Klages.de pildă, caracterul nu era altceva decât „i/o/n/a *moraliceşte organizate?.* Psihologul român Constantin Rădulescu-Motru considera caracterul ca fiind format din *„dispozițiile specifice ale voinței".* La Levitov, voința reprezintă coloana vertebrală a caracterului. Sunt şi autori care deplasează atenția spre structurile afective ale personalității ce apar în calitate de constituienți psihici esențiali ai caracterului. A.F. Shand credea că structurile caracteriale sunt expresia organizării unor sisteme afective, procesele intelectuale şi cele voluntare aflându-se în raport de dependența față de sentimente, ele având doar rol de susținere a proceselor afective. Al. Roşea definea caracterul ca *Ansamblul sentimentelor.* Asemenea definiții se îndepărtează nejustificat de esența noțiunii de caracter. Deşi autorii lor se străduie să descopere conținutul psihic fundamental al caracterului, ei greşesc prin unilateralitate. Simțind parcă un asemenea neajuns, alți autori au încercat să reunească elementele cognitive, afective şi volitive în structura caracterului; tocmai această reunire acordă caracterului o notă specifică. Pentru Alfred Fouillee (1895) caracterul era o „masca *proprie a individului, maniera sa relativ una şi constantă de a simți, a gândi şi a vor.* O aceeaşi tendință o manifestă, peste ani, şi alți autori care definesc caracterul ca *„însuşire a personalității luminată de intelect, susținută de sentiment şi direcționată de voința spre a lua o atitudine față de realitate"* {Ştefan Zisulescu, 1978, p. 21). Deşi nici această manieră tip amalgam, de definire a caracterului, nu reprezintă o soluție autentică, ea este incomparabil mai bună decât prima şi mult mai aproape de realitate şi de adevăr.

Dificultatea definirii caracterului provine din natura lui complexă şi mai ales din multitudinea sensurilor sub care apare termenul respectiv în literatura de specialitate. Acelaşi Ştefan Zisulescu arată că, până în prezent, s-au conturat cel puțin trei sensuri ale noțiunii de caracter: 1. caracter în sens de *caracteristic,* această accepțiune provenind chiar din etimologia cuvântului grec „haractir" care, după

Teofrast, se referă la „monograma" individului, la anumite particularităţi ale comportamentului lui, la stilul de viaţă al persoanei; 2. caracter în **sens *etic,*** ca o însuşire de personalitate investită cu valoare morală. *„Când vorbim despre caracter, mal mult ca sigur implicăm un standard moral şi emitem o judecată de valoare?* ([6], p. 42). Numai că acest sens îi îngrijorează pe unii psihologi care doresc să *„apere structura reală şi funcţionarea personalităţii de judecăţile cu bază moralăT,* după cum se exprima Allport. lată de ce, aceştia, printre care se numără însuşi Allport, preferă să înlocuiască termenul de caracter cu cel de personalitate. După ei, caracterul fiind o *personalitate evaluată* înseamnă că nu constituie un domeniu special al personalităţii; 3. caracter în **sens *psihologic,*** ca semn caracteristic, distinctiv al unei personalităţi care îi determină modul de manifestare, stilul reacţiei faţă de evenimentele trăite. Dat fiind faptul că sensul 1 şi sensul 3 sunt aproape identice, ambele referindu-se la însuşirile psihice ce acordă individului o notă dinstictivă, aparte în raport cu alţi indivizi, de asemenea, dat fiind faptul că sensul etic şi psihologic nu se exclud, ci se presupun reciproc, propunem doar două accepţiuni ale noţiunii de caracter, una extensivă, care să reunească eticul cu psihologicul, şi alta restrictivă, care să se centreze doar pe psihologic.

în **sens *larg, exhaustiv*** caracterul poate fi definit ca fiind schema de organizare a profilului psihomoral, general al persoanei, considerată prin prisma unor norme şi criterii etice, valorice. El determină şi asigură, totodată, din interior, concordanţa şi compatibilitatea conduitei cu exigenţele şi normele existente, promovate sau chiar impuse la un moment dat de societate, în interiorul lui, se includ componente psihice distincte ca natură, structură şi funcţionalitate, cum ar fi: concepţia despre lume şi viaţă, convingeri, mentalităţi, aspiraţii, idealuri, conţinutul şi calitatea acţiunilor, stilul activităţii etc. Toate acestea, nu separate şi izolate unele de altele, ci corelate şi integrate într-o structură unitară prin mecanisme de selecţie, apreciere şi valorizare.

în **sens *îngust, restrictiv*** caracterul poate fi definit în termeni de atitudini şi trăsături, deci ca ansamblu închegat de atitudini şi trăsături care determină o modalitate relativ stabilă, constantă de orientare şi raportare a subiectului la cei din jur, la sine însuşi, la activitatea desfăşurată, la însăşi societate, ca realitate socio-umană globală. O asemenea definire implică cu necesitate analiza celor două componente esenţiale ale caracterului.

2. Atitudinile şi trăsăturile ca elemente structurale fundamentale ale caracterului

în definirea atitudinilor, întâlnim exact aceeaşi situaţie pe care am descris-o atunci când am încercat definirea caracterului. Sunt autori care o reduc la unul sau altul dintre procesele psihice umane. H. Cantril (1968) o definea ca o *„orientare mintală*[9] care dirijează reacţiile individului. Thurstone (1968), ca o *„cantitate de afect pro sau contraT,* iar Cattell (1957), ca *„tendinţa de a acţiona într-un mod special, într-o situaţie determinată".* Şi este firesc să fie aşa din moment ce atitudinea reprezintă componenta fundamentală a caracterului. Deşi psihologii n-au căzut de acord asupra conţinutului psihic al atitudinii, nu este greu să înţelegem că ea este o *construcţie psihică sintetică* ce reuneşte elemente intelectuale, afective, volitive. Atitudinea este o modalitate internă de raportare la diferitele laturi ale vieţii sociale, la alţii, la sfrie, la activitate, şi de manifestare în comportament. Ea este, concomitent, fapt de conştiinţă, dar şi reacţie comportamentală. Atitudinea este *invariantul pe uBza căruia individul se orientează selectiv, se autoreglează preferenţial, se adaptează evoluând.* Deci, nu orice reacţie imediată, impulsivă traduce o atitudine, ci doar orientarea conştientă, deliberată, susţinută de o funcţie interpretativă, generalizată, valorizatoare, justificativă, doar reacţia stabilă, generalizată, proprie subiectului şi întemeiată pe convingerile lui puternice. Ea este un fel de ***dispoziţie latentă*** a individului, o *„variabila* ascunsa", după cum o numea Hilgard, de a răspunde sau acţiona într-o manieră sau alta la o stimulare a mediului. Atitudinea nu este o simplă pecete a socialului asupra individului, dar nici o pură proiecţie subiectivă a individului în afara sa. Ea este rezultatul ***interacţiunii*** subiectului cu lumea. Atitudinea conştientă este *„nivelul cel mai înalt al relaţiei cu realitatea... Studiindu-l pe om de pe poziţiile atitudinilor sale, stabilim legăturile sale comportamentale cu realitatea socială înconjurătoare?* ([135], p.430). Aşadar, în forma lor obiectivă, de comportament, atitudinile nu sunt altceva decât relaţii, iar relaţiile interiorizate apar ca atitudini. Tot Measiscev arată că atitudiniile conţin două segmente esenţiale: **1.** pel ***incitativ-orientativ,*** implicit ***selectiv-evaluaţi v,*** **2.** Segmentul ***efector, executiv,*** preponderent operaţional. Numai unitatea lor asigură unitatea caracterului. De altfel, cele două segmente ale atitudinii traduc în limbaj ştiinţific definiţia populară a caracterului: unitatea dintre vorbă şi faptă, deci dintre segmentul orientativ şi cel executiv, volitiv. Specificul propriu al caracterului derivă din interacţiunea între atitudini sau din interacţiunea segmen-

telor în cadrul aceleiaşi atitudini. Cele mai frecvente interacțiuni înt,< atitudini sunt cele de coordonare, cooperare sau cele de contradicție, incompatibilitate, chiar de excludere reciprocă, în acelaşi timp nepu-tându-se manifesta două atitudini diferite ci fiind necesară opțiunea pentru una dintre ele. La fel de răspândite sunt şi relațiile de tip compensativ, atitudinile deficitare fiind ameliorate (compensate) prin cele mai proeminent dezvoltate. Şi dezvoltarea inegală a celor două segmente ale uneia şi aceleeaşi atitudini acordă o fizionomie specifică profilului caracterial al unei persoane. Când există o proeminență intelectuală şi afectivă, însoțită de rămânerea în urmă a segmentului voluntar vom întâlni conduite inconsecvente, acțiuni contrare intențiilor şi mai ales nefinalizate. Dacă mai dezvoltat este segmentul voluntar în dauna celui de orientare, subiectul va manifesta impulsivitate, acțiuni necugetate. Aşadar, atitudinile şi segmentele lor nu trebuie interpretate în sine, ci în funcție de valoarea lor morală. Când atitudinile intră în concordanță cu legile progresului, cu normele sociale, ele devin valori. Se elaborează ceea ce Linton numea sisterrrui ***âtttudini-valori*** specifice fiecărui individ, care, odată fixat, acționează aproape automat, chiar la nivel subconştient. Atitudinile caracteriale, fără a se confunda cu valorile, au un ***conținut valoric* şi *o funcție evaluativă,*** iar prin aceasta reglează comportamentele specifice ale fiecărui individ.

Atitudinile se exprimă cel mai adeseori în comportament, prin intermediul trăsăturilor caracteriale. De exemplu, atitudinea față de sine se exprimă prin trăsături cum ar fi: modestia, demnitatea, amorul propriu, încrederea în forțele proprii, siguranța de sine etc. Trăsăturile caraoteriale pot fi definite ca *seturi de acte comportamentale cova-riante* sau ca particularități psihice ce fac parte integrantă din structura personalității. Nu trebuie să înțelegem de aici că orice trăsătură comportamentală ar fi şi o trăsătură caracterială. Sunt trăsături caracteriale numai cele care satisfac o serie de cerințe: 1. sunt ***esențiale, definitorii*** pentru om (Levitov le numea *„trăsături esențial-calitative")', 2.* Sunt ***stabilizate, durabile,*** determinând un mod constant de manifestare a individului şi permițând anticiparea reacțiilor viitoare ale individului (manifestarea întâmplătoare, sporadică a unor trăsături nu trebuie să conducă la considerarea lor ca trăsături caracteriale; se ştie că şi fricosul poate săvârşi acte de curaj, ceea ce nu înseamnă că el este curajos); 3. sunt ***coerente*** cu toate celelalte (caracterul presupune nu trăsături izolate, juxtapuse, aşezate unele lângă altele, în neorânduială, dimpotrivă, el presupune sinteza, închegarea armonioasă, structurarea bine definită a trăsăturilor, în virtutea cărora oamenii se diferențiază unii de alții; Le Gali (1969) vorbea în acest sens de *„singularitatea esențială a flecarul* caracter", termenul de *„singu-laritate?* având aici înțelesul de individualitate; 4. sunt ***asociate cu o valoare morală*** (caracterul este o particularitate psihică dobândită în contact cu situațiile, cu împrejurările, el îl defineşte pe om ca membru al societății; „în caracter se manifestă esența socială a omului şi se obiectivizează valoarea lui morală" ([217], vol.1, p. 248); 5. sunt ***specifice*** şi ***unice*** deoarece trec prin istoria vieții individului.

Interpretat ca un sistem valoric şi autoreglabil de atitudini şi trăsături, caracterul apare ca o componentă relativ stabilă, diferen-țiatorie pentru om şi cu o mare valoare adaptativă. El îndeplineşte numeroase funcții în viața psihică a individului şi îndeosebi în plan comportamental: **1. *funcția relațională*** (pune în contact persoana cu realitatea, facilitând totodată stabilirea relațiilor sociale); **2. *funcția orientativ-adaptativă*** (permite orientarea şi conducerea de sine a omului potrivit scopului său; dă individului posibilitatea de a manifesta atitudini adecvate nu imitații ale altor atitudini); **3. *funcția de mediere şi filtrare*** (oferă persoanei posibilitatea de a filtra prin propria-i simțire şi gândire tot ceea ce întreprinde); **4. *funcția***

elementare se combină, formând dispoziții pshicef (Burloud, 1942, 9). însuşi Klages era de părere că una dintre sarcinile fundament ale caracterologie! o reprezenta *„descripția cat mai completă a individual*[1] ([107], p. 20). Acest „eu° al individului nu era altci decât caracterul. Deşi după opinia lui Le Senne *„caracterologia adL ordine şi inteligibilitate în cunoaşterea oamenilof* ([114], p. VII),j rămâne la descripțiile ei ar putea constitui, în cele din urmă, o serie să limită în chiar calea acestei cunoaşteri. Acuza de descriptivism ei adusă caracterologie! şi de alți autori. *„Caracterologia încearcă de clasa oamenii după caracterul lor. Această disciplină este descripti şi nu explicativă. Pentru a explica un caracter trebuie indicat cum formează personalitatea cu toate aspectele ei: fizice, psihice sociale"* ([242], p. 208). Unele dintre limitele analizei caracterului r _ au determinat să-i acordam o atenție sporită, fapt care ne-a condus (l elaborarea unor modele explicativ- interpretative ale acestuia, pe <— le prezentăm în continuare. (Vezi [253]).

Modelul balanței caracteriale. Acest model ne-a fost suger de părerea potrivit-căreia *„atitudinile există două câte două. ut\ opusă alteia... niciodată nu se poate face cu seriozitate afirmația că persoană oarecare ar dispune numai de una dintre trăsăturile* p * - *cea pozitivă sau cea negativă..., nu există şi nu pot exista absolute ia termeni singulari*[1] ([179], p. 165). Sistematizarea tr turilor caracteriale două cate două în perechi cu poli opuşi este atât < larg întâlnită încât nici nu mai trebuie stăruit asupra ei. Mai puţjrj plauzibilă, cel puțin la prima vedere, pare a fi afirmația că acesta trăsături opuse (bun-rău, cinstit-necinstit, egoist-altruist etc.) se ga şese la una şi aceeaşi persoană în proporții şi amestecuri diferite. CS aşa stau lucrurile în realitate nu este însă greu de demonstrat. Se ştiej de pildă, că leneşul poate săvârşi acte de hărnicie, că generosul poată fi egoist în anumite situații, în sfârşit, la fel de adevărată este şi ultima| afirmație care precizează că nu se pot face reducții absolute la unul] sau la altul dintre polii respectivi. Nu există un om absolut bun, absolut generos, indiferent de condiții, de solicitări, de persoanele cu care s stabilesc relațiile, pentru că o asemenea bunătate, sau generozități nelimitată ar echivala cu ... prostia.

Luând în considerare cele de mai înainte am putea afirma că la! naştere trăsăturile caracteriale se află în poziția O (zero), evoluția lor| fiind *teoretic egal probabilă,* în realitate însă, omul va evolua spre un; pol sau spre altul, după cum reacțiile lui vor fi întărite sau respinse: social. Ne-am putea imagina o balanță cu două axe sau talere încli-nându-se când într-o parte, când în alta şi în cele din urmă stabilin-

du-se la unul sau la altul dintre poli, in funcție de: **natura, *tipul, numărul*** şi ***valoarea*** situațiilor de viață parcurse de copil; *întărirea* sau *sancționarea* lor exterior-educativă, ***grattficarea*** sau **condamnarea** lor; ***asimilarea*** sau ***respingerea*** lor prin învățare. Dacă un copil care dăruieşte altuia o jucărie este aprobat sau lăudat de cei din jur, el are toate şansele să evolueze spre generozitate. Dacă, dimpotrivă, acelaşi copil, pentru acelaşi gest este admonestat, reproşându-i-se gestul, el va evolua spre avariție. Procesul este, evident, mai complex, fiind determinat atât de numărul situațiilor pozitive sau negative cu care se întâlneşte copilul, cât şi de întărirea sistematică a unora dintre ele. Când numărul situațiilor şi întăririlor este egal (să presupunem, una pozitivă, alta negativă) copilul se află într-o dispoziție tensional-conflictuală, echivalentă stării de disonanță cognitivă, comportamentul său fiind fie de expectativă, de aşteptare a ce va urma, a ce se va repeta, fie de căutare activă pentru a depăşi sau cel puțin pentru a reduce disonanța pe care o trăieşte, în această situație, balanța este în echilibru sau tinde să se dezechilibreze. Dacă, însă, numărul situațiilor şi întăririlor pozitive îl întrece pe cel al celor negative (de exemplu, 10 din prima categorie şi doar 2 din a doua), atunci evoluția spre rolul pozitiv este evidentă, balanța dezechilibrându-se în favoarea trăsăturilor caracteriale bune. în ambele cazuri o trăsătura iese învingătoare şi devine precumpănitoare în conduita individului numai în urma luptei, a ciocnirii cu cea opusă ei. Trăsătura învinsă nu dispare însă, ci se păstrează sub forma unor reziduri, putând fi reactualizată în diferite alte situații. Trăsătura caracterială este însă prima, care dispune de stabilitate, nu cea de a doua, care are o manifestare întâmplătoare în comportament. De asemenea, nu trebuie să uităm că în provocarea luptei sau ciocnirii între trăsături o mare semnificație o au atât influențele educative exterioare, cât şi propriile forțe ale celui în cauză care poate evita sau contracara influențele negative ale mediului şi căuta, apropia, asimila pe cele pozitive; el se poate opune sau sustrage primelor, le poate provoca sau chiar crea pe celelalte, în acest proces, caracterul se schimbă din *„mod de reacție, în mod de relație"* ([109], p. 110), reacția fiind spontană, insuficient motivată şi controlată conştient pe când»relația stabila, conştientizată, adânc motivată şi susținută valoric.

Modelul balanței caracteriale are, după opinia noastră, o întreită relevanță: 1. Arată şi explică ***mecanismul psihologic*** al formării caracterului, torța ***motrice*** a dezvoltării acestuia care constă, în principal, în ***opoziția dintre contrarii,*** în ***ciocnirea*** şi ***lupta*** lor. Dacă dorim să obținem caractere tari, puternice, unitare, frumoase este

necesar ca opoziția contrariilor să fie dirijată, îndrumată, chiar cată deliberat uneori şi nu lăsată să se desfăşoare la voia îrrtâmpHjlte

2. sugerează interpretarea caracterului nu doar ca formându-se afară), nu doar ca rezultat automat şi exclusiv al determinărilor^ ciate, ci şi ca ***autoformându-se*** (din interior), cu participarea activfift individului; 3. Conduce spre stabilirea unei ***tipologii*** **carac*«ria(|fe** Când pe unul dintre talerele balanței se adună mai multe pozitive, putem vorbi de un „om de caracter", în timp ce atunci precumpănitoare sunt cele negative, vorbim de un „om fără car de fapt, cu un caracter negativ; când balanța se află în având acelaşi număr de trăsături şi pe un taler şi pe altul, avem face cu un caracter indecis, indefinit, contradictoriu.

Modelul cercurilor concentrice caracteriale. îşi are ork în concepția lui G.W. AIEport cu privire la însuşirile (trăsăturile) personalitate clasificate în ***trăsături comune*** (care îi aseamănă oameni şi în virtutea cărora aceştia pot fi comparați unii cu alt ***trăsături Individuale,*** care pentru a fi mai clar diferențiate de prin sunt denumite ***dispoziții personale*** (ele diferențiindu-i pe oameni de alții). Acestea din urmă sunt de trei tipuri: *cardinale* {c penetrante, cu semnificate majora pentru viața oamenilor, cu infk directe asupra fiecărui act, oferind mari posibilități în cunoaşterea^ afirmarea individului şi constituind, în fapt, după cum se exp Allport, „rădăcinile vieții"); *centrale* (un grup ceva mai numeros, dente, generalizate, constante, controlând un mare număr de sit obişnuite, comune); *secundare* (periferice, mai putin active, exprir, aspecte neesențiale de manifestare a individului şi având o exist minoră şi latentă) ([6], p. 366).

Deşi informațiile cu privire la aceste dispoziții sunt suma sărăcăcioase, din chiar prezentarea şi caracterizarea lor rezultă sunt clasificate în funcție de numărul şi de rolul lor (dispozițiile car nale sunt puține la număr, una, două, dar cu rol esențial în parlament, controlându-le pe celelalte în situații deosebite; dispozțţM centrale sunt mai numeroase, dar intervin în situații obişnuite de viat în sfârşit, cele secundare sunt şi mai numeroase, dar având existență latentă şi controlând mai puțin comportamentul individuli Clasificarea lui Atlport ne-a sugerat dispunerea dispozițiilor persor (pentru care noi vom păstra, totuşi, termenul de trăsături) în trei curi concentricei în cercul de la mijloc sunt amplasate trăsături* cardinale, în următorul trăsăturile centrale, iar la periferie, în cercul ' mai mare, trăsăturile secundare. Trăsături caracteriale autentice ŞL doar primele două care dispun de constanță, nu şt ultimele,

manifestare episodică şi cu ecouri slabe asupra comportamentului individului. Acestea din urmă ar putea reprezenta fie „reziduuri" caracteriale, adică trăsături care, aşa cum precizam în modelul anterior, au ieşit învinse din ciocnirile, conflictele şi contradicțiile ce au avut loc, fără a dispare însă cu totul, fie „potențialități" caracteriale, adică trăsături aflate în germene, dar care la un moment dat ar putea deveni active. De aici trebuie să înțelegem că trăsăturile aflate în cele trei cercuri concentrice nu sunt fixe, imuabile, nu au un loc predestinat şi predeterminat, dimpotrivă, ele au un caracter mobil, flexibil, putând trece, în funcție de cerințe, situații, împrejurări dintr-un cerc în altul. Dacă la un copil frica reprezintă o trăsătura caracterială, centrală, prin măsuri educative adecvate am putea face ca ea sâ-şl piardă din semnificație şi să devină o trăsătură secundara. La fel cum, dacă la un copil cinstea şi sinceritatea constituie trăsături secundare, acestea ar putea fi transformate, cu timpul, în trăsături centrale. Aşadar, nu este vorba doar de faptul că situații diferite declanşează intrarea în funcțiune a unor trăsături diferite, ci chiar de transformarea, convertirea trăsăturilor caracteriale negative în pozitive sau invers. Evident că în acest proces rolul esențial revine educației, care poate plănui o serie de măsuri menite a contribui la „deplasarea" unor trăsături dintr-un cerc în altul. Prin educație, omul îşi dă seama de valoarea trăsăturilor caracteriale, care sunt bune şi care sunt rele, care trebuie formate şi promovate în conduită şi care estompate sau chiar înlăturate. La realizarea unor astfel de „transformări", individul este „forțat" de înseşi situațiile, împrejurările, normele, valorile cu care intră în contact. Ceea ce era acceptabil şi dezirabil la un anumit moment dat (la o anumită vârstă sau în anumite tipuri de grupuri sociale) devine intolerabil sau indezirabil la un alt moment dat. Trecerea trăsăturilor dintr-un cerc în altul nu reprezintă o dovadă a instabilității caracterului ci un argument în favoarea plasticității şi flexibilității lui, a marii lui capacități adaptive.

Relevanța teoretico-aplicativă a modelului cercurilor concentrice caracteriale se concretizează în următoarele: 1. modelul permite ***înțelegerea*** mai exactă a ***comportamentului concret*** al omului, datorat, în esență, pe de o parte, *coexistenței* diferitelor trăsături caracteriale (cu semnificații, ponderi şi roluri diferite), iar pe de altă parte, manifestării lor ***diferențiate*** în funcție de particularitățile situațiilor întâlnite; 2. modelul oferă posibilitatea explicării atât a ***dinamicii structurii generale*** a caracterului, cât şi a ***fiecărei*** trăsături caracteriale în parte, dinamică ce se poate manifesta în ambele sensuri (fie trecerea de la trăsăturile cardinale la cele centrale şi în final la acele secundare, fie invers). Dacă vom lua în considerare şi valoarea trăsăturilor care trec

dintr-un cerc în altul, vom sesiza mai bine cum, uneori, caracterul parcurge etape de *pozitivare* a trăsăturilor sale, în timp ce alteori e parcurge etape de *negativare* a trăsăturilor, în acest caz grija educației este de a „împinge" spre periferie trăsăturile caracteriale negative şi spre centru pe cele pozitive; 3. modelul poate juca rolul unui ***instrument de valorizare*** a unor însuşiri de personalitate, mai ales atunci când nu cunoaştem sau nu suntem siguri de semnificația deținută de acestea. De exemplu: timiditatea este o calitate sau ur, defect? Dacă ea este o trăsătură cardinală, manifestată constant. pregnant şi puternic in conduită, intluențându-le pe toate celelalte, va fi clar că reprezintă un defect, şi încă grav. Dacă însă face parte din rândul trăsăturilor secundare, având o existența latentă şi un rol minor (luând, practic, mai ales forma intimidării), chiar dacă nu putem afirma cu certitudine că reprezintă o calitate, vom şti că, oricum, ea nu este un defect evident.

Modelul piramidei caracteriale. Acest model are la bază părerile marii majorități a acelor autori care consideră că esențial pentru caracter este nu atât numărul atitudinilor şi trăsăturilor, ci modul lor de organizare, relaționare şi structurare. H. Eysenck, de exemplu, era de părere că *„relațiile dintre atitudini şi trăsături sunt cu mult mai importante decât înseşi atitudinile şi trăsăturile luate fiecare în parte"* ([65], p. 36). Atitudinile se leagă, se înlănțuie şi sunt condiționate unele de altele formând un adevărat sistem (autoevaluarea critică este legată de simțul răspunderii, de exigența față de sine, de modestie, iar acestea de capacitatea de autocontrol şi încrederea în realitate). ([179], p. 165). „Ceea ce *rămâne specific caracterului care înglobează în fapt relații, atitudini şi trăsături este sinteza acestora într-un sistem ierarhic?* ([129], vol.II, p. 219). Ideea ierarfeării trăsăturilor caracteriale se impune de la sine. Noi am considerat că această ierarhizare ia forma unei piramide, care cuprinde în vârf trăsăturile esențiale, dominante, cu cel mai mare grad de relevanță, pregnanță şi generalitate, iar spre bază, trăsături din ce în ce mai particulare. Am spus că aşa cum există o *„piramidă a conceptelof* (L.S. Vîgotski), o *„piramidă a trebuințelor"* (A.H. Maslow), tot aşa ar putea exista şi o piramida a caracterului. Apoi, aşa cum noțiunile de specie se subordonează noțiunilor de gen, iar acestea sunt incluse în cele integratoare, tot aşa vom întâlni o subordonare şi integrare treptată şi a trăsăturilor caracteriale. în sfârşit, aşa cum în piramida conceptelor fiecare concept reprezintă un *nod* de care se leagă toate celelalte (subordonate, supraordonate sau aflate la acelaşi nivel de generalitate), tot aşa în piramida caracterului fiecare trăsătură de caracter va constitui un nod

aflat în relație cu toate celelalte. Spre deosebire însă de piramida conceptelor unde relațiile dintre concepte sunt logice, deci aceleaşi la toți indivizii, la nivelul trăsăturilor caracteriale relațiile sunt extrem de variabile de la un individ la altul. Una poate fi trăsătura dominantă la individul „X" si cu totul alta la individul „Y". Ceea ce la unul este subordonat, la altul poate fi supraordonat. Tocmai de aici derivă specificul caracterial al fiecărui individ, arhitectonica diferită de la unul la altul. Deşi la prima vedere noul model ar fi identic cu cel al cercurilor concentrice, el nefiind altceva decât „ridicarea în spațiu" a acestuia, în realitate lucrurile nu stau deloc aşa. în modelul anterior, ierarhizarea era sugerată doar de suprapunerea unele peste altele a celor trei cercuri sau straturi caracteriale, dar nu expres explicitată, neexistând relații, legături nici între trăsăturile aparținând unor cercuri diferite, nici între cele aflate în interiorul fiecărui cerc, acestea din urmă fiind dispuse la întâmplare, unele lângă altele, în neorânduială, în noul model, avem în vedere: legăturile dintre absolut toate trăsăturile caracteriale, dispunerea lor într-o anumită ordine, fapt care duce, implicit, la valorizarea lor; toate tipurile de relații dintre trăsături, şi anume relațiile de integrare succesivă a unora în altele, de coordonare valorică, de competitivitate şi excludere reciprocă, de compensare; intensitatea acestor relații, cunoscând faptul că unele pot fi mai puternice, iar altele mai slabe; caracterul relațiilor, unele dintre ele putând fi directe, altele indirecte, multiplu mijlocite de altele; gradul lor de coerență, unele fiind mai strâns legate între ele şi formând adevărate „centre vitale" caracteriale sau definind caracterul cuiva, altele tiind dezlânate, oarecum insulare.

Considerăm că relevanța modelului piramidei caracteriale constă în: 1. Oferă posibilitatea înțelegerii caracterului nu ca un simplu conglomerat de trăsături ci ca un *sistem* ***organizat*** şi *bine* ***structurat,*** ceea ce permite ca intervenția educativă într-o anumită parte a sistemului să se repercuteze direct (favorabil sau nefavorabil) asupra întregului sistem caracterial şi indirect asupra personalității, deci şi asupra celorlalte componente ale ei (temperament şi aptitudini); 2. conduce spre ideea *diferențierii /nijloacelor acțiunii educative,* date fiind marea variabilitate caracterială dintre oameni; într-un fel se va acționa asupra unui copil a cărei piramidă caracterială este în formare şi în cu totul altfel asupra altuia ce dispune de o asemenea piramidă formată, însă incorect formată, cu predominanța trăsăturilor negative de caracter sau asupra altuia a cărei piramidă se află într-un pronunțat proces de destrămare, eroziune, demolare.

Considerăm că cele trei modele explicativ-interpretative tf| caracterului se depăşesc unul pe altul reuşind, astfel, să-şi sporeaâgt valoarea de cunoaştere. Astfel, dacă în primul este vorba doar doag* o singură trăsătură caracterială, cu aspectele ei contradictorii, în«|| de al doilea apar mai multe asemenea trăsături, însă dispuse înj^ oarecare dezordine, mai ales în interiorul fiecărui cerc, pentru ca îrțî de al treilea cerc acestea să se lege unele de altele, să get structuri şi sisteme caracteriaie, specifice fiecărui individ în Totodată, modelele propuse nu numai că justifică, dar pretind^ necesitate intervenția educațională de evocare şt întărire cu verență a acelor factori, condiții şi motive care conduc la fa unui caracter unitar, echilibrat, dezirabil social, şi de a lua măsuri,^ aceeaşi perseverență, împotriva factorilor, cond^iilor şi motivelor ar putea înclina balanța spre polul negativ, ar permite instalarea trăsături negative în calitate de trăsătură cardinală sau ar ne deci, dezechilibra piramida caracterială.

CAPITOLUL XXV

STRUCTURA ŞI DEVENIREA PERSONALITĂȚII

1. Personalitatea - un complex structurat

Faptul că laturile personalității nu sunt separate, independente unele de altele este un truism. Prezentarea lor în această manieră se justifică doar din rațiuni pur analitice, în realitate, componentele personalității interacționează unele cu altele, se organizează, se relaționează reciproc, se ierarhizează dând naştere unei structuri ce dispune de o arhitectonică specifică, în existența concretă a individului ceea ce contează este nu atât prezența sau absența uneia dintre aceste laturi, nu atât gradul lor de dezvoltare, cât modul propriu în care ele se structurează. Tocmai de aceea psihologia trebuie să se centreze pe evidențierea structurii personalității, a relațiilor reciproce existente între laturile şi componentele ei care conduc, în plan psihocomportamental, la efecte diverse. Rămânând la constituția tripatrită a personalității (temperament, aptitudini, caracter), ne vom limita, în continuare, doar la câteva dintre relațiile prezente între componentele ei.

a. Relația dintre temperament şi caracter, în legătură cu aceste laturi ale personalității s-au manifestat trei poziții distincte. Unii autori neputându-le diferenția au recurs la *amestecul* lor. Dovada cea mai elocventă o constituie modul lor de definire şi mai ales tipologiile caracteriaie care sunt, în esență, tipologii temperamentale. Nuttin, de exemplu, definea caracterul ca fiind „componenta afectivc-dinamică a personalității", iar temperamentul ca o *.componentă fiziologică, în mare parte stabilă şi* ereditara" ([157], p. 24 şi 28). în continuarea lucrării sale, prezintă tipologiile temperamentale stabilite de Kretsch-mer, Sheldon etc. Confundarea caracterului cu temperamentul şi a temperamentului cu tipul de activitate nervoasă superioară este evidentă. O asemenea poziție conduce la imprecizii terminologice şi crează mari dificultăți în plan practic. Alți autori pornind de la marea

constanță a temperamentului de-a lungul vieții individului au ajuns
concluzia *separării* lor. De pildă, se consideră că temperamentul i
enţează viaţa psihică în general şi nicidecum personalitatea, de ac
el este rupt, desprins de personalitate. Argumentul invocat în favoare^
acestui punct de vedere îl reprezintă existenţa unor manifesta^
temperamentale care apar independent de atitudinile caracteriale ^
uneori chiar în ciuda acestuia. Pe de altă parte, caracterul este i * -
pretat doar ca un simplu strat care se suprapune peste temperam
el fiind un fel de dublură a temperamentului. Aşa cum există-
intensitate şi o mobilitate a tipului de activitate nervoasă superio[3]^
implicit şi a temperamentului, tot aşa există şi o intensitate şl mc
tațe a caracterului. Se încerca, aşadar, descrifrarea caracterului c
parametrii tipologici, invocându-se faptul că atitudinile persoanei
semnificaţia lor conduc la schimbarea aspectului dinamico-energ
al conduitei. Potrivit acestei poziţii, se ajungea la concluzii eronate i
punct de vedere teoretic (autonomia temperamentului) şi practic (igi
rărea temperamentului în formarea personalităţii), in stârşit, sunt
autori care, sesizând inconsistenţa punctelor de vedere anterioaf
susţin ideea *interacţiunii* dintre temperament şi caracter, dar cad într?
altă capcană şi anume în considerarea interacţiunii ca fiind de **
antagonist, între temperament şi caracter ar exista o luptă, o cont
dicţie permanentă, dezvoltarea caracterului având loc ca urmare |
unei continui destrămări a complexului tipologic, concomitent
reorganizarea lui în forme corespunzătoare caracterului. Consecinj
unei asemenea viziuni este evidentă: în lupta dintre temperamentj
caracter s-ar ajunge, în cele din urmă, la lichidarea temperamentu
sau, în cel mai bun caz, la golirea lui de consistenţă, ceea ce este l
absurditate.

Nici una dintre cele trei soluţii (amestec, separare, interacţiur de tip antagonic) nu este convingătoare şi realistă. Şi atunci, care es adevărata soluţie a relaţiei dintre temperament şi caracter? Diver autori au crezut că vor rezolva problema prin invocarea ***relaţiilor dk. lectice*** dintre temperament şi caracter, numai că, aplicând nedife renţiat şi nespecific dialectica, au ajuns la concluzii eronate. „Cei di *termeni ai contradicţiei* se *întrepătrund, trec unul în altul, coincid....* ([178], p. 105). Oricât de dialectici am fi este greu să înţelegem „tre

cerea° temperamentului în caracter şi invers, deci coincidenţa lo Acelaşi autor, din dorinţa de a combate separarea temperamentului! de caracter, vorbeşte despre „integrarea organică a temperamentului] în caracter". *„Temperamentul nu poate fi conceput în afara carac4 ierului omului, ci ca o parte integrantă, organică a structurii acestuia"* J

țldem, p. 107). Şi tipul de activitate nervoasă superioară este implicat țn caracter „ca o latură a acestuia'. Şi într-un caz şi în altul se ajunge la „amestecul" celor două laturi ale personalității, la pierderea specificului fiecăreia dintre ele. Adevărata soluție a relației dintre temperament şi caracter o constituie nici ***convertirea*** unuia în altul, nici *topirea* temperamentului în caracter, transformarea lui într-o *parte* a caracterului, ci relevarea ***interinfluențetor reciproce*** cu efecte benefice, constructive sau, dimpotrivă, erodante şi dezechillbratoare ale personalității. Dacă avem în vedere influența temperamentului asupra caracterului, atunci constatăm prezența următoarelor situații tipice: 1. temperamentul ***colorează*** modul de exprimare, de manifestare în comportament a trăsăturilor caracteriale (într-un fel îşi va exterioriza generozitatea un coleric şi în cu totul alt mod un melancolic) 2. temperamentul **pred/spune** la anumite manifestări caracteriale (aşa cum colericul este predispus spre percepții rapide dar cu unele erori, tot aşa temperamentul coleric va predispune şi spre o anumită instabilitate caracterială); 3. temperamentul ***avantajează*** sau ***provoacă dificultăți*** în formarea unor trăsături caracteriale (de exemplu, echilibrul sanguinicului şi flegmaticului are influențe benefice în formarea unor trăsături caracteriale, în timp ce neechilibrul-excitativ al colericului afectează negativ formarea trăsăturilor caracteriale). Influența caracterului asupra temperamentului constă, în principal, în ***controlarea, reglarea*** acestuia din urmă şi se concretizează în următoarele situații: 1. caracterul ***reține, inhibă*** anumite însuşiri temperamentale (mai ales pe acelea care se asociază în plan comportamental cu apariția unor efecte negative); **2. *maschează* şi *compensează*** temporar însuşirile temperamentale care odată manifestate în comportament ar produce efecte dezadaptative; **3, *valorifică*** la maximum trăsăturile temperamentale care se asociază în plan comportamental, cu efecte pozitive. Se poate deduce ca fiecare dintre cele două componente ale personalității deține o anumită „putere" asupra celeilalte, chiar dacă aceasta nu este la fel de mare şi la fel de semnificativă. Un asemenea fapt este mal greu de remarcat în situațiile de interinftuențare firească, normală, în schimb, el apare QU mare pregnanță atunci când una dintre componente o domină pe cealaltă, până la anihilarea ei. Persoanele supracontrolate, „cenzurate", cu un caracter ferm, dârz, bine conturat au tendința de a-şi controla şi reprima atât de mult trăsăturile temperamentale încât pe plan psihocomportamental apar ca un fel de automate. Persoanele subcontrolate, deci cu slăbiciuni caracteriale, vor cădea pradă trasaturilor temperamentale care nemai-

fiind supravegheate sau filtrate se vor manifesta ca atare, în toate „goliciunea" lor. Numai prin efort voluntar conştient, prin organizară^ superioara a caracterului omul îşi poate lua în stăpânire proprhj! temperament. Rolul reglator al caracterului nu trebuie să fie îns£' excesiv, nu trebuie să meargă până la anihilarea temperamentului^ Manifestarea lui firească, în anumite limite tolerabile, este nu do^s avantajul temperamentului, ci şi în cea a caracterului însuşi capătă o notă aparte de mare naturaleţe.

b. Relaţia dintre aptitudini şl caracter. Faptul că aptitudini şi caracter există o strânsă relaţie a fost remarcat de mi vreme. El se relevă chiar în descrierea (concordantă sau discor a oamenilor după cele două componente ale personalităţii, exemplu, despre un om se poate spune că este inteligent, dar cinstit, harnic, în timp ce despre un altul că este inteligent, dar incorect, leneş. Exact aceleaşi afirmaţii se pot face şi despre un neinteligent. Din corelarea variabilelor de mai sus apar patru sil tipice: 1. oameni cu aptitudini şi cu trăsături pozitive de caracter „caracter" cum sunt numiţi în mod curent); 2. oameni fără aptituc dar şi fără caracter (de fapt, cu trăsături negative de caracter); oameni cu aptitudini, dar „fără caracter"; 4. oameni fără aptitudini, cu caracter. Primele două situaţii sunt de congruenţă (acord.potrivirej ultimele două de noncongruenţă (dezacord,nepotrivire). Ele conduc' plan psihologic la efecte total diferite: de consonanţă sau de disţ nanţă, ultimele fiind trăite ca o stare neplăcută, de disconfort psihic: cer a fi eliminate sau măcar reduse. Primele două situaţii ilustr relaţiile de compatibilitate, atât de sens, cât şi de nivel, pe ultimele două situaţii ilustrează relaţiile de incompatibilitate aptitudini şi caracter. Aceste tipuri de relaţii se repercutează dHerft% asupra structurii de ansamblu a personalităţii. Ele conduc fie lâ£ armonizarea si echilibrarea personalităţii, la creşterea periormanţetoV '• ei, fie la apariţia unor personalităţi dizarmonice, frustrate, neeficiente. Dintre cele patru situaţii descrise, doar prima exprimă interacţiune* optimă dintre aptitudini şi caracter, celelalte fiind dezavantajoasă; pentru personalitate, evident, în grade şi proporţii diferite. Personaj-, litatea va fi afectată cu atât mai mult cu cât dezacordul dintre aptitudini s şi caracter este mai profund, de asemenea, cu cât posibilităţile dş'J compensare reciprocă sunt extrem de reduse. >

Mai importante decât corelaţiile posibile dintre aptitudini şi caracter sunt relaţiile de interinfluenţare reciprocă între ele. Caracterul, < prin sistemul său atitudinal, favorizează sau defavorizează punerea în -valoare a capacităţilor. Nu de puţine ori datorită lipsei unui caracter *{.*

bine format multe potenţialităţi rămân latente, iar cele existente deja nu sunt valorificate maximal. Aşadar, caracterul *valorizează* aptitudinile. Când atitudinile caracteriale sunt adecvate aptitudinilor atunci influenţa este pozitivă, aptitudinile realizându-se la un nivel perfor-manţlal. La rândul lor, aptitudinile modifică atitudinile caracteriale. Acest fapt are loc atunci când ele sunt integrate în caracter, deci când mijloacele acţiunii sunt convertite în scopuri de viaţă, când ele intră în sfera preocupărilor şi eforturilor permanente ale subiectului. Când un elev îşi descoperă, fie şi accidental, înclinaţia pentru o anumită activitate, uşurinţa cu care ea poate fi executată, plăcerea resimţită în urma rezultatelor obţinute îşi va schimba total atitudinea faţă de acea activitate.

Relaţiile dintre aptitudini şi caracter (atitudini) pot fi evaluate după următoarele criterii: **1. *nivelul*** la care se situează cele două variabile (în chip absolut: superior, mediu, inferior; în chip relativ: prevăzând posibilitatea echilibrării sau dezechilibrării, a surclasării aptitudinilor prin atitudini sau invers); **2. sensul** în care se manifestă interacţiunile (pozitiv şi reciproc stimulativ; negativ-univoc sau biunivoc; cvasineutral); **3. *caracterul*** raporturilor dintre aptitudini şi atitudini (direct sau indirect; sunt directe influenţele dintre atitudinile focalizate pe o anumită activitate sau pe propriile posibilităţi şi aptitudinile individuale şi speciale corespunzătoare; sunt indirecte relaţiile dintre atitudinile generale faţă de lume şi aptitudinile specializate, cele dintre atitudinile concrete şi aptitudinile generale, cum ar fi inteligenţa). (Vezi: Paul Popescu-Neveanu, în [257], p. 196-201).

c. Relaţia dintre temperament şi aptitudini. Este asemănătoare cu cea dintre temperament şi caracter. Temperamentul ca latură dinamico-energetică a personalităţii constituie doar o premisă extrem de generală în raport cu aptitudinile. El nu predetermina aptitudinile, dovada fiind dată de formarea uneia şi aceleiaşi aptitudini pe oricare temperament sau a mai multor aptitudini pe fonduf unui singur temperament. Temperamentul joacă, raportat la aptitudini, rol de predispoziţie. Nu s-ar putea totuşi nega existenţa unor influenţe reciproce între cele două laturi ale personalităţii. Astfel, temperamentul poate avantaja sau provoca dificultăţi în formarea aptitudinilor, acestea din urmă fiind însă depăşite prin antrenament sau prin compensare. Pe de altă parte, modificarea manifestărilor temperamentale este în măsură să conducă la modificarea aptitudinilor, în virtutea unor tendinţe de adaptare a temperamentelor la activitate, se vorbeşte despre o oarecare profesionalizare a temperamentelor.

Rezumând» considerăm că între laturile personalităţii există relaţii de:

- ierarhizare, cu dominanţa netă a caracterului asupra celorlalte două şi cu capacitatea acestuia de a le regla si valorifica maximal;
- interinf luenţare, cu efecte pozitive sau negative, de avantajare sau, dimpotrivă, de periclitare, rlgidizare şi chiar anulare reci procă;
- compensare, astfel încât unitatea globală a personalităţii să nu fie afectată;
- feed-back, efectele produse de o latură în alta repercutându-se chiar asupra laturii care le-a generat.

Structura personalităţii este dată nu numai de configuraţia componentelor, ei psihice şi a relaţiilor dintre ele, ci şi de modul de asimilare în sine a influenţelor altor componente şi substructuri. Julius Seeman (1982) introduce conceptul de *integrare organismică* ce ţinteşte spre considerarea rolului şi a altor subsisteme (biochimic, fiziologic, interpersonal) în structura personalităţii. Funcţionarea optimală a acestor subsisteme comportamentale duce la organizarea lor coerentă şi la maximizarea performanţelor întregului sistem. Alţi autori dau deschidere şi mai mare personalităţii prin inserţia ei în Lume. După opinia lut Joseph Nuttin, personalitatea este o *„structură bipolară Eu-Lum&. „Descripţia acestei structuri nu se poate face decât în termeni de **Interacţiuni active,** f apt care implică o expunere mult mai laborioasă decât descrierea personalităţii în termeni staticr* ([157], p. 259). Din această perspectivă, personalitatea apare ca un ansamblu structurat de potenţialităţi interrelaţionale cu sine însăşi şi cu lumea, în timp ce schema tipică a acestor potenţialităţi rămâne relativ identică cu sine însăşi, conţinutul ei este foarte maleabil şi stă la baza prefacerilor profunde ale personalităţii. *„Prin funcţiile lui cognitive, dinamice şi motrice comportamentul construieşte lumea situaţiilor semnificative şi face ca această lume să intre în personalitate, la fel cum personalitatea - graţie propriei sale activităţi - se insera în lume$_t$ actualizând, astfel, într-o manieră creativă şi nu fără conflicte, potenţialităţile dinamice implicate în structura ei bipolară, Eu-LumeT* (idem). Concepţia noastră cu privire la structura personalităţii, prezentată mai înainte, este parţial congruentă cu cea a lui Nuttin. Am arătat cum relaţiile de interinfluenţare reciprocă dintre componentele personalităţii conduc la structurarea şi funcţionarea ei diferită. Este necesar, însă,

să deschidem personalitatea către Lume, către ceea ce se întâmplă „în afara sa", chiar dacă această Lume este parţial construită tot de personalitate. Numai în felul acesta vom putea înţelege atât specificul personalităţii, cât şi specificul Lumii în care trăim şi pe care singuri ne-o construim. Dacă la cele de mai sus adăugăm şi interpretarea personalităţii dintr-o perspectivă sinergetică, bazată pe considerarea nu numai a arhitectonicii personalităţii, ci şi a mecanismelor care conduc la o asemenea arhitectonică, ca şi pe principiul ei extraordinar, cel al interacţiunilor dintre interacţiuni, vom înţelege şi mai profund adevărata structură a personalităţii.

2. Devenirea personalităţii

Omul nu se naşte cu personalitate, ci devine personalitate. La naştere el este un candidat pentru dobândirea acestui atribut, dobândire care se realizează în timp sub influenţa nenumăraţilor factori. Procesul construirii personalităţii începe din primele zile ale copilăriei şi continuă toată viaţa omului. El nu are loc întotdeauna uniform şi continuu, ci şi cu zig-zaguri, sacadat, discontinuu, cu salturi spectaculoase, dar şi cu plafonări şi retardări descurajante, nu permanent egal şi perfect, ci şi cu perioade de inegalitate, de dezvoltare dizarmonică sau chiar haotică, nu numai valorizat pozitiv şi conducând la inserţia firească, dezirabilă în mediul social, ci şi cu o serie de conduite marginale sau deviante. Deşi procesul structurării şi reîmprospătării personalităţii se produce de-a lungul întregii vieţi a individului, există, totuşi, unele perioade, unele vârste când el cunoaşte o mai mare accentuare, implicând restructurări majore sau stabilizări parţiale. Specialiştii consideră că în jurul vârstei de 3 ani (deci în preşcolaritate) sunt puse marea majoritate a premiselor personalităţii, pentru ca în adolescenţă personalitatea să fie, în linii mari, constituită deoarece dispune de toate laturile şi chiar de maturizarea relaţiilor dintre ele. Procesul transformativ al personalităţii este îndelungat, complex, multifazic şi plurifactorial, el dispune de niveluri calitativ distincte, deosebite între ele prin diferenţierea şi specializarea interioară a componentebr personalităţii, pe de o parte, dar şi prin relaţiile de interacţiune şi interdependenţă realizate între structura internă şi factorii externi, de mediu, pe de altă parte. Kurt Lewin (1936), referindu-se la dezvoltarea personalităţii, distingea trei niveluri de structurare a acesteia: **1. *nivelul structurilor primare,*** insuficient diferenţiate, fără conexiuni interne între elementele componente; **2. *nivelul structurilor semi-dezvoltate$_f$*** caracterizat prin diferenţierea

interioară a elementelor componente şi specifice fiecărui subsistem, prin relații corelative între acestea, prin sporirea gradului lor de funcționalitate; **3. *nivelul structurilor dezvoltate,*** care presupune individualizarea subsistemelor psihologice ale personalității (cognitive, afectiv-motivaționale, volitive), amplificarea conexiunilor de tip reglator dintre ele, integrarea lor succesivă într-o structură funcțional-echilibrată.

Dacă omul nu se naşte, ci devine personalitate, câteva întrebări se conturează aproape de la sine: când devine omul personalitate?; care sunt criteriile după care am putea aprecia că s-a ajuns la acest stadiu? Mai demult, în 1988, fiind solicitat să elaborez un material referitor la adolescență ca perioadă a devenirii şi definirii personalității tânărului, am propus un set de zece criterii ca fiind relevante pentru devenirea personalității, pe care le voi relua mai jos.

Aşadar, omul devine personalitate atunci când:

1. *devine conştient de lume, de alții, de sine* - dintre aceste trei forme de conştiință esențială fiind ultima, deoarece ea este o formațiune psihică deosebit de complexă ce permite individului să-şi dea seama cine şi ce este, ce reprezintă pentru sine şi pentru alții, ce scopuri şi idealuri are, ce-şi propune să devină; aşa numita „prima naştere" a personalității este legată de cei mai mulți psihologi tocmai de momentul cristalizării conştiinței de sine care, concomitent cu tendința de independență şi autodelimitare *„presupune şi raportarea critică la propriile acte de conduită, la propriile dorințe şi plăceri prin compararea cu alții: aplicarea la sine a aceloraşi criterii, condiții şi îngrădiri (respectiv permisiuni) pe care individul le aplică altoreT* (Mihai Golu.1993, p. 31);

2. *îşi elaborează un sistem propriu, personal* de reprezentări, concepții,motive, scopuri, atitudini, convingeri în raport cu lumea şi cu sine: ceea ce contează este nu îngrămădirea întâmplătoare, haotică a cunoştințelor, convingerilor şi concepțiilor, ci legarea şi sudarea lor într-un sistem, contează, de asemenea, nu concepțiile şi ideile şi convingerile personale, izvorâte din traiectoria propriei vieți şi experiențe; sistemul personal de idei, convingeri etc. îl ghidează pe individ în fixarea unei linii distincte de conduită în acord cu ceea ce simte, gândeşte şi vrea;

3. *desfăşoară activități socialmente utile şi recunoscute,* nu gratuite, inutile sau chiar destructive; numai asemenea activități permit inserția optimă a individului în societate, practicarea unor comportamente dezirabile sub raport social, asumarea responsabilităților sociale; activitățile sociale şi utile îl socializează pe individ, îl transformă într-o ființă umană;

4. *emite, susține şi argumentează judecăți de valoare intemeiate,* punând sub semnul întrebării unele aspecte care intră în contradicție cu modul său de a fi, gândi, acționa, cu sistemul de idei şi concepții formate până la un moment dat; nevoia argumentării afirmațiilor făcute îl conduc pe individ la elaborarea unor seturi sau sisteme de criterii apreciative, valorizatoare, fapt care îi permite intrarea treptată în lumea valorilor; nevoia de îndoială, de incertitudine îl împing la reevaluări şi descoperiri de fapte şi relații noi;

5. *creează valori sociale,* se transformă din *consumatori de valori* în *producători de valori,* desfăşurând o activitate în conformitate cu esența sa creatoare; o asemenea particularitate îşi are rădăcinile în nevoia omului de valorificare socială, de a-şi depăşi condiția de ființă biologică pentru a ajunge la statutul de ființă novatoare, creatoare, de a face saltul de la creația subiectivă, produsul fiind nou doar pentru sine, în raport cu propria sa experiență, la creația obiectivă, produsul fiind nou atât pentru sine, cât şi pentru societate;

6. *are un profil moral bine conturat, nobil, coerent* care îi permite să se dedice unor idei, idealuri militând pentru traducerea lor în fapt; profilul psihomoral îl leagă cognitiv, afectiv şi volitiv pe individ de idei şi concepții, îl incită spre acțiuni prin intermediul cărora să şi le realizeze;

7. şi-a *format capacitatea de control şi autocontrol* în concordanță cu semnificația situațiilor, cu cerințele lor permisive şi restrictive, trăind afectiv, la înaltă tensiune, ceea ce crede şi face, asumându-şi conştient responsabilitățile şi consecințele actelor sale; debarasarea de tutelă, trecerea treptată de la control la autocontrol, de la educație la autoeducație, mijloace prin intermediul cărora individul pune stăpânire pe propria sa conduită, sunt notele definitorii ale acestei caracteristici; el îşi conservă propria sa libertate şi chiar încearcă s-o impună şi altora;

8. se *integrează armonios şi util în colectivitate;* omul este prin excelență o ființă socială şi nu solitară; desprins, izolat de alții ei nu s-ar forma niciodată ca personalitate, mai mult chiar, nu s-ar putea forma nici ca om (cazul aşa numiților „copii de lup" demonstrează suficient de bine acest fapt); trecerea treptată de la reverie, închidere în sine, solitudine la apropierea de ceilalți, la căutarea grupului social, nu doar ca un refugiu, ci ca un mijloc de satisfacere a unor importante

nevoi sociale (afiliere, afirmare, realizare de sine, protecție, securiza-, re, siguranță etc.) constituie una dintre notele definitorii ale închegării personalității; grupul, colectivitatea umană îi oferă individului modele de acțiune socială, pregătindu-l şi ajutându-l în felul acesta pentru integrarea cât mai facilă în rețeaua relațiilor sociale;

9. *ştie să se pună tn valoare, să se tacă recunoscut* efe afftț; nu-i suficient ca o persoană să dispună de multe cunoştințe, deprinderi, capacități etc. pentru a reprezenta o personalitate; dacă ea nu ştie să-şi valorifice aceste disponibilități va rămâne anonimă, va trece neobservată; această particularitate este legată de „reuşita în viață*; Un autor american (James T. Mangan, 1966) consideră că exista două sisteme de reuşită în viață: sistemul de merit, bazat pe cunoştințe şi capacități, pe învățare şi muncă asiduă, şi sistemul .de *st* te pune în valoare", bazat pe capacitatea de a te valoriza, de a-tj dai importanță, de a deveni cineva. El arată că nu de puține ori este mat eficient cel de al doilea. Cei dotați nu reuşesc, uneori, datorită faptulil^: că nu-şi fructifică posibilitățile de care dispun, lăsându-le să s& consume interior fără vreun profit nici pentru ei, nici pentru alții; ','

10. poate *fi luat drept model pentru formarea altor perso nalități;* din perspectiva acestui criteriu trebuie să înțelegem că personalitatea are valoare de model educațional, ea neformându-sa într-un vacuum social, ci într-un context în care alții s-au ilustrat şi tocmai de aceea sunt luați ca puncte de reper în plămădirea noilof - personalități.

Dacă cele zece criterii ar fi interpretate ca variabile şt "(caracterizate după sensul lor de evoluție, nivelul de dezvoltare, gradul *i* de corelare şi interdependență ca şt după configurația lor de la uri i anumit moment dat, vom înțelege şi mai bine structura şi devenirea • personalității. Pot apărea structuri echilibrate, armonioase sau dezeț ,-< chilibrate, dizarmonice; structuri consonante (congruente) sau diso~, nante (incongruente); structuri flexibile sau rigide etc. în dezvoltarea personalității este posibil să se ajungă până ta un anumit nivel, nu întotdeauna însă cel optim, pot apărea .scurt circuitări", momente de *}* derută şi derivă evolutivă, întârzieri, accidente, devieri, stagnări. Când "; toate acestea se instalează accidental, pentru perioade relativ scurte de timp, pot fi socotite ca fenomene de dezadaptare trecătoare, uşor de influențat şi de corectat; când sunt însă constante şi persistente în timp, ele reprezintă semnele clare ale unui proces de alterare a personalității, cu efecte negative asupra posibilităților de adaptare, în aceste condiții, o mare importanță o are nu personalitatea în general a individului, ci tipul de personalitate căruia el este subordonat şi subsumat, în continuare, vom schița câteva tipuri de personalitate a căror formare său corijare are o deosebită semnificație atât pentru individ, cât şi pentru societate.

3. Tipuri de personalitate

De obicei, clasificarea tipurilor de personalități se face tn funcție de nivelurile calitativ distincte la care ajunge personalitatea în evoluția ei. Dacă luăm în considerare unele aspecte structural-funcționale şi altele ce vizează finalitatea adaptativă a personalității desprindem următoarele tipuri:

• ***personalități imature psihologic şi social,*** caracterizate prin simplitatea structurilor psihice componente, prin lipsa corelației logice dintre ele, printr-o funcționatitete neeficientă, situaționaiă, imprevizi bilă, inegală, în sfârşit, prin capacități adaptive extrem de scăzute la situațiile comune şi mai ales la cele noi;

• ***personalități mature psihologic şl social,*** ce se disting printr-o mare complexitate structural-funcțională, prin adaptarea lor suplă şi flexibilă la cele mai diverse situații, prin eficiență sporită;

• ***personalități accentuate,*** cu o serie de caracteristici ce ies din comun, mai acute față de media populației, care manifestă tendința de a aluneca în anormal, fără a deveni anormale, fapt care afectează serios capacitățile adaptative ale individului;

• ***personalități Restructurate,*** care se deosebesc total față de media populației, incapabile de a se adapta solicitărilor şt împreju rărilor vieții.

Psihologii s-au centrat pe definirea şi caracterizarea personalității maturizate, deoarece numai astfel, prin opoziție, putem desprinde caracteristicile personalității imature şi chiar a celei accentuate care constituie, de altfel, un exemplu miniatural al personalității destructurate. G.W. Allport, renumit personolog american, deseori citat în paginile acestei lucrări, sintetizând contribuțiile diverşilor autori (Mărie Jahoda, E.H. Erikson etc.) consideră că şase caracteristici aie personalității mature *„par să ofere un echilibru rezonabil între distincțiile prea fine şi cele prea grosieri* ([6], p. 285). Le redăm, în continuare, comparativ cu cele ale personalității imature.

Personalități mature	Personalități imature
1. *extensiunea simțului Eului,* adică încorporarea în personalitate a unor noi şi nenumărate sfere ale interesului uman, astfel încât ele să devină personale în mod semnificativ;	granițe limitate ale Eului, neimplicate în diverse activități, neparticipante în mod autentic, nu doar fizic, ci şi psihologic;
2. *depăşirea egocentrismului,* stabilirea relațiilor cu alte persoane, „raportarea caldă a Eului la alții[44]; manifestarea capacității de intimitate, compasiune, toleranță relațională;	2. centrate pe ele însele, închise în ele însele, posesive, sufocante, exclusiviste (cred că numai ele au trăit o anumită experiență, doresc să fie iubite, dar nu pot dărui iubirea);
3. *dispun de echilibru emoțional,* de *autocontrol,* de *simțul proporției,* îşi asumă, conştient, noi riscuri şi noi şanse de eşec, sunt tolerante la frustrare, se acceptă pe ele însele;	3. emoțional zgomotoase, cu izbucniri de mânie şi pasiune, întâmpină frustrările cu aversiune, sunt acuzatoare şi autoacuzatoare;
4. *percep, gândesc* şi *acționează cu interes în conformitate cu realitatea externă,* pe care o reflectă veridic;	4. modifică realitatea pe care o reflectă pentru a o adapta tendințelor şi fanteziilor lor;
5. sunt *capabile de a fi ele însele,* dispun de capacitatea de autoobiectivare, de intuiție, autocunoaştere, umor;	5. sunt afectate, „pozează", caută să lase alte impresii asupra fondului lor, contrare celor pe care le dețin;
6. *trăiesc în armonie cu o filosolie de viață unificatoare,* sunt capabile de a-şi forma o concepție generală despre lume pe care o vor transpune, constant, în practică.	6. acționează fluctuant, ezitant, în funcție de situații, împrejurări.

Concomitent cu maturizarea psihologică a personalității are loc şi maturizarea ei socială. Aceasta se exprimă în umanizarea şi socializarea indivizilor, în asimilarea modelelor sociocomportamentale definitorii pentru om, în bogăția şi calitatea acțiunilor şi interacțiunilor sociale, vizând cu precădere împlinirea vocațională a individului, implicarea lui nemijlocită în activitatea socială. Când procesul maturizării psihologice şi sociale a personalității este împiedicat, asistăm fie la rămânerea ei în stadiile incipiente, fie la accentuarea sau chiar destructurărea ei globală. Karl Leonhard (1979) a descris magistral personalitățile accentuate din literatură şi viață. Se accentuează, adică cresc în intensitate, unele trăsături caracteriale (ajungându-se, astfel, la personalități demonsrative, hiperactive, hiperperseverente, nestăpânite), unele trăsături temperamentale (care dau personalitățile hipertimice, distimice, labile, exaltate, anxioase, emotive) sau orientări mai generale ale personalității (fapt care se soldează cu apariția personalităților extravertite şi introvertite). Personalitățile accentuate provin nu doar din natura psihică a trăsăturilor, ci şi din numărul trăsăturilor ce se accentuează,din combinarea lor, ca şi din semnificația acestei combinări. De exemplu, înclinația demonstrativă pentru prefăcătorie se accentuează numai dacă se asociează cu o activitate hipertimică. Acest lucru este valabil numai pentru vârsta copilăriei, nu şi pentru cea adultă. Apoi, una şi aceeaşi combinație duce, uneori, la efecte pozitive, alteori, la efecte negative. Leonhard arată că asociația trăsăturii demonstrative cu hipertimia întăreşte aptitudinile pentru profesia de actor sau de ziarist, tot ea, însă, prezintă un pericol din cauza alcoolismului (hipertimicii fiind sociabili înclină să bea). Combinarea trăsăturilor accentuate conduce la o multitudine de efecte: atenuarea lor reciprocă, fără a se obține o echilibrare perfectă, mai ales atunci când trăsăturile aparțin unor planuri total diferite; accentuarea specificului unor trăsături, ca urmare a unei însumări de anomalii; apariția unor grave prejudicii psihocomportamentale; răsturnarea efectelor terapeutice etc. Deşi personalitățile accentuate se situează în zona de trecere de la normal la patologic, se pare că ele sunt mai aproape de patologic decât de normal. Leonhard arată că zona personalitațiilor accentuate *apare situată în vecinătatea intensității patologice nevrotice şi psihotice. Trăsăturile accentuate, în condiții defavorabile de viață, sunt predispuse la manifestări patologice. De exemplu, personalitățile demonstrative, cu tendința lor de a se afla în centrul atenției cu ştrangularea sentimentelor, sau cu trăirea excesivă a prezentului, prezintă miniatura psihopatiei isterice; personalitatea hiperexactă caracterizată prin incapacitatea de a lua hotărâri rapide,

chiar dacă dispune de toate premisele, poate fi uşor asemănata cu personalitatea paranoidă, hipocondrică, anancastă; personalităţile nestăpânite, dominate de impulsuri sunt modelul personalităţilor epileptoide, impulsive, mitomane, perverse ete. etc.

Multe alte tipologii ale personalităţii, efectuate după diverse criterii, pot fi subsumate tipurilor prezentate mai înainte. De pildă, ***tipul A* şi *tipul*** *B* de personalitate, distinse după atitudini, scopuri, angajare în sarcină şl în relaţii sociale, de capacitatea adaptatlvă la situaţiile noi ar putea fi încadrate în tipurile prezentate. Tipul *A,* caracterizat prin centrarea pe reuşita socială, printr-un mod de viaţă înalt competitiv, prin agitaţie motorie şi nervoasă, prin tendinţa de a controla şi a se impune permanent, prin desfăşurarea activităţii sub presiunea timpului este un exemplu de personalitate imatură, sau, în anumite limite chiar accentuată. Persoanele care aparţin tipului *A* de personalitate sunt nervoase, iritate, frustate de aşteptare, de munca imperfectă a altora, nu se încred în alţii de la care se aşteaptă numai la ceva rău, se epuizează făcând totul singure, se tem de imprevizibil, în situaţiile insolite cad în disperare şl neputinţă, sunt surmenate, îşi împing organismul la limitele lui fiziologice. Aceste personalităţi prezintă un risc de 2,37 ori mai mare de manifestare a ischemiei miocardice, având o predispoziţie pregnantă pentru atacul de cord şi alte forme de boli cardiace şi arteriale. Tipul *B,* mai puţin ostil şi agresiv, mult mai capabil de a se destinde, de a profita de viaţă, de relaţiile cu alţii, infinit mai uşor adaptabil la alţii, cu comportamente suple, flexibile este un exemplu tipic de personalitate maturizată (vezi: W.Samuel, în: [51], p. 100 şi 157-158). Propria noastră tipologie a personalităţii, bazată pe interacţiunea mai multor „faţete* ale personalităţii, care ne-a condus la stabilirea a patru tipuri de personalitate (unitar şi armonios dezvoltat; instabil; dedublat; accentuat), permite repartizarea acestora în aproape toate categoriile tipologice prezentate [25].

Tipologiile personalităţii nu au o semnificaţie în sine, ci educaţională şi terapeutică, ele atenţionând asupra particularităţilor psihologice ce urmează a fi formate, dar şi asupra celor ce trebuie evitate sau ameliorate.

BIBLIOGRAFIE

1. **AGRAS, S.,** *Panic. Facing Fears, Phobias and Anxiety,* California, Stanford Alumni Association, 1985.
2. **AIKEN, L.R.,** *Assessment of intellectual functioning.* Boston, Aliyn&Bacon, 1987.
3. **ALAIN, E.Ch.,** *Etements de philosophie.* Paris, Gallimard, 1966.
4. **ALEXANDRESCU, L,** *Persoană, personalitate, personaj,* Iaşi, Junimea, 1988.
5. **ALLPORT, G.W., ODOBERT, H.S.,** *Trait-Names: a psycho-texical study,* Psychol. MOnogr., 1936, 47, nr. 211.
6. **ALLPORT, G.W.,** *Structura şi dezvoltarea personalităţii.* Bucu reşti, E.D.P., 1981.
7. **ANDREWS, T.G.,** *Methodes de fa psychologie,* Paris, P.U F 1952.
8. **ANOHIN, P.K.,** *Fiziologia şi cibernetica,* în: *"Probleme teoretice alecibemeticir.* Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1963.
9. **ANZIEU, D.,** Leş *methodesprojectives,* Paris, P.U.F., 1970
10. **ATKINSON, R.C., SHIFFRIN, R.M.,** *Human memory: a proposed system and its control processes,* în SPENCE, K.W., SPENCE, J.T. (Eds) "777e *psychotogy of leaming and motivation",* New York, Academic Press, voi. 2,1968.
11. **ATKINSON, R.L., ATKINSON, R.C., SMITH, E.E., BEM, D.J.,** *Introduction to Psychology,* New York, Harcourt Brace lovanovich, Publishers, 1990.
12. **AUSUBEL, D.P., ROBINSON, F.G.,** *învăţarea în şcoală,* Bucureşti, E.D.P., 1981.
13. **BACHELARD, G.,** *L'air et les songes. Essai pour l'imagination dumouvâment.* Paris, Libraire Jose Cont, 1974.
14. **BACHER, F.,** Leş *enquStes en psychologie,* Lille, Presses Universitaires de Lille, 2 voi., 1982.
15. **BADDELEY, A.D. WILKINS, A.,** *Taking memory out of thg laboratory,* în HARRIS, J.E., MORRIS, P.E. (EDS), *"Everyday memory actions and absent mindedness,* London, Academic Press, 1984.
16. **BADDLEY, A.D.,** *Working memory,* Oxford, Oxford University Press, 1986.

CUPRINS

PARTEAI

PARTEA a III-a

PARTEA a IV-a

PARTEA A V-A

PARTEA a VI-a